

D o m a s K a u n a s

KNYGOS
KULTŪRA
IR
KŪRĒJAS

Vilniaus
universiteto
leidykla

KNYGOS
KULTŪRA
IR
KŪRĒJAS

Istoriografiniai
tyrimai ir vertinimai

D o m a s K a u n a s

KNYGOS
KULTŪRA
IR
KŪRĖJAS

Istoriografiniai
tyrimai ir vertinimai

Vilniaus
universiteto
leidykla
2009

UDK 002(091)(474.5)
Ka619

Leidiny parengtas pagal Vilniaus universiteto vykdomą mokslo temą
„Knygotyros ir dokumentotyros istorija, teorija ir metodologija“

Knygos leidimą rėmė

Lietuvos tūkstantmečio
minėjimo direkcija

Vilniaus universitetas

Recenzentai:

doc. dr. *Aušra Navickienė*,
Vilniaus universitetas

dr. *Nijolė Lietuvninkaitė*,
Kauno technologijos universitetas

Dailininkė *Audronė Uzielaitė*
Redaktorė *Jolanta Storpirstienė*
Maketuotoja *Vida Vaidakavičienė*

Vidinių antraštinių lapų puošybai panaudoti
Karaliaučiaus senųjų spaudos leidinių
ornamentai ir inicialinės raidės

ISBN 978-9955-33-364-7

© Domas Kaunas, 2009

© Vilniaus universitetas, 2009

© Vilniaus universiteto leidykla, 2009

TURINYS

PRATARMĖ	7
----------	---

1 skyrius

KNYGA IR ASMENYBĖ

E. Vaikinis – pirmasis Mažosios Lietuvos leidėjas ir spaustuvininkas lietuvis	13
--	----

Lietuvių literatūros draugija: likimas ir paskutinis narių sąrašas	26
---	----

Georgas Sauerweinas lietuvių tautiniame sąjūdyje ir jo spaudoje: klaipėdietiškasis laikotarpis	66
---	----

Pirmoji Georgo Sauerweino biografijos knyga	83
---	----

Hermannio Sudermannio atmintis ir vardas Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros pavelde	102
---	-----

Orientalistinis pėdsakas misionieriaus Kristupo Lokio gyvenime ir publikacijose	113
--	-----

Levas Vladimirovas (Mintijimai asmenybės tema)	131
--	-----

2 skyrius

KNYGA IR LAIKAS

Abraomo Kulviečio laikų Prūsijos bažnyčios malda	145
--	-----

Karaliaučius lietuviškos knygos istorijoje	159
--	-----

Georgo Sauerweino knygų formos ir temos	171
---	-----

Tautinio sąjūdžio protestantiškojo sparno periodinis leidinys „Pagalba“ (Kaizerinės Vokietijos laikais)	186
--	-----

Spaudos leidyba Plungėje pirmosios nepriklausomybės metais	199
---	-----

3 skyrius

KNYGOS ISTORIJA IR ISTORIOGRAFIJA

Viliaus Gaigalaičio knygotybinės nuostatos ir veikla	243
Vokiečių autorių vertimai į lietuvių kalbą	307
Mažosios Lietuvos rankraštinė ir spausdintinė knyga Lietuvos knygos muziejuje (Projekto bandymas)	325
Reformatų knygų istoriografinė apžvalga Stanislovo Dagilio redaguotame Biržų <i>Giesmyne</i>	346
Knygos istorijos periodizacija: senosios ir naujosios knygos riba	358
SĄRAŠAS PUBLIKACIJŲ, KURIŲ PAGRINDU PARENGTA KNYGA	375
RODYKLĖS	
Asmenvardžių rodyklė	377
Vietovardžių rodyklė	394

PRATARMĖ

Visa, kas vadinama kultūra arba jai atstovauja, yra universalūs dalykai. Ne išimtis ir knygos kultūra. Ji yra žinių visuomenės subkultūra ir egzistuoja pagal šios visuomenės gyvavimo taisyklę. Patikslinant mintį galima remtis Tartu universiteto profesoriumi Reinu Veidemannu: subkultūra yra papročių, elgesio normos, principai, priimti ir privalomi kurioje nors visuomenės grupėje, sudarančioje didesnės bendrijos dalį, ir nesutampantys su visos bendrijos normomis.

Kas formuoja knygos kultūrą? Atsakymas bus nevienareikšmis. Jos paskatos yra civilizacijos istorija ir dalyko istorinė patirtis, knygos vartojimo tradicijos, rankraštinio ir spausdintinio paveldo telkiniai, vertingiausios paveldo dalies aktyvinimas ir šiuolaikinė interpretacija. Labai svarbus veiksnys yra asmens ir paveldo sąveika. Knygos kultūra taip pat yra ir mokslo apie knygą teoretizavimas ir tobulinimas, jos sąsajų su kitomis mokslo mokyklomis paieška ir naujovių pritaikymas savo mokyklos reikmėms.

Knygos kultūros sąvoka yra vienas svarbiausių XXI amžiaus pradžios knygotyros laimėjimų. Ji egzistuoja nuo XX amžiaus pirmosios pusės, tačiau visuotinė tapo XX ir XXI amžių sandūroje formuojantis žinių visuomenei ir struktūruojantis ją tiriantiems mokslams. Knygos kultūra dažniausiai apibrėžiama kaip tarpdalykinis mokslas, o ne kaip kultūros sritis arba kaip viena iš jos sudedamųjų dalių. Neabejotina, kad knygos kultūra yra knygotyros struktūrinis dalykas.

Šių dienų mokslas neturi vienodos nuomonės dėl knygos kultūros sąvokos apibrėžimo ir turinio aiškinimo, todėl samprotavimai įvairuoja. Mes pirmenybę teiktume tokiam apibrėžimui: *knygos kultūra yra knygos kūrėjo, gamintojo, vartotojo ir visų jų tarpininko išugdyti gebėjimai bei procesai, naudojami asmeninėms ir visuomenės reikmėms tobulinant knygos teikiamas estetines, informacines, komunikacines ir rekreacines vertybes*. Knygos kul-

tūrą kaip mokslo dalyką kuria aktyviausiai su knygos pasauliu sąveikaujanti ir jį veikianti visuomenės dalis, kuri apibūdinama tokiais sąvokomis kaip *mokslininkai*, *literatai*, *menininkai*, *bibliofilai* (jų sinonimai *knygų mylėtojai*, *knygiai*), *kolekcininkai* ir *knygos verslininkai* (iš dalies ir *skaitytojų* bei *vartotojų* sąvokomis, išreiškiančiomis siauresnį santykio su knyga aspektą). Patogumo sumetimais ir bendru sutarimu neprofesionaliąją, bet labai aktyvią visuomenės dalį galima įvardyti viena – *bibliofilo* – sąvoka, o jų suformuotą reiškinių – *bibliofiliją*. Praeityje bibliofilai dažnai pasireiškėdavo kaip knygos kultūros tyrimų pradininkai. Tai ypač būdinga Baltijos šalims ir kitoms Sovietų Sąjungos sudėtyje buvusioms šalims. Dabartiniais laikais iniciatyvą iš jų perima knygotyro profesionalai ir akademinės struktūros.

Kuo skiriasi *knygos istorija* ir *knygos kultūros istorija*? Knygos istorija daugiausia tiria knygos kaip materialaus objekto ir jo sukeltų reiškinių raidą. Knygos kultūros istorija knygą tiria plačiau – knygos kaip materializuoto objekto ir subjekto arba visos visuomenės sąveikos raidą, jos savitumus ir dėsningumus. Abi šias mokslo šakas glaudžiai sieja tarpdalykiniai ryšiai, kartais peržengdami ir net nutrindami jų skiriamąją ribą.

Publikuojamas darbų rinkinys skiriamas lietuviškos knygos XIX–XX amžiuje tradicijų, įtakų, raiškos ir istoriografijos analizei. Pagrindinis tyrimo objektas – Mažosios Lietuvos lietuvių lietuviškoji spauda, jos ryšiai su Didžiosios Lietuvos lietuvių knygos veikėjais, ypač atkreipiant dėmesį į Lietuvos valstybingumo atkūrimo išvakares ir pirmąjį savarankiško gyvenimo dešimtmetį. Tyrimo problematika rutuliojama trimis kryptimis: 1) knyga ir asmenybė, 2) knyga ir laikas, 3) knygos istorija ir istoriografija. Tokia veikalo struktūra leidžia atskleisti pirmojo Mažosios Lietuvos lietuvio – Klaipėdos spaudos leidėjo ir prekybininko E. Vaikinio pasirodymo knyginkystės versle aplinkybes, jo ryšius su katalikiškos visuomenės veikėju ir rašytoju M. Valančiumi, G. Sauerweino vaidmenį klojant lietuviškos spaudos kelią į Europos kultūrą ir pripažinimą, knygos darbuotojų pastangas aktualinti leidinių repertuarą naujoviško turinio ir žanro literatūra. Antroji tyrimo kryptis leidžia gilintis į spaudos leidinių poveikį visuomenei, jos funkcijų kaitą laikų modernėjimo tėkmėje, knygų leidybos ir spausdinimo geografijos plėtrą augant visuomenės poreikiams

ir didėjant valstybės užsakymams. Trečioji tyrimo kryptis iškelia lietuviškos knygos mokslo teorijos ir istoriografijos pradmenis formavusius asmenis, iš kurių iškiliausi – prof. dr. V. Gaigalaitis, poetas ir publicistas S. Dagilis, netiesiogiai susaistyti epochos ir konfesinių idėjų. Veikalo sąranga, tyrimo metodika ir analizuojama medžiaga leidžia teigti, kad lietuviškoji spauda buvo viena svarbiausių perskirtos tautos dalių tautinės ir kultūrinės integracijos priemonių.

Veikalas parengtas publikuotų mokslinių straipsnių pagrindu. Jų koncentravimas, temų ir problemų vienijimas leidžia siekti daugiau tikslų ir spręsti įvairesnes užduotis. Svarbiausias leidinio tikslas – didinti knygotyros įdirbį, skatinti tyrimų plėtrą, kelti ir įtvirtinti naujus tyrimų orientyrus. Tikėtina, kad ši publikacija padės didinti keliamų klausimų aktualumą ir medžiagos apyvartą. Jų sklaidos kliūtis buvo ta, kad kai kurie straipsniai buvo publikuoti regionų (Panevėžio, Šilutės) kultūros darbuotojų inicijuotų konferencijų pranešimų rinkiniuose ir literatūros leidiniuose („Metai“), nepatenkančiuose į mokslo kolektyvų ir mokslininkų akiratį. Problemų kilo ir dėl svarbiausio Lietuvos knygos mokslo leidinio – Vilniaus universiteto tęstinio mokslo darbų leidinio „Knygotyra“ platinimo. Kol kas nėra internetinės prieigos prie visų jo tomų, tik nuo 2008 metų pradėta prenumerata paštu. Knygos formos leidinys sudaro sąlygas didinti tyrimo informatyvumą parengiant asmenvardžių ir vietovardžių rodykles, jį papildant iliustracijomis.

Iš naujo rengiant spaudai, straipsnius teko taisyti, papildyti, kai kuriuos perrašyti. Vengiant pasikartojimų, tekstai glaudinti, kilnoti, kai kada plėtoti naujais aspektais ir duomenimis. Žinių ir informacinės visuomenės sąlygomis nuolat gausėja tyrimo šaltinių ištekliai ir spartėja prieiga prie jų. Per pastarąjį dešimtmetį autoriui pavyko surasti retų, net išsamiausiose bibliografijos rodyklėse neužregistruotų senųjų Mažosios Lietuvos spaudinių, asmeninės priklausomybės ir darbo su knyga ženklais pažymėtų egzempliorių. Straipsniuose ir jų papildymuose naudotasi Lietuvos ir užsienio šalių archyvuose ir bibliotekose sukaupta nepublikuota ir publikuota medžiaga, paties autoriaus užfiksuotais amžininkų – lietuvių kultūros veikėjų ir įvykių liudininkų – parodymais. Medžiaga iliustruota originalia ikonografija – senosiomis nuotraukomis ir atvirukais, leidinių ir dokumentų faksimilėmis.

Tekstas teikiamas laikantis „Knygotyros“ mokslo darbų redagavimo taisyklių. Knygų antraštės rašomos kursyvu, periodinių leidinių – su kabutėmis. Knygų užsienio kalbomis antraštės verčiamos į lietuvių kalbą ir teikiamos pirma, originalo kalba – skliaustuose. Laikraščių ir žurnalų antraštės neverčiamos. Vadovaujantis racionalumo principu sudarytas šaltinių ir literatūros (tyrimų) sąrašas. Jis išdėstomas abėcėlės tvarka ir klasifikuojamas pagal publikavimo kriterijų: išskiriami nepublikuoti, publikuoti šaltiniai ir istoriografinė literatūra (tyrimai). Nuorodos tekste teikiamos laužtiniuose skliaustuose, pirma rašant bibliografinio sąrašo pozicijos numerį, po kablelio – puslapio skaičių. Tokia duomenų šaltinių atodangos ir įžvalgų argumentavimo metodika leidžia išvengti bibliografinių nuorodų pasikartojimo ir mažinti leidinio apimtį.

Knyga sulaukė draugiškos Lietuvos ir užsienio rėmėjų ir priitarėjų paramos. Jų yra daug, nes turinys ir tekstas išsirutuliojo iš ilgiau kaip dešimtmetį rengtų darbų. Talkininkai Hansas Masalskis ir Gediminas Rudis nurodė vertingus archyvinės medžiagos šaltinius, Liucija Butkienė, Jonas Čebelis ir Juozas Šimkus teikė žodinę informaciją apie iš gyvenimo išėjusius asmenis, Jakovas Bunka ir Vytautas Doniela parašė įvykius ir reiškinius charakterizuojančių atsiminimų, Arthuras Hermannas – svarbių dalykų komentarus, Manfredas Kleinas parūpino kai kurių iliustracijų. Paramos sulaukta iš Gintauto Černeckio, Gintauto Trumpio ir kitų bibliofilų. Jų dėka autoriaus rinkinys pasipildė knygoje analizuojamais leidiniais, kartais itin retais. Brandą skatino kolegijų doc. Aušros Navickienės ir dr. Nijolės Lietuvninkaitės bendradarbiavimas. Knygotyroje kartu praleisti metai leido tobulinti metodologines ir teorines nuostatas, gausinti šaltinių išteklius, atsakingiau vertinti patirtį ir naujoves. Esu dėkingas likimui, kuris kartą ir ilgam padovanojo galimybę remtis geriausios Lietuvoje knygotyrinių tekstų redaktorės Jolantos Storpirstienės ir dizainerės Vidos Vaidakavičienės kompetencija. Darbą spartino kolegė Irena Buračaitė. Ji parengė knygos rodykles. Visiems, nurodytiems ir neįvardytiems, bet gerai žinomiems asmenims tariau nuoširdų ačiū. Jų palankumas ir parama drąsina galvoti apie naujas užduotis ir jų imtis.

Autorius

1 skyrius

KNYGA *ir*
ASMENYBĖ

E. VAIKINIS – PIRMASIS MAŽOSIOS LIETUVOS LEIDĖJAS IR SPAUSTUVININKAS LIETUVIS

Apie klaipėdietį E. Vaikinį jau rašėme [9; 10; 11]. Jis atidos nusielpo dėl to, kad buvo pirmasis Mažosios Lietuvos lietuvis, užsiėmęs spaudos leidybos ir poligrafijos verslu ir tikriausiai bendradarbiavęs su Didžiosios Lietuvos tautinio atgimimo ir švietimo veikėjais. Grįžti prie E. Vaikinio taip pat skatina iki šiol menkai ištirtas jo gyvenimas ir nesuinventorinti spaudos leidiniai. Labai negausių šaltinių liudijimu, jis pats pasirašinėjo ir amžininkai vadino sutrumpintu asmenvardžiu *E. Waikinnis* arba *Ed. Waikinnis*. Tiesa, kartais pavardė rašyta ir kiek kitaip. Kai kurie E. Vaikinio gyvenimo epizodai paminėti XIX amžiaus uostamiesčio vokiečių spaudoje. Pirmuosius jo veiklos žingsnius užfiksavo Bruno le Countre, Klaipėdos pirklių švietimo ir labdaros draugijos „Concordia“ šimtmečio sukakties kronikoje įrašęs, kad jos nariu 1847–1854 metais buvo *E. Waikinnis* [4]. Lakoniška žinutė neiškalbi, todėl lieka neaišku, koks buvo šio draugijos nario verslas ir kodėl jis nutrūko. Mūsų nuovoka leistų spėti, kad tokio įvykio priežastimi galėjo tapti 1854 metų spalio 4–5 dienomis įsisiūbavęs didysis Klaipėdos gaisras, pelenais pavertęs daugelio pasiturinčių miestiečių turtą ir ateities viltis. Tačiau E. Vaikinis iš klaipėdiečių akiračio nedingo. Jau 1855 m. jis pradeda spaustuvininko, leidėjo, knygų prekybininko ir žurnalisto darbą, trukusį gerą dešimtmetį. Tokia veikla, lyginant su turtingesnių ir įtakingesnių konkurentų, nebuvo itin produktyvi ir reikšminga, tačiau gerokai pagyvino Klaipėdos ir viso krašto kultūrinį bei socialinį gyvenimą, jam suteikė ryškesnių raiškos bruožų ir galimybių. Iš spaustuvės išėjusių knygų ir laikraščių leidimo duomenyse buvo nurodoma firma *E. Waikinnis & Co*, tačiau apie kompanionus nerasta jokių duomenų. Manytume, kad kartu su pavarde rašo-

Kepėjų gatvės pastatas, kuriame veikė E. Vaikinio spaustuvė.
Antano Stanevičiaus nuotrauka, 2008

mas visiems gerai suprantamos reikšmės dviejų raidžių junginys slepia finansinę paskolą suteikusių miestiečius arba artimus giminaičius, tiesiogiai nedalyvavusius spaudos versle. Įmonė veikė senamiestyje, ir tada, ir dabar Kepėjų vardu vadinamoje gatvėje. Namas išlikęs, pakito tik jo adresas: tada ženklintas dvigubu numeriu 5–6, dabar – 8.

E. Vaikinis leido ir spausdino lietuvių ir vokiečių kalbomis. Pirmasis žinomas jo leidinys yra miestiečiams skirtas laikraštis „Memeler Anzeiger“ (1855–1864), kurio leidimo duomenyse įrašyta: *Redaktion, Druck und Verlag von E. Waikinnis* (Redagavimas, spausdinimas ir leidyba E. Vaikinio) [21]. Periodinių leidinių rinka uostamiestyje buvo perpildyta, tarp jų vyko įtempta konkurencija dėl skaitytojų prenumeratos ir verslininkų skelbimų. Ji vertė spaustuvininkus imtis įvairių užsakomųjų darbų. E. Vaikinis uždarbio tikėjosi iš regioninės valdžios informacinių laikraščių leidėjų ir ėmė atkakliai siekti jų užsakymų. Matyt, suviliojęs mažesnėmis darbų kainomis, jis iš Tilžės spaustuvininko Juliaus Reylanderio 1858 m. viduryje paveržė Šilokarčemos apskrities

landrato informacinio laikraščio „Kreisblatt des Königl. Landraths zu Heydekrug“ spausdinimą, ne vėliau kaip nuo 1860 m. iš jo spaustuvės išeina tokios pat paskirties Klaipėdos apskrities valdžios leidinys „Memeler Kreisblatt“. Klaipėdiečių žargonu vadinamieji *kreisblatai* dėjo aukštesnės ir vietinės administracijos pranešimus vietos gyventojams, taip pat šiek tiek verslininkų bei amatininkų skelbimų vokiečių ir lietuvių kalbomis. Jų visuomeninė reikšmė buvo nedidelė. Matyt, toks pat buvo ir 1862 m. E. Vaikinio spausdintas Kaukėnų (dabar surusintai vadinamų *Jasnojė*) savaitraštis „Kaukehmer Wochenbote für die litauische Niederung“. Visų šių laikraščių išliko tik pavieniai numeriai arba atskirų metų komplektai, visi skylėti, todėl negalima tiksliai pasakyti, kada E. Vaikinis pradėjo ir baigė juos spausdinti, ar į juos dėdavo žinių apie savo įmonę ir jos paslaugas, kaip bendravo su darbų užsakovais ir leidinių pirkėjais. Taip pat nustatyta keletas klaipėdiškėje spaustuvėje išėjusių vokiškų knygielių [23], už leidybos darbą aiškiai apmokėtų iš pačių autorių kišenės, tačiau jų greičiausiai pasirodė kur kas daugiau, nei išaiškino dabarties tyrėjai. Visą šią E. Vaikinio spaudos produkciją kartą bendrais bruožais esame jau aptarę [9], todėl stokodami naujų duomenų nesikartosime.

Ko ir kiek E. Vaikinis išleido arba išspausdino lietuvių kalba, negali atsakyti pačios fundamentaliausios lietuvių retrospektyviosios spaudos bibliografijos. Jo pavardė pirmą kartą paminėta Silvestro Baltramaičio dešimtmetį rengtoje ir 1892 m. paskelbtoje išsamiausioje XIX amžiaus rodyklėje *Lietuviškų ir senųjų prūsų knygų sąrašas*, kuriame užregistruotas Klaipėdos katalikų parapijos klebono Augustino Schwarko parengtas *Katalikiškas Katekizmas* [24, 51]. Ši Mažosios Lietuvos lietuviams skirta knyga E. Vaikinio išspausdinta 1863 m. Skelbdamas rodyklės antrąjį ir gerokai papildytą leidimą, bibliografas pažymėjo, kad Sankt Peterburgo imperatoriškosios viešosios bibliotekos gautas katekizmo egzempliorius yra su Gargždų muitinės 1873 metų kažkokia pastaba [25, 68]. Jis neabejotinai caro pareigūnų buvo konfiskuotas iš lietuvių knygnešių. Beje, šis egzempliorius išliko iki mūsų dienų ir tapo unikumu: antrasis – dar nesurastas.

Pirmajame S. Baltramaičio rodyklės leidime užregistruota kita E. Vaikinio knyga – Johannes Gossnerio parengti evangelikų liuteronų scholastiniai skaitiniai *Žmogaus Szirdis, ar Bažnyczia Pono*

Diewo ar Darba wieta Szetono [24, 63]. Jos antraštiniame lape pažymėta, kad spausdinimas ir leidimas (*Druck und Verlag*) yra paties E. Vaikinio, tačiau nenurodyta pasirodymo data. Bibliografas knygą skyrė 1872 metams. Jis galbūt rėmėsi egzemplioriaus gavimu viešojoje bibliotekoje, bet akivaizdžiai apsiriko. Šių dienų bibliografų teigimu, E. Vaikinis knygą išspausdino 1866 m. [13, 389]. Ji taip pat priskiriama retenybių kategorijai. Iš tyrėjams žinomų dviejų egzempliorių vienas tebesaugomas Sankt Peterburge, kitas yra Mažosios Lietuvos istorijos muziejuje Klaipėdoje.

Trečią žingsnį link E. Vaikinio žengė Mažosios Lietuvos kultūros, mokslo, politikos ir Bažnyčios veikėjas Vilius Gaigalaitis. Tik per atsitiktinumą šių eilučių autorius neseniai įsigijo jo asmeninį S. Baltramaičio bibliografijos 1892 metų leidimo egzempliorių. Jis svarbus dėl dviejų priežasčių: įrašas priešlapyje *Dovana išdavėjo Pono S. Baltramaiczio – Petrapilėje 27 d. Morcziaus 1893 liudija* šių bibliografų bendradarbiavimą ir jo pradžią, tarp spausdintų lapų įžvalgiai įrišti balti, bet vėliau aiškia rašysena tirštai primarginti lapai – knygos savininko kūrybinius užmojus ir sistemingą spaudos tiriamąjį darbą. Tokio reto ir vertingo mokslo paminklo charakteristikai būtinas specialus tyrimas, mūsų reikalo labai apsiribosime pažintimi su gausiomis pastabomis tarp 50–51 knygos puslapių įrištame lape. Jame tarp vienuolikos įrašų, rodančių bibliografijos spragas, yra toks S. Baltramaičio veikalo papildymas: *Kelch, Giesmeles apie Ewangelios Praplatinima tarp Zydu ir Pagonu. Memel 1863. (Kat. d. lit. litt. Ges.)*. Skliaustuose įterptoji pastaba, kad bibliografiniai duomenys imti iš tilžiškės Lietuvių literatūros draugijos bibliotekos katalogo [14], vėliau nubraukta ir pakeista pataisa: *p. Waikinnį BB. 8°. p. 104*. Tokia korektūra kalba apie V. Gaigalaičio gautas žinias iš *de visu* aprašyto egzemplioriaus. Jis greičiausiai buvo rastas „Birutės“ draugijos bibliotekoje. V. Gaigalaitis duomenis apie precentoriaus Johanno Ferdinando Kelkio (Kelch) parengto ir savo lėšomis apmokėto giesmyno Klaipėdos 1863 metų leidimą panaudojo Mažosios Lietuvos lietuviškos spaudos bibliografinėje apžvalgoje, 1912 m. pradžioje paskelbtroje „Pagalbos“ žurnale [7] ir įkandin išleistoje knygelėje *Lietuwas Nufidawimai ir musų Rašliawa* [8], juos truputį vėliau pakartojo Ansas Bruožis tokio pat žanro veikale *Prūsų Lietuvių Raštija* [3]. Tiesa, abu autoriai E. Vaikinio neminėjo, bet ir apžvalgų rengi-

mo metodika nereikalavo teikti duomenų apie aptariamų knygų spaustuvininkus. Giesmyną pirmą kartą išsamiai bibliografiškai aprašė Vaclovas Biržiška antroje *Lietuvių bibliografijos* dalyje [1]. Jam tikslūs duomenis pagal asmeninę bibliotekoje turėtą egzempliorių surašę ir atsiuntę Tilžės bibliofilas Enzys Jagomastas. Mūsų laikais knyga taip pat pasitaiko retai. Šilutės istorijos muziejus, Vilniaus ir Poznanės universitetų bibliotekos turi po sveiką, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka – defektinį egzempliorių. Du gana geros būklės knygos egzempliorius savo rinkinyje saugo šių eilučių autorius. Vieno iš jų išliekamąją ir liaudiškosios knygos kultūros pažintinę vertę didina viršelio vidinėje pusėje esantis nuosavybės įrašas: *Jorgÿs Kÿbbelka ýsz Schwenzeles Kemma 1863.*

E. Vaikinio lietuviškos spaudos paveldo registrą V. Biržiška papildė ir labai svarbiu nauju įrašu. Jis trečioje *Lietuvių bibliografijos* dalyje pirmą kartą bibliografiškai aprašė nuo 1846 metų uostamiestyje ėjusio kalendoriaus vieną iš leidimų *Prusijškos Kaléndros ant Meto 1867*, pateikdamas ir visą leidimo duomenų formulę: *Druck und Verlag von C. [! E.] Waikinnis u. Co. in Memel.* Nors pagal tų laikų paprotį kalendoriuose spausdinimo data dažniausiai nebuvo nurodoma, bibliografas *Prusijškę Kaléndrų* apraše nesvyruodamas įterpė 1866 metus [2]. Su tokiu sprendimu galima sutikti: visi Mažosios Lietuvos kalendoriai pasirodydavo ir patekdavo į prekybą dar rudenį, vėliausiai – Naujųjų metų išvakarėse. Prie V. Biržiškos sukurto *Prusijškę Kaléndrų* aprašo šiandieniai bibliografai nebeturi ko pridurti. Tyrėjas rėmėsi Lietuvos universiteto bibliotekos įsigytu kalendoriaus egzemplioriumi ir duomenis teikė *de visu*. Mūsų laikus pasiekė vos trys leidinio egzemplioriai: po vieną jų yra Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto, Vilniaus universiteto bibliotekose ir Lietuvos nacionaliniame muziejuje. Beje, pastarasis yra defektinis.

Tiriant E. Vaikinio spaudos produkciją, rezultatyvios buvo ir Lietuvos knygų rūmų, rengiančių kapitalinę *Lietuvos bibliografiją*, pastangos. Šiuolaikinė bibliografinio darbo metodika ir sisteminę paiešką atskleidė du visiškai nežinomi Klaipėdos spaustuvninko leidinius. Deja, abiejų rasta tik po vieną du egzempliorius, visi yra ir defektiniai: neturi ne tik antraštinių lapų, bet ir viršelių. Dėl jų priskyrimo E. Vaikinio produkcijai abejonių nekyla – lei-

dimo duomenys pateikti knygų pabaigoje po tekstu. Jie yra tapatūs: *Druck und Verlag von E. Waikinnis & Co. in Memel*. Abu leidiniai yra iš vokiečių kalbos verstų ir iki E. Vaikinio įvairiuose šaltiniuose jau spausdintų protestantiškų tekstų almanachai. Jų sudarytojai nenurodyti ir neišaiškinti, mūsų spėjimu parengiamąjį darbą galėjo atlikti jau minėtasis J. F. Kelkis. Prielaida grindžiama tuo, kad Kretingalės precentorius gyveno ne per toliausiai nuo Klaipėdos ir šiuo laikotarpiu labai aktyviai bendradarbiavo net su keliomis aplinkinių miestų spaustuvėmis versdamas, redaguodamas arba kompiliuodamas jų leidžiamas lietuviškas knygas. Formuodami abiejų knygų bibliografinius aprašus, Knygų rūmų specialistai kaip antraštę teikė pirmųjų teksto kūrinių pavadinimus. Taigi knyga, sąlyginai pavadinta *Ak, ne klausk, del ko dejojū* <...>, yra 80 puslapių giesmynas, sudarytas iš 60 giesmių [12, 107]. Kai kurių jų autoriai yra žinomi vokiečių religiniai poetai T. C. Hoppenas ir L. Jürgensas. Kita knyga, *Gannytojo Wiernybe Jezaus Kristaus*, sudaryta iš keturių didaktinių prozos kūrinių, visų apie 1842–1859 m. Mažajoje Lietuvoje išleistų atskiromis knygelėmis [12, 375]. Po E. Vaikinio almanacho leidimo jie dar kartą buvo išspausdinti ir atskirai, ir rinkinyje. Kol kas be atsakymo lieka klausimas, kada abi knygos dienos šviesą išvydo Kepėjų gatvėje. Knygų rūmų bibliografai apdairiai datą nurodė *prieš 1867*. Jie iš dalies teisūs. Tačiau šių eilučių autorius manytų, kad būtų tikslingiau datuoti 1860–1866 metais. Pirmieji ženklina pas E. Vaikinį pasirodžiusių datuotų lietuviškų knygų spausdinimo pradžią, antrieji – spaustuvės veiklos pabaigą.

E. Vaikinio tyrimuose naują žodį tarė Kauno apskrities viešosios bibliotekos Senųjų ir retų spaudinių skyriaus vyriausioji bibliotekininkė Ramunė Dambrauskienė. Rekataloguodama UNIMARC formatu senuosius leidinius, ji K. E. Mertikaičio giesmyno *Wišókiós naujos Giesmes arba Ewangelíski Psalmai* Tilžės 1861 metų leidimo pabaigoje užtiko įrištą mažą protestantiškų ir blaivybės turinio eilių rinkinėlį *Naujos nobažnos Giesmes. Diewo Karalystę mylintėms Lietuwininkams ant Pafinaudojimo išleistos*. Jis turi antraštinį lapą, kuriame išspausdinti tokie leidimo duomenys: *Klaipėdoj' 1860. Gedruckt bei E. Waikinnis & Co.* Lietuvių bibliografai žinojo šios knygelės Tilžės 1858 metų ir Klaipėdos 1900 metų leidimus. Iš leidimo duomenų formulės matyti, kad

E. Vaikinis *Naujas nobažnas Giefmes* tik spausdino. Mūsų many-
mu, leidėjas greičiausiai buvo pats rinkinio sudarytojas ir vertė-
jas iš vokiečių kalbos, Lankupių mokytojas Mikelis Šapalas. Apie
savo atradimą R. Dambrauskienė plačiau rašė žurnale „Tarp kny-
gų“ [5]. E. Vaikinio veiklos pėdsakus jau ilgą laiką akylai stebi ir
šių eilučių autorius. Prieš porą dešimtmečių, rengiant daktaro di-
sertaciją, Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje pavyko užtikti
kelių gotišku raidynu spausdintų knygelėlių konvoliūtą (signatūra
LK-19/124), kuriame buvo įrištas ir giesmynėlis be antraštinio
lapo su leidimo duomenimis 1860. *Gedruckt bei E. Waikinnis
& Co. in Memel*. paskutiniame puslapyje. Tai rodo, kad knygelė
greičiausiai buvo išleista be antraštinio lapo. Įdomiausia kas kita.
Giesmynėlis turi skaičiais nuo 13 iki 23 sunumeruotas giesmes ir
skaičiais nuo 17 iki 32 sunumeruotus puslapius. Šie duomenys
piršo mintį, lyg būtume susidūrę su kažkokios defektinės kny-
gos fragmentu. Paslaptį padeda šiek tiek atskleisti jau minėtas
bibliotekininkės R. Dambrauskienės atradimas. Jos aprašytame
K. E. Mertikaičio giesmyne yra įrištas dar vienas nedidelis priedas,
sudarytas iš dviejų dalių: pirmoji apima 12 eilės tvarka numeruotų
giesmių ir turi 16 puslapių su leidimo duomenimis paskutiniojo
apacioje (*Gedruckt bei E. Waikinnis & Co. in Memel.*), antroji yra
ką tik paminėtas numeruotųjų 13–23 giesmių rinkinėlis. Atlikus
tekstų ir grafinio apipavidalinimo lyginamąją analizę bei remian-
tis Mažosios Lietuvos smulkiųjų protestantiškų spaudinių leidy-
bos tradicija galima teigti, kad abu giesmynėliai yra savarankiški
leidiniai, skirti didesnių giesmynų ir maldaknygių priedams. Jie
dažniausiai būdavo įrišami tokių knygų pabaigoje, tačiau platinti
ir pavieniui. Kadangi abu giesmynėliai neturi antraštinių lapų,
pagal bibliografų įtvirtintą tradiciją jų antraštėmis tenka laikyti
teksto pradžios – pirmųjų giesmių pavadinimus. Vadinasi, pirmą-
jį leidinėlį bibliografijoje reikėtų registruoti antrašte *Kas dienįškas
Kalėdu Pagarbinims, didžiôfes Meiles Žmogum pastojufiôjo Diewo*,
antrąjį – *Išgelbētėje Pono Diewo ī Zion pareis su Szukawimu; am-
žina Linkšmybe bus ant jū Galvos: Linkšmybe ir Džaugkšmas jūs
nutwers* (tai iš Biblijos imti pranašo Jozuės žodžiai, 35 skyriaus
10 skirsnis). Nors pirmojo giesmyno leidimo duomenyse nenuro-
dyta išleidimo data, manytume, kad ji yra tokia pati kaip ir intro-
jo – 1860 metai. Spręstinas leidinių parengėjo – sudarytojo ir

vertėjo iš vokiečių kalbos – klausimas. Remdamiesi daugiau intucija nei argumentais galėtume teigti, kad jį galima sieti su minėtuoju J. F. Kelkiu.

Retrospektyviąją lietuvių spaudos bibliografiją ir E. Vaikinio leidinių sąrašą papildys straipsnio autoriaus 2004 metų vasarą klaipėdiečio G. Žulio antikvariate įsigytas giesmynėlis *Dwilika dwafis̃ku nauju Laupfinima Giefmu pagal nauja ir sena testamenta ipaczai iš Psalmu 96. 97. 1–2. o pas 113. 1–2. v. psal. 148. Psal. 149, 1–5. Per šventos Dwašes; darba sutaisitos ir pagal norejima daug nobaznu Krikščzonu y druka padotos*. Tai vienas iš daugelio staliaus Klimkaus Grigelaičio, stačiusio senąją medinę Juodkrantės bažnyčią ir senatvėje tapusio surinkimų sakytoju, giesmynėlio leidimų. Knygelė, kaip ir visos kitos, išleista be antraštinio lapo, antraštė pateikta prieš tekstą, leidimo duomenys *Druck u. Verl. v. E. Waikinnis & Co. in Memel*. – paskutinio puslapio apačioje, metai nenurodyti. Dvylikos puslapių leidinyje yra trylika, o ne dvylika, kaip nurodyta antraštėje, giesmių. Jų tekstas išspausdintas labai prasta, nesunormintos rašybos kalba, yra korektūros klaidų (pavyzdžiui, penktosios giesmės pavadinime klaidingai rašoma *Szłowiga* [!] *Laupse*). Giesmynėlis įrištas kaip evangelikų liuteronų bažnytinio giesmyno *Pagérintos Giefmju Knygos* (1872) priedas, kurio odiniame viršelyje išpausti įrišimo metai: 1874. Datuojant liaupses, jais remtis negalima. Mūsų manymu, leidinys greičiausiai pasirodė apie 1860–1863 metus.

Netikėtai E. Vaikinio vardą dar kartą priminė 2007 metų Vilniaus tarptautinės knygos mugės dienomis skaitytojus pasiekęs trečiasis *Mažosios Lietuvos enciklopedijos* tomas. Jame skelbiamas išsamus straipsnis „Priekulė“, kuriam iliustruoti panaudotos kelių knygų antraštinių lapų reprodukcijos [19]. Viena jų, *Pirmkarczû Knygėles*, priklausanči enciklopedijos rengėjo Vytauto Kaltenio asmeninei bibliotekai (vėliau maloniai dovanota šių eilučių autoriui), pasirodė iki šiol nematyta. Patikra leido nustatyti, kad ji neužregistruota ir lietuvių retrospektyviosios bibliografijos veikaluose. Išsamiam knygelės apibūdinimui duomenų trūksta. Jos antraštiniame lape rašoma: *Pirmkarczû Knygėles Prekulės Bažnyczoje wartojamos*, leidimo duomenyse – *Memel, 1864. Gedruckt bei E. Waikinnis & Co*. Formatas – *in octavo*, apimtis – antraštinis lapas ir 38 numeruoti puslapiai, šriftas – gotikinis. Autorius

Johann Friedrich Franz Schröder.
Nuotrauka iš: *Ostpreussischen
Hauskalender für Stadt und
Land* (Berlin, 1904)

ir leidėjas nenurodyti. Knygelė brošiūruota, aplenkta pilkšvo kartono viršeliu ir negrabriai susiūta plona kanapine namų darbo virvele. Būklė patenkinama. Knygelės lapai gerokai aprinti ir kampuose apspurę, tačiau popierius gedimo nepaliestas. Visi šie duomenys sakytų, kad ji išsaugojo pirmąsias vaizdą.

Knygelė buvo naudojama evangelikų liuteronų konfirmantų, žmonėse vadintų pirmkarčiais, tikybos pagrindų mokymui. Tai patvirtina ne tik antraštė, bet ir turinys, sudarytas vien iš parinktų Biblijos sentencijų. Konfirmantų pamokos vykdavo bažnyčioje arba jos pagalbinėse patalpose, mokė kunigas, bet dažniausiai jį pavaduojantis precentorius, ėjęs vargonininko, choro vedėjo ir parapiinės mokyklos mokytojo pareigas. Ši aplinkybė padeda rinktis autoriaus ieškojimų kryptį. Knygelės išleidimo metais Priekulės parapijai vadovavo nusenęs zalcburgiečių kilmės kunigas Carlas Wilhelmas Augustas Zippelis (1783–1874), todėl bažnytinė vyresnybė buvo paskyrusi ir adjunktą vadinamą pavaduojantį kunigą Johanną Friedrichą Franzą Schröderį (1829–1906). Šis asmuo lietuvių knygos istorijoje gerai žinomas [13, 158–160]. J. F. F. Schröderis gimė Gumbinėje, teologiją ir lietuvių kalbą studijavo Karaliaučiaus universitete, Priekulėje įkūrė lietuvių našlaičių vaikų prieglaudą ir jos materialiniam palaikymui bei auklėtinių profesiniam mokymui skirtą spaustuvę, parengė kasmet leistą lietuvišką kalendorių, daug kartų perspausdintų

porą lietuviškų vadovėlių ir buvo tilžiškės Lietuvių literatūros draugijos narys. Taigi, be didelių užuolankų galima spėti, kad ir *Pirmkarczû Knygėles* yra jo plunksnos darbas. Adjunkto vaidmenį ugdant protestantiškąjį jaunimą taip pat patvirtintų išlikęs Priekulės bažnyčioje konfirmuoto Mikelio Lipniaus šventinis liudijimas – blankas, J. F. F. Schröderio ranka užpildytas ir parašu patvirtintas 1873 m. (egzempliorius yra Rokiškio muziejuje, inv. numeris – 7912).

Prūsijos valdymo laikais leidėjo nuoroda knygoje nebuvo privaloma. Šiuo atveju ją sąlygiškai galima sieti su užsakovu – Priekulės evangelikų liuteronų bažnyčia. Nesvarbu, kas asmeniškai rūpinosi užsakymu spaustuvei ir finansais, knygelė buvo leidžiama bažnytinės bendruomenės reikmėms ir jos interesais naudojamas tiražas. Egzempliorių skaičius greičiausiai buvo nedidelis, galbūt tik apie 300–400 egzempliorių. Tikriausiai nedaug apsiriksime manydami, kad knygelė buvo ne sykį perspausdinta ir 1864 metų leidimas nebūtinai yra pirmasis. *Pirmkarczû Knygėles* yra laikino naudojimo – mokomasis – leidinys, todėl jo vartojimo trukmė, kaip ir elementorių, katekizmų bei mokyklinių giesmynėlių, buvo nedidelė. Visos šios knygos mūsų laikais priklauso spaudos retenybių kategorijai.

Rastos *Pirmkarczû Knygėlės* apčiuopiamo poveikio lietuviškos knygos repertuarui nepadarys. Tai tik dar vienas statistinis vienetas biblinės literatūros skyriuje. Tačiau ir jis turi šiokią tokią istoriografinio šaltinio vertę. Knygelė ne tik patikslina lietuvių bibliografijos apimtį, bet ir padidina E. Vaikinio spaustuvės darbų sąrašą ir leidžia išsamiau nušviesti J. F. F. Schröderio biografiją. Ji yra miestelio prie Minijos vingio istorijos dalis. Tai pirmoji žinoma knyga, kurios antraštėje nurodytas Priekulės pavadinimas.

Didžiąją Lietuvą ir E. Vaikinį sieja Motiejaus Valančiaus blai-vybės brošiūrėlė *Apej brostwą blaiwistes arba nusiturieima*, kurios pirmasis leidimas pasirodė Vilniuje 1858 m., trys kiti – Klaipėdoje 1860–1861 m. Leidinėlis sukėlė valdžios nerimą dėl liaudyje žadinamų anticarininių ir antibaudžavinių nuotaikų, todėl cenzūra sulaukė didesnę leidėjo J. Zawadzkiego spaustuvėje laikytą tiražo dalį. Atrodo, vėliau pavyko įveikti trukdžius ir gauti leidimą ją išplatinti, nors pats M. Valančius savo *Namų užrašuose* pažymėjo, kad valdžia prekiauti uždraudė [22]. Knygotyrininkė A. Na-

vickienė neseniai paskelbė netiesioginiais argumentais pagrįstą straipsnį, teigiantį, kad ir kiti trys brošiūros leidimai yra nelegalūs, kontrafaktiniai J. Zawadzkiego spaudiniai [17]. Darbe randame naujų vertingų leidinio istorijos duomenų, tačiau E. Vaikinio ryšius su M. Valančiumi paneigiančių įrodymų autorė nepateikė. Manytume, kad kartą pakliuvęs žandarų akiratin ir sulaukęs oficialaus tyrimo, joks spaustuvininkas nerizikuotų padėti ir nesiimtų nelegalios brošiūros leidybos, juolab žinodamas, kad trys leidimai (ir dar po 10 000 egzempliorių) neabejotinai budrių seklių bus išaiškinti: kilus įtarimų, policija nedelsdama kratydavo spaustuves. Apie šį incidentą buvo informuota ne tik Vidaus reikalų ministerija, bet ir pats caras. Negalima nematyti akivaizdžių spaudinių skirtumų. E. Vaikinio leidimai turi mažiau puslapių (12) nei vilniškis (16), surinkti kitu šriftu, antraštiniuose lapuose pateikti būdingi leidybiniai duomenys: pirmajame – *KLAIPEDOJ. Kasztu* [!] *ir Spaustuwieje Ed. Waikinnis & Co. 1860.* (juose pakartota vilniškės knygelės leidimo duomenų korektūros klaida: *Kasztu* [!] *ir Spaustuwieje Jozapa Zawadzkiego. 1858*), antrajame – *KLAIPEDOJ. Kasztu ir Spaustuwieje Ed. Waikinnis & Co. 1860.* (korektūros klaida ištaisyta), trečiajame – *KLAIPEDOJ Kasztu ir Spaustuwieje Ed. Waikinnis & Co. 1861.* (po žodžio *KLAIPEDOJ* nėra taško). Kai kurių pastabų teikia tipografikos palyginimai. Vilniškė knygelė išspausdinta gerame popieriuje, klaidėdė visos trys leidimai – prastame, paskutiniųjų tekstų rinkinys yra tapatus, skiriasi tik antraštiniai lapai. Taigi šie kartoti naudojant tą patį neišbarstytą rinkinį, o tai būtų neįmanoma padaryti Vilniuje: draudžiamos knygelės rinkinio saugojimas metus ar dvejus taptų akivaizdžiu įkalčiu policijai.

Klaipėdos pėdsaką Žemaičių vyskupo brošiūrėlės istorijoje parodo spaustuvininko ryšys su uostamiesčio katalikiškosios spaudos rengėju A. Schwarku ir 1860 m. suintensyvėję bandymai gauti kuo daugiau užsakymų atlikti spaudos darbus lietuvių kalba. Neabejotinai M. Valančiaus pinigais apmokėtas blaivybės leidinėlis su užsieninės E. Vaikinio įmonės spaustuvės nuoroda atitraukė caro valdžios dėmesį nuo tiesioginių jos iniciatorių. Jis neprieštaravo ir Prūsijos įstatymams, nors nemanytina, kad Berlynas palankiai vertino abipus sienos gyvenančių lietuvių tautinę savivoką skatinančius ryšius. Kol nesurasta kitokių duomenų, galima sutikti

su Vytauto Merkio nuomone, kad brošiūra buvo bene pirmasis iš Mažosios Lietuvos atgabentas ir sėkmingai išplatintas lietuviškas leidinys [16]. Beje, netrukus spaudos interesai į Klaipėdą atvedė ir kitus didlietuvius. Hermanno Horcho spaustuvėje 1861 m. buvo rengiamasi spausdinti Mikalojaus Akelaičio eiliuotus atsisaukimus „Pasaka senelio“ ir „Gromata Vilniaus senelio“, tačiau jiems pasirodyti sutrukdė Prūsijos policija, inspiruota Rusijos valdžios.

Didesnio užmojo ir materialijų išteklių neįgijusi E. Vaikinio leidybinė ir poligrafinė veikla nutrūko 1866 m. Jo įmonę nupirko iš Šilokarčemos atvykęs vokiečių verslininkas Friedrichas Wilhelmas Siebertas [15]. Buvęs savininkas liko samdomu darbuotoju. E. Vaikinis ėmė redaguoti F. W. Sieberto įsteigtą naują laikraštį „Memeler Zeitung“, ėjusį nuo 1867 m. birželio 1 d. triskart per savaitę. Iš jame dedamų skelbimų matyti, kad redaktorius glaudėsi Žvejų gatvėje stovėjusiame spaustuvės pastate (Fischerstraße Nr. 4) ir prie uždarbio prisidūrė prekiaudamas higienos reikmenimis [18; 20] ir vadovaudamas Potsdamo socialinio draudimo ir rūpybos draugijos Klaipėdos agentūrai [6]. Akivaizdu, kad jo materialinė padėtis buvo ne iš gerųjų. Mūsų žinios apie E. Vaikinio gyvenimą ir veiklą siekia 1869 metus. Tyrimus būtina tęsti ir plėtoti. Nauji duomenys sudarytų sąlygas išsamiau nušviesti pirmojo Mažosios Lietuvos spaustuvininko lietuvių biografijos, jo leidybinės veiklos pobūdį, spaudos produkcijos vertę ir pripažinimą XIX a. vidurio visuomenėje. Ypatingos atidos nusipelno ir jo vaidmuo mezgantis pirmiesiems ryšiams su Didžiosios Lietuvos lietuviškos spaudos darbuotojais.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. BIRŽIŠKA, Vaclovas. Antrosios „Lietuvių bibliografijos“ dalies (1800–1864) papildymai. Iš *Lietuvių bibliografija*. D. 3: Spaudos uždraudimo laikas (1865–1904 m.). Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija, 1929, sk. CLXXIV–CLXXV, įrašas 1385.
2. BIRŽIŠKA, Vaclovas. *Lietuvių bibliografija*. D. 3: Spaudos uždraudimo laikas (1865–1904 m.). Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija, 1929, sk. 467, įrašas 1556.
3. BRUOŽIS, Ansas. *Prūsų Lietuvių Raštija*. A. B. Klaipėdiškis. Tilžė: Birutė, 1913, p. 19, 65.
4. COUNTRE, Bruno le. *Verein Concordia, Memel. 1826–1926: Jubiläumschrift für Concordianer*. Memel: Concordia, [1926], p. 88.

5. DAMBRAUSKIENĖ, Ramunė. Nežinomi Mažosios Lietuvos spaudiniai. *Tarp knygų*, 2004, gruodis, p. 12–13.
6. Deutsche Lebens-, Pensions- und Renten-Versicherungs Gesellschaft auf Gegenseitigkeiten in Potsdam. *Memeler Dampfboot*, 1869, 12. Juli (nr. 79), p. 2.
7. GAIGALAITIS, Vilius. Lietuvos Nufidawimai ir mufū Rašliawa. *Pagalba*. Klaipėda, 1912, nr. 1–2, p. 5.
8. GAIGALAITIS, Vilius. *Lietuvos Nufidawimai ir mufū Rašliawa*. Tilžė: Sandora, [1912], p. 24.
9. KAUNAS, Domas. *Iš lietuvių knygos istorijos*: Klaipėdos krašto lietuvių knyga iki 1919 metų. Vilnius: Mokslas, 1986, p. 27, 28, 32, 74–76, 109, 166, 171, 172.
10. KAUNAS, Domas. Retrospektyviosios lietuviškų knygų bibliografijos papildymai ir jų šaltiniai. *Knygotyra*, 2006, t. 46, p. 70–77.
11. KAUNAS, Domas. Senosios knygos praeities pabiros. *Knygotyra*, 2007, t. 49, p. 244–246.
12. *Lietuvos TSR bibliografija*. Serija A: Knygos lietuvių kalba. T. 2: 1862–1904. Kn. 1: A-P. Vilnius: Mintis, 1985, p. 107, įrašas 30; p. 375, įrašas 920.
13. *Lietuvos TSR bibliografija*. Serija A: Knygos lietuvių kalba. T. 2: 1862–1904. Kn. 2: R-Ž. Vilnius: Mintis, 1988, p. 158–160, įrašai 3342–3352; p. 389, įrašas 4008.
14. *Litauische litterarische Gesellschaft*. Katalog der Bibliothek. Tilsit: Litauische litterarische Gesellschaft, 1892, p. 3, įrašas 32.
15. *Memeler Dampfboot*, 3. Juli 1849–3. Juli 1949. Zum Gedenktage an die Gründung vor 100 Jahren. Oldenburg: F. W. Siebert-Verlag, 1949, p. 4.
16. MERKYS, Vytautas. *Motiejus Valančius*. Vilnius: Mintis, 1999, p. 350.
17. NAVICKIENĖ, Aušra. Kontrafakcija XIX a. pirmosios pusės lietuviškų knygų leidyboje: (*Apej brostwą blaiwistes* leidybos atvejis). *Knygotyra*, 2005, t. 44, p. 60–71.
18. Nervöses Zahnweh <...>. *Memeler Zeitung*, 1867, 26. Okt. (nr. 64), p. 4.
19. Priekulė. Albertas Juška, Vilius Pėteraitis, Martynas Purvinas, Algirdas Žemaitaitis. *Iš Mažosios Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, 2006, t. 3, p. 709–716.
20. Selterwasser noch sonstige Hausmitell <...>. *Memeler Zeitung*, 1867, 11. Juni (nr. 5), p. 4.
21. SEMBRITZKI, Johannes. Beiträge zur ostpreussische Literaturkunde. *Alt-preussische Monatsschrift*, 1906, Bd. 43, p. 391.
22. VALANČIUS, Motiejus. *Namų užrašai*. Parengė Aldona Prašmantaitė. Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 867.
23. ZEMBRICKIS, Johanas. *Klaipėda XIX amžiuje*: „Klaipėdos istorijos“ antrasis tomas. Klaipėda: Libra Memelensis, 2004, p. 139.
24. БАЛТРАМАЙТИСЬ, Силвестрас. Списокъ литовскихъ и древне-пруссскихъ книгъ, изданныхъ съ 1553 [! 1533] по 1891 годъ. Составилъ С. Балтрамай蒂斯. С.-Петербургъ, 1892, p. 51, įrašas 613; p. 63, įrašas 798.
25. БАЛТРАМАЙТИСЬ, Силвестрас. Списокъ литовскихъ и древне-пруссскихъ книгъ, изданныхъ съ 1553 [! 1533] по 1903 годъ. Составилъ С. Балтрамай蒂斯. Издание 2. С.-Петербургъ, 1904, p. 68, įrašas 733.

LIETUVIŲ LITERATŪROS DRAUGIJA: LIKIMAS IR PASKUTINIS NARIŲ SĄRAŠAS

Nuo 1879 m. Tilžėje veikusi Lietuvių literatūros draugija – vienas svarbiausių pasaulio lituanistikos mokslo centrų iki nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo 1918 m. Jo veikla tyrinėta įvairiais aspektais, paskelbta nemažai darbų ir galima tikėtis, kad netrukus bus parašyta apibendrinamoji studija. Nors draugijos archyvo likimas kol kas neaiškus, tačiau šaltinių stoka skūstis netenka. Pats svarbiausias iš jų yra draugijos mokslo darbų tęstinis leidinys „Mitteilungen der Litauischen literarischen Gesellschaft“ (1880–1912 m. išėjo 31 sąsiuvinis), kuriame pamečiui skelbtos veiklos ataskaitos, susirinkimų protokolai, žinios apie valdybą, narius, išdą, biblioteką ir jos fondo nuolatinius papildymus. Kitas svarbus šaltinis yra XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Mažosios Lietuvos lietuviškoji ir vokiškoji periodika, akylai stebėjusi draugijos ir kiekvieno iškilimo jos nario žingsnius, nuosekliai fiksavusi darbus ir visuomenės nuomonę apie juos. Ši nuomonė neretai buvo prieštaringa, priklausoma nuo autorių požiūrio į lietuvių tautą ir jos ateitį. Mąža nepublikuotos archyvinės medžiagos. Kiek gausesnis ir vertingesnis šaltinis yra Heidelbergo universiteto Carlo Winterio knygos sušuktų laiškų ir ataskaitų Lietuvių literatūros draugijos valdybai kopijos, atskleidžiančios Tilžės lituanistų leidybinės veiklos organizavimą ir savitumus. Jas esame šiek tiek aptarę ir panaudoję [1]. Dėl duomenų stygiaus kiek sunkiau atsekama draugijos veikla per paskutinius dešimt jos gyvavimo metų. Priežasčių kelios, bet svarbiausios būtų dvi: valdyba nuo 1911 m. nustojo skelbti ataskaitas, o prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas spaudos dėmesį sutelkė į kitus, gyvybiškai svarbius valstybių ir kiekvieno asmens egzistencijos klausimus. Kita vertus, per karą pati draugija neturėjo sąlygų aktyviau veikti, nemažai narių, tarp jų ir valdybos pirmininkas gimnazijos profesorius Aleksandras Teodoras Kuršaitis, ilgesnį ar trumpesnį laiką

buvo mobilizuoti, kai kurie žuvo. Veikiai iškilo dar viena kliūtis – karui baigiantis ir tuoj po jo, kai sprendėsi atgimstančios Lietuvos valstybės ir su ja besiribojančių tautiškai mišrių Rytų Prūsijos pakraščių – Mažosios Lietuvos likimas, lietuviškieji ir lituanistiniai sąjūdžiai tapo politinių sprendimų argumentais, todėl Vokietijos oficialiųjų sluoksnių nepageidaujami, galiausiai ir netoleruojami. Politika alsuojančios valstybės ir visuomenės gyvenimo nuotaikos labai greitai persimetė į Mažosios Lietuvos vokiškąją spaudą, todėl draugija, nors ir neuždaryta, iš esmės buvo nutylima.

Kitokio požiūrio laikėsi lietuvių tautinio sąjūdžio interesus ginanti spauda. Ji akyiai stebėjo padėtį draugijoje ir apie ją pranešdavo lietuvių visuomenei. Tačiau reikšmingesnių žinių pasirodydavo nedaug. Viena iš vertingesnių buvo tilžiškio „Prūsų Lietuvos savaitraščio“ pranešimas apie 1913 metų lapkritį narių susirinkime trejiems metams išrinktą draugijos valdybą [5]. Jos pirmininku vėl tapo A. T. Kuršaitis, pirmininko pavaduotoju – Tilžės lietuvininkų bažnyčios pirmasis kunigas Otto Julius Steinas, sekretoriumi – Priekulės antrasis kunigas dr. Vilius Gaigalaitis, sekretoriaus pavaduotoju – karo valdininkas Jokūbas Stiklorius, išdininku – Tilžės teismo sekretorius S. Klieweris, nariais – Karaliaučiaus universiteto profesorius dr. Adalbertas Bezenbergeris, Tilžės Freiheito liaudies mokyklos rektorius Fridrichas Lenkaitis ir Šilokarčemos dvarininkas Hugo Scheu. Palyginus su ankstesnių rinkimų rezultatais galima teigti, kad valdyboje buvo išlaikyta vokiečių ir lietuvių pusiausvyra ir netgi pastarųjų pozicijos šiek tiek sustiprėjo pirmą kartą išrinkus žinomą lietuvių visuomenininką J. Stiklorių. Kartais lietuviškoje spaudoje šmėkštelėdavo lakoniškų informacinių žinučių apie valdybos sprendimus, posėdžiuose skaitytus pranešimus [22]. Apie blogėjančią draugijos padėtį laikraščiai ėmė rašyti 1920–1921 metais. Priežastis buvo karo padariniai (Tilžę laikinai okupavo caro kariuomenė), ekonominė pokario suirutė, lietuvių ir vokiečių tautinių santykių, peraugusių į politinius, pablogėjimas. Dėl to iškilo reali grėsmė pačios draugijos išlikimui. Padėtį gerai apibūdino pavardės nenurodžiusio, tačiau reikalus neblogai išmaniusio greičiausiai tilžiškio korespondento 1924 m. pranešimas dienraščiui „Klaipėdos žinios“. Jis rašė: *Paskutiniame laike tenka girdėti iš įvairių pusių, ypačiai ir iš vokiečių mokslininkų tarpo, vis daugiau nusiskundimų dėl žuvusių „Lietuviškos literatiškos draugijos“ muziejaus ir bibliotekos brangių senovės palikimų. „Litauisch-literarische Gesellschaft“*,

*kurios pirmininku yra prof. Kuršatis, per ilgus metus buvo įsigijusi ir iš mūsų krašto nemaža brangaus turto, įdomių retų knygų, paveikslų, rankdarbių ir t. t. Viena to turto dalis yra patalpinta nesutvarkytame, nešvariame tos pačios draugijos „lietuviškame namelyje“ Tilžės Jokūbinės parke, o kita, turtinga biblioteka, paveikslai ir t. t. karo metu buvo suversta iš šašlavų krūva kokiame tai tuščiam miesto bibliotekos kambary. Iš čia nežinia kas išnešiojo vieną kitą geriausiųjų daiktų. Skaudu matyti, kad svetimieji kojomis mindžioja tai, kas mums lietuviams taip brangu. Ar tik ne tyčia taip daroma, kad greičiau visus lietuviškumo pėdsakus panaikinus? [23]. Straipsnį tuoj perspausdino kitas Klaipėdos dienraštis „Lietuwas Keleiwis“ ir jį papildė redakcijos priedašu: *Mums rodos, kad čia ir pačių lietuvių apsileidimas. Minėtojo draugijoje buvo ir gana daug lietuvių narių, kurie gana laiko turėjo senajam profesoriui Kuršachiui su patarimu ir pagalba prie šalies būt, ypač karo laike, kada jis pats kariuomenėj buvo ir su gyvenimais labai savarankiškai apsieinama buvo. Jei dabar knygynas išdraikytas, tai vyriausiai anų lietuvių kaltė, kurie draugijos nariais būdami ne vien teisybę, bet ir pareigą turėjo draugijos ir lietuvių brangenybes geriau prižiūrėti. Kad vokiečiai juos prie to trikdę būtų, netikim* [24]. Redakcijos pastaba tik iš dalies teisinga: dauguma lietuvių narių, ypač įstojusių XX a. pradžioje ir dalyvavusių tautiniame sąjūdyje, karo metais buvo mobilizuoti į kaizerinę kariuomenę. Vienų ryšiai su draugija susilpnėjo, kitų visai nutrūko.*

Vienodos spaudos nuomonės, kada Lietuvių literatūros draugija baigė veiklą, nėra. Paskutinės valdybos narys J. Stiklorius, dar Antrojo pasaulinio karo išvakarėse parašęs glaustą Tilžės lituanistinio sambūrio istoriją, minėjo kelių narių 1922 m. sušauktą susirinkimą (jame, rodos, nedalyvavęs net pirmininkas) dėl draugijos uždarymo [26]. Tačiau paties uždarymo fakto autorius vis dėlto nekonstatavo. Jonas Vanagaitis buvo kategoriškesnis. Po metų išleistoje knygoje *Kovos keliais* jis nedvejodamas tvirtino, kad draugija uždaryta 1922 m. be pirmininko žinios ir kad tai lėmė politinės aplinkybės [4]. J. Vanagaičio teiginys buvo skubotas ir prasilenkė su J. Stikloriaus liudijimu, kuriuo, sprendžiant iš turinio tapatumo, jis rėmėsi. Anot Lietuvos išeivių pokario metais Bostone išleistos *Lietuvių enciklopedijos*, draugija galutinai likviduota 1923 m. [6]. Šios datos laikosi ir dauguma tėvynėje dirbančių lietuvių tyrinėtojų [2; 7; 27; 28]. Tačiau esama ir kitokių duomenų. Viena iš rimčiausių tvirtinimų laikytinas 1968 m. Vokietijoje išleis-

Lietuvių literatūros draugijos įkurtas muziejus – Lietuvių namelis Jokūbinės parke Tilžėje. Atvirukas, 1905. Autoriaus rinkinys

tas A. T. Kuršaičio *Lietuviškai-vokiškas žodynas*, kurio pirmajame tome įdėtame biografiniame straipsnyje teigiama, kad veikalo autorius Lietuvių literatūros draugijai vadovavo nuo 1898 m. iki jos likvidavimo 1925 m. [3]. Ne tik ši, bet ir ankstesnius tvirtinimus paneigtų „Lietuvos keleivio“ 1926 m. gegužės pabaigoje paskelbta žinia apie draugijos reorganizavimą. Bevardės informacijos autorius rašė: *Lietuv. literariškoji draugystė nulaikė andai susiejimą, kuriame save persikrikštyjo, iš vardo vislab pašalindama, kas ir tik menkiausį numanymą prikelti galėtų, kad ji apie tai, kas lietuviška, rūpinas* [24]. Esą taip pasielgta siekiant išvengti kaltinimų dėl kenkimo vokiškumui ir palengvinti tolesnio egzistavimo sąlygas. Taigi paskutiniai draugijos veiklos metai ir likimas vis dėlto nėra taip gerai žinomi, kaip kartais mūsų laikais teigta. Įvykių sanklodą tikriausiai patikslintų dar kruopštesnis trečiojo dešimtmečio lietuviškos spaudos, ypač periodinės, filtravimas.

Geriau suvokti Lietuvių literatūros draugijos istoriją, vaidmenį ir vietą naujausių laikų lituanistikoje galėtų padėti jos narių asmeninės sudėties tyrimai. Apie šio sambūrio dalyvius medžiagos yra pakankamai. Svarbiausiu tokių tyrimų šaltiniu, be abejo, laikytini valdybos skelbti narių sąrašai, kuriuose buvo nurodomi trys pagrindiniai dėmenys: asmenvardis, užsiėmimas ir gyvenamoji arba darbo vieta. Iš pradžių buvo skelbiami duomenys apie įstojusius naujus narius jų įrašymo į registracijos žurnalą eilės tvarka. Taigi

narių, pažymėtų Nr. 1–91 (įstojusių iki 1879 m. lapkričio vidurio), sąrašas įdėtas draugijos mokslo darbų tęstinio leidinio pirmajame [8], Nr. 92–123 (įstojusių iki 1880 m. kovo pradžios) – antrajame [9], Nr. 124–163 (įstojusių iki 1880 m. rugsėjo) – trečiajame [10], Nr. 164–192 (įstojusių iki 1881 m. gruodžio pabaigos) – penktajame [11], Nr. 193–216 (įstojusių iki 1882 m. vidurio) – šeštajame [12], Nr. 217–225 (įstojusių iki 1883 m. gegužės vidurio) – septintajame [13], Nr. 226–247 (nepažymėta kada, bet akivaizdu, kad įstojusiųjų nuo 1883 m. gegužės vidurio iki publikavimo) – aštuntajame [14] sąsiuvinyje. Vėliau žinių apie naujus draugijos narius skelbimas nutrūko. Jis buvo atnaujintas po dvylikos metų pertraukos galbūt A. T. Kuršaičio siūlymu, tačiau kitokia forma: lentelių pavidalu kasmet pateikiamas visų narių abėcėlinis sąrašas, kuriame pažymima apie sumokėtą trijų markių metinį mokestį. Šitokie sąrašai įdėti dvidešimt antrajame (115 narių) [15], dvidešimt trečiajame (173 nariai) [16], dvidešimt ketvirtajame (178 nariai) [17], dvidešimt penktajame (180 narių) [18], dvidešimt šeštajame (180 narių) [19] ir jungtiniame dvidešimt septintajame ir dvidešimt aštuntajame (jame pateikti du – 183 [20] ir 198 [21] narių sąrašai) sąsiuvinuose. Dėl kokių priežasčių – nenurodyta, bet akivaizdu, kad svarbiausia buvo lėšos, žinias apie narius vėl nustota skelbti, netrukus sustojo ir mokslo darbų leidyba. Vis dėlto draugijos valdybos pateikti duomenys yra labai vertingi. Nors publikuoti sąrašai aprėpė tik 1879–1884 ir 1896–1903 metus, paskelbta medžiaga rodo iš esmės išsamų ir įvairiapusių draugijos asmeninės sudėties vaizdą nuo įsteigimo iki apytikriai 1905 m., o ta sudėtis per visą draugijos gyvavimą buvo gana stabili: per metus Tilžės lituanistų sambūris netekdavo vidutiniškai 3–5 dalyvių ir tiek pat jų papildydavo. Sprendžiant iš publikuotų metinių ataskaitų, vienas kitas narys iš draugijos pasitraukdavo, vienas kitas mirdavo, tiek pat įstodavo ir naujų.

Tolesni draugijos narių sudėties tyrimai būtų galimi tik remiantis rankraštiniais registracijos žurnalais. Kiek jų iš viso buvo ir kur dabar laikomi, nežinome. Tačiau išimtis yra – vienas iš jų grįžta į tyrinėtojų rankas. Tokį rankraštinį dokumentą išsaugojo paskutinio draugijos pirmininko sūnus Arminas Kuršaitis (Kurschat), pokariu apsigyvenęs Miunchene. 1971 m. jis perdavė registracijos žurnalą Vakarų Vokietijoje susikūrusios Lietuvių literatūros draugijos įpėdinės Vokiečių-lietuvių literatūros draugijos valdybai. Rankraštį iš pradžių saugojo ilgametis šios draugijos pirmininkas architektas

Hansas Masalskis Hanoveryje, nuo 1997 m. rudens – naujoji pirmininkė Greifswaldo universiteto Baltistikos instituto dėstytoja dr. Liane Klein. Likimo paradoksas: lituanistikos istorijai svarbus šaltinis iš tikro nebuvo niekur dingęs, tačiau Lietuvos mokslininkams liko nežinomas, todėl ir nenaudojamas.

Registracijos žurnalas – storas, liniuotas, 16 × 21 cm dydžio kanceliarinių užrašų sąsiuvinis. Jo viršeliai kieti, priešlapiai išmar-ginti marmuro imitacijos ornamentu, prie pirmojo viršelio iš vi-daus priklijuota žinomos Tilžės kanceliarinių reikmenų krautuvės reklaminė lipdė su įrašu *Papier-Handlung Max Groner & Co. Tilsit*. Sąsiuvinyje iš viso yra 76 ranka numeruoti puslapiai, be to, iš pačio-je pabaigoje išplėšto popieriaus likučių matyti, kad būta mažiausiai dar vieno lapo.

Antraštinis lapas paženklintas įrašais ir antspaudais. Vieni jų daryti Tilžėje, kiti – pokario Vokietijoje. Pirmąsčiai įrašai yra trys: antraštinio lapo viršuje – *Mitglieder-Verzeichnis der Litauischen literarischen Gesellschaft. E. V. Aufgestellt zu Tilsit, den 20. November 1913* (Lietuvių literatūros draugijos narių sąrašas. Registruota draugija. Sudarytas Tilžėje 1913 m. lapkričio 20 d.), viduryje – *Die nachstehende Abkürzungen bedeuten: E. m. – Ehrenmitglied, K. m. – Korrespondierendes Mitglied, ll. m – Lebenslängliches Mitglied, O. B. – Mitglied ohne Beitrag* (šios santrumpos reiškia: E. m. – garbės narys, K. m. – narys korespondentas, ll. m. – am-žinasis narys, O. B. – mokesčio nemokantis narys), apačioje – *Die Namen ausgetretener Mitglieder sind rot unterstrichen* (iš draugijos išstojusių narių pavardės pabrauktos raudonai). Be to, lapas pa-žymėtas Lietuvių literatūros draugijos antspaudu *LITAUISCHE LITERARISCHE GESELLSCHAFT. 1879*, Armino Kuršaičio nuosavybės įrašu *Eigentum: Armin Kurschat. München* ir jau H. Masalskio įdėtu antspaudu *DEUTSCH-LITAUISCHE-LITE-RARISCHE GESELLSCHAFT. 1879*.

Sąsiuvinio viduje narių registracija daryta dviejų puslapių at-vertime. Kairiajame puslapyje buvo pateikiamas nario įstojimo į draugiją eilės numeris, narystės rūšis ir žinios apie asmenį, deši-niajame – 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918 ir 1919 metų grafos sumokėto trijų markių mokesčio žymoms, kurias pildant buvo įrašomas skaičius 3, sutrumpinta mokėjimo data (mėnuo, diena) ir kvito (*Beleg*) numeris. Per minėtus metus taip pat buvo kaupiami ir registracijos žurnale papildomai žymimi duomenys

apie narių adresų, pareigų, titulų pasikeitimus, mirtį, mobilizaciją į kariuomenę, žūtį, ryšių praradimą, išstojimą ir kt. Jie buvo įrašomi smulkiu braižu nario registracijos eilutėje, virš jos arba po ja, išbraukus nebereikalingus duomenis. Tuščiausios vardinių narių (E. m., K. m., 11. m., 0. B.) eilutės. Mat jie mokesčių nemokėjo, todėl su jais, ypač užsieniečiais, nuolatinio ryšio neturėta. Prasidėjus karui žinių nebegauta apie narius, gyvenančius su Vokietija kariaujančiose šalyse.

Visiškai užpildžius žurnalo registracijos 1913–1919 metų grafą, buvo parengtas jo tęsinys: naujame lape įrašyta *Fortsetzung. Den 4. November 1920* (Tęsinys. 1920 m. lapkričio 4 d.), kituose – ansktesne tvarka parengtas narių sąrašas ir 1920, 1921, 1922, 1923, 1924 ir 1925 metų grafos mokesčio žymoms. Narių sąrašas šiek tiek pakitęs: į jį nepateko tie asmenys, kurie iki 1920 m. buvo mirę arba pranešę apie išstojimą iš draugijos, bet papildytas tais, kurie įstojo po 1919 m. (632–640 įrašas). Labai svarbus papildymas buvo dar pirmajame sąrašė pradėtas įstojimo datos žymėjimas narystės rūšies grafoje. Gaila, tai daryti susigriebta pavėluotai: pirmą kartą įstojimo data 1913.11.20 įrašyta ties karo valdininko J. Stikloriaus (Nr. 613), paskutinį kartą 1920.5.12 – ties spaustuvininko Jurgio Tramišiaus (Nr. 640) pavarde. Iš šių duomenų taip pat galime daryti dvi gana reikšmingas išvadas: per visą draugijos egzistavimo laikotarpį jai priklausė ne mažiau kaip 640 narių, iš kurių paskutinis buvo priimtas 1920 m. gegužės 12 d. Draugijos aktyvios veiklos pabaigą liudytų ir žymos apie mokesčių mokėjimą. Užpildyta tik 1920 metų grafa, kitos tuščios. Tiesa, pasitaiko išimčių – kai kurie nariai kelerių metų mokesčius buvo sumokėję į priekį (pvz., Karaliaučiaus universiteto profesorius J. Abromaitis, Tilžės mokytojas J. Rėžaitis, valdybos narys J. Stiklorius, Breslavos universiteto ir Tilžės savivaldybės bibliotekos – iki 1922 m. imtinai). Sunkiau paaiškinamas Eduardo Grygoliaičio įrašas (Nr. 635). Anot jo, šis Akelninkų ūkininkas į draugiją įstojo 1921 m. birželio 24 d. ir sumokėjo daug didesnę negu kiti nariai – 10 markių mokestį. Vis dėlto E. Grygoliaičio atvejis labiau primena mįslę, nes pats įrašas padarytas ne eilės tvarka. Kai ką galėtume paaiškinti, jei gerai žinotume, kad po 1920 m. tikrai nebuvo sudarytas naujas narių sąrašas.

Registracijos žurnale iš viso yra 218 narių įrašai. Kadangi Tilžės teisininkas Andersas registruotas du kartus (Nr. 533 ir 629), iš tikro draugijoje 1913–1920 m. buvo 217 narių – asmenų ir keletas įstaigų

Paskutinis Lietuvių literatūros draugijos pirmininkas Aleksandras Teodoras Kuršaitis. Jano Bulhako nuotrauka, 1918. Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

(penkios viešosios, mokslinės ir žinybinės bibliotekos). Šis skaičius labai artimas jau XIX a. nusistovėjusiam draugijos narių skaičiui. Negalima nepastebėti kai kurių narių sudėties kitimo tendencijų. XX a. pradžioje į draugiją stojo daug aukštų Prūsijos valdžios pareigūnų ir stambiųjų dvarininkų (žr. 584–595 įrašus), lietuvių tautinio sąjūdžio apogėjaus laikotarpiu (1913–1920 m.) – lietuvių visuomenininkų (Nr. 613–640). Gal tai organizuotų pastangų dominuoti draugijoje požymis?

Visi asmenvardžiai ir vietovardžiai registracijos žurnale įrašyti lotyniškais, kiti tekstai – gotikiniais rašmenimis. Rašyta plona plunksna rašalu, kai kurios pastabos – pieštuku. A. Kuršaičio liudijimu, žurnalą pildė draugijos pirmininkas A. T. Kuršaitis, tačiau akivaizdu, kad ir kiti yra pridėję ranką – 1917–1918 m. pirmininkas kaip atsargos kapitonas buvo mobilizuotas į kaizerinę kariuomenę, dirbo Vilniuje ir Kaune okupacinės karo administracijos mokyklų skyriuje. Be to, buvus ne vieną raštininką išduoda ir rašto grafikos skirtumai, ypač gerai matomi paskutiniuose žurnalo lapuose.

Mūsų parengtoje registracijos žurnalo publikacijoje iš esmės tapatūs 1913 ir 1920 metų narių sąrašai jungiami į vieną ir atskirai pažymimos juose darytos pataisos ir priedais. Vietos taupymo sumetimais glaudinami mokesčio mokėjimo grafų duomenys. Kadangi trijų markių mokestis buvo pastovus, o pastabos apie mokėjimo mėnesį, dieną bei kvito numerį didesnės svarbos šiandienams tyrinėjimams neturi, nurodome tik metus. Nors originale skyrybos

ženklai nuosekliai nesudėti, mes stengėmės jų tvarką suvienodinti. Kad būtų patogiau naudotis, lotyniškomis raidėmis rašyti narių asmenvardžiai publikacijoje spausdinami pajuodintu šriftu.

Rankraštinio dokumento publikacija padės geriau atskleisti Lietuvos literatūros draugijos poveikį lietuvių knygotyrai, bibliotekninkystei, bibliografijai, kultūriniam ir tautiniam sąjūdžiui, paspartins dviejų buvusių kaimyninių tautų – lietuvių ir vokiečių – ryšių tyrimus. Kitas žingsnis ta linkme turėtų būti visų draugijos narių sąrašo su jų charakteristikomis parengimas. Taip pat reikėtų tęsti kitų draugijos archyvinų šaltinių paieškas ir publikavimą.

DIE LETZTEN EINTRAGUNGEN DER MITGLIEDERLISTEN DER LITAUISCHEN LITERARISCHEN GESELLSCHAFT

Vom Jahre 1879 an wirkte die Litauische Literarische Gesellschaft – als wahrscheinlich wichtigstes wissenschaftliches Zentrum der Litanistik – bis zur 1918 erneuerten staatlichen Unabhängigkeit Litauens.

Ihr Handeln bezog sich auf verschiedene Aspekte, sie machte zahlreiche Arbeiten bekannt und man konnte annehmen, daß alsbald damit übereinstimmend Studien niedergeschrieben würden. Mag auch das Schicksal des Archives der Gesellschaft einstweilen noch unaufgeklärt sein, so braucht man sich doch nicht über mangelnde Quellen zu beklagen. Sogar Wichtigstes aus ihnen ist zu finden dank der die wissenschaftliche Arbeit der Gesellschaft fortsetzenden Herausgabe der “Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft” (1880–1912 erschienen in 31 Heften), in welchen auch die Jahresabrechnung, die Versammlungsprotokolle, Bekanntmachungen über Vorstand, Mitgliederbewegung, Kasse und Bibliotheksergänzungen veröffentlicht wurden. Eine weitere wichtige Quelle sind die vom Ende des 19. zum 20. Jahrhundert beginnenden kleinlitauischen und deutschen Periodica.

Aufmerksam beobachtete die Gesellschaft auch jeden sich zeigenden Schritt ihrer Mitglieder; dementsprechend wurden registriert deren Arbeit sowie allgemeine Meinungen über sie, welche nicht selten gegenläufig waren – abhängig jeweils von den Ansichten der Autoren über das litauische Volk und seine Zukunft.

Nur wenige der Archiv-Materialien sind nicht publiziert worden. Ergiebigste und wertvollste Quelle ist dabei die Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, mit Kopien der Briefe und Abrechnungen des Vorstandes der Litauischen Literarischen Gesellschaft, die die Organisation und Eigenart der Tilsiter lituanistischen Tätigkeit darlegen. Dem sind wir etwa in der Benennung bei der Benutzung gefolgt [1]. Wegen der Befunde ist herauszustreichen, wie schwer es ist, etwas über die Tätigkeit der Gesellschaft in

ihren letzten zehn Lebensjahren aufzuspüren. Ein schwieriger Weg stand bevor – aber wichtig waren zwei Dinge: Der Vorstand nahm seit 1911 Abstand davon, die Aufstellungen bekanntzumachen und der Erste Weltkrieg richtete Aufmerksamkeit insgesamt auf andere Dinge, auf das Leben betreffende und besonders existenzielle Fragen – andererseits hatte in den Kriegsjahren die Gesellschaft selbst keine Bedingungen aktiver Wirksamkeit. Nicht wenige ihrer Mitglieder, unter ihnen auch der Vorsitzende, der Gymnasialprofessor A. T. Kurschat, waren längere oder kürzere Zeit mobilisiert, einige gefallen.

Bald erhob sich noch ein anderes Hindernis. Am Kriegsende und gleich nach ihm entstand entsprechend dem Selbstbestimmungsrecht aufs Neue ein Litauischer Staat. Und mit ihm erhob sich die Frage nach dem an den Grenzen gemischten Rande Ostpreußens – und dem Schicksal Kleinlitauens, dessen litauische und lituanistische Bewegung nun zu Argumenten der politischen Selbstbestimmung überging. Deshalb wurde sie den offiziellen Schichten unerwünscht und schließlich nicht mehr tolerierbar. Die politische Durchdringung des Staates und des allgemeinen Lebens überzog Kleinlitauen sehr schnell mit deutschem Druck gegen alles Nichtdeutsche.

Darum mochte die Gesellschaft sich dem denn auch nicht verschließen – im wesentlichen war sie verstummt. Andere Kräfte im Interesse der seinerzeitigen litauischen Volksbewegung verteidigten gegen den Druck. Sie beobachteten aufmerksam die Lage in der Gesellschaft und berichteten über sie in der Öffentlichkeit. Allein bedeutendere Nachrichten zeigten sich kaum. Eine der erwähnenswertesten davon war in der Tilsiter „Prūsų Lietuvos savaitraštis“ (Preußisch-Litauisches Wochenblatt) mit der Meldung über den in der Mitgliederversammlung November 1913 gewählten Vorstand der Gesellschaft [5]. Es wurde wiedergewählt als Vorsitzender – A. T. Kurschat; als Stellvertreter – der Pfarrer an der Tilsiter litauischen Kirche, Otto Julius Stein; als Sekretär – der zweite Pfarrer in Prökuls, Dr. Vilius Gaigalaitis; als 2. Sekretär – der Heeres-Zahlmeister Jokūbas Stiklorius; als Kassenwart – der Tilsiter Gerichtssekretär S. Kliwer; als weitere Vorstandsmitglieder – der Königsberger Universitätsprofessor Dr. Adalbert Bezzenberger, der Rektor der Freiheiter Volksschule Fridrichas Lenkaitis und der Heydekruiger Gutsbesitzer Hugo Scheu. Vergleichend mit früheren Wahlergebnissen kann man behaupten, daß der Vorstand sich gleichgewichtig aus Deutschen und Litauern zusammensetzte und mit der Wahl von J. Stiklorius, des bekannten Vertreters der Litauer, sich sogar zum ersten Mal die Position der Letzteren verstärkt hatte. Manchmal blitzen in den litauischen Druckerzeugnissen lakonische Informationen auf mit Nachrichten über Vorstandsbeschlüsse und in den Sitzungen verlesenen Meldungen [22].

Über Verschlechterungen der Lage der Gesellschaft begannen die Zeitungen in den Jahren 1920–21 zu berichten. Ursache waren die Kriegsfolgen (Tilsit war zeitweilig von der Zarenarmee besetzt gewesen) und die Nachkriegswirtschaft. Diese war zusammengebrochen und sowohl beim

litauischen als auch beim deutschen Volk überwuchert von politisch verschärften Beziehungen. Daraus ergaben sich reale Bedrohungen der Existenz der Gesellschaft. Die Lage wurde gut wiedergespiegelt dadurch, daß die Namen der Mitglieder nicht mehr bekanntgemacht wurden. Immerhin waren die Zustände einigermaßen bekannt. Der Tilsiter Korrespondent der Tageszeitung "Klaipėdos Žinios" (Memeler Nachrichten) berichtete bereits 1924: *Letzte Zeit hörte man zur Genüge von verschiedenen Seiten, insbesondere auch unter deutschen Wissenschaftlern, immer mehr Beschwerden wegen des Zugrundegehens des Museums der Litauischen Literarischen Gesellschaft und des Verbleibs der wertvollen alten Bestände ihrer Bibliothek. Prof. Kurschat, der Vorsitzende der Litauischen Literarischen Gesellschaft, erhielt aus unserem Gebiet über lange Zeit manche wertvolle Schätze: interessante rare Bücher, Gemälde, Handarbeiten usw. Ein Teil dieses Besitzes wurde untergebracht in dem derselben Gesellschaft gehörenden "Litauischen Haus" im Park von Jakobsruh und weiterer Bibliotheksbesitz wurde in den Kriegsjahren abgeladen, sozusagen wie ein Kehrriethaufen, in irgendeinem leeren Bibliothekszimmer. Von hier an ist unbekannt, wer das eine oder andere Stück wegschaffte. Schmerzhafte zu sehen, daß so von fremden Füßen getreten wurde das, was uns Litauern so teuer. Ob etwa absichtlich so gehandelt wurde, damit alle litauischen Spuren vernichtet werden?* [23].

Dieser Artikel wurde sogleich noch in einer weiteren Memeler Tageszeitung, dem "Lietuvos Keleivis" nachgedruckt. Er wurde hier ergänzt durch einen redaktionellen Zusatz: *Uns aber zeigt sich, daß hier auch Litauer nachlässig waren. In der erwähnten Gesellschaft befanden sich genügend litauische Mitglieder, welche hinreichend Zeit hatten, dem alten Prof. Kurschat mit Rat und Hilfe beiseite zu stehen, vornehmlich in der Kriegszeit, als dieser selbst in der Armee war und mit der Habe damals sehr selbstherrlich umgegangen worden ist. So ist jetzt diese Bücherei zerstreut, zuvörderst durch die Schuld jener Litauer, welche als Mitglieder der Gesellschaft nicht allein das Recht sondern auch die Pflicht gehabt hätten, die Werte der Gesellschaft (und der Litauer) besser zu beaufsichtigen. Daß Deutsche sie daran gehindert hätten, glauben wir nicht* [25].

Die Bemerkung der Redaktion war nur zum Teil richtig: Viele litauische Mitglieder, insbesondere Teilnehmer an der litauischen Volksbewegung, waren in der Kriegszeit selber mobilisiert in der kaiserlichen Armee. Eine Verbindung zur Gesellschaft war daher zu dieser Zeit kaum gegeben, bei einigen ganz abgerissen.

Eine gedruckte Meldung, wonach die Litauische Literarische Gesellschaft ihre Tätigkeit beendete, gibt es nicht. Das Mitglied des letzten Vorstandes, J. Stiklorius, der noch am Vorabend des Zweiten Weltkrieges eine Geschichte der Tilsiter lituanistischen Gruppierungen geschrieben hatte, berichtete von einer 1922 von einigen Mitgliedern einberufenen Versammlung zur Auflösung der Gesellschaft, an der aber nicht einmal der Vorsitzende der Vereinigung teilnahm [26]. Gleichwohl konnte dieser Autor jedenfalls einen Auflösungsbeschluß nicht konstatieren. J. Vanagai-

tis war da entschiedener. In dem nach einem Jahr herausgegebenen Buch *Kovos kelias* (Wege des Kampfes) versicherte er unzweideutig, daß die Gesellschaft 1922 aufgelöst worden sei ohne Wissen und Willen des Vorsitzenden und daß dies zu verhängnisvollen politischen Umständen geführt hätte [4]. Die Bejahung der Auflösung durch Vanagaitis war vorschnell und verfehlt. Sie stützte sich auf das Zeugnis von Stiklorius, welchem er inhaltlich zustimmte. Gemäß der von den litauischen Auswanderern in den Nachkriegsjahren in Boston herausgegebenen *Lietuvių enciklopedija* ist die Gesellschaft schließlich 1923 aufgelöst worden [6]. Dieses Datum wurde auch seinerzeit von den in der Heimat lebenden Forschern übernommen [2; 7; 27; 28]. Dennoch gab es noch weitere Meinungen. Eine ernsthaftere Behauptung wurde 1968 vorgetragen. Im ersten Band des in Deutschland herausgegebenen *Litauisch-deutschen Wörterbuches* von A. T. Kurschat wird in einem biographischen Artikel gesagt, daß der Sachautor die Litauische Literarische Gesellschaft von 1898 bis zu ihrem "Erlöschen" (eine formelle Auflösung gab es wohl nicht) im Jahre 1925 geleitet habe [3]. Nicht nur diese, sondern auch frühere Behauptungen verneinte der "Lietuwos Kelewis" Ende Mai 1926 mit der veröffentlichten Nachricht über die Reorganisation der Gesellschaft. Der ungenannte Autor der Information schrieb: *Die Litauische Literarische Gesellschaft hält fest an den Beschlüssen der neuerlichten Zusammenkunft, auf welcher sie sich umtaufte: aus dem Namen gänzlich entfernte, was auch nur im Geringsten erkennen lassen könnte, was besorgen ließe, litauisch zu sein* [24]. Sich so zu benehmen, strebte die Beschuldigung zu vermeiden, dem Deutschtum etwa schaden zu wollen und dies erleichterte die Bedingungen weiterer Existenz. Demnach sind die letzten Jahre der Tätigkeit der Gesellschaft und ihr Schicksal nicht so gut bekannt, wie das manchmal unsere Zeit meinen mag. Die Aufdeckung der wirklichen Hintergründe ist noch mühseliger im dritten Jahrzehnt der litauischen Druckerzeugnisse, insbesondere der gefilterten Periodica.

Besser erfassen kann man die Geschichte der Gesellschaft, ihre Rolle und ihren Platz in der neuzeitlichen Lituanistik mit Hilfe der Erforschung der persönlichen Zusammensetzung ihrer Mitglieder. Über diesen Teilbereich gibt es hinreichend gesammelte Materialien. Am wertvollsten sind solche Forschungsquellen, wo der jeweilige Vorstand Mitgliederlisten veröffentlichte, worinnen diese angezeigt wurden mit drei grundlegenden Merkmalen: Namen, Beschäftigung und Wohn- oder Arbeitsort. Am Anfang waren die Nachrichten über die neu eingetretenen Mitglieder und ihre Eintragung in das Journal erfolgte der Reihenfolge nach geordnet. So waren die Mitglieder vermerkt: No 1–91 (eingetreten bis Mitte November 1879) – die Liste aufgenommen in die ersten Mitteilungen der Gesellschaft [8]; No 92–123 (eingetreten bis Anfang März 1880) in den 2. Mitteilungen [9]; No 124–163 (eingetreten bis September 1880) in den 3. Mitteilungen [10]; No 164–192 (eingetreten bis Ende Dezember 1881) in den 5. Mitteilungen [11];

No 193–216 (eingetreten bis Mitte 1882) in den 6. Mitteilungen [12]; No 217–225 (eingetreten bis Mitte Mai 1883) in den 7. Mitteilungen [13]; No 226–247 (nicht eingetragen wann eingetreten, aber doch augenscheinlich bis zur Publikation) in den 8. Mitteilungen [14]. Spätere Nachrichten über neue Mitglieder wurden nicht mehr gesammelt, sondern unverzüglich eingetragen. Die Veröffentlichungen wurden nach zwölf Jahren Pause erneuert, möglicherweise auf Vorschlag von A. T. Kurschat, allerdings in anderer Form: in einer Tafel gestaltet und in jährlicher Ausrichtung mit alphabetischer Eintragung der Mitglieder, aus welcher auch die Bezahlung des Jahresbeitrages von 3 Mark hervorgeht. Diese Eintragungen wurden im 22. Heft der Mitteilungen aufgenommen (115 Mitglieder) [15], im 23. Heft (173 Mitglieder) [16], im 24. Heft (178 Mitglieder) [17], im 25. Heft (180 Mitglieder) [18], im 26. Heft (180 Mitglieder) [19] und im 27./28. Doppelheft (in ihm befinden sich zwei Listen mit je 183 [20] und 198 [21] Mitgliedern).

Bei solchem Vorgehen ist zwar nicht dargelegt aber doch augenfällig, daß am wichtigsten die Geldmittel waren. Später wurden auch Nachrichten über Mitglieder zur Veröffentlichung gebracht und ohne Verzug auch die Veröffentlichung wissenschaftlicher Arbeiten herausgestellt. Dieses unberücksichtigt, sind die vom Vorstand der Gesellschaft gegebenen Befunde sehr wertvoll.

Mochten die Eintragungen in den Mitteilungen nur die Zeit von 1879–1884 und nochmals 1896–1903 umfassen, so zeigt das veröffentlichte Material auch ein von verschiedenen wichtigen Mitgliedern zusammengesetztes Bild von der Gründung der Gesellschaft bis annähernd 1905, da der Zusammenhalt sich ausreichend stabil herausgebildet hatte: über das Jahr entfielen und ergänzten sich in dieser Tilsiter lituanistischen Gruppierung durchschnittlich 3–5 Teilnehmer. Gemäß den publizierten jährlichen Abrechnungen verzog das eine oder andere Mitglied oder es verstarb, aber etwa genau soviele traten auch wieder neu hinzu.

Weitere Mitglieder der Gesellschaft könnten zur Forschung beitragen und sei es nur mit unterstützenden handschriftlichen Registratur-Aufzeichnungen. Von ihnen ist bis zu dieser Zeit nichts bekannt. Dennoch angenommen eines, das zurückkehrte in forschende Hände. Dieses handschriftliche Dokument wurde aufbewahrt von des letzten Vorsitzenden Sohn, Armin Kurschat, in München. Er übergab dieses Journal im Jahre 1971 dem Vorstand des sich aus der Litauischen Literarischen Gesellschaft wiederbegründeten “Deutsch-Litauischen Literarischen Gesellschaft”. Diese Handschrift bewahrte der langjährige Vorsitzende dieser Gesellschaft, Hans Masalskis, in Hannover und vom Herbst 1997 an die neue Vorsitzende Dr. Liane Klein, Dozentin am Institut für Baltistik an der Universität Greifswald. Ein eigenartiges Schicksal: eine für die Geschichte der Lituanistik wertvolle Quelle war niemals verschwunden – jedoch die litauischen Wissenschaftler wußten nichts von dem Verbleib und nutzten sie deshalb nicht.

Das Journal ist stark liniert, 16 × 21 cm groß und in gotischer Schrift mit einzelnen lateinischen Elementen geschrieben, in hartem, dunkelgrünem Leinenumschlag in Fadenheftung. Das Schutzblatt ist mit Marmor-Imitation gemustert. Auf der Innenseite des Deckels befindet sich ein Aufkleber eines bekannten Tilsiter Büroartikelgeschäfts mit dem Text: *Papierhandlung Max Groner & Co. Tilsit*. Das Journal enthält 76 handschriftlich nummerierte Seiten. Außerdem sind Papierreste mindestens eines herausgerissenen Blattes zu sehen. Das Titelblatt ist gekennzeichnet durch Überschriften und Stempel. Einer davon ist in Tilsit gesetzt, der andere im Nachkriegsdeutschland. Es finden sich drei Beschriftungen. Die Überschrift im oberen Teil des Titelblattes:

Mitgliederverzeichnis der Litauischen literarischen Gesellschaft. e. V. Aufgestellt zu Tilsit, den 20. November 1913.

Darunter: Die nachstehenden Abkürzungen bedeuten:

E. m. Ehrenmitglied.

K. m. Korrespondierendes Mitglied.

11. m. Lebenslängliches Mitglied.

O. B. Mitglied ohne Beitrag.

Ganz unten: Die Namen ausgetretener Mitglieder sind rot unterstrichen.

Desweiteren ist ganz oben neben dem oberen Stempel abgegrenzt und mit Druckbuchstaben geschrieben: *Eigentum Armin Kurschat* und quergestellt: *München*.

Der obere Rund-Stempel zeigt das Wappen der Gesellschaft und die Umschrift: LITAUISCHE LITERARISCHE GESELLSCHAFT 1879. Der darunter befindliche zweite Rund-Stempel zeigt ebenfalls das Wappen der Gesellschaft mit der Umschrift entsprechend dem heutigen Namen: DEUTSCH-LITAUISCHE LITERARISCHE GESELLSCHAFT 1879. Dieser Stempel wurde nach der Übergabe des Journals durch Armin Kurschat in der Vorstandssitzung von Schulleiter Ernst Kawohl (Vorstandsmitglied) routiniert sauber hineingesetzt als Zeichen der Erneuerung. Nun hätte das Journal durch den neuen Vorstand weitergeführt werden sollen, aber – andere Zeiten – die Führung einer handschriftlichen Liste wurde aufgegeben.

Die Eintragungen über die Mitglieder im Inneren des Journals gehen über zwei Seiten durchlaufend. Auf der linken Seite sind die Mitglieder in der Reihenfolge des Eintritts in die Gesellschaft nummeriert, die Art der Mitgliedschaft und Angaben zur Person. Auf der rechten Seite sind aufgeführt die Jahre 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918 und 1919. In diesen Rubriken ist der Beitrag von 3,- Mark eingetragen, jeweils vermerkt die Zahl "3", das Zahlungsdatum (Tag und Monat) und die Belegnummer. Im erwähnten Jahresverlauf aufgeführt sind ergänzend Gebühren und Gegebenheiten zu den Adressen der Mitglieder, Verpflichtungen, Titeländerungen, Tod, Einberufungen zur Armee, Vermisstenmeldungen, Verlust der Verbindung, Austritt usw. Sie sind eingetragen mit feiner Strichführung in die Zeilen der Mitglieder-Registrierung über oder unter der vorgegebenen

Linierung. Nicht mehr gegebene Dinge wurden durchstrichen. Leer blieb die Spalte mit der Bezeichnung des Mitglieder-Status (E.M., K.M., II.M., O.B.). Diese Mitglieder bezahlten keinen Beitrag, demzufolge hatte man bei ihnen hierbei keine fortlaufenden Eintragungen. Mit dem beginnenden Krieg gab es keine Nachrichten mehr über die Mitglieder, die nun in den mit Deutschland im Krieg befindlichen Ländern waren.

Vollständig ausgefüllt ist die Registratur des Journals in den Jahren 1913–1919. Auf der folgenden neuen Seite befindet sich die Überschrift:

Fortsetzung

den 4. November 1920

Die nächste Seite enthält ein nach früherer Ordnung geführtes Mitgliederverzeichnis für die Jahre 1920, 1921, 1922, 1923, 1924 und 1925 mit Ausweisungen der Zahlungen. Die Mitgliederliste ist ab und an verändert: in ihr sind unbefriedigend dargestellt die Personen, die bis 1920 verstorben waren oder über deren Austritt aus der Gesellschaft berichtet wurde sowie über die, welche nach 1919 eintraten (Eintragungen Nr. 632–640). Sehr wichtig sind solche Ergänzungen der noch in dem ersten Verzeichnis begonnenen Notierungen der Eintrittsdaten in der Rubrik der Art der Mitgliedschaft. Schade, daß dieses verspätet in Angriff genommen wurde: das erste Mal ein Eintrittsdatum vom 20.11.1913, eingetragen bei J. Stiklorius (Nr. 613), und das letzte Mal vom 12.5.1920 bei Jurgis Tramišius (Nr. 640). Aus diesen Gegebenheiten kann man zwei hinreichend bedeutsame Folgerungen ziehen: durch die gesamte Zeit der Existenz der Gesellschaft hatte diese nicht weniger als 640 Mitglieder, unter welchen die letzten bis zum 12. Dezember 1920 aufgenommen wurden. Die aktive Tätigkeit der Gesellschaft endete, soweit hier dargestellt, traurig und gekennzeichnet durch Geldzahlungen. Ausgefüllt sind die Spalten nur bis 1920, die weiteren – sind leer.

Wirklich angenehme Ausnahmen sind, wenn einmal Mitglieder ihre Beiträge für einige Jahre im voraus bezahlten (z. B. der Königsberger Universitätsprofer J. Abromeit, der Tilsiter Lehrer J. Rėzaitis, das Vorstandsmitglied J. Stiklorius, Breslauer Universitätsbibliothek und die Stadtbibliothek Tilsit – bis 1922 einschließlich). Eine Überraschung bietet auch Eduardas Grygolaitis (Nr. 635). Danach hat dieser Bauer aus Ackelningken, der am 24. Juni 1921 in die Gesellschaft eingetreten ist, mit 10,- Mark viel mehr als andere bezahlt. Übrigens, im Falle E. Grygolaitis ergeben sich einige Rätsel, zumal wir gut wissen, daß nach 1920 die Aufnahme neuer Mitglieder ja nicht abgeschlossen worden ist.

In dem Register des Journals sind insgesamt 218 Mitglieder eingeschrieben. Dabei wurde der Tilsiter Richter Anders doppelt registriert (Nr. 533 und 629), wonach also bereinigt 217 Mitgliedspersonen und einige Einrichtungen (fünf öffentliche und wissenschaftliche Bibliotheken) waren. Diese Zahl ist schon sehr nahe derjenigen, die die im 19. Jahrhundert entstandene Gesellschaft bereits besaß. Es ist unmöglich, die Zusammensetzung der

Mitglieder und ihre sonstigen Tendenzen näher anzugeben. Am Anfang des 20. Jahrhunderts befanden sich in der Gesellschaft unter anderen auch viele hohe preußische Staatsbeamte sowie Großgrundbesitzer (Nr. 584–595) und in dieser Zwischenzeit von 1913–1920 auch führende Vertreter der litauischen Gemeinschaft (Nr. 613–640). Konnten diese Kräfte in der Gesellschaft dominierend wirksam werden? Das ist sehr fragwürdig. Es scheint aber, daß angesichts des ausgleichenden, vorsichtig lavierenden Vorsitzenden niemand wirklich beherrschenden Einfluß gegen ihn gewinnen konnte.

Alle Personennamen und Ortsnamen im Journal sind in lateinischer Schrift, andere Texte – in gotischer Schrift (mit Ausnahme einzelner Buchstaben, siehe z. B. im Titelblatt: “D”, “M” oder “V” bei eingetragener Verein). Das entspricht allgemein der Vorgabe der damaligen Schulschrift, wonach Texte gotisch mit den genannten Ausnahmen geschrieben wurden; auch Unterschriften sollten lateinisch geleistet werden. Es handelt sich um mit feiner Feder geschriebener Tintenschrift oder bei irgendwelchen Bemerkungen um Bleistift. Dem Zeugnis von Armin Kurschat zufolge ist das Journal vom Vorsitzenden Alexander Theodor Kurschat ausgefüllt, doch ist augenfällig, daß helfende Hände mitwirkten, denn von 1917–1918 war dieser als Hauptmann der Reserve eingezogen zur kaiserlichen Armee und diente in Vilnius und in Kaunas in der Abteilung für Schulwesen der Besatzungsadministration. Abgesehen davon ist kein Schreiber angegeben und die grafischen Schriftteile sind besonders gut zu sehen gegen Ende des Journals.

In unserer Vorbereitung der Publikation des Journals sind im wesentlichen nachgewiesen die Eintragungen der Mitgliederliste für die Jahre 1913–1920 und im einzelnen kenntlich gemacht die späteren Berichtigungen und Zusätze. Örtlich sparsam angehäuften Anfügungen zur Zahlungsweise ergänzen sich in den grafischen Befunden. Weil der Beitrag von 3-, Mark über die ganze Zeit beständig geblieben war, sind die Vermerke zu Tag und Monat der Zahlung sowie die Quittungsnummer von großer Wichtigkeit für die heutigen Forscher. Wir zeigen nur das Jahr an, in welchem die Mitglieder das Geld einzahlten. Wenn auch die originale Zeichensetzung sich nicht folgerichtig zusammensetzt, die Autoren bemühten sich, ihre Ordnung zu vereinheitlichen. Um die unter Benutzung lateinischer Buchstaben geschriebenen Personennamen der Mitglieder in der Publikation zu verdeutlichen, sind diese fett gedruckt.

Die Autoren glauben, daß die Publikation des handschriftlichen Dokuments hilft, besser aufzudecken die Bedeutung der Litauischen Literarischen Gesellschaft für die litauische Buchforschung, für Bibliothekare, Bibliographen, Kultur und Volksforschung, gestützt auf zwei frühere Nachbarvölker – das litauische und das deutsche – verbindende Forschungen. Weitere Schritte in diese Richtung müßten sein: alle Mitgliedslisten der Gesellschaft mit ihren charakteristischen Eigenheiten anzufertigen. Desgleichen ist es nötig, die Suche nach weiteren Archivquellen der Gesellschaft fortzusetzen.

LIETUVIŲ LITERATŪROS DRAUGIJOS NARIŲ SĄRAŠAS

Sudarytas Tilžėje 1913 m. lapkričio 20 d., tęsinys – 1920 m. lapkričio 4 d.

MITGLIEDER-VERZEICHNIS DER LITAUISCHEN LITERARISCHEN GESELLSCHAFT. E. V.

Aufgestellt zu Tilsit: den 20. November 1913. Fortsetzung: den 4. November 1920.

Įstojimo eilės numeris <i>Beitrittsnummer</i>	Narystės rūšis <i>Art der Mitgliedschaft</i>	Žinios apie narį <i>Angaben zum Mitglied</i>	Metai, už kuriuos sumokėtas nario mokestis <i>Jahr, für das der Beitrag entrichtet wurde</i>	Vėlesni priedai <i>Spätere nachsätze</i>		Publikacijos autorių pastabos <i>Anmerkungen der Autoren der Publikation</i>
				1913 m. sąrašė <i>Auf der Liste vom Jahr 1913</i>	1920 m. sąrašė <i>Auf der Liste vom Jahr 1920</i>	
1	2	3	4	5	6	7
9	K. M.	Jurkschat. Pfarrer in Saugen. Korrespondierendes Mitglied		verstorben	verstorben	išbrauktas mėlynai 1913 ir 1920 m. sąrašuose
11	E. M.	Knaake. Prof. in Tilsit. Ehrenmitglied				
17		Preibsch. Dr. Prof. in Breslau XIII, Goethe-Str. 79	1913–1920			
24	E. M.	Voelkel. Pfarrer in Deetz per Dieckow. Ehrenmitglied		verstorben	verstorben	išbrauktas mėlynai 1913 ir 1920 m. sąrašuose
34	E. M.	Bezenberger. Dr. Prof. in Koenigsberg. Ehrenmitglied				
59		Reylaender E. Buchdruckereibesitzer in Tilsit	1914–1919		verstorben 1919	Išbrauktas raudonai 1920 m. sąrašė

77		Bechtel-Durlach. Dr. Prof. in Goettingen		<i>Reinhardstr. 18;</i> pastaba mokėsių grafose: <i>Blatt 2 der Akten nicht ermittelt, desgl. Blatt 20 der Akten</i>	in Halle	
83		Winter Otto. Universitäts-Buchhandlung in Heidelberg	1913–1920		vietoj vardo <i>Otto</i> įrašytas <i>Carl</i>	
91		Anker E. jun. Kaufmann in Ruß	1913–1919		nubraukta <i>jun.</i>	
93		Loebell. Dr. Gymnasial-Direktor in Worms	1914–1920	Geheimer Schulrat in Darmstadt, Heinrichstr. 126. Beitrag darf nicht durch Nachnahme erhoben werden	tas pat	
96		Jacoby. Dr. Prof. Hamburg Schlüterstr. 12	1914–1920		ausgeschieden 1920. Bl. 29	Išbrauktas 1920 m. sąrašė
107	II. M.	Collitz H. Dr. in Amerika. Lebenslängliches Mitglied				
111		Morfill W. R. Esqu. in Oxford, 4 Clarendon Villas				
112	E. M.	Thomsen Vilh. Dr. Prof. in Kopenhagen V. Ehrenmitglied				
119		Kittel. Dr. med. Sanitätsrat in Koenigsberg, 3. Fließstr. 32	1914–1920	Vietoj <i>Sanitätsrat</i> įrašyta <i>Geheimrat</i>		

1	2	3	4	5	6	7
125	E. M.	Scheu. Superint. in Heydekrug. Ehrenmitglied		vietoj <i>Superint.</i> įrašyta <i>Oekonomierat</i>		
138		Vangehr Alfr. Geh. Sanitätsrat. Dr. med. in Tislit	1914–1920		patikslintas adresas: <i>Deutsche Str. Nr. 7</i>	
139	K. M.	v. Ketczynsky W. Dr. ph. Dir. Ossol- Inst. Lemberg. Korrespondierendes Mitglied				
157		Fortunatof Ph. Dr. ph. Akademiker in Petersburg	1914			
163	K. M.	Behrendt G. Dr. Kgl. Landesgeologe. Berlin, Dessauerstr. 35. Korrespondierendes Mitglied				
179		Brugmann. Dr. Prof. Geh. Hofrat in Leipzig Schillerstr. 7	1914–1919			
183		Kairuksztis. Lehrer in Weiwery Gouvern. Suwalki		Lehrer in R. in Wilna	Lehrer a. D. in Wilna	
186	Il. M.	Bassanawitz. Dr. med. Bezirksarzt (Bulgarien). Lebenslängliches Mitglied		išbrauktos pareigos Bulgarijoje ir patikslintas adresas: <i>Wilna</i>	tas pat	
206		Lepa Ad. Geh. Justizrat, Landgerichtsdirektor, Memel	1914–1916	1917 m. mokesčio grafoje įrašyta: <i>verstorben</i>		Išbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė

209		Krautschunas. im Maryampol Gouv. Suwalki		gezahlt 15 M. für 1910–1914			
215		Kantel. Ober-Real-Schuldirektor in Elbing	1913–1920	nurodytas titulas: <i>Geheimer Studiennrat. Gezahlt 15 M. für 1910–1914</i>	Patikslinta: <i>Geh. Studienrat. Gymnasialdirektor. ausgetreten. Erklärung auf dem Beleg Nr. 6. V. 8.</i>		Išbrauktas 1920 m. sąrašė
226		v. Gozdawa – Godlewski Jos. Freiherr auf Deguże (Stat. Lukeski – Kowno)		1913 m. mokesčio grafoje įrašyta: <i>gestorben</i>			Išbrauktas raudonai 1913 sąrašė
228		Wolter E. Prof. Mitglied der Geogr. Ges. in Petersburg	1914				1914 m. sumokėjo 15 markių (tai mokeskis už 5 metus, tačiau jie nenurodyti)
243		Rosikat. Prof. in Koenigsberg	1913–1916	Alstädt. Gymnasium	tas pat		
247		Kurschat. Prof. in Tilsit.	1914–1919				
250		Lackner. Dr. Geh. Konsistorialrat in (Tübingen) Koenigsberg, Bahnstr. 11	1914–1919		Ausgetreten durch Schreiben vom 8/12. 1919. Bl. 10		1913 m. sąrašė žodis skliausteliuose <i>Tübingen</i> greičiausiai yra rašymo klaida, 1920 m. sąrašė jo nėra. Pavardė išbraukta 1920 m. sąrašė
251	K. M.	v. Garbe R. Dr. Prof. in Tübingen. Korrespondierendes Mitglied					

1	2	3	4	5	6	7
265		Großherzogliche Universitätsbibliothek in Freiburg (i/B.) Breisgau	1914–1920			
266		Forstreuter. Dr. med. Geh. Medizinalrat in Koenigsberg. Tragh. Pulverstr. 5a	1914–1920			
270		Prellwitz. Dr. ph. Gymnasial. Direktor in Rastenburg	1914–1920			
283		Vangehr. Pfarrer in Kussen	1914–1916			
304	K. M.	Lemke Elisabeth. Fräulein, Berlin, Siegesmundstr. 7 II. Korrespondierendes Mitglied				
317		Scheu. Justizrat Insterburg, Reform. Kirchenstr. 5		Einlösung der Nachnahme über 9.45 M. verweigert	ausgetreten 3/7. 1920 Bl. 15.	isbraukta mėlynai
326		Barutzky. Staatsanwaltschafts – Obersekretär, Tilsit	1914–1916		patikslintos pareigos: <i>Bezirks- Revisor</i>	
327		Sile Baltromeitis. Bibliothekar d. Kais. öffentl. Bibliothek, St. Petersburg				vardo santrumpa greičiausiai turėtų būti <i>Sila</i> .
331		Kahle. Dr. Geheimer Regierungsrat in Danzig		am 15. Sept. 1916 gestorben. Bl. 18 d. Akten		isbraukta raudonai 1913 m. saršė
332		v. Schlenther. Geh. Regierungsrat in Baubeln	1914–1920			

338		Thiel. Superintendent in Pillkallen			ausgetreten. Karte vom 11. 12. 19	tas pat	išbraukta mėlynai
339		Stein. Pfarrer in Tilsit. Hohe Str. 3	1914–1920				
340	K. M.	Reinhold Heinrich. Universitäts-Bibliothekar in Halle. Korrespondierendes Mitglied					
341		Baudouin de Courtenay. Prof., St. Petersburg, Wasili-Ostrow 9, Quartier 14					pavardė turėtų būti <i>Baudouin</i>
344		Roquette. Pfarrer in Tilsit, Hospitalstr. 4	1914–1919		verstorben	verstorben	
345		Dembowski. Geh. Reg. und Schulrat in Königsberg	1914–1920		jetzt in Carlshof bei Rastenburg O/Pr	ausgetreten 9/12. 19. Bl. 30.	
350		Endrulat. Pfarrer in Prökuls Kr. Memel	1914–1920		verstorben	verstorben	
351	E. M.	Lenkeit. Hauptlehrer. Ehrenmitglied				Rektor Tilsit	
356		Pastenaci. Reg. und Schulrat in Gumbinnen	1914–1920		Jetzt Koenigsberg Pr., Fuchsberger Allee 24	tas pat	
359		Cahanowitz. Dr. med. pr. Arzt in Tilsit. Sanitätsrat	1914–1920				
364		Redmer C. Pfarrer in Memel, Lotsenstr. 7B	1917–1920		1914–1916 m. mokesčio grafoje: <i>Nachname zurück! Nicht angetroffen! Bl. 17. d. Akt.</i>		

1	2	3	4	5	6	7
366	Il. M.	Wisendorf Henry. Privatlehrer, Petersburg, Gostniy-Dwor Nr. 138. Lebenslängliches Mitglied				
367		Režat G. Lehrer in Wisbortenen, Kreis Pillkallen		<i>Nachname zurück! In Pillkallen nicht ermittelt. Bl. 19.</i>		
368		Nast. Prof. in Tilsit, Oberst Hoffmann Str. 41	1914–1920			
369		Schickert. Ober-Regierungsrat in Koenigsberg, Königstr. 95	1914–1920		Ober-Regierungsrat a. D. in Koenigsberg. Generaldirektor	
374		Krause. Gutsbesitzer in Dawillen Kr. Memel	1914–1920			
379		Schulz. Landgerichtsrat in Tilsit	1914–1916		verstorben 1920. Bl. 27	isbrauktas 1913 ir 1920 m. sąrašuose
382		Ortel. Kais. Bankdirektor in Thorn	1914–1916			
385		Gaigalat Wilhelm. Dr. Pfarrer in Prökuls	1914–1919	Pfarrer em., jetzt in Memel	lebt in Memel	
386		Pedersen, Holger. Dr., Prof. Charlottenlund b. Kopenhagen, Eleonoresvej 8	1913–1920			

390		Cohn. Justizrat in Tilsit	1914–1920			
393		Lotto E. Pfarrer in Schwarzort Ospr	1914–1917	Ausgetreten 1/10. 17 wegen Krankheit		İsbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
395		Mikkola Joos, J. Dr. Prof. in Helsingfors (Finland)				
400		Stepputat. Dr. Reg. Rat in Gumbinnen	1914–1919		Reg. Rat a. D. Gutsverwaltung Bokellen	
407		Abromeit Joh. Dr. Prof. in Koenigsberg Kopernikusstr. 10a	1914–1922	patikslintas adresas: <i>Goltzallee 28a</i>		
409		Brunau. Pfarrer in Saloniki				
410		Barth. Pfarrer in Koenigsberg	1914–1917			
411		Leskien. Dr. Geheimerat in Leipzig, Stephanstr. 10		gestorben. Blatt 21 der Akten		İsbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
412		Streitberg. Universitäts Prof. Münster in Westfalen		Vor Jahren Münster verlassen. Adressat unbekannt		
413		Hirt Herm. Prof. Dr. in Leipzig – Gohlis	1914–1919	patikslintas adresas: <i>Griessen. Postscheck Conto 20406 Frankfurt a. M.</i>		
414		Hoffmann Otto. Dr. Prof. in Breslau, Tiergartenstr. 47 a	1914–1919	patikslintas adresas: <i>Münster i Westfalen, Gertrudenstr. 39. vergl. Beleg 231</i>		

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
415		Bernecker Erich. Prof. Dr. in München Mauerkircherstr. 16	1914–1916			
416		Burba Iwan. Pastor in Daupelischki Gouv. Wilna				vietovės pavadinimas turėtų būti <i>Daugelischki</i>
417		Jeronimus Ralys. Dr. pr. Arzt in Towiany Gouv. Kowno				
418		Janulaitis Aug. Rechtsanwalt in Wilna				
420		Kairies Mich. Seminarlehrer in Waldau		Unbekant verzogen, Bl. 23 d. Akten		
422		Thorsen P. K. Dr. in Giedved, Dänemark				
424		Storost W. Mittelschullehrer a. D. in Tilsit Kasernenstr. Nr. 14	1914–1920			
432	Il. M.	Burchardi Gustav. Dr. phil. In Berlin – Friedenau. Lebenslängliches Mitglied				
436	O. B.	Selzer Max. Prof. in Tilsit. Königsbergerstr. 12. Mitglied ohne Beitragspflicht				
438		Preuß Felix. Prof. in Potsdam		Gestorben. Siehe Blatt 37 der Akten		
442		Schatz. Dr. med. pr. Arzt in Tilsit	1914–1919		patikslintas adresas: <i>Deutsche Str. Nr. 17</i>	
444		Kabaila Anton. in Windau Gouv. Kurland				

446	Ebel. Pfarrer in Laukischken		Nachnahme verweigert. Bl. 48 d. Akten. Ausgeschieden Bl. 86 d. A.		isbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
448	Byskov J. Seminar-Vorstander Gjedved-Horsens. Dänemark				
451	Bruder Carl. Stadtrat, Fabrikbesitzer, Tilsit, Ragn. Str.	1914	gestorben		isbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
454	Stadt-Bibliothek in Koenigsberg	1914–1920			
455	Porczinski Viktor. Prof. Dr. in Moskau				
457	Gauthiot Robert. in Paris, Rue Mouton – Duvernet		verstorben	gefallen	isbrauktas mėlynai 1913 ir 1920 m. sąrašuose
459	Domrich. Dr. Ober-Reg. Rat in Koenigsberg	1914–1920			
462	Schuischel. Pfarrer in Natkischken	1913–1920			
463	Buskies A. Rendant in Syniewo b. Flatow Wpr.	1914–1917	Gutsvorsteher. † 9. 11. 18	verstorben	isbrauktas mėlynai 1913 ir 1920 m. sąrašuose
464	Gaigals Heinrich. Bauunternehmer in Auerbach (Hessen)		Vor viele Jahren verzogen, wohin? unbekant. Bl. 29 d. A.	ausgetreten 12/12. 19. Bl. 21	isbrauktas mėlynai 1913 ir 1920 m. sąrašuose
470	Milukas A. Pfarrer in Shenandoa Pa		U. St. of Am.		

1	2	3	4	5	6	7
471		Buga Kasimir. Prof. in St. Petersburg				
473		Goerke. Pfarrer in Jurgaitschen. Kreis Ragnit Ostrpr.	1914–1920			
474		Königl. Universitäts-Bibliothek in Breslau	1914–1920		patikslintas pavadinimas: <i>Staats- und Universitäts-Bibliothek</i>	
477		Bartschat. Pfarrer, Tilsit	1914	gestorben		isbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
481		Heise. Kgl. Baurat Hannover	1914–1916	Ausgeschieden. Bl. 56 d. Akten		isbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
482		Wirt. Hotelier, Tilsit	1914	gestorben		isbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
486		Lengnick. Dr. med. pr. Arzt, Tilsit	1914–1920			
488		Kromat G. Tilsit, Hohestr. 70	1914–1919			
491		Gottschalk. Kommerzien-Rat, Tilsit	1914–1917	verstorben		isbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
493		Bandisch. Dr. pr. Arzt, Tilsit	1914–1920	Sanitätsrat		
495		Dodillet. Stadtrat, Tilsit	1914–1916		ausgetreten. Bl. 12	isbrauktas 1920 m. sąrašė
497		Bömeleit. Pfarrer, Memel	1914–1916	ausgetreten Bl. 81 d. A.		isbrauktas 1913 m. sąrašė

500	Hanisch Erdmann. Dr. in Beuthen in O/Schl. Kaiserstr. 4	1914–1916		ausgeschieden unbekante Wohnungserung Bl. 20	išbrauktas 1920 m. sąrašė
505	Schulze Wilh. Prof. Geheimrat, Berlin, Kaiser-Augusta-Str. 72	1914–1916			
506	Matschull. Rentier, Tilsit, Deutsche Str. 33/31	1914–1916	ausgeschieden 11. 12. 19		išbrauktas mėlynai 1913 ir 1920 m. sąrašuose
509	Rademacher. Rittergutsbesitzer in Winge	1914–1919			
512	Cappeller. Dr. prof., Jena. Marienstr 3.	1914–1920			
515	Struck. Superintendent in Ragnit	1914–1920			
516	Moser. Pfarrer in Ruß	1914–1920	patikslintas adresas: <i>Kinnen Kr. Heydekrug.</i>		
513	Woldemar Aug. Bibliothekar-Skriptor in St. Petersburg Akademie d. Wissensch.				numeracijos klaida rankraštyje
514	Dombrowsky Alexand. Prof. in Kowno				
517	Gregor. Pfarrer in Ruß	1914–1919	Superintendent in Memel		
518	Schmökel. Pfarrer in Bilderweitschen b. Eydkuhnen	1914–1916	verstorben. 1920 Bl. 22		išbrauktas mėlynai 1913 ir 1920 m. sąrašuose
519	Riel. Pfarrer in Seeburg	1914–1917	Ausgeschieden 25. 10. 17		išbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė

1	2	3	4	5	6	7
520		Gerhardt. Pfarrer in Kallningken	1914–1920			
523		Rebeszies. Pfarrer in Skaisirren		gestorben		išbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
525		Thurau. Prof. Dr. in Greifswalde Wollgaster Str. 25	1914–1917	patikslintas adresas: <i>Schützenstr. 11</i>	verstorben. 1920. Bl. 23	išbrauktas mėlynai 1913 ir 1920 m. sąrašuose
526		Buske David. Pfarrer, Kaukehmen		Nachnahme verweigert. Blatt 52 d. Akt.		
527		Nicolaus. Reg.–und Schulrat, Marienwerder		Nachnahme verweigert. Blatt 49 d. Akt.	ausgetreten. Bl. 13.	išbrauktas 1913 ir 1920 m. sąrašuose
528		Pogodin A. Prof. Dr. in Warschau				
529		Oloff. Pfarrer in Pokraken	1914–1919	patikslintas adresas: <i>Ruß (Ostpr.) Prie-rašas: Herr Oloff hat al/Beleg 242 seinen austritt mit Ende Dept. 1919 angezeigt.</i>		išbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
530		Trautmann. Dr. Prof. Prag, Königl. Weinberge Mauergasse 94	1917–1921	R. Dr. Universitäts-Professor in Prag-Swischow, Presslgasse 15		
531		Bartsch. Pfarrer Saugen	1914–1920	patikslintas adresas: <i>Sonnenburg Kr. Mohrunen</i>	patikslintas vietovės pavadinimas: <i>Sonnenborn</i>	

532		Giese. pr. Arzt, Tilsit	1914–1920				
533		Anders. Justizrat Tilsit	1914	ausgeschieden, wieder eingetreten Nr. 629			
534		Kreuzberger. Rechn. Rat, Tilsit. Magazinstr. 5		Verzogen, wohin? Unbekant	verstorben	išbrauktas mėlynai 1913 ir 1920 m. sąrašuose	
535		Hinzmann. Pfarrer in Bildenweitzen Kr. Stallupoenen		Verzogen nach Frauenburg, O./ Preussen. Ausges- chieden Blatt 82 d. Akten		išbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė	
536	EM	v. Hegel. Oberpräsident in Magdeburg. Ehrenmitglied					
539		Bogeng G. A. E. Dr. jur., Berlin W. 30, Lutherstr. 74	1914–1920	patikslintas adresas: <i>Wilmersdorf,</i> <i>Kaiserallee 168</i>			
541		Kern. Dr. Prof. in Gronnigen (Holland)	1914–1920		įrašyti inicialai <i>J. H.</i> Patikslintas miesto pavadinimas: <i>Gronningen</i>		
542		Minzloff. Photograph in Tilsit. Hohe Str. 35	1914–1917				
544		Nitsch. in Krakau, Lobzowska 27					

1	2	3	4	5	6	7
545		v. Moltke Julie. Frau Staatsminister. Kl. Bresa, Post-Markt-Bohrau i/Schl.	1914–1921	Jetzt wohnhaft in Kiel		
547		Bendigkeit. Landg. Sekr. Tilsit	1914–1921		nurodytas vardas: <i>Albert</i>	
554		Hennig. Vorschullehrer Tilsit	1914–1915	verstorben		išbrauktas mėlynai 1913 m. sąrašė
556		Marold. Rektor Tilsit	1914–1916	ausgeschieden 20/1.19		
557		Kummetat. Gerichtskassenrendant Tilsit	1914, 1920	1915–1919 m. mokescio grafoje: <i>im Felde</i>	patikslintos pareigos: <i>Justiz-Oberrentmeister</i>	
558		Woede. Dr. med. pr. Arzt Tilsit, Sanitätsrat	1914–1917	ausgetreten 9/11. 17. Bl. 87		išbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
559		Meier Siegfried. Weinhändler, Braunschweig, Breitestr. 6	1914–1920	patikslintas adresas: <i>Koenigsberg Pr. Alstædtische Bergstraße 15.</i>		
560		Gelzer H. Dr. Privat-Dozent in Göttingen	1914–1916		verstorben. 1920 Bl. 25	
561		Brunner H. Dr. in Berlin-Steglitz. (Museum für Völkerkunde Berlin, Klosterstr. 36). Wohnung Berlin-Steglitz, Belfortstr. 13 a	1914–1920			

562	Glogau. Gymnasial-Direktor in Cassel		Nachnahme verweigert. Blatt 46 d. Akt.		
563	Christoleit. Pfarrer in Ragnit	1914–1919		pavadinimas <i>Ragnit</i> nubrauktas	
565	Olshewski Konstantin. Pfarrer a. d. Kreuzkirche in Kowno		pataisyta: <i>Carmeliter Kirche</i>		
566	Neß A. Dr. in Springfield (Ohio) Wittenberg-Colleg				
568	Lozereit Joh. Pfarrer in Neukirch	1914–1920			
569	Kopp Jenny. Frau Tilsit-Moritzkehmen	1914–1919	ausgetreten 21/12.18		
571	Caland. Prof. Utrecht Niederlande				
572	Florschütz. Dr. Prof. in Agram Königreich Kroatien		verstorben	verstorben	išbrauktas mėlynai 1913 ir 1920 m. sąrašuose
573	E. Letzus. Zeichenlehrer in Marienburg Wpr., Vorschloß 1	1914–1920			
574	Ogoleit, Wilhelm. I. Firma Friedrich Schaffer & Co, Landsberg a/d Warthe		Nachnahme verweigert. Bl. 40 d. Akten		
575	Paulat. Kgl. Kreistierarzt in Bartenstein, Veterinärart.	1914–1920			
576	Režat. Lehrer in Stolbeck	1920–1922	1914–1919 m. mokesčio grafose įrašyta: <i>Im Felde</i>	nurodytas vardas <i>Johannes</i> ir patikslintas adresas: <i>jetzt Landuehrstr. 24</i>	

1	2	3	4	5	6	7
577		Frenzel. Oberlehrer in Tilsit, Gartenstr. 36	1914	gefallen		isbrauktas mēlynai 1913 ir 1920 m. sārāsuose
578		Lesch. Hotelbesitzer, Tilsit	1914–1920			
579		Adomat. Pfarrer in Sucken (Kr. Tilsit) per Schustern Kr. Ragnit	1914–1917	patikslintas adresas: <i>Mehlauken Kreis Labiau</i>		
580		Plew. Prof., Tilsit, Anger.		gestorben		isbrauktas raudonai 1913 m. sārāše
581		Krüger Franz. Vorschullehrer Tilsit, Deutsche Str. 31/32	1914–1916			
584		Rohde. Bürgermeister Tilsit	1914–1920	ausgeschieden		isbrauktas 1920 m. sārāše
585		Schawaller. Superintendent Tilsit	1914–1917			
586		Schmidt, Frau. Gutsbesitzer in Kaukwethen per Argeningken		Nachnahme verweigert Bl. 42 der Akten	ausgetreten 1920 Bl. 24	isbrauktas 1913 ir 1920 m. sārāsuose
588		Freutel. Pfarrer in Rautenberg	1913	patikslinta: <i>jetzt Heinrichswalde. Ende 1913 ausgeschieden</i>		isbrauktas raudonai 1913 m. sārāše
589		v. Dreßler. Rittergutsbesitzer in Schreitlaugken	1914–1917			
590		v. Sperber. Rittergutsbesitzer in Aszollinen per Gr. Lenkeningken	1914–1917		verstorben	isbrauktas raudonai 1920 m. sārāše

591		v. Sperber. Rittergutsbesitzer in Adl. Prökuls per Prökuls	1914–1916	verstorben Bl. 56 d. Akt.		isbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
592		Gubba. Rittergutsbes. In Adl. Götzhöfen b. Memel	1914–1917			
594		Stadt. Bibliothek in Tilsit	1914–1922			
595		v. Plehwe. Dr. O. L. Ger. Präsi. Kanzler v. Preußen. Kgb. Tragh. Pulv. 4 b	1917–1919	1914–1916 m. mokesčio grafoje: <i>Nachnahme verweigert. Blatt 28 d. Akt. ausgetreten am 30.9. 1919. Vergl. Zahlungsbeleg 232</i>		isbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
596		Krueger Herbert. Dr. med. pr. Arzt, Budwethen Kreis Ragnit	1914–1920			
597		Nickel Max. Landgerichtsssektr. Tilsit	1914	verweigert, will ausgetreten sein. Bl. 59		
598		Fuchs R. Dr. Charlottenburg-Berlin, Knesebeckstr. 88		Unbekannt verzogen. Blatt 43 d. Akt.	Unbekannt verzogen	
599		Flach Emil. Fabrikbesitzer Tilsit Bahnhofstr. 1	1914–1916			
600		Burchardt Wilh. Berlin W. 15, Kurfürstendamm 42	1914–1920			
602		Bibliothek des Reichstages, Berlin	1914–1916	ausgetreten. Bl. 35 d. A.		isbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė

1	2	3	4	5	6	7
603		Gerhard. Vertreter der Hamburger Zigarrenfabrik in Koenigsberg, Steindamm 123/124	1914–1916			
604		Kliewer S. Amtsgerichtssekretär Tilsit, Lindenstr. 9	1914–1919			
605		Hermann Ed. Dr. Oberlehrer in Kiel, Reventlow-Allee 27	1917–1920	patikslinta: <i>Professor. Goettingen, Goldgruben 10. 1914–1916 m. mokesčio grafosė: Für 1915/1916=6M. an Prof. Kurschat eingesandt. Siehe Schriftwechsel</i>		
606	K. M.	Doritsch Alexander. Dr. in Sofia Bulgarien, Terevenska 38. Korrespondierendes Mitglied				
607		Kußner. Pfarrer in Elbing Herrenstr.		Ausgeschieden. Blatt 89 der Akten		isbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
608	K. M.	Niemi August. Dr. in Helsingforst. Korrespondierendes Mitglied				
609		Kaltenbach Ellen geb. Ogilvi in München (z. Zt. Unbekant verzogen)		nicht ermittelt. Bl. 47 d. Akten		isbrauktas 1913 ir 1920 m. sąrašuose

610		Specht Franz. Cand. in Dessau, Raumerstr. 1	1915–1920	patikslinta: <i>Dr. Oberlehrer, jetzt in Cöthen, Friedrichstr. 70 I, dar karta taisyta: Wallsr. 48</i>		
611		Budjuhn Gustav. Cand. phil. in Prust Kr. Tuchel		unbekannt verzogen. Bl. 26 d. Akten		
612		Regard P. F. in Geneve (Genf) Les Mayens Chenion de Miremont, Champel	1914		keine Nachricht erhalten	išbrauktas 1920 m. sąrašė
613	20.11.13.	Stiglorus. Zahlmeister Inf. Rgt. 41. in Tilsit	1914–1922		patikslinta: <i>Druckerei-besitzer i/Fa Pawlowski, aufhaltsam auch in Memel Libauerstr. 6</i>	
614	20.11.13.	Jonuschat. Kulturingenieur Tilsit, Bahnhofstr. 9.	1914–1921			
615	20.11.13.	Siemoneit. Aktuar in Tilsit, Kleffelstr. 1 b	1914–1916	Amtsgerichtssekretär a. D.		
616	20.11.13.	Kioschis. Redakteur. Tilsit Landwehrstr. 13	1914	unbekannt verzogen Bl. 59.	patikslinta: <i>Rosenstr. Nr. 25a</i>	
617	20.11.13.	Großjohann. Pfarrer Tilsit	1914–1917			
618	20.11.13.	Awiszus. Magistrats-Assistent, Tilsit, Herzog-Albrecht-Platz 4	1914–1916	ausgeschieden. Blatt 88 d. Akt.		išbrauktas raundonai 1913 m. sąrašė

1	2	3	4	5	6	7
619	20.11.13.	Guddat Otto. Kaufmann Tilsit Grabenstr. 6	1914	im Felde Bl. 59	unbekannt verzogen	išbrauktas 1920 m. sąrašė
620	12.12.13.	Szintenings Fritz. Besitzer in Kallehnen p. Laugszargen	1914	nach Rußland verschlept. Bl. 39 d. Akt.		
621	12.12.13.	Lorat Jurgis. Besitzer in Augstwilken	1914	1915–1919 m. mokesčio grafosė: <i>Nachnahme verweigert. Bl. 31. d. Akt.</i>		
622	17.12.13.	Arnaschus Georg. Redakteur in Tilsit	1914	verweigert. Bl. 59	zahlt nicht	išbrauktas mėlynai 1913 ir 1920 m. sąrašuose
623	17.12.13.	Subat Otto. Sparkassen- Gegenbuchführer Tilsit	1914	gefallen 1916		išbrauktas raudonai 1913 m. sąrašė
624	1.5.14.	Bublies Joseph. Rentier Tilsit	1914–1915	1916–1919 m. mokesčio grafosė: <i>Imübrigen verweigert. Bel. 59</i>	will nicht mehr Mitglied sein	išbrauktas mėlynai 1913 ir 1920 m. sąrašuose
625	30.6.14.	Milkutat Daniel. Gutsbesitzer in Schakeningken p. Pögegen	1914–1919			
626	29.1.17.	Todtenhaupt. Pfarrer, Tilsit, Schenkendorffpl. 8	1917–1920			
627	29.1.17.	Zingler. Redakteur, Tilsit, Tuchmacherstr.			unbekannt verzogen	

628	29.1.17.	Jagomast Enzys , Buchdruckereiverwalter Tilsit, Hohe Str. 78	1917			
629	29.1.17.	Anders. Justizrat, Tilsit (žr. Nr. 533)	1917–1920			įstojo po kelerių metų pertraukos antrą sykį
630	22.3.17.	Lepa Rudolf. Dr. Kammergerichtsrat. Berlin W. 15, Pariserstr. 21/22	1917–1920	patikslinta: <i>Geheimer Justizrat, Berlin W. 57, Winterfeldstr. 8</i>		
631	1.7.19.	Stüller Hans. Kinten Kr. Heydekrug oder Tilsit, Ragniter Str. 17	1919–1920		išbraukta: <i>Tilsit, Ragniter Str. 17</i>	
632	1.3.20.	Sinnhuber. Studienassessor. Tilsit	1920			
633	1.3.20.	Kairies Christoph. Kreischulinspektor. Tilsit	1920			
634	8.4.20.	Wronka. Propst. Tilsit	1920			
635	24.6.21.	Griegolets Eduard. Landwirt in Ackelningken per Kallningken	1921			įrašo data, griėnanti eiliškumą, nepaiškinama
636	21.4.20.	Kentrat Christian. Lehrer a. D. Yorkstrasse 1a, Tilsit	1920			
637	21.4.20.	Hecht Otto. Privatier. Tilsit, Tilsiter Str. 28	1920			
638	21.4.20.	Kausch Georg. Rentier. Tilsit, Langgasse 11	1920			
639	21.4.20.	Bannat M. Uhrmacher, Kasernenstr. 8–9	1920			
640	12.5.20.	Tramischus Georg. Buchdrucker, Hohe Str. 59 in Tilsit	1920			

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. KAUNAS, Domas. Lietuviškų knygų leidyba Heidelberge. *Knygotyra*, 1994, t. 20, p. 45–60.
2. KAUNAS, Domas. *Mažosios Lietuvos bibliotekos (iki 1940 metų)*. Vilnius, 1987, p. 84.
3. KURSCHAT, Armin. Aleksandras Kuršaitis. Iš KURSCHAT, Alexander. *Litauisch-Deutsches Wörterbuch. Lietuviškai-vokiškas žodynas*. Göttingen, 1968, t. I, p. XXI.
4. Lietuviškoji literarinė draugija. Iš *Kovos keliais*: Klaipėdos krašto prisijungimui prie Lietuvos 15-kos metų sukakčiai paminėti almanachas. Redaktorius-leidėjas Jonas Vanagaitis. Klaipėda, 1938, p. 121.
5. „Lietuviškosios Raštijos Draugijos valdyba <...>“. *Prūsų Lietuvos savaitraštis*. Tilžė, 1914, kovo 6 (nr. 10), p. 39.
6. MAŽIULIS, Antanas. Litauische Literarische Gesellschaft, Die. Iš *Lietuvių enciklopedija*. Boston, 1958, t. 16, p. 281.
7. MILIUS, Vacys. Lietuvių literatūros draugijos etnografiniai rinkiniai. Iš *Etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1975–1976 metais*: [straipsnių rinkinys]. Vilnius, 1977, p. 118, 132.
8. Mitglied-Verzeichnis. *Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft*. Tilsit, 1879, H. I, p. 12–14.
9. Als neue Mitglieder sind eingetreten. *Ten pat*, 1880, H. 2, p. 99–100.
10. Als neue Mitglieder sind eingetreten. *Ten pat*, 1880, H. 3, p. 175–176.
11. Zum korrespondierenden Mitglieder ist ernannt worden; Außerdem sind als neue Mitglieder eingetreten. *Ten pat*, 1882, H. 5, p. 351–352.
12. Als neue Mitglieder sind eingetreten. *Ten pat*, 1883, H. 6, p. 417.
13. Als neue Mitglieder sind eingetreten. *Ten pat*, 1883, H. 7, p. 56.
14. Als neue Mitglieder sind eingetreten. *Ten pat*, 1884, H. 8, p. 130.
15. Verzeichnis derjenigen Mitglieder, welche vom 25. Oktober 1896 bis 30. September 1897 Beiträge geleistet haben. *Ten pat*, 1897, H. 22, p. 421–425.
16. Mitglieder-Verzeichnis <...>. *Ten pat*, 1898, H. 23, p. 475–481.
17. Mitglieder-Verzeichnis <...>. *Ten pat*, 1899, H. 24, p. 559–562.
18. Mitglieder-Verzeichnis <...>. *Ten pat*, 1900, H. 25, p. 92–95.
19. Mitglieder-Verzeichnis <...>. *Ten pat*, 1901, H. 26, p. 209–212.
20. Mitglieder-Verzeichnis <...>. *Ten pat*, 1902–1903, H. 27–28, p. 330–333.
21. Mitglieder-Verzeichnis <...>. *Ten pat*, p. 335–339.
22. „Praėjusią nedėlią serodos vakarą <...>“. *Rytojus*. Tilžė, 1921, birž. 24 (nr. 25), p. 394–395.
23. Prūsų Lietuva. Tilžė, 2. IV. Žuvę senovės palikimai. *Klaipėdos Žinios*. Klaipėda, 1924, bal. 8 (nr. 57), p. 4.
24. Rytprūsiai. Tilžė. „Lietuw. literariškoji Draugystė nulaikė andai Susiejimą <...>“. *Lietuvos Kelius*. Klaipėda, 1926, geg. 27 (nr. 63), p. 3.
25. Rytprūsiai. Tilžė. Pražuwę Senowės Palikimai. *Ten pat*, 1924, bal. 10 (nr. 44), p. 3.

26. STIKLIORIUS, Jokūbas. Lietuviškoji literarinė draugija ir jos reikšmė lietuvių tautos kultūrai. jst. Iš „*Aukuras*“. Draugija tautos kultūrai kelti. Penkiolikos metų sukakties proga Mažosios Lietuvos kultūrinio gyvenimo žinios. Klaipėda, 1937, p. 122.
27. TUMAVIČIŪTĖ, Irena. Lietuvių literatūros draugijai – 100 metų. *Literatūra*, 1979, t. 20, p. 47.
28. TUMELIS, Juozas. Lietuvių literatūros draugija. Iš *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, 1986, t. 2, p. 554.

GEORGAS SAUERWEINAS LIETUVIŲ TAUTINIAME SĄJŪDYJE IR JO SPAUDOJE: KLAIPĖDIETIŠKASIS LAIKOTARPIS

Lietuviškuose zauerveinikos tyrinėjimuose visada dominuos dvi temos: Georgo Sauerweino lietuviškoji kūryba ir jo vaidmuo lietuvių tautiniame sąjūdyje. Abi jos yra intriguojančios, plačios, gerokai peržengia Lietuvos ribas ir ją sieja su iškiliais XIX amžiaus Europos vardais bei svarbiais visuomenės humanizacijos procesais. Šiuose tyrinėjimuose svarstymų pėdsakų jau paliko nemažai autorių, vis dėlto išsamumo nepasiekta. Kliūčių yra keletas. Vienu prisėdimu įsigilinti į G. Sauerweino paveldą trukdo šaltinių sklaida, daugiakalbė jo kūryba, išbarstyti būties geografiniai pėdsakai, asmenybės originalumas ir savitas gyvenimo būdas. Panašaus į jį asmens nežino ne tik Baltijos šalys, bet ir visa Europa. Matyt, G. Sauerweino, kaip unikalaus reiškinių, suvokimui prireiks kelių tautinių kultūrų ir sąjūdžių nuodugnių tyrimų ir istorijos žinių. Šiuo požiūriu bene garsiausiai skambės sorbų, vokiečių ir norvegų balsai, bet ir lietuviai turės galimybę kurti savitą asmenybės įvaizdį: G. Sauerweino raiška tautiniame lietuvių gyvenime truko ilgai, buvo aktyvi ir rezultatyvi. Tai liudija jo žodžių *Lietuvninkai mes esam gimę* ir tautos atminties gyvybingumas.

TYRIMO ŠALTINIAI

G. Sauerweino istoriografija gali remtis gana gausiu šaltinių paveldu. Jis nuklojęs kelias šalis. Pats gausiausias archyvinės medžiagos telkinys laikomas G. Sauerweino gimtinėje – Gronau miesto muziejuje ir archyve [1]. Fondas įkurtas 1986 m. balandžio 1 d. savivaldybės sprendimu, nors jo pradžia siekia 1931 metus. Tada, švenčiant žymaus miesto piliečio šimtmetį ir atidengiant atminimo lentą, įpėdiniai perdavė pluoštą jo laiškų ir publikacijų. Medžiagos pagausėjo po Antrojo pasaulinio karo, kai tyrimo reikalais

Holmstränd, 4. 2. 1997

Miels prietelau,
 Rēlis nūragius Rēlū sawo lētuwiesu
 giesmēlū prisiunzin, is bene dar
 jūzū Rēl's prisiunzin, kad jēs, jey gaj
 bej novi, nudrukwotambēi. ~~at~~ Rēl's
 Rēl'au, ar Tu dar Rēl's Rēl'ska
 turis, aoha ar Tu novēfēs Rēl's
 galēfēs isidrogsti jēs - kāip lēnys
laispūs ispleisti. Ipadien ~~was~~ ~~paspleisti~~
 istegsin, daugiaus nevarzjti
 bet wienā diēnā weliaus galēn
 dar ozmoteli sulaukt. Kētu is
 Rēl's dar prazisjka ~~was~~ ~~utaisgti~~
 ale was j'ianu ar galēcin,
 tokiam' nerimastije budams -
 Maudaus' cē j'ua - oitas
 kwaszta, gwažus ~~was~~ ~~utaisgti~~
 koks Rōjus - o spōčūs oras ~~utaisgti~~
 kalnā is ~~utaisgti~~ tikvūse tan kump
 artē pric juriū labāz
 atgairvina, ale ispsilgotu ~~utaisgti~~
 rods be skyrimū kowēi. Kā j'ian
 Rēl's budis tai wisas ~~utaisgti~~
 nasidams ~~utaisgti~~

G. Sauerweino laiškas iš 2008 metų radinio. Autoriaus rinkinys

į archyvą pradėjo kreiptis mokslininkai ir žurnalistai. Pirmasis jį 1989 m. sutvarkė ir aprašė miesto archyvaras Günteris Kochas, šiandien darbą tęsia visuomenininkai archyvarai Gerhardas Puhrschas ir Eckardas Grastorfas. Per iškilmingą G. Sauerweino mirties šimtųjų metinių minėjimą Gronau mieste 2004 m. spalio 1–2 dienomis renginio dalyviams buvo pateikta išsami fondo apžvalga, netrukus paskelbta ir miesto istorijos darbų sąsiuvinyje [13].

Remiantis ja dabar archyve laikomi 2577 zauerveinikos vienetai: paties G. Sauerweino dienoraščiai, jo ir jam siųsti laišškai, atvirlaiškiai, telegramos, įvairūs rankraščiai ir spaudiniai, nuotraukos, paveikslai ir grafika. Mums svarbiausi dalykai sutelkti lituanikos (*Bereich Litauen*) skyriuje. Jame neabejotinai didžiausią vertę turi lietuviškoji korespondencija. Juozo Angrabaičio, Enzio Jagomasto, Viliaus Kalvaičio, Jurgio Mikšo, Jerkmono Penčiuko, Viliaus Storosto ir Jono Vanagaičio laišškai leidžia geriau suvokti „Auszros“ ištakas, tautinio sąjūdžio raidos ypatumus ir jo dalyvių elgsenos motyvus, G. Sauerweino kūrybos poveikį visuomenei ir tautinio sąmoningumo brandai. Kadangi jų turinys gali būti naudingas kitiems lietuvių tyrinėtojams, 18-os lietuviškų laiškų ir atvirlaiškių tekstai pagal iš archyvo gautas kopijas 2004 metais paskelbti Vilniaus universiteto mokslo darbų „Knygotyra“ 42 tome [8].

Antrasis pagal svarbą zauerveinikos telkinys yra Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Rankraščių skyriuje. Jį sudaro Jono Basanavičiaus dar 1905 m. iš artimųjų Gronau mieste saugoto palikimo atrinkti ir atgabenti lietuviški bei lituanistinio turinio G. Sauerweino kūrybos rankraščiai, laišškai, užrašai, iškarpos iš laikraščių, reti spaudiniai, jų korektūriniai atspaudai ir vertingi 1878–1904 m. dienoraščiai, kaip ir dera poligloutui, pramaišui rašyti anglų, graikų, lietuvių, lotynų, norvegų, prancūzų, sorbų, vokiečių ir kitomis kalbomis. Tiesa, pastabos yra labai lakoniškos, tačiau leidžia nustatyti autoriaus artimus asmenis, santykius, visuomeninės, ypač politinės ir pacifistinės, veiklos aplinkybes, kūrybos motyvus, nuolatinių kelionių po įvairias Europos ir kitas šalis maršrutus, darbo ir atokvėpio stoteles [2].

Nepublikuotų šaltinių atsargą papildė netikėtas atradimas 2008 m. gegužę. Remontuojant medinio namo Kaune (Poškos g. 5) stogą, iš ardomos pakraigės pabiro archyviniai popieriai. Daugumą jų sudarė „Auszros“ ir „Varpo“ laikų laišškai Martynui Jankui arba pas jį Bitėnuose gyvenusiems redaktoriams. Apie radi-nį buvo informuotas šių eilučių autorius. Susipažinus su medžiaga galima teigti, kad ji yra minėtų tautinio atgimimo epochos leidinių archyvo dalis, nepatekusi į Lietuvos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Kultūros muziejų ir tyrėjų dar nenaudota. Joje rasta penkiolika G. Sauerweino laiškų: aštuoni adresuoti M. Jankui, septyni – kitiems asmenims. Rankraščiai labai nukentėję,

tačiau informacinės vertės turi. Juose vyrauja Mažosios Lietuvos lietuvių tautinio sąjūdžio tema, atskleidžiami laiško autoriaus veiklos būdai ir motyvai, asmeniniai santykiai.

G. Sauerweino kultūrinių ryšių su Vokietijos sorbų tauta tradicijas ir atminimą apie ją puoselėja Sorbų institutas Budyšine/Bautzene. Čia sukaupę zaurveiniką išsamiai yra aptarę spaudoje instituto darbuotojas Francas Šėnas [17], galimybę bent iš dalies su ja susipažinti turėjo institute lankęsis šių eilučių autorius. Dėl suprantamų priežasčių sorbai lietuviškos medžiagos turi nedaug. Ryškesnė sorbų ir lietuvių kultūrinių ryšių gija nusidriekė, kai G. Sauerweinas pradėjo bendradarbiauti su kompozitoriumi Korla Awgustu Kocoru, kuris komponavo melodijas eilėraščiui „Gals yr' tylėjims“. Šį kūrinį net ir dabar atlieka žymi sorbų dainininkė Tanja Donatec. Rankraštinės zaurveinikos išliko kitame sorbų žemaičių mieste Borkowy/Burge. Jos svarbiausias paminklas yra čionykščio šviesuolio, plačių kultūrinių interesų inteligento Heinricho Steffenno 1882–1925 m. rašytas dienoraštis, kuriame užfiksuotas G. Sauerweino lankymasis sorbų krašte, bendravimas su kraštiečiais ir pačiu autoriumi. Kaip matyti, sorbų ir lietuvių tautinės aktualijos ne kartą gretintos, aptartos ir įvairiai spręstos. Vykstant antrajam tarptautiniam G. Sauerweino simpoziumui, jo dalyviams įteikta iliustruota rankraštinė dienoraščio ištraukų knyga [3].

Lituanistinių atspindžių galima rasti zaurveinikos archyvalioje Norvegijoje, Didžiojoje Britanijoje ir Rusijoje. Didesnių atradimų galima tikėtis iš G. Sauerweino 85 laiškų, 1887–1903 m. rašytų lenkų kalbininkui Janui Baudouinui de Courtenay. Jie laikomi Rusijos mokslų akademijos archyve Sankt Peterburge. Išsirūpinęs kopijas, laiškus išsamiai aptarė Oksfordo universiteto slavistikos profesorius Geraldas Stone'as [16]. Mums itin svarbi informacija, nurodanti, kad laišakai rašyti šešiomis kalbomis, kuriais net ne viena: lietuviškai – 37, vokiškai – 19, prancūziškai – 17, lenkiškai – 10, sorbiškai – 4, rusiškai – 3. Anglų mokslininkas lietuvių kalbos nemoka, tad lietuviškų laiškų turinio neaptarė. Tai greičiausiai padarysime mes patys.

Vargiai aprėpiamas tyrimų šaltinis yra Mažosios ir Didžiosios Lietuvos periodinė spauda. Joje skelbta G. Sauerweino poetinė ir publicistinė kūryba, viešosios veiklos ir privataus gyvenimo kronika. Laikraščių ir kalendorių žinutės yra informatyvios, kartais,

atsižvelgiant į autoriaus santykius su lietuvių tautiniu sąjūdžiu, jam palankios arba oponuojančios, vis dėlto jos leidžia susidaryti gana išsamų tų dienų ir įvykių vaizdą. Orientuotis periodikos publikacijose padeda bibliografinės rodyklės. Pirmąją parengė dar J. Basanavičius, tačiau ji liko neišspausdinta [4]. Didėjęs lietuvių ir užsienio autorių dėmesys Vilniaus zaurveinikai leido dar sovietmečiu parengti ir paskelbti šiuolaikišką metodikos požiūriu bibliografinę rodyklę [7]. Jos sudarytojai Vincas Kuzmickas ir Aleksandras Šešelgis aprėpė anuometiniame Lietuvių kalbos ir literatūros institute laikomą G. Sauerweino fondą (publikuotą ir rankraščiuose likusią kūrybą, laiškus, dienoraščius ir dokumentus), Vilniaus universiteto bibliotekoje atsidūrusį J. Basanavičiaus rankraštinių veikalų, literatūrą apie jį. Svarbesni bibliografiniai aprašai buvo anotuoti. Rodyklė recenzuota Lietuvos ir užsienio spaudoje, todėl tapo plačiai žinoma, kartu ir parankine G. Sauerweino biografų tiriamojo darbo priemone, gerokai padidinusia visos aprašytos medžiagos apyvartą. Naujausią G. Sauerweino rankraščių ir publikacijų įvairiomis kalbomis bibliografiją parengė ir savo monografijos *Georgas Sauerweinas – europietis ir kraštiečiai* (2000) priede paskelbė O. Vistdalas [21]. Čia suregistruota ir lietuviškoji G. Sauerweino kūryba. Rodyklės vertę didina jos išsamumas – užfiksuotos net pakartotinės eilėraščių ir straipsnių publikacijos. Pasiiekti informatyvumo pavyko todėl, kad autoriui talkino visų didžiųjų Lietuvos bibliotekų bibliografai. Deja, vos dviejų šimtų egzempliorių tiražu išspausdinta fundamentali O. Vistdalo knyga yra retenybė ne tik Lietuvos, bet ir kitų Europos šalių bibliotekose bei mokslo institucijose. Tad netolimoje ateityje G. Sauerweino bibliografiją, matyt, kolektyviai ir tarptautinėmis pajėgomis teks rengti iš naujo.

LIETUVIŲ KALBOS ŽINIOS ATVYKIMO Į KLAIPĖDĄ IŠVAKARĖSE

Niekada nebuvo ir šiandien dar nėra aiškos nuomonės, kada ir kur G. Sauerweinas išmoko lietuvių kalbą, kokie buvo pirmieji jos pažinimo žingsniai. Pats klausimas yra gana įdomus ir teikias galimybių jį svarstyti. Aptarsime keletą požiūrių.

Ankstyviausia užuomina priklauso pačiam G. Sauerweinui. „Birutės“ draugijos susirinkime Tilžėje skaitytame ir įkandin bro-

šiurėle išleistame pranešime 1887 m. jis rašė: *Ji [lietuvių kalba. – D. K.] ir man, norint toli nuo šičion gimusiam, nuo pat jaunų dienų nėra svetima, bet nuo jaunų metų mane apglosčiusi, o beveik lyg motinos kalba į širdį yra įaugusi* [14]. Gaila, bet nepaaiškinta, kokiomis aplinkybėmis tai įvyko. Jonas Šliūpas liberaliajame JAV lietuvių „Lietuviškajame balse“ 1889 m. teigė, kad G. Sauerweinas pirmą kartą lietuvių kalbą išgirdo atsitiktinai išlipęs Stalupėnų geležinkelio stotyje grįždamas iš Tartu miesto. Jos panašumas į sanskritą buvęs akstinas Stalupėnuose apsistoti ilgiau ir gerai išmokti kalbą. Teiginys pasirodė klaidingas. G. Sauerweinas reagojo laišku, kurio ištrauką J. Šliūpas įdėjo į pirmąją empirinės informacijos sąvado metodu sukurtą lietuvių raštijos ir knygos istorijos veikalą *Lietuviszkiejie rasztai ir rasztininkai* (1891). Jame pastabos autorius pakartojo mintį, kad lietuvių kalbą pažino nuo jaunų dienų ir patikslino: *Anūmet, kad asz sykį isz Tarbatos grįždamas Stalupėnūse isz trukio iszszokau, tada jau seniai kas-žin kiek lietuviszku hexamėtru pats sutaisęs buvau* [18]. Vertėtų paminėti, kad pirmą kartą pas Tartu universiteto profesorių pusbrolių Leo Meyerį keliauta 1874 m., tad jaunųjų dienų lietuviškos eilės turėjo būti sukurtos prieš šį įvykį. Tačiau toks teiginys lieka be įrodymo: nei pačių hegزامتų, nei žinių apie kūrybą lietuvių kalba iki apsilankymo Estijoje kol kas nerasta.

Labai uoliai atsakymo į šį klausimą ieškota minint kalbų mokovo šimtmetį. Mums svarbios trys nuorodos. Iškilus Klaipėdos krašto lietuvių kultūros ir politikos veikėjas Kristupas Lekšas, asmeniškai pažinojęs G. Sauerweiną, spaudoje tvirtino, kad šis lietuvių kalbą išmokęs per 6 mėnesius gyvendamas Kalvaičių šeimoje Girėnuose. Be to, pridūrė, kad daug lietuvių bičiulio eilių liko nespausdinta. Jų turį Klaipėdos, Tilžės ir kitų vietų gyventojai [10]. Kitos nuomonės buvo Vydūnas. Tilžėje vykusio šimtmečio minėjimo aprašyme atpasakotas jo teiginys, kad G. Sauerweinas lietuviškai išmoko iš katekizmo, rasto Prahos universitete [20]. Šį epizodą reikėtų patikslinti. Gerai žinoma, kad G. Sauerweinas apie 1868 m. pradėjo dirbti Getingeno universiteto bibliotekoje, bet joje ilgai neužtruko ir atsidėjo kelionėms. Lankymosi Prahoje aplinkybės mums nežinomos. Biografinį tyrimą rengęs Vytauto Didžiojo universiteto absolventas Mikas Kūjus rėmėsi ne tik rašytiniais šaltiniais, bet ir liudininkų parodymais. Jam atsimi-

nimus teikė E. Jagomastas, M. Jankus, K. Lekšas, Jurgis Strėkys ir Vydūnas. Jie, matyt, nieko naujo ir įtikinamo neatskleidė, nes autorius žodis žodin pakartojo jau Vydūno skelbtą nuomonę [9]. Mūsų laikais taip pat pasistūmėta ne per toliausiai. Kai ką svarbaus pasako 2003 metais Vokietijoje išleista Hanso Masalskio monografija *Kalbos genijus* [12]. Joje skelbiamas G. Sauerweino dienoraštyje rastas fragmentiškas įrašas be jokių komentarų: *1851 m. gegužės 17 d., Karaliaučius, Lietuva* ir tų pačių metų rašytinė pastaba apie lietuvių kalbos savitumus [12, 62, 130]. Remiantis autoriaus prielaida, tai gali būti būsimojo poligloto pirmojo apsilankymo lietuvių krašte įrodymas. Lakoniška užuomina yra svarbus dėmuo rekonstruojant G. Sauerweino biografinę, tačiau rūpimo klausimo įtikinamai rutulioti vis dėlto nepadedą. Atsižvelgdami į patikimų duomenų stoką kol kas siūlytume tokį klausimo sprendimą: G. Sauerweino lietuvių kalbos mokslas klostėsi dviem etapais: pirmasis buvo knyginis, antrasis – gyvai bendraujant su lietuviais. Pastarasis galbūt prasidėjo 1874 m. kelionės į šiaurę metu ir išsiplėtojo Gronau mieste, į kurį, 1876 m. gruodį sudegus Tilžės popieriaus fabrikui, atkelta nemažai lietuvių darbininkų. Tarp jų buvo Trečiokaitė ir Marikė Meškaitytė, su kuriomis G. Sauerweinas dažnai bendraudavo. M. Meškaitytės anūkas net tapęs ilgamečiu Gronau miesto burmistru. Manytina, kad vėlesniuose G. Sauerweino teiginiuose apie pirmuosius hegžametrus lietuvių kalba gali būti sąmoningos mistifikacijos. Jos galbūt siekta iš taurių paskatų: sureikšminti savo misiją ir patiems lietuviams įrodyti jų kalbos svarbą bei pripažinimą plačiajame pasaulyje.

BIOGRAFIJOS LIETUVIŠKOJI GEOGRAFIJA

G. Sauerweino žingsnius lietuvių krašte vaizdžiai iliustruoja minėtoje O. Vistdalo knygoje įdėtas žemėlapis [21, 191]. Jame pažymėti visi svarbiausi į kalbų mokovo biografiją patekę lietuviški vietovardžiai, tačiau nenurodyta slinkties po Mažąją Lietuvą kryptis. Įdėmiai peržvelgtų šaltinių duomenimis, ji ėjo iš pietų į šiaurę. Pirmasis neginčijamas, dienoraščiu paremtas įrodymas yra žinia apie G. Sauerweino apsilankymą Šilaininkų kaime (dabar Chlebnikovas), netoli Lazdėnų (dabar Kaliningrado srities Krasnoznamensko rajono centras), Pilkalnio (dabar Dobrovolskas) apskri-

tyje 1877 m. Šie metai sutampa ir su lietuvių darbininkų pasirodymu Gronau popieriaus fabrike. Nuo jų, matyt, galima pradėti patikimai skaičiuoti ir lietuvių kalbos vartojimo gyvam bendravimui pradžią.

Pilkalnio apskrities kaimai – svarbiausios G. Sauerweino biografijos lietuviškosios vietovės, nuolat mirgančios jo dvidešimties metų trukmės lankymosi lietuvių krašte istorijos puslapiuose. Lazdėnai, Šilininkai, Vizbarynai, Šorelių ir Trapėnų girios ant Šešupės krantų buvo apdainuoti eilėmis ir išgyventi širdimi. Šis kraštas – jo vadinamasis Rojaus darželis. Slinkties ir traukos kryptis į šiaurę driekėsi per Ragainę (dabar Nemanas), Tilžę (Sovetską), Šilutę ir 1878 m. sustojo Klaipėdoje. Kodėl uostamiestyje? Kodėl ne Tilžėje, kultūros požiūriu kur kas gyvybingesniame mieste ir neoficialiojoje Mažosios Lietuvos sostinėje? Apie tai kol kas nerašyta. Mūsų manymu, Tilžė yra ypač svarbi geografinė ir dvasinė sąvoka G. Sauerweino gyvenimo, veiklos ir kūrybos vėlyvojoje biografijoje, tačiau tuo metu jai dar nebuvo atėjęs metas. Tilžės laikai, sutapę su pačiu aktyviausiu visuomeniniu, kultūriniu ir politiniu darbu, G. Sauerweinui dar buvo prieš akis.

PRIEŽASTYS, ATVEDUSIOS KLAIPĖDON

Kol kas iššifruoti ne visi dienoraščiai, todėl tyrimui jie ne visada padeda, bet pakanka kitų šaltinių nustatyti, kad G. Sauerweinas pirmą kartą į uostamiestį atvyko 1878 metų rudenį. Jo žingsnius Klaipėdoje užfiksavo laikraščiai. Kas neramųjį keliauninką traukė į šiauriausią Vokietijos imperijos miestą? Tuo, kas dažniausiai viliodavo G. Sauerweiną, šis miestas nepasižymėjo, o lietuvių kalbos požiūriu net buvo gerokai vokiškesnis už Tilžę. Teisingiausia būtų manyti, kad apsilankymo priežastis buvo „Lietuviška Ceitunga“. Nuo 1878 m. pradžios kompanionų – iš Tilžės persikėlusio spaustuvininko vokiečio Heinricho Holzo ir iš netolimo Voveriškių kaimo ūkininko šeimos kilusio lietuvio Martyno Šerniaus – leidžiamas savaitraštis rodė aiškų ketinimą atstovauti Mažosios Lietuvos lietuvių tautiniams interesams. Tai buvo redaktoriaus M. Šerniaus, iš karto susikirtusio su konservatyviuoju Fridricho Kuršaičio „Keleiviu iš Karaliauciaus“, siekių orientyras. Atidumas naujoviškam Mažosios Lietuvos lietuvių periodikos leidiniui laikytinas raktu, atvėrusiu G. Sauerweinui duris į erdvę

Mažosios Lietuvos pasaulį ir lėmusiu dviejų dešimtmečių trukmės vilčių ir rūpesčių lemtį. Per laikraštį svečias tikėjosi patekti į krašto lietuviškąją aplinką ir ją išjudinti.

RAIŠKOS BŪDAI

Kūrybinės, visuomeninės, iš dalies ir politinės veiklos Europos šalių arenoje ilgametė patirtis suformavo keletą išbandytų G. Sauerweino raiškos metodų ir jų taikymo sričių. Tai: 1) spaudos publicistika; 2) deputacijos; 3) adresai monarchams ir vyriausybių nariams; 4) peticijos; 5) organizacijos; 6) aktyvus asmeninis, krikščioniškosiomis ir demokratinėmis vertybėmis grįstas bendravimas su gausiausiu žemesniuuoju socialiniu visuomenės sluoksniu. Šis visuomenės vedlio veiklos metodų arsenalas XIX a. antrojoje pusėje buvo gerai žinomas, tačiau G. Sauerweinas sugebėjo jį labai išstobulinti ir efektyviai juo pasinaudoti.

G. Sauerweino bendradarbiavimo periodinėje spaudoje tema yra imliausia ir sudėtingiausia. Ji gali atskleisti iškalbingą jo paties ir Mažosios Lietuvos lietuvių tautinio bei politinio sąjūdžio aktyvo sąveikos ir sankirtos vaizdą. Iki atsisveikinimo su lietuvių žeme valandos G. Sauerweiną palaikė tokie laikraščiai kaip jam itin palankaus Jurgio Mikšo redaguojamas „Niamuno sargas“, Kristupo Kybelkos „Žiūronas“, Mikelio Kiošio „Nauja lietuviška Ceitunga“, jam oponavo priekuliško Jurgio Traušio „Konzerwatywų Draugystės Laiškas“ ir tilžiško Kristupo Jurkšaičio „Tilžės Keleiwis“, bet svarbiausias vaidmuo pirmaisiais lankymosi Mažonoje Lietuvoje metais teko „Lietuviškai Ceitungai“. Klaipėdos savaitraštis 1879–1882 m. savo skiltyse išspausdino 52 G. Sauerweino publikacijas, daugiausia eilėraščius. Dėl jų vertės nuomonės išsiskiria. G. Sauerweino kūryba kitomis kalbomis, aišku, daugiausia vokiečių, pasiekė poezijos brandą, tačiau lietuvių kalba jis nesugebėjo, tiksliau, nespėjo prabilti aukšto meninio lygio ir apibendrintu lakios prasmės žodžiu. Kalbą reikia ne tik mokėti, bet ir jausti. G. Sauerweinas rašė Mažosios Lietuvos lietuvių tarme, o didesnioji tautos dalis tuo metu jau atkakliai siekė norminti ir tobulinti kalbą. Tai jo kūrybai uždėjo neišdildomą regioninio reiškinių ir santykinės išliekamosios vertės antspaudą. G. Sauerweino pasirinkimas tarnauti mažesniajai tautos daliai buvo sąmoningas. Poezijos kokybiškumas yra svarbus reikalavimas, tačiau siekiant pagrindinio tikslo galimos ir nuolai-

dos. Jei ši sąlyga bus priimtina, turėsime sutikti, kad intelektualiu požiūriu G. Sauerweino kūryba visada buvo iškili ir aktuali. Jo pakilaus tono rašiniai eilėmis ir proza aukštino lietuvių kalbą ir krašto gamtos grožį, žadino tautinį sąmoningumą ir žmogiškąjį orumą. Eilėraštis „Lietuvninkai mes esam gimę“ tapo daina, kone tautos himnu ir iki 2000 metų buvo perspausdinta mažiausiai 60 kartų. 2004 m. spalio 2 dieną, per G. Sauerweino mirties minėjimą, Gronau choras šį kūrinį sugiedojo vokiečių kalba. Tai buvo jaudinantis aktas! Svarbus literatūrinių ryšių stiprinimo epizodas – Williamo Shakespeare'o pristatymas „Lietuviškos Ceitungos“ 1880 m. vasario 24 d. numeryje. G. Sauerweinas jį iliustravo žinomo Hamleto monologo fragmento vertimu. Apibūdinant visą lietuvių tautos bičiulio poetinį palikimą galima pasiremti ketvirtajame G. Sauerweino simpoziume, kuris vyko Klaipėdoje, Aleksandro Žalio pasakytu perspėjimu: žodžio „poezija“ iš jo kūrybos vertinimo neišbraukime. Ji nėra vien istorijos reliktas. Labai svarbu suvokti G. Sauerweino poezijos savitumą ir jausti jos aktualumą šiandien.

Netrukus buvo subrandinta eilių rinkinio idėja ir jau 1881 m. „Lietuviškos Ceitungos“ spaustuvės savininkai autoriui įteikė knygos korektūrą. Leidinys būtų turėjęs mažiausiai 142 puslapius su septyniomis dešimtimis patriotinio, poleminio ir agitacinio turinio lietuviškų eilėraščių. Jie autoriaus nuolat tobulinti. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos saugykloje laikomi korektūros lapai išmarginti rankraštiniais taisymais ir papildymais, be antraštinio lapo. Deja, leidinys skaitytojų nepasiekė. Priežastys, kodėl G. Sauerweino knyga neišėjo, nėra aiškios. J. Basanavičiaus žodžiais, kaltas buvęs pats autorius, leidybą gaišinęs korektūros taisymais. Mūsų manymu, svarbiausias kaltininkas buvo valdžios noras sutramdyti lietuvių sąjūdžio plėtrą. Klaipėdos spaustuvininkus imta gniuždyti ekonominėmis ir politinėmis priemonėmis, poligrafijos įmonei iškilo bankroto grėsmė. Susikomplicavus padėčiai, ji nustojo publikuoti G. Sauerweino ir kitų būsimųjų aušrininkų kūrybą, o neskeltus rankraščius perdavė J. Mikšui, tėvų namuose Virkytuose jau kaupusiam medžiagą pirmajam „Auszros“ numeriui [8, 266]. Eilėraščių rinkinio žlugimas buvo didelis nuostolis XIX amžiaus lietuvių tautiniam sąjūdžiui ir literatūrai. Jis galėjo tapti svarbia tautinės savimonės skatinimo ir sąjūdžio telkimo atrama.

Nei pats autorius, nei kiti anų dienų įvykių dalyviai ir liudininkai nėra nurodę būsimosios eilėraščių knygos antraštės. Neseniai aptikome žinių, kad ji turėjo vadintis „Naujas gyvastis lietuviškos kalbos“ [5]. Antraštė yra akivaizdi knygos aktualumo, paskirties ir svarbiausios pokalbių su skaitytojais temos užuomina. Bręstant pasipriešinimui prieš caro priespaudą, ji neabejotinai būtų peržengusi ir imperijų įnoriu atskirtos Didžiosios Lietuvos sieną, čia sulaukusi savarankiškumą ir brandą įgyjančios lietuvių visuomenės atgarsio.

Svarbus G. Sauerweino pirmųjų žingsnių Klaipėdoje ir paskatų tautiniam sąjūdžiui įrodymas yra 1878 m. lietuvių deputacijos išvyka į Berlyną. Deputacijos, kaip parankios galimybės viešinti tautinės bendruomenės interesus, patirtis buvo žinoma dar iki G. Sauerweino pasirodymo uostamiestyje. Į Berlyną, į Prūsijos karaliaus, nuo 1871 m. – ir Vokietijos kaizerio rūmus driekėsi sorbų, lenkų ir kitų tautų pasiuntinių pėdsakai. Lietuviai pas monarchą paskutinį kartą buvo 1856 metais. Kaizerį 1878 m. lankė dvi deputacijos – sorbų ir lietuvių. Pagrindinis organizatorius buvo G. Sauerweinas, nors ir jis pats, ir jam artimi žmonės jo vardą stengėsi išlaikyti paslapyje. Deputacija iš Klaipėdos iškeliavo gruodžio 17, grįžo 28 dieną. Ją sudarė 13 merginų, vadovas, Klaipėdos kunigas F. R. T. Glogau, trys žinomi ūkininkai, iš kurių Jonas Plonaitis ir Kristupas Butkeraitis vėliau aktyviai dalyvavo visuomeninėje veikloje, siekdami įgyvendinti G. Sauerweino subrandintas idėjas. Deputacija vykęs rasti užtarimą persekiojamai lietuvių kalbai, o įtaigai padidinti vežėsi kompanionų H. Holzo ir M. Šerniaus išspausdintus adresus su G. Sauerweino sukurtais eiliuotais tekstais lietuvių ir vokiečių kalbomis. Jaunatviškas lietuvaicių būrys buvo maloniai sutiktas ir dosniai apdovanotas. Jį priėmė klaipėdiškių rinktas reichstago deputatas grafas Helmuthas von Moltke, kaizeris ir jo žmona, būsimasis imperatorius – princas Vilhelmas, rūmuose skambėjo sveikinimo kalbos ir G. Sauerweino eilės, tačiau pasiuntiniai grįžo tuščiomis rankomis – mažųjų tautų likimai imperijos planuose buvo mušta korta. Tačiau pačių bandymų ir žygio nereikėtų visiškai nuvertinti. Jis skatino pasitikėjimą organizuota ir kolektyvine veikla, žadino iliuzijas ir naujų raiškos formų ieškojimus. Deputacijos sambrūzdžio sukeltos euforijos ir vilčių sklaidos etapą lietuviams buvo privalu įveikti ir tikslų siekti modernesniais, tikrąją padėtį labiau atitinkančiais būdais.

Iš pirmo žvilgsnio sėkmingas žygis į Berlyną G. Sauerweinui pelnė klaipėdiečių pripažinimą. Vos grįžusi išvykos dalyvė Anikė Žilytė iš Nemirsetos nusiuntė globėjui dovanų – pirštines, austą juostą ir savo nuotrauką, taip pat padėką, o 1879 ir 1881 metais grupė aktyvesnių Klaipėdos ir Šilokarčemos apskričių lietuvių ūkininkų G. Sauerweiną iškėlė kandidatu rinkimuose į Prūsijos landtagą. Rinkimų kampanijos pareikalavo didelių pastangų. Agitacijos tikslu G. Sauerweinas rašė straipsnius „Lietuviškai Ceitungai“ ir artimų bičiulių spaustuvei užsakė išspausdinti atsisaukimų, keliavo po bažnytkaimius ir miestelius, triukšmingose kaimiečių sueigose, dažniausiai smuklėse, sakė kalbas, atsikirsdavo oponentams, nervinosi, bijojo kitaminčių, valdininkų ir politikų klastos. Laiką tarp agitacinių renginių leido „Lietuviškos Ceitungos“ redakcijoje ir traukinyje, nuolat rašė. 1881 m. sausio 25 d. dienoraštyje skaitome: *Iš ryto kelionė į Priekulę nerami. Anksti pakeliui paėmiau iš spaustuvės eilių „Lietuva ant visados egzempliorius [...] Kalba ir labai sujudintas veikimas Priekulėje dėlėlei suvaldymo ginčų, mąstymas geležinkelio stotyje ir baisinga kelionė naktįje* [6, 97]. Lietuvių kandidatas rinkimus pralaimėjo abu kartus. Kliūtis buvo, kaip ir šiais laikais, tvirtesnis valdžios vardu ir galia besiremiančių varžovų politinis užnugaris, dideli pinigai ir „nešvarios rinkimų technologijos“. Pralaimėjimus G. Sauerweinas skaudžiai išgyveno.

BENDRAMINČIAI IR BENDRAŽYGIAI

Dienoraštis, laišakai, straipsniai ir įvykių dalyvių atsiminimai atskleidžia G. Sauerweinui artimų klaipėdieškių pavardes. Bendravimo paskatos ir sąsajos buvo įvairios. Lietuvių tautinio ir politinio sąjūdžio palaikymo interesai G. Sauerweiną glaudžiai siejo su „Lietuviškos Ceitungos“ redaktoriais M. Šerniumi, Jakštelių ūkininku Jurgiu Strėkiu ir Martynu Buntinu iš Žardės. Pastarasis buvo nevedęs, rodos, neūkininkavo, todėl galėjo G. Sauerweiną lydėti kelionėse po kraštą ir per rinkimus agituoti už jo kandidatūrą. Politinių kovų įkarštyje jie kartais nesutardavo ir net apsipykdavo. Visiško G. Sauerweino pasitikėjimo nusipelnė Berlyno deputacijos dalyviai ūkininkai J. Plonaitis iš Bendikų ir K. Butkeraitis iš Pašyšių. Abiem reikšmingumo suteikė amžius, Prūsijos kariuomenės veteranų vardas ir kovinių nuopelnų kryžiai ant

krūtinės. G. Sauerweinas juos vadino *aglingais ir turtingais vyrais* (remiantis F. Kuršaičio žodynu, tai reikštų: visa ko vertais vyrais). Po daug metų, rašydamas mokslo darbą apie G. Sauerweiną, Mikas Kūjus velionio J. Plonaičio palikime surado daug idėjinio vadovo laiškų. Gaila, tolesnių jų pėdsakų ir likimo nepavyko išaiškinti. Tik iš šaltinių nuotrupų žinoma, kad G. Sauerweinas abu *aglingus vyrus* ragino atkakliai rengti raštus vyriausybei ir valdininkams dėl gimtosios kalbos vartojimo mokyklose, rinkti parašus ir siųsti peticijas dėl tautinių teisių ir laisvių suteikimo. J. Plonaitis ir K. Butkeraitis šiuos įpareigojimus uoliai vykdė, nors iškiliais visuomenės ir politikos vedliais netapo. Jiems stigo išsilavinimo, įžvalgumo ir įgūdžių tvarkyti nevalstietiškus reikalus.

G. Sauerweino pažįstamų aplinkai priklausė klaipečiai intelektualai – Smeltės priemiesčio mokytojas ir „Keleiwio iš Karaliaučiaus“ įpėdinio „Naujojo Keleiwio“ redaktorius Adomas Einaras, kunigai Augustas Jusas ir Karlas Rudolfas Jacoby. Pastarasis užsiėmė ne tik dvasine tarnyba. Jis buvo tilžiškės Lietuvių literatūros draugijos steigėjas ir pirmasis jos pirmininkas, Klaipėdos gimnazijoje vadovavo lietuvių kalbos pamokoms ir parengė pripažinimo sulaukusią mokomąją knygą *Lietuviška chrestomatija mokykloms* (Litauische Chrestomathie zum Schulgebrauch. Leipzig, 1880). Puikiai vertinama knyga G. Sauerweino negalėjo nedominti: joje įdėtos K. Donelaičio „Metų“ ištraukos, įvairių autorių pasakėčių vertimų, lietuvių tautosakos ir kitų tekstų lietuvių kalba. Tačiau nei kūrybinė veikla, nei lituanistiniai interesai šių vyrų nesuartino. Didysis kalbų mokovas net nebuvo priimtas į Lietuvių literatūros draugiją. Dėl to jis ilgai juto nuoskaudą, nors paties K. R. Jacoby'o bloguoju neminėjo ir po jo ankstyvos mirties išspausdino draugišką atsisveikinimo žodį.

G. Sauerweino aplinkoje šmėkščioja ir kitų klaipečių siluetai. Tačiau jie, kaip ir kelių vietos merginų lietuvaičių, yra neryškūs. Matyt, glaudesnių santykių su šiais klaipečiais nebūta arba mums nepavyko jų apčiuopti. Sprendžiant iš to, ką G. Sauerweinas ketino kviesti į veikiai sumanytą ir spaudoje aptarinėjamą Lietuviškąją mokslo draugystę, jam patys artimiausi ir svarbiausi asmenys turbūt buvo mūsų jau minėti K. Butkeraitis, A. Jusas ir J. Plonaitis.

Georgo Sauerweino paminklo Klaipėdoje modelis. Skulptorius Gintautas Jonkus, 2008

KONFLIKTAS

Virtinė kūrybinių ir politinių nesėkmių, neišsipildžiusių sumanymų, didėjantis valdžios įtarumas ir akylumas, asmenybę žeidžiančios rinkimų kampanijų intrigos, netikėtai užvertos „Lietuviškos Ceitungos“ redakcijos durys (viename 1882 m. spalio 20 d. laiške iš Christianijos M. Šernius jau vadinamas *neprieteliumi*) artino krizę. G. Sauerweiną jaudino laikraštyje skelbta J. Basanavičiaus ir J. Šliūpo polemika dėl steigiamos Lietuviškos mokslo draugystės pobūdžio, į kurią jis jau nebegalėjo įsiterpti ir atremti diskusijos pirmųjų argumentų. Nematydamas išeities, G. Sauerweinas 1882 m. ryšius su Klaipėda nutraukė ir iš esmės jų niekada neatnaujino. Nėra žinoma, ar vėliau jis iš viso yra į Klaipėdą įkėlęs koją.

Žvelgiant iš laiko nuotolio, šis poelgis buvo skubotas ir klaidingas. Lietuvių tautos bičiulis neteisingai suvokė padėties komplikavimosi aplinkybes ir priežastis. Į nesėkmes, kurias vis dėlto vertėtų vadinti vietinėmis ir laikinomis, G. Sauerweinas reagavo pernelyg jautriai ir asmeniškai. Atsiribojimas nuo Klaipėdos nė kiek nesumažino įtampos ir konfrontacijos su valdžios galias turinčiaisiais,

nes pats klaipėdiškių užtarėjas ir žadintojas nė nemanė trauktis nuošalėn ir atsidėti vien kalbų mokslams arba Biblijos vertimams. Oponentai jį ir toliau puolė spaudoje, vieši ir slapti priešai skundė slaptajai policijai ir valdžiai, įtarinėjo, kad siekia laisvės Lietuvai, Lenkijai ir Vengrijai [11], iš pasalų siundomi chuliganai stumdė, apmėtė šiukšlėmis, trikdė renginius. Nesiliaujantis puolimas, pačių lietuvių vieningumo ir palaikymo stoka, blogėjanti sveikata galiausiai tapo skaudžiu ir nepataisomu sprendimu palikti kitą svarbų miestą – Tilžę. Tai atsitiko 1898 metais. Išvykęs iš Tilžės, G. Sauerweinas visiems laikams atsisveikino ir su Mažąja Lietuva. Į ją beužklydo tik vienas kitas didžiojo lietuvių tautos gynėjo ir bičiulio laiškas, rašytas nuo tolimų Norvegijos kalnų. Juose G. Sauerweinas tikėjosi rasti amžinosios ramybės vietą, tačiau likimo įnoriu jo palaikai norvegiško medžio karste atgulė gimtojo Gronau miesto kapinėse [22]. Paminkle įrašytos svarbiausios gyvenimo datos ir Naujojo Testamento žodžiai: *Dievas taip pamilo pasaulį, jog atidavė savo vienatinį Sūnų, kad kiekvienas, kuris jį tiki, nepražūtų, bet turėtų amžinąją gyvenimą* (Evangelijs pagal Joną 3, 16). Į J. Basanavičiaus siūlymą įrašė įpinti lietuvių vardą paminklo statytojai neatsižvelgė. Dėl to nuoskaudos nejaučiame – įrašė turėtų tilpti ne tik mūsų, bet ir daugelio kitų G. Sauerweinui dėkingų tautų pagarbos žodžiai.

Sudėtingi ir nenusipėjami žmonių likimai. Ne viskas priklauso nuo jų norų ir sprendimų. G. Sauerweinui, siekė to ar nesiekė, Klaipėda tapo slenkščiu į Lietuvos istoriją. Ji kantriai laukė savo dienos ir laimėjo. G. Sauerweinas šiuolaikinėje Klaipėdoje laikomas savu, buvo ir dabar vis dažniau yra minimas ir vertinamas. Gimtajame Gronau mieste, pamiltoje norvegų Dovrėje ir svarbiausiame Lietuvos uostamiestyje yra jo vardu pavadinta gatvė, tinkamoje vietoje, kaip visos tautos padėkos ženklas, veikia turėtų būti pastatytas didžio žmogaus vardo vertas paminklas [19]. Taip pat jau būtų laikas mums pamąstyti apie G. Sauerweinui skirtą monografinį veikalą ir išleisti lietuvių pasauliui pristatančių vertingiausių meninių ir publicistinių veikalų rinkinį. Juolab kad norvegai, sorbai ir vokiečiai savąją priedermę bent iš dalies jau atliko. Tarptautiniuose simpoziumuose tariamasi ir dėl kitų veikalų. Matyt, tik bendromis pastangomis pajėgtume parengti ir paskelbti visuotinę ir išsamią G. Sauerweino bibliografiją, laiškus ir dienoraščius. Ši sisteminga ir konceptuali šaltinių publikacija leistų sparčiau ir visavertiškai tirti zauerveiniką ir koordinuoti darbus.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Nepublikuoti

1. Das zentrale Dr. Georg Sauerwein-Archiv. *Museum und Archiv Stadt Gronau* (Leine). Junkernstr. 16, 3212 Gronau (Leine).
2. SAUERWEIN, Georg. *Tagebuch, 1891.3.20–1898.10.10*. 348 lapai. Dalį sunkiai įskaitomų dienoraščių tekstų iššifravo ir kompiuteriu perrašė norvegų tyrinėtojas Oskaras Vistdalas. Jo pastangomis įrašą gavo ir Lietuva. D. Kauno asmeniniame archyve yra teksto įrašas diskelyje ir popieriuje.
3. *Berührungen. – Dosegnjenja*. 1995 Symposium II. Der 5. Tag – Burg/Spreew. Herausgegeben in Zusammenarbeit mit Herrn Erhard Steffen, den Herren Klaus Gäbler und Benno Pötschke aus Burg sowie Herrn Prof. Dr. Roland Marti von der Universität des Saarlandes; Redaktion: Kl.-Peter Jannasch. Cottbus / Chośebuz, 1995. [58] lapai. Knygos pagaminta 15 iliustruotų ir 10 neiliustruotų egzempliorių. Iliustruotas egzempliorius yra D. Kauno asmeniniame archyve.
4. Sauerveino bibliografija. Sudarė Jonas Basanavičius. [Vilnius, 1922]. 32 lapai. *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius*. F 1, F 580.

Publikuoti

5. BASANAČIUS, Jonas. Isz „Auszros“ gyvenimo. *Vienybė lietuvių*, 1903, gruod. 9 (nr. 49), p. 583.
6. BASANAČIUS, Jonas. *Medega d-ro Jurgio Sauerveino biografijai*. Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2001. 340 p.
7. *Jurgis Sauerveinas: medžiaga bibliografijai*. Sudarė V. Kuzmickas ir A. Šešelgis, redagavo V. Vanagas. Vilnius: Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 1975. 204 p.
8. KAUNAS, Domas. Lietuvių spaudos darbuotojų ryšiai su Georgu Sauerweinu. *Knygotyra*, 2004, t. 42, p. 262–280.
9. KŪJUS, Mikas. Dr. Jurgis Sauerveinas. Jo gyvenimas, veikla ir raštai. *Darbai ir dienos*, 1937, t. 6, p. 1–105: nuotr.
10. LEKŲAS, Kristupas. Dr. Jurgis Sauerveinas (Girėnas) 100 metų. Iš *Mažosios Lietuvos Kalendros 1932 Metams*. Klaipėda: Lietuvos Kelewis, [1931], p. 107–111.
11. Die Litauer, ihre Presse und ihre Vereine. *Schlesische Volkszeitung*, 1896, 24. Mai.
12. MASALSKIS, Hans. *Das Sprachgenie. Georg Sauerwein*. Eine Biographie. Oldenburg; Igel Verlag, 2003. 444, [3] p.
13. PUHRSCH, Gerhard. Das zentrale Dr. Georg Sauerwein-Archiv. Gronau: Gliederung und Bestand. Teil 1. *Beiträge zur Geschichte der Stadt Gronau (Leine). Schriftenreihe des Stadtarchivs*. Jahrgänge 2002–2004. Herausgegeben von der Stadt Gronau (Leine), 2005, p. 28–37.
14. SAUERWEIN, Georg. *Apie atgaivinimą musu lietuviszkos kalbos*. Pranešimas laikytas Girėno (Dr. G. J. J. S. isz /Gr.) [Georg Julius Justus Sauerwein isz Gronau] ant susijimo draugystės „Byrutės“ Tilžėje, 13 merca 1887. Tilžė: E. Weyer ir L. Arnoldt, [1887]. 14 p.

15. „Seit einigen Jahren hatt sich der Littauer <...>“. *Tägliche Rundschau*. Berlin, 1896, 22. Mai.
16. STONE, Gerald. Georg Sauerwein's Correspondence with Jan Baudouin de Courtenay. Iš *III. Internationales Sauerwein-Symposion in Dovre 9.–12. August 2000*. Redigiert von Oskar Vistdal. Dovre: Dovre kommune, 2003, p. 100–114.
17. ŠĚN, Franc. Sauerwein-Materialien im Sebski institut / Sorbischen Institut. Iš *Sauerwein – Girėnas – Surowin*. II. Internationales Sauerwein-Symposion, 21.–26. November 1995. Gronau (Leine), Budyšin / Bautzen, Borkow / Burg. Herausgegeben von Roland Marti. Hildesheim; Zürich; New York: Georg Olms Verlag, 1996, p. 217–226.
18. ŠLIŪPAS, Jonas. *Lietuviszkiejie rasztai ir rasztininkai*. Raszliszka peržvalga parengta Lietuvos mylėtojo [Jono Šliūpo]. Tilžė: Baltimorės M.D.L.M. draugystė, 1890 [1891], p. 101.
19. Uostamiestyje siūloma įamžinti J. Zauerveiną. *Lietuvos rytas*, 2005, bal. 1 (nr. 74).
20. VYDŪNAS. 100 metų sukaktuves Dr. Jurgio Sauerweino užgimimo. *Naujasis Tilžės Keleivis*, 1931, merc. 18 (nr. 22), p. 1.
21. VISTDAL, Oskar. *Georg Sauerwein – europear og døl*. Bergen: Norsk Bokreidingslag, 2000, p. 422–505.
22. VISTDAL, Oskar. Tavo gyvenimas buvo gražiausias tavo eilėraštis: 100-osioms Georgo Sauerweino mirties metinėms. *Literatūra ir menas*, 2004, gruod. 24 (nr. 48), p. 3: nuotr.

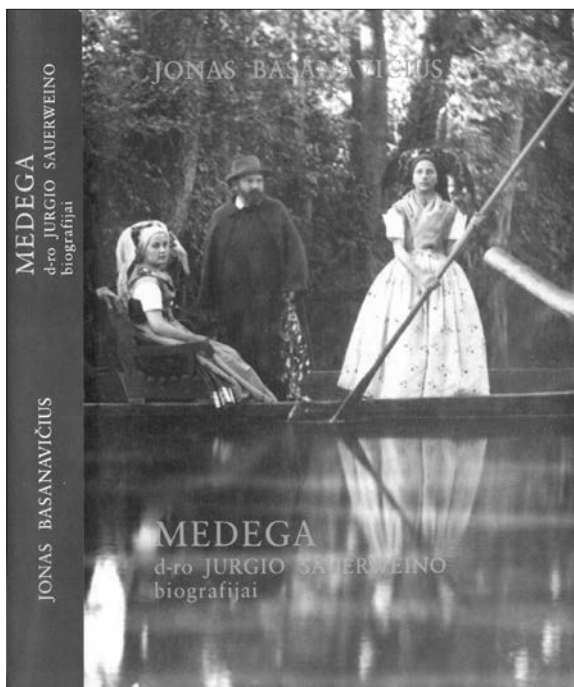
PIRMOJI GEORGO SAUERWEINO BIOGRAFIJOS KNYGA

Jūs man dabar esat Lietuva

(Iš G. Sauerweino 1903 metų laiško J. Basanavičiui)

Georgą Sauerweiną nelengva apibūdinti. Jis nebuvo mokslininkas, bet siekė juo tapti ir netgi pelnė Getingeno universiteto garbės daktaro vardą; jis nebuvo rašytojas, bet paliko šimtus poezijos kūrinių; kartais jis gaudavo daug pinigų, bet jų vos pakakdavo sumokėti už pigų viešbučio kambarėlį; jį supo tūkstančiai draugų ir priešų, bet pats nepriklausė jokiai politinei partijai; jis buvo labai garsus, tačiau šiandien jo vardą mažai kas žino ir net vargiai jį ištaria. Apie G. Sauerweiną sunku ir rašyti, nes jo pasaulis peržengė įprastines XIX amžiaus žmogaus gyvenimo geografijos, veiklos ir interesų raiškos ribas. Panašių į G. Sauerweiną mažai rastume net visoje civilizacijos istorijoje.

Jono Basanavičiaus knyga *Medega d-ro Jurgio Sauerweino biografijai* – kukliai, tačiau nepelnytai pavadinta tik medžiaga biografijai, išėjo 2001 m. Seimo leidyklos direktoriaus Mintauto Daulensio ir jos specialistų pastangomis. Šių eilučių autoriui teko rankraščio rengėjo spaudai užduotis. Žanro požiūriu leidinys artimesnis biografinei apybraižai. Ji įsiterptų tarp mokslo pažintinio ir tiriamojo veikalo. J. Basanavičius, rašydamas apie G. Sauerweiną, turėjo didelę biografo patirtį. Biografinės žinias apie tautinio sąjūdžio veikėjus ir kūrėjus jis pradėjo kaupti ir publikuoti nuo pat „Auszros“ laikų. Jau šiame leidinyje randame jo straipsnius apie Fridricho Kuršaičio ir Lauryno Ivinskio gyvenimą bei rašto darbus, kituose – pluoštais skelbiamus savo ir kitų atsiminimus, archyvinių dokumentų ir amžininkų liudijimų apie Vincą Pietarį, Antaną Strazdą, Kazimierą Jaunį, Dionizą Pošką bei kitus. Savo tyrinėjimus, matyt, vertino itin atsargiai, nes beveik visada pažymėdavo, kad tai tik biografijų medžiaga: „Medega

Jono Basanavičiaus *Medega d-ro Jurgio Sauerweino biografijai* (Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2001). Dailininkė Elona Marija Ložytė

d-ro V. Pietario biografijai“ („Dirva-Žinynas“, 1903), „Prie Dionizo Poškos biografijos“ („Lietuvių tauta“, t. 2, 1911) ir panašiai. Visuose šio žanro darbuose J. Basanavičius kaip autorius buvo atidus ir taktiškas, jautė atsakomybę už pateikiamos žinios kokybę ir jos vertinimus. Iš esmės jis buvo nuoseklus faktografas, išugdytas ano meto etnologijos mokslo teorijos ir metodikos reikalavimų – fakto autentiškumo fiksavimas ir paties fiksavimo patikimumas buvo neginčijamas tyrinėtojo kvalifikacijos įrodymas.

Rašant G. Sauerweino biografiją, jos turiniui ir dvasiai gerai matomą antspaudą uždėjo paties veikalo autoriaus ir jo herojaus asmeniniai santykiai, panaudoti tyrimo šaltiniai. Pirmą kartą abu tautinio atgimimo žadintojai susidūrė neakivaizdžiai – 1882 metų spaudos diskusijoje dėl Lietuviškos mokslo draugystės steigimo. Šis susidūrimas juos kuriam laikui labiau išskyrė nei suartino, nes nesutapo požiūriai į tokios organizacijos prigimtį ir paskir-

tį. Suartėjimui prireikė kone dviejų dešimtmečių, tačiau jis buvo neišvengiamas dėl didėjančio aktyvumo ir vaidmens tautiniame sąjūdyje, interesų susipynimo, asmens autoriteto ir nuopelnų pripažinimo, atsargios laikysenos vienas kito atžvilgiu. Esminis jų santykių persilaužimas prasidėjo pirmą kartą asmeniškai susitikus Tilžėje 1898 m. vasarą. Nepaisant daugkartinių ketinimų, vėliau J. Basanavičius ir G. Sauerweinas nė karto nebepasimatė, tačiau tapo neperskiriami dvasiškai. Artumą lėmė gyvas susirašinėjimas, gyvenimo ir likimo paralelės, dėl senatvės ir negalių didėjantis jautrumas. Nepaėjus nė metams po pirmojo susitikimo, G. Sauerweinas laiške J. Basanavičiui prisipažino: *Ale Tamista giliai bei gražiai į širdį įrašytas stovi* [8]. Bendraminčio ir bendražygio nuoširdumą J. Basanavičius priėmė ir vertino iki paskutinių gyvenimo dienų. Tai jaučiama ir šios knygos rankraštyje.

Svarbiausias G. Sauerweino biografijos šaltinis buvo jo dieno-raščiai, atidžiai studijuoti J. Basanavičiaus ir ištikimai tebetarnaujantys šių dienų tyrinėtojams. Autorius jais labai pasitikėjo, todėl nedaug tenutolo nuo jų pasakojimų eigos ir turinio. Tokia rašymo metodika palengvino J. Basanavičiaus darbo užduotį, tačiau, kita vertus, kiek varžė nagrinėjant atskirus klausimus ir interpretuojant konkretybes. Kartais atrodo, tarytum kai kuriuos biografijos puslapius būtų rašęs pats G. Sauerweinas. Tai darbui uždėjo savitą nuotaikos žymę.

G. Sauerweino biografijos knyga yra bene ilgiausiai J. Basanavičiaus brandintų minčių ir pastangų rezultatas. Idėja greičiausiai gimė savaime, bet paskatų būta ne vienos. Ištakų ieškotina dar XIX amžiaus pabaigos G. Sauerweino ir J. Basanavičiaus santykiuose. Siekdamas sumažinti bičiulio nuoskaudas po 1898 metų pralaimėjimo Tilžės ir Pakalnės apskrityse per rinkimus į Vokietijos reichstagą, reabilituoti Mažosios Lietuvos lietuvių rinkėjus jo akyse ir pralaužti saviizoliaciją nuo lietuviškųjų reikalų, J. Basanavičius iškėlė mintį, kurios negalėtų nepastebėti nė vienas plunksnai gyvenimą paskyręs autorius, – išleisti svarbiausių veikalų tomą. Apie jį kalba pradėta 1900 m. ir tuoj pat gautas sutikimas. Iš pradžių G. Sauerweinas manė sutelkti ir skelbti kūrinį apie Mažąją Lietuvą tik vokiečių ir norvegų kalba [9]. Esą jie padėtų susiprotėti kai kuriems *kalbos marintojams*, o lietuviškieji rašiniai galėtų ir palaukti, nes dėl jų rengimo spaudai tektų

vykti Mažojon Lietuvon ir bendrauti su lietuvininkais, iš kurių *jau beveik nieko gero negali sulaukti* [10]. Laiškai atskleidžia ir kitas, daugiausia menamas, kliūtis. Galiausiai įsitikinęs, kad tomas be lietuviškųjų rašinių vis dėlto būtų nevisavertis, G. Sauerweinas ėmė abejoti dėl savo rašytųjų politinių proklamacijų. Girdi, vargu ar jas pavyktų rasti, o tie, kurie tokius leidinius turi susirinkę, saugo vien tam, kad panaudotų prieš jį patį [11]. Vėliau G. Sauerweinas ėmė svarstyti svarbesnių neskelbtų kūrinių publikavimo galimybę. Nors konkretūs pavadinimai susirašinėjime ir nenurodomi, tačiau akivaizdu, kad mintyje turėta epinė poema „Nemunyčiai“ [12] ir šiandien nebesurandamas eiliuotas kūrinys, skirtas velioniui Jonui Smalakiui atminti [13]. Autorius juos, dėl ko negalėtume nesutikti, vertino visų labiausiai. Nesitenkindamas iš Norvegijos sklindančiais svarstymais ir pažadais, J. Basanavičius 1902–1903 metais rašytais laiškais taktiškai primindavo raštų tomo rengimo reikalą ir skubą. Gera paskata imtis darbo buvo vis dažniau siunčiamos *Oškabalių dainos*, *Lietuviškos pasakos* ir kitos jo paties ką tik išleistos knygos. G. Sauerweinas jomis džiaugėsi, švelnėjo nusistatymas prieš jį įskaudinusius Mažosios Lietuvos lietuvius, vėl ėmė galvoti apie kelionę į Tilžę. Nors jėgos ir seko, vilties sulaukti raštų tomo vis neprado. Savo vilionėmis tolyn traukė ir J. Basanavičius. Leisdamas knygas Amerikoje, jis pažadėjo ten surasti gerą leidėją ir bičiulio raštams [18, 796]. G. Sauerweinui patiko ir šis siūlymas. Būsimasis kūrinių tomas turėjo būti panašus į J. Basanavičiaus ką tik padovanoją rinkinį *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*: geras popierius, įrištas į kietus kolenkoro viršelius, su aukso įspaudais nugarėlėje. Tačiau ir tai darbų pradžios iš vietos nepajudino nė per plauką. *Aš vis laukiu ir laukiu ir didei gaila – sulaukt negaliu*, – skundėsi J. Basanavičius 1904 m. balandžio 30 d. laiške G. Sauerweinui [18, 806]. Raginimas ir šį sykį liko be rezultatų. Žinant G. Sauerweino sveikatos būklę paskutiniaisiais jo gyvenimo metais, be didesnių abejonių galima teigti, kad sumanymas išleisti paties autoriaus parengtą raštų tomą buvo gerokai pavėluotas. Didysis lietuvių tautos bičiulis ir pasaulio kalbų mokovas vis labiau tolo nuo žemiškosios realybės. Išėjimą paženklino mirties data – 1904 m. gruodžio 16 d. ir paprastas kapo kauburyš tėviškės žemėje.

Tolesnis G. Sauerweino raštų rinkinio likimas priklausė vien nuo J. Basanavičiaus. Pirmiausia jis pasirūpino bičiulio gyvenimo istorijai svarbiais rankraščiais ir dokumentais, surinko ją iliustruojančią vaizdinę medžiagą. Šiuo tikslu J. Basanavičiaus atliktas žygis į velionio gimtinę bei pas artimuosius išsamiai aprašytas pačioje biografijoje. G. Sauerweino kūriniams surasti ir nurašyti iš spaudos ieškota talkininkų. Tokiai užduočiai atlikti tinkamiausias atrodė pažįstamas Tilžės knygyninkas Jurgis Lapinas [18, 816, 989]. Tačiau jis, aiškiai nenurodydamas priežasčių, bet greičiausiai dėl užimtumo, atsisakė padėti. Knygyninkas patarė kreiptis į Lietuviškos giedotojų draugijos vadovą Vilhelmą Storostą ir jo artimą padėjėją Martą Augustą Raišukytę, kurie jau turį sukaupę daug ką reikalingo [7]. Mergina suprato sumanymo prasingumą ir bendradarbiauti sutiko. Ji atliko ir svarbiausią, greičiausiai tik tilžiškiui įmanomą užduotį – rasti publikuotus ir nepublikuotus G. Sauerweino poezijos kūrinius ir juos nurašyti. Iš J. Basanavičiaus 1905 metų laiškų taip pat galima įsitikinti, kad jis jau gerai žinojo būsimąjo raštų tomo turinį. Į jį numatyta dėti ir išsamią autoriaus biografiją. Taip pat ieškota ir nežinomų G. Sauerweino laiškų.

Iš dienoraščio pagrindu parašytos paties J. Basanavičiaus autobiografijos žinome, kad, grįžus iš Bulgarijos ir įsikūrus Vilniuje, G. Sauerweino raštų leidybą norom nenorom teko atidėti – užgriuvo darbai Lietuvių mokslo draugijoje ir visuomeninė veikla, išvyka į JAV rinkti aukų. Trukdė ir vis labiau šlubuojanti sveikata. Tačiau J. Basanavičius velionio bičiulio nepamiršo, toliau rankiojo kūrybinio palikimo medžiagą. 1909 m. parašė laišką Karaliaučiaus universiteto profesoriui Ludwigui Stiedai, prašydamas atsiųsti išvadas apie G. Sauerweino smegenų pomirtinius tyrimus ir jas gavo [17, 222]. Žymiojo kalbų genijaus protinių gebėjimų paslaptis profesorius buvo aprašęs išsamiau straipsniu vokiečių medicinos žurnale „Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie“ (1907, t. 11, sąs. 1). Grįždamas iš Berlyno 1911 m. rugsėjo 26 d. J. Basanavičius sustojo Tilžėje ir nakvojo viešbučio kambaryje, *kuriame neužmirštamasis Sauerveinas gyvendavo*. Kitą dieną jis aplankė M. A. Raišukytę ir pasiėmė dar 1905 m. iš Gronau atgabentus G. Sauerweino rankraščius [17, 243–244]. Tą kartą J. Basanavičius susitiko ir su mokytoju V. Storostu, jau

pasivadinusiu Vydūnu, tačiau dėl ko jie tarėsi ir ką nusprendė – mums lieka nežinoma.

G. Sauerweino kūrybos paveldo kaupimą ir knygos rengimą sustabdė Pirmasis pasaulinis karas. Prie nutraukto darbo sugrįžta tik 1920 m. Kaip teigia autoriaus uoliai fiksuota anų dienų chronologija, sukaupą medžiagą nuosekliai tvarkyti ir sisteminti J. Basanavičius pradėjo birželio 19 d. ir taip dirbo iki vėlyvo rudens. Jis skaitė G. Sauerweino dienoraščius ir publikacijas, žymėjo pastabas, sudarė kūrinių bibliografiją, parašė straipsnius Tilžės „Rytojaus“ ir Klaipėdos „Prūsų Lietuvių Balso“ laikraščiams dėl laiškų rinkimo bei skolinimo, gavęs juos perrašinėjo [17, 315, 319]. Gyvenimo ir charakterio bruožams atskleisti labai praverė laikraščių iškarpos su G. Sauerweino biografinėmis žiniomis ir nekrologais, politinėms ir pasaulėžvalginėms pažiūroms apibūdinti – proklamacijos ir knygelės apie tautų ir kalbų sambūvį. Kartais vos puse lūpų dienoraštyje paminėtus asmenis nustatydavo pagal Mažosios Lietuvos informacinius leidinius – adresų knygas. Sprendžiant iš gausių braukymų, vienas iš labiausiai naudotų parankinių šaltinių buvo Gumbinėje leista Alberto Geležiūno parengta adresų knyga *Adreß-Buch für Gumbinnen, Pillkallen, Schirwindt u. Stallupönen* (1895). Iš jos J. Basanavičius ėmė žinias apie G. Sauerweino lankytus pašešupio kaimus ir čia sutiktus žmones. Marginalijos liudija pastangas nustatyti taisyklingas vietovardžių ir asmenvardžių lietuviškas formas, G. Sauerweino bičiulių gyvenimo vietas ir užsiėmimus. Ši J. Basanavičiaus asmeninė knyga (antraštiniame lape yra jo autografas) dabar saugoma Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekoje ir tebelaukia savo tyrinėtojo.

Iš J. Basanavičiaus skrupulingų dienoraštinių pastabų žinome, kad remiantis minėtais šaltiniais G. Sauerweino biografija buvo rašoma nuo 1920 m. spalio 19 d. iki 1921 m. gegužės 17 d. [17, 322, 325]. Tiesa, pratarė pažymėta gegužės 31 diena. Matyt, dar porą savičių tekstas buvo pildomas, redaguojamas ir perrašinėjamas. Dirbant taip pat toliau susirašinėta su talkininkais Mažojoje Lietuvoje, gauta nežinomų laiškų ir, aišku, juose rasta naujų duomenų [18, 848]. Visos biografijos apimtis – aštuoni autoriniai lankai teksto. Ji palyginti nedidelė, tačiau tarp kitų J. Basanavičiaus biografikos darbų apimtimi neabejotinai pirmąja.

G. Sauerweino gyvenimo ir kūrybos apybraiža *Medega D-ro Jurgio Sauerweino biografijai* buvo pavadinta veikalo *Iš D-ro Jurgio Sauerweino raštų* pirmąja dalimi. Žodeliai *iš* ir *medega* rodo veikalo rengėjo įprastinį atsargumą, siekį apsaugoti nuo kritikos dėl biografijos ir kūrybos analizės spragų. Sprendžiant iš glaustos „Prakalbos“ ir teksto pabaigos aiškinimų apie perspausdinamų eilėraščių rašybos ypatumus, biografija numatyta skelbti ne atskirai, bet kaip raštų tomo sudedamąją dalį. Pratarmėje autorius pabrėžė keletą svarbių dalykų. Esą veikalas apima tik eiliuotąją G. Sauerweino palikimą, nes proza rašyti veikalai yra kito žanro, todėl jie turėtų sudaryti savarankišką tomą. Be to, ir eilėraščių rinkinys nesąs išsamus, nes trūksta šaltinių – svarbiausių Mažosios Lietuvos lietuvių periodinių leidinių. Atranka *atlikta daugiausiai žiuponaitės Mortos Raišukytės triūsu, už ką jai šitoje vietoje pridera tarti didį ačiū*. J. Basanavičius pažymėjo duomenų stygių biografijai, tačiau pats sau lyg ir prieštaravo teigdamas, kad pavėluotai gautoje, todėl nepanaudotoje Leo Meyerio vokiškai rašytoje plačioje biografijoje naujo menkai ką teradęs. Tomo pabaigoje numatyta dėti kūrinių bibliografiją.

G. Sauerweino biografiją autorius komponavo pagal amžiaus pradžios istorikų pamėgtą chronologinę teminę siužeto schemą. Visas tekstas padalytas į 23 romėniškais skaitmenimis žymėtus, bet pavadinimų neturinčius skyrelius. Jie dažniausiai vos kelių puslapių, tačiau yra ir platesnių. J. Basanavičius rašė gyva, šiek tiek beletrizuota kalba, tačiau kiek paisė ir mokslinio darbo metodikos – kėlė hipotezes, teiginius argumentavo, juos rėmė kitų autorių citatomis ir šaltinių, tiesa, negausių, nuorodomis. Be to, tekstas gana primargintas posakių, lakių frazių ir kūrinių ištraukų vokiečių, prancūzų ir lotynų kalbomis, kurios kuo puikiau demonstravo autoriaus erudiciją, tačiau vargu ar būtų nudžiuginusios platesnei auditorijai skirtos knygos skaitytojus. Jei biografijos turinį susintetintume, tai galėtume teigti, kad sukurtas G. Sauerweino asmenybės portretas yra gana sodrus. Biografija nupinta iš gausybės faktinių duomenų. Datos, skaičiai, vardai ir vietovardžiai, įvykių ir minčių kaleidoskopas atskleidžia nuoseklią iškilios asmenybės gyvenimo istoriją, kurios prologas – protėvių šaknų atodanga, epilogas – anatomiškai šalta profesorišku skalpe-liu paruoštų velionio smegenų charakteristika. J. Basanavičius

pateiktų žinių neanalizavo, jos pačios tarytum nutolusio įvykio liudytojai pasakoja apie G. Sauerweino jaunystę, studijas, charakterio ypatumus, kūrybos motyvus ir turinį, visuomeninę ir politinę veiklą, komplikuotus santykius su prūsiškosios valdžios galių skleidėjais ir netgi su tais, kurie kartais patys nuo jų patyrė nepelnytą skriaudą. Nesunku pastebėti, kad biografijoje labiausiai išplėtotą Mažosios Lietuvos tautinio sąjūdžio ir G. Sauerweino vaidmens jame problema. J. Basanavičius ištikimojo lietuvių tautos bičiulio nuopelnus pripažino ir vertino. Kiek neįprastai atrodo pabrėžtinas domėjimasis velionio sveikatos būkle ir būdo savitumais. Šią temą biografijoje neabejotinai bus lėmęs paties autoriaus kaip gydytojo profesinis smalsumas. Kita vertus, pakartotinai gilinantis į tuos pačius šaltinius, ypač į dienoraščius, kuriais kruopščiai naudojosi J. Basanavičius, negali nematyti autoriaus iš viso nepastebėtų arba vos ne vos kliudytų temų, su kuriomis šių dienų tyrėjui jau vargiai būtų leista prisilenkti. Sakytume, kad G. Sauerweino būties ir elgsenos niekada nesuprasime, jei neišsiginysime į jo kasdienės egzistencijos aplinkybes, lėmusias gyvenimą be namų. Ką jam asmeniškai reiškė svarbiausioji duonos kąsnio davėja – Britų ir užsienio kraštų Biblijos draugija, kokį pėdsaką psichikos sanklodoje paliko per visą gyvenimą atlikti Biblijos vertimai į daugiau nei dvidešimt kalbų ir nesibaigiantis tokių tekstų korektūros taisymai? Prabėgomis atskleista G. Sauerweino lietuviškoji aplinka. J. Basanavičių labiau domino herojaus santykiai su vaikštynių po vadinamąjį Rojaus darželį dalyvėmis nei su lietuvių kultūros, švietimo, visuomenės ir aktyvios politikos veikėjais. Dienoraščio puslapiai liudija, kad G. Sauerweino atvykimai į Mažąją Lietuvą buvo nuoseklūs ir kone kiekvieną sykį jie tapdavo įvykiu. Juos lydėdavo spaudos dėmesys, bendraminčių sambūriai, vieši renginiai. G. Sauerweiną supdavo asmenys, šiandien laikomi Mažosios Lietuvos iškilios istorijos dalimi: Enzys Jagomastas, Vilius Kalvaitis, Jurgis Mikšas, Jerkmonas Penčiukas, Marta Augusta Raišukytė, Jonas Smalakys, Martynas Šernius, Vydūnas. G. Sauerweino atvirumo ir bendravimo pastangos paaiškina kai kuriuos Lietuvių literatūros draugijos narių lituanistų dr. Carlo Cappellerio, Louiso Nasto, Jono Pipiro, Jurgio Rėžaičio, Maximiliano J. A. Voelkelio kūrybinės veiklos motyvus. Dienoraščiuose randame labai daug užuominų apie „Nemunyčių“ genezę. Juos

rašydamas, autorius ne kartą skaitė Kristijono Donelaičio *Metus*. Atmestini neatsargių autorių kaltinimai, kad G. Sauerweinas šalinosi Didžiosios Lietuvos lietuvių ir jų rūpesčių. Dienoraštis byloja ką kita: vieni artimiausių jo draugų Tilžėje buvo Juozas Angrabaitis ir Petras Mikolainis, o Kražių susidorojimo atgarsiai tapo žygių, turinčių tarptautinės veiklos pobūdį, priežastimi. J. Basanavičiaus rašytoje biografijoje pasigendama G. Sauerweino ryšių su kitomis, ypač sorbų, valų ir danų, tautomis ir gilių simpatijų pacifistiniam sąjūdžiui aptarimo. Be jo šio asmens lietuviškasis portretas neturės tinkamos išvaizdos ir skambesio.

Mūsų pareikštos pastabos apie įsivaizduojamas veikalo spragas nėra pavėluotas priekaištas autoriui. Jomis mes tik norėjome pažymėti tai, ko ano meto skaitytojai būtų neradę leidinyje. J. Basanavičius biografiją rašė vadovaudamasis savo požiūriu į tokio žanro kūrinių ir tiriamojo darbo patirtimi, be to, spaudžiamas skubos ir neramaus laiko. Kita vertus, negalėtume nepastebėti, kad įvertinti G. Sauerweino asmenybę, įvairialypę veiklą ir jos tarptautinį mastą buvo ir bus labai sunki užduotis visiems jo biografams. Neseniai pasirodžiusią monografiją apie G. Sauerweino norvegiškąjį pasaulį *Georgas Sauerweinas – europietis ir kraštiečiai* (2000) Oskaras Vistdalas rašė penkiolika metų [22].

Nė neišdžiūvus rašalui, J. Basanavičius kreipėsi į knygų leidimo akcinės bendrovės „Švyturys“ skyrių Vilniuje dėl parengto G. Sauerweino raštų tomo išleidimo. Pasiūlymas buvo palankiai sutiktas. „Švyturys“ garsėjo gero turinio leidiniais ir produktyvumu. Jo užsakymus Vokietijoje dėl infliacijos pigiomis kainomis atlikdavo Tilžės, Karaliaučiaus ir Leipcigo spaustuvės. J. Basanavičiaus parengtą rankraštį priėmė Vilniaus skyriaus vedėjas Stasys Jackevičius. Jis veikalą turėjo nuvežti dėl spaudos darbų organizavimo Tilžėje laikinai apsigyvenusiam „Švyturio“ valdybos nariui Antanui Rucevičiui. Kartu buvo pridėtas ir birželio 1 d. rašytas J. Basanavičiaus laiškas. Jame nurodyta rinkinyje griežtai laikytis eilėraščių numeracijos, ištaisyti netaisyklingas veiksmazodžių būsimąjo laiko formas ir išspausdinus vieną raštų egzempliorių nusiųsti G. Sauerweino sūnėnui Georgui Baueriui į Eimę [1]. Dar po savaitės M. A. Raišukytei rašytame laiške leidinio autorius pateikė nurodymus, kaip iš spaustuvės gautus korektūros tekstus tobulinti toliau – *pritaikinti prie šios dienos lietuvių rašybos* [2]. Po poros dienų pridedamas

trečias raštelis. Jame prašoma A. Rucevičiaus ištaisyti turinio klaidas [3]. Gal tokių nurodymų raštų leidėjams ir talkininkams buvo parengta ir daugiau. Vis dėlto ir iš to, ką paminėjome, matyti, kad rankraštis dėl skubos liko gerai nesutvarkytas, o pats J. Basanavičius jau nujautė galimas leidybos kliūtis.

Užtrukęs ilgiau nei manė, S. Jackevičius su rankraščiu iš Vilniaus turėjo išvykti birželio 10-ąją, tačiau nerasta žinių, ar jis buvo bent įsidėtas į kelionės portfeli. „Švyturio“ bendrovės vadovai kauniškiai labai greitai išsiaiškino, kad G. Sauerweino raštai bus nuostolingi ir atsisakė juos leisti. Dėl to kilo tarpusavio ginčų. Bendrovės vadovybės galutinis sprendimas išdėstytas nedatuotame, tačiau akivaizdžiai ne vėliau kaip iki 1921 m. rugsėjo 26 d. itin griežtu tonu rašytame laiške S. Jackevičiui [21]. Kompanionui pareiškta daug priekaištų dėl savivaliavimo. Pralaidę tuos, kurie su mūsų tema prasilenkia, priminsime J. Basanavičiaus parengtam veikalui skirtas pastabas. Pasirodo, „Švyturio“ bendrovės valdyba tvirtai nutarusi neleisti G. Sauerweino raštų ir savo sprendimą jau pranešusi S. Jackevičiui. Pastarasis buvęs įpareigotas apie jį informuoti J. Basanavičių. Tačiau S. Jackevičius ignoravęs kauniečių nuomonę. Jis toliau anonsavęs G. Sauerweino raštus kaip „Švyturio“ leidinį ir net atsiuntęs naujų veikalo rankraščių. Tai rodo, kad J. Basanavičius iki tol nieko nežinojo apie tikrąją padėtį. Kompanionų sprendimu bendrovės Vilniaus skyriaus vedėjo įgaliojimai buvo sustabdyti.

Kaip „Švyturio“ reikalai klostėsi toliau – ne mūsų užduotis aiškintis, tačiau ir be to akivaizdu, kad veikiai J. Basanavičius sulaukė neigiamo atsakymo ir grąžintų rankraščių. Dideliam veikalui reikėjo didelių pinigų. J. Basanavičius suprato leidybos kliūčių priežastis. Nenuleidęs rankų, jis finansinės paramos nutarė ieškoti nepriklausomoje Lietuvoje, kurioje sulaukė pripažinimo ir įvertinimo: Steigiamasis Seimas ką tik buvo paskyręs valstybinę pensiją, o Lietuvos universitetas išrinkęs garbės nariu ir profesoriumi. Praėjus metams po pirmojo bandymo, rugsėjo 22 d. J. Basanavičius raštu kreipėsi į Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisiją, *ar ji neapsiimtų Sauerweino raštus, prie kurių pridėta plati jo biografija, atspaudinti?* [4]. Visa, kas įvyko po to, remiantis archyviniais dokumentais yra atskleista prof. Vlado Žuko tyrinėjime [23]. Jame teigiama, kad likimas nei J. Basanavičiui, nei G. Sauerweinui ir

toliau nebuvo palankus. Knygų leidimo komisija dėl raštų kokybės ir redagavimo paprašė universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto išvadų. Tas atsiliepė neigiamai. Raštų kalba neatitinka naujųjų laikų reikalavimų, apimtis labai didelė, leidyba brangiai kainuotų, be to, dienos šviesos laukia daug aktualesnių veikalų. Tada J. Basanavičius, nuvykęs Klaipėdon, kreipėsi į vietos lietuviams priklausančią „Ryto“ leidyklą. Iš pradžių jos vadovai pasiūlymą priėmė, tačiau, gavę išpūdingos apimties rankraštį ir iliustracijas, nuomonę pakeitė. „Rytas“ taip pat skaičiavo pinigų. Po šios nesėkmės G. Sauerweino rankraštis grįžo į Lietuvos universitetą ir ramiai išgulėjo iki 1939 m. kovo mėnesio. Tomis dienomis jo likimą svarstė ką tik įkurto Lituanistikos instituto Lietuvių kalbos skyrius, priėmė teigiamą sprendimą, redaktoriumi paskyrė profesorių Mykolą Biržišką, bet nieko nebespėjo nuveikti – ne tik knygu, bet ir žmonių likimus blaškė politikos karštligė.

Po Antrojo pasaulinio karo, kai buvo naikinamas Vytauto Didžiojo universitetas, rankraštis ir kitas vertingas rašytinis bei spaudos paveldas 1952–1953 metais išiliejo į Vilniaus universiteto biblioteką. Čia jis tebelaikomas ir dabar. Ši aplinkybė mums sudaro gerą galimybę rankraštį apibūdinti *de visu*.

J. Basanavičiaus parengtą veikalą sudaro dvi dalys [5; 14]. Tekstas parašytas ant neliniuoto didelio formato popieriaus lapų, braižas aiškus ir lengvai skaitomas. Puslapių numeracija, vėliau autoriui arba kažkam kitam keičiant vietomis veikalo dalis, nenusekli. Abi dalys įrištos savarankiškais tomiais į juodus kietus viršelius, nugarėlės – geros odos su šrifto įspaudais. Pirmoji dalis prasideda kitokio popieriaus nei visas rankraštis įklijuotu antraštiniu lapu, aiškiai rašytu ne J. Basanavičiaus (visų greičiausiai – Juozo Tumo-Vaižganto) ranka. Jame nurodyta: *Iš D-ro Jurgio Sauerveino raštų / Spaudon prirengė, jojo biografiją pridėdamas, / D-ras J. Basanavičius / 1 dalis / Prakalba. / Medega D-ro Jurgio Sauerveino biografijai / Iš D-ro J. Sauerveino korespondencijos / Bibliografija. / Vilniuje 1922*. Po antraštinio lapo įklijuotas lapelis su pastaba viduryje *Fotografija*, apačioje – *D-ras J. Sauerveinas*. Taigi, čia yra aiški užuomina, kad knyga turėjo prasidėti portretiniu priešlapiu. Biografija apima 1–152 lapą, romėniškais skaitmenimis numeruoto 81 laiško nuorašas – 154–304 lapą. Laiškų adresatai daugiausia yra Mažosios Lietuvos tautinio, kultūros ir

švietimo sąjūdžio dalyviai: gydytojas Vilius Bruožis, ūkininkas Kristupas Butkeraitis, spaustuvininkai Enzys Jagomastas ir Martynas Šernius, kunigas Ludwigas Emilis Mackas, mokytojas ir poetas Jerkmonas Penčiukas, G. Sauerweino dienoraščiuose konspiracijos sumetimais vadinamas tik Vijurko slapyvardžiu, vien politikai atsidėjęs Jonas Smalakys. Vieną kitą bevardį laišką J. Basanavičius bandė priskirti „Naujos Lietuviškos Ceitungos“ redaktoriui Mikeliui Kiošiui ir Vydūnui, tačiau pastarasis vargu ar su jais sietinas. Mūsų žiniomis, G. Sauerweino laiškų, nors su juo dažnai susirašinėjo iki pat paskutinių gyvenimo metų, Vydūnas neatskleidė. Priežasčių nežinome, tačiau jas nujaučiame. Šių eilučių autorius iš bevardžių laiškų turinio nustatė, kad vienas jų buvo skirtas ūkininkui Jonui Plonaičiui (lap. 175–178), kitas – Enziui Jagomastui (lap. 231–232), o su kreipiniu *Mieloji Anike* (lap. 159) – 1878 metų deputacijos pas Vokietijos kaizerį dalyvei Anei Žilytei iš Nemirsetos. Laiškų adresatai Didžiosios Lietuvos atstovai yra tik Andrius Vištelis ir pats J. Basanavičius. Šiam tenka 50 G. Sauerweino laiškų ir atvirlaiškių, rašytų nuo 1899 m. balandžio iki 1904 m. rugpjūčio mėnesio. Iš tikro J. Basanavičiui pavyko surinkti labai mažą laiškų dalį. Sprendžiant iš dienoraščio, G. Sauerweino korespondencija buvo milžiniška. Antraštiniame lape nurodytos G. Sauerweino kūrinių bibliografijos rankraščio tome nėra. Mums atrodytų, kad skelbti bibliografiją atsisakė pats J. Basanavičius.

Antrosios rankraščio dalies antraštinis lapas beveik visas rašytas J. Basanavičiaus ranka: *Iš / D-ro Jurgio Sauerweino / raštų. / Spaudon prirėngė, jojo biografiją pridėdamas, / D-ras J. Basanavičius. / II dalis / Eilėraščiai. / Tilžėje 1921 m. (nubraukta) / Vilniuje 1922 m.* Aiškiai kito asmens ranka darytas intarpas *II dalis. Eilėraščiai*. Rankraštis aprėpia 256 numeruotus eilėraščius ir kitokius eiliuotus kūrinius. Iš jų šeši lietuvių ir penki vokiečių kalba yra įklijuotos spaudos iškarpas, visi kiti – nuorašai. Po eilėraščių dažnai pažymimas šaltinis (spaudos arba rankraštinis), kartais – parašymo vieta ir laikas (daugiausia remiantis dienoraščiu), įvairiose tuščiose lapo vietose – tekstų variantai, papildymai ir paaiškinimai. Tekste gerai matomi ir kalbos taisymai. Sprendžiant pagal braižą ir kitokią (raudoną) rašalo spalvą, visi šie patikslinimai daryti vėliau. Rankraščio tomą užbaigia turinio rodyklė. Joje greičiausiai

paties J. Basanavičiaus išbraukti du paskutiniai pavadinimai: *Iš D-ro J. Sauerweino korespondencijos* ir *D-ro Sauerweino raštų bibliografija*. Jie rodo, kad pirminė veikalo struktūra šiek tiek skyrėsi nuo tos, kurią ką tik aptarėme.

Mūsų spėjimu, dar esant gyvam J. Basanavičiui ir greičiausiai jo paties rūpesčiu buvo padarytas pirmosios dalies mašinraštinis nuorašas. Jo pirmasis egzempliorius taip pat laikomas Vilniaus universiteto bibliotekoje [6]. Mašinraštis turi antraštinį lapą, du romėniškais ir 152 arabiškais skaitmenimis numeruotus lapus. Jie kiek didesni už šių dienų standartinio formato kanceliarinio popieriaus lapus – talpina po 34 eilutes. Antraštiniame lape nurodyta: *Iš D-ro Jurgio Sauerweino raštų. / Spaudon prirėngė, jojo biografiją pridėdamas, / D-ras J. Basanavičius / I dalis / Prakalba. / Medega D-ro Jurgio Sauerweino biografijai. / Vilniuje 1922.* Sprendžiant iš to, kad nuoraše nėra ir neminima nei G. Sauerweino korespondencija, nei bibliografija, jį galima laikyti galutiniu pirmosios dalies variantu. Jo glaudinimą ir vertingos medžiagos, ypač laiškų, atsisakymą aiškiai lėmė pastangos sumažinti leidybos savikainą. Mašinraštinis nuorašas nėra kruopštus, be to, likęs netaisytas. Tekste užtinkama daugoka korektūros klaidų, asmenvardžių, vietovardžių ir nelietuviškų žodžių iškraipymų. Matyt, prie šio mašinraščio nėra prisėdęs pats J. Basanavičius. Galbūt jis tai ketino daryti išsprendęs leidybos problemą.

Naujas dalykas G. Sauerweino biografijos mašinraštiniame variante yra iliustracijos. Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos rankraščių kartotekoje, dabar laikomoje Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje, pirmosios dalies išsamiam apraše nurodyta buvus dešimt nuotraukų ir aštuoni vaizdeliai, t. y. atvirukai. Mašinraštinio teksto pabaigoje prie apatinio viršelio priklijuotame voke jų radome mažiau – penkiolika originalių nuotraukų ir atvirukų bei vieną spaudinį. Iliustracijos bene bus „nubyrėjusios“ per kraustymus. Atvirukuose (šešiuose) matome G. Sauerweino tėviškės kraštovaizdžius ir miestelius (Eimę, Bantelną, Gronau), nuotraukose (devyniose) – biografijos herojaus portretus arba jį patį įvairiose situacijose: tarp Dovrės moterų norvegių ir Burgo sorbų bei kitų čionykščių bičiulių. Jų autoriai – XIX amžiaus vokiečių ir norvegų fotografai profesionalai bei mėgėjai. Nuotraukų rinkinys, net lyginant su tuo, ką teko

matyti Vokietijoje pas ipėdinius bei Gronau miesto muziejuje, vertingas. Daug jų jau publikuota Lietuvoje ir užsienyje, gaila, priversta ir klaidų. Lietuvių tyrinėtojus ypač suklaidino G. Sauerweino tarp moterų kaimiškais drabužiais nuotrauka, nes jos kitoje pusėje J. Basanavičiaus ranka per apsirikimą fotografavimo vieta nurodyti Versmininkai. Iš tikro tos moterys yra ne lietuvės, bet norvegės, o fotografuota 1883 m. Andreaso Lundho Dovrėje. Spaudinys yra gero popieriaus, bet nedidelio formato (23 × 15 cm) 1898 metų rinkimų į Vokietijos reichstagą proklamacija *Lietuviųskieji Kandidatai Ciecorystes Saimui* su lietuvių kandidatų G. Sauerweino, J. Smalakio, Dovo Zauniaus ir Mikelio Juškos portretais bei glaustais parašais. Ji buvo išleista ir platinta kaip E. Jagomasto redaguoto ir spausdinto laikraščio „Aušra“ priedas. (Beje, ši proklamacija nėra užregistruota lietuvių spaudos retrospektyviojoje bibliografijoje.) Visų iliustracijų kitoje pusėje J. Basanavičiaus įrašytos pastabos: *Prie puslapio ...* (toliau – puslapio numeris). Taigi, autorius buvo kruopščiai parėngęs ir kitą svarbią veikalo dalį – ikonografinę medžiagą.

Teksto perspausdinimas rašomąja mašinėle ir sutelktos iliustracijos tarytum pirštų mintį, kad J. Basanavičius ketino bibliografiją išleisti atskira knyga. Ypač po to, kai nerasta lėšų visam G. Sauerweino raštų tomui. Tačiau ši mintis visgi nepalaikytina. Mašinraštyje nėra turinio, kita vertus, tekstas baigiamas autoriaus pastabomis apie raštų redagavimą atsižvelgiant į norminės kalbos reikalavimus. Tokių pastabų skelbimas knygoje be pačių kūrinių neturėtų prasmės. Vadinasi, savo veikalo J. Basanavičius neketino leisti dalimis. Tolesnis bibliografijos likimas, ypač padidėjęs tyrinėtojų dėmesys jai, rodytų, kad šis sprendimas buvo klaidingas.

Kai kurie tyrinėtojai J. Basanavičiaus sudarytą G. Sauerweino kūrinių bibliografiją laiko dingusia, kiti ją apeina tylomis. Iš tikro rodyklės likimas yra pakankamai aiškus. Pirmiausiai J. Basanavičius kūrinių bibliografinius aprašus padarė ant siaurų ilgų popieriaus juostų, kurias dėl savitos išvaizdos tradicine kartoteka sunku pavadinti. Jas autorius apsuko kiek platesne popieriaus juosta, suklįjavo, o ant viršaus raudonu rašalu užrašė pastabą leidėjams: *Bibliografiją reikia spausdinti toje eilėje, kaip čia surašyta, pradedant I ir baigiant II dalimi*. Kai veikalo leidimas buvo atidėtas, Kauno universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto literatūros

muziejaus darbuotojai juostas suklijavo ant rašomojo popieriaus lapų ir įrišo į kietus viršelius. Jie parengė ir antraštinį lapą: *J. Basanavičius / Sauerweino bibliografija*. Po karo bibliografija kartu su kitais rankraščiais pateko į Vilniaus universiteto biblioteką [15]. Čia ja kol kas mažai domimasi. Bibliografiją sudaro G. Sauerweino prozos, poezijos, publicistikos ir kalbotyros 152 kūrinių lietuvių, vokiečių, sorbų, norvegų, prancūzų, anglų, valų ir kitomis kalbomis aprašai. Iš jų seniausias – anglų ir turkų kalbų kišeninis žodynas (1855). Įrištoje rodyklėje pirmiausia chronologine tvarka išdėstyti ir aiškiai pačių tvarkytojų pieštuku sunumeruoti kūriniai iš periodikos ir rinkinių (Nr. 1–103), po to – atskiri leidiniai (Nr. 104–152). Dabar vargiai benustatysime, ar tokią bibliografijos sandarą buvo numatęs ir pats J. Basanavičius. Palyginus su mums prieinamais šaltiniais matyti, kad rodyklė yra neišsami, aprašai – neinformatyvūs. Dėl to ji praktinės vertės dabar jau nebeturi. Baigiant G. Sauerweino biografijos teksto aptarimą neprošal paminėti, kad Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Rankraščių skyriaus J. Basanavičiaus fonde saugomas jo juodraštis: dvi bylos ta pačia signatūra (F 2–558) po 263 ir 313 lapų. Jis rašytas labai smulkiu, bet aiškiu braižu ant daugybės siaurų ilgų popieriaus juostelių. Jos paties autoriaus susegtos į pluoštelius, tačiau kai kurios nerūpestingų tyrinėtojų ar rankraščių tvarkytojų permaišytos ir be tvarkos sudėtos. Bylose kartu laikomi darbo šaltinių išrašai ir keletas dokumentų veikalo rengimo bei leidybos reikalu. Juodraštis svarbus ne tik paties veikalo istoriografijai, bet ir tekstologiniams sprendimams bei atskiro žodžio ir sakinio gramatikos tikslinimui.

J. Basanavičiaus rašytai G. Sauerweino biografijai, nepaisant to, kad liko nespausdinta, Mažosios Lietuvos istoriografijoje tenka svarbi vieta. Pirmasis ja nesivaržydamas pasinaudojo Vytauto Didžiojo universiteto absolventas klaipėdiškis Mikas Kūjus, 1936 m. parengęs diplominį darbą „Dr. Jurgis Sauerveinas. Jo gyvenimas, veikla ir raštai“ ir įkandin jį paskelbęs Humanitarinių mokslų fakulteto žurnale „Darbai ir dienos“ [19]. Turinio požiūriu jo autoriaus pateikta G. Sauerweino biografija iš tikro yra J. Basanavičiaus darbo glaudentas atpasakojimas, tačiau gana įžvalgi ir savo reikšmės nepraradusi tebėra nuorašų tome sukaupotos eiliuotosios kūrybos analizė. M. Kūjaus publikacija labai

paspartino mokslinės saurveinikos formavimasi ir plėtrą. Ji šiuo klausimu buvo kone vienintelis šaltinis lietuvių išeivijai ir užsienio lituanistams per kelis dešimtmečius.

Antrojo pasaulinio karo metais ir po jo ilgą laiką J. Basanavičiaus veikalą gaubė tyła. Tiksliai nežinoma, kada jis Vilniaus universiteto bibliotekoje buvo sutvarkytas, įtrauktas į katalogus ir pateiktas skaitytojams. Sprendžiant iš bylose įdėtų skaitytojų registracijos kortelių, G. Sauerweino biografijos rankraštis pirmą kartą išduotas naudoti 1969 m., kūrinių nuorašų tomas – 1973 m., biografijos mašinraštis – 1981 m. Ar iki tol jie buvo prieinami skaitytojams – pasakyti negalime. Informacijos apie J. Basanavičiaus veikalą sklaidai labai padėjo V. Kuzmicko ir A. Šešelgio sudaryta bibliografinė rodyklė *Jurgis Zauerveinas* (1975). Iš minėtųjų skaitytojų registracijos kortelių nesunku įsitikinti, kad biografijos rankraštis iki dabar jau naudotas mažiausiai 37, mašinraštis – 17, kūrinių tomas – 21 kartą. Be to, mašinraštis yra kopijuotas visas ir dalimis, todėl keliavęs per gerokai daugiau rankų, nei galėtume nutuokti. Svarbiausi biografijos tyrėjai – istorikai, filologai, spaudos ir televizijos žurnalistai. Visi jie, remdamiesi J. Basanavičiaus sukaupta, susisteminta ir apibendrinta medžiaga, yra rašę, o kai kurie net ir po keletą kartų, populiariajai ir mokslinei spaudai, rengę pranešimus mokslinėms konferencijoms. Darbu naudojosi ir užsieniečiai. Vienas jų – monografijos *Georgas Sauerweinas – europietis ir kraštiečiai* (2000) autorius norvegas Oskaras Vistdalas. J. Basanavičiaus veikalų iš dalies paremta hanoveriečio Hanso Masalskio ilgai leidėjo laukusi biografinė knyga *Kalbų genijus* (2003) [20]. Be to, autorius yra iš jo į vokiečių kalbą išvertęs ir paskelbęs ištrauką apie J. Basanavičiaus apsilankymą velionio G. Sauerweino tėviškėje rinkti dokumentinės medžiagos [16]. J. Basanavičiaus veikalų domisi sorbai ir kitų tautų tyrėjai. Matyt, neatsitiktinai per trečiąją G. Sauerweino mokslinį simpoziumą, vykusį Norvegijoje 2000 m. rugpjūčio mėnesį, jo dalyvių buvo keliama mintis apie visos biografijos vertimą į vokiečių kalbą.

J. Basanavičiaus parašytas veikalas yra pirmoji ir gana ankstyva G. Sauerweino biografijos knyga. Laiko atžvilgiu ji gerokai aplenkė kitų G. Sauerweinui skolingų tautų šio pobūdžio ir paskirties veikalus. Rankraštis ir vėluojanti jo publikacija iki dabarties dienų išlaikė gyvybingumą. Ji vertinama dėl panaudotos medžiagos

aktualumo ir autoriaus įžvalgumo – G. Sauerweinas yra ne tik svarbi lietuvių tautinio atgimimo epochos asmenybė, bet ir viena reikšmingiausių šių laikų bendravimo su pasauliu priežasčių bei galimybių. Publikacija tapo paskata tęsti ir plėsti tyrimus. Ji taip pat yra kuklus padėkos ženklas ir atsiprašymas J. Basanavičiui. Mes vis dar negrabiai ir nerangiai atliekame priedermes savo pirmtakams, be kurių pasiaukojimo ir Lietuva, ir mes patys būtume nepalyginti skurdesni ir menkesni.

Nei J. Basanavičiaus knygos apie G. Sauerweiną, nei pastarojo kūrybos nebegalime leisti be gausių ir įvairių paaiškinimų. Jie reikalingi dėl G. Sauerweino epochos ir aplinkos savitumo, spartaus istorijos bėgsmo, nusinešančio užmarštin gausybę vardų ir įvykių. *Medegos d-ro Jurgio Sauerweino biografijai* publikacijoje buvo apibūdinti tik žymesni asmenys, svarbesni leidiniai ir atsitikimai. Paaiškinimams naudota zauerveinikos literatūra, publikuoti ir archyviniai šaltiniai, senieji bei šiuolaikiniai žinyrai ir enciklopedijos. Knygos rengėjui didelę paramą faktinėmis žiniomis bei konsultacijomis suteikė G. Sauerweino giminės atstovai – Barbara ir Gerhardas Purhschai iš Heyersumo Vokietijoje, G. Sauerweino biografai Oskaras Vistdalas iš Norvegijos, Hansas Masalskis iš Hanoverio ir kiti asmenys. Į tekstą gausiai įpintas frazes bei citatas lotynų, vokiečių ir prancūzų kalbomis išvertė prof. Eugenija Ulčinaitė, dr. Daiva Narbutienė ir dr. Liucija Citavičiūtė. Sutelktos pastangos leidiniui suteikė didesnę iškalbingumą ir patikimumą.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Nepublikuoti

1. BASANAVIČIUS, Jonas. 1921.VI.1 laiškas Antanui Rucevičiui Tilžėje. *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka* (toliau – LLTI RS). F 2–558. Lap. 2.
2. BASANAVIČIUS, Jonas. 1921.VI.10 laiškas Martai Augustai Raišukytei Tilžėje. LLTI RS, F 2 – 1904; Publikacija: *Basanavičius, Jonas*. Rinktiniai raštai. P. 848–849. – Publikuotojai neteisingai spėjo, kad laiškas adresuotas V. Kalvaitytei.
3. BASANAVIČIUS, Jonas. 1921.VI.12 laiškas Antanui Rucevičiui Tilžėje. LLTI RS. F 2–558. Lap. 1.
4. BASANAVIČIUS, Jonas. Kreipimasis į Švietimo ministerijos Knygų leidybos komisiją. Kaunas, 1922.IX.22. LLTI RS. F 2–558. Lap. 313.

5. BASANAVIČIUS, Jonas. *Iš D-ro Jurgio Sauerveino raštų* / Spaudon prirėngė, jojo biografiją pridėdamas, / D-ras J. Basanavičius / 1 dalis / Prakalba. / Medega D-ro Jurgio Sauerveino biografijai / Iš D-ro J. Sauerveino korespondencijos / Bibliografija. / Vilniuje 1922. *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – VUB RS). F 1. F 1.
6. BASANAVIČIUS, Jonas. *Iš D-ro Jurgio Sauerveino raštų*. / Spaudon prirėngė, jojo biografiją pridėdamas, / D-ras J. Basanavičius / I dalis / Prakalba. / Medega D-ro Jurgio Sauerveino biografijai. / Vilniuje 1922. *VUB RS*. F 1. F 1051.
7. LAPINAS, Jurgis. 1905.III.2 laiškas J. Basanavičiui. *LLTI RS*. F 2–1130.
8. SAUERWEIN, Georg. Laiško (Bückeburg, 1899.V.30) nuorašas. *VUB RS*. F 1. F 1. Lap. 241.
9. SAUERWEIN, Georg. Laiško (Banteln, 1900.X.11) nuorašas. *VUB RS*. F 1. F 1. Lap. 245.
10. SAUERWEIN, Georg. Laiško (Banteln, 1900.X.25) nuorašas. *VUB RS*. F 1. F 1. Lap. 249.
11. SAUERWEIN, Georg. Laiško (Eime, 1900.XI.18) nuorašas. *VUB RS*. F 1. F 1. Lap. 253.
12. SAUERWEIN, Georg. Laiško (Achim, 1901.IV.7) nuorašas. *VUB RS*. F 1. F 1. Lap. 256.
13. SAUERWEIN, Georg. Laiško (Achim, 1901.V.28) nuorašas. *VUB RS*. F 1. F 1. Lap. 260.
14. SAUERWEIN, Georg. *Iš / D-ro Jurgio Sauerveino / raštų*. / Spaudon prirėngė, jojo biografiją pridėdamas, / D-ras J. Basanavičius. / II dalis / Eilėraščiai. / Tilžėje 1921 m. (nubraukta) / Vilniuje 1922 m. *VUB RS*. F 1. F 2.
15. Sauerveino bibliografija / sudarė Jonas BASANAVIČIUS. [Vilnius, 1922]. 32 lap. *VUB RS*. F 1. F 580.

Publikuoti

16. BASANAVIČIUS, Jonas. Begegnungen mit Dr. Sauerwein: eine Reise nach Gronau. *Beiträge zur Geschichte der Stadt Gronau (Leine). Schriftenreihe des Stadtarchivs*. – Gronau, Jahrgang 1991–1993, p. 6–19. – Su Hanso Masalskio pratarne (p. 5), Sauerweino gyvenimo kronika (p. 20–21) ir portretu (p. 5).
17. BASANAVIČIUS, Jonas. *Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija*. Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 222, 243, 244, 315, 319, 322, 325.
18. BASANAVIČIUS, Jonas. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Vaga, 1970, p. 796, 806, 816, 848, 989.
19. KŪJUS, Mikas. Dr. Jurgis Sauerveinas. Jo gyvenimas, veikla ir raštai. *Darbai ir dienos*, 1937, t. 6, p. 1–105: nuotr.
20. MASALSKIS, Hans. *Das Sprachgenie: Georg Sauerwein*. – Eine Biographie. Oldenburg: Igel Verlag, 2003. 444, [3] p.: iliustr.

21. STRAZDAS, Jonas. Nedatuotas 1921 m. laiškas Stasiui Jackevičiui Vilniuje. Iš ŽUKAS, Vladas. „Švyturio“ bendrovė knygomis leisti ir platinti, 1918 – 1931. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1998, p. 130–132.
22. VISTDAL, Oskar. *Georg Sauerwein – europear og døl*: Ein dokumentasjon. Bergen: Bokreidingslag, 2000. 573 p.: iliustr.
23. ŽUKAS, Vladas. *Literatūros pabarėse*. [D.] 1. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2000, p. 189–196.

HERMANNO SUDERMANNO ATMINTIS IR VARDAS MAŽOSIOS LIETUVOS LIETUVIŲ KULTŪROS PAVELDE

Kalbamės su istorija. Einame į istoriją. Bandome ją suprasti. Dažnai esame ja nepatenkinti, todėl kritikuoame ir siekiame perrašyti. To negalime daryti. Mėgstame citatas, tad ir aš vieną jų priminsiu: „Jei dabartis kritikuoja praeitį, nelieka vilties ateičiai“. Taip pasakė Winstonas Churchillis. Pritarčiau jam. Tačiau gyvenimas vis dėlto gerokai sudėtingesnis. Taisyklių žinojimas mūsų nedaro išmintingesnių ir tobulesnių. Mes atkakliai siekiame istoriją paversti savo šalininke ir net tarnaitę. Ant istorijos svarstyklių yra atsidūręs ir pasaulio žemėlapių lopinėlis, kurio duoną valgome ir oru kvėpuojame. Mažytis, suskaldytas, vienu vadinamas Mažąja Lietuva, kitų – Vokietijos Rytų pakraščiais, trečių – slavų žemėmis. Vokietijoje išeina daug literatūros ir periodikos, kurioje Mažosios Lietuvos istoriją skaitai tarytum kreivame veidrodyje: be lietuviško vardo, vietovardžio, be didelės daugiatautės buvusios Prūsijos valstybės piliečių dalies – lietuvių tautos. Ir mūsų nagai į save riesti, kartais – net per daug. Konferencijose pasiklausius kai kurių autorių ar pasiskaičius straipsnių gali pagalvoti, kad Mažoji Lietuva buvo lietuviškesnė už Žemaitiją arba Aukštaitiją, o Karaliaučiuje galėjai bet kurio praeivio lietuviškai pasiteirauti kelio į smuklę, universitetą, Knypavos katedrą arba pas savaitraščio „Keleivis iš Karaliaucžiaus“ redaktorių Fridrichą Kuršaitį. Nebuvo taip. Užmerkiam akis, kai nenorime ko nors matyti, užsikemšam ausis, kai nenorim kitų girdėti. Sąjūdžio laikais, kai keitėme Priekulės gatvių pavadinimus, galėjome pagerbti su miestelio istorija susijusio Mažosios Lietuvos vokiečių rašytojo Ernsto Wicherto vardą ir atminimą, tačiau to nepadarėme. Esą, ne savas. Šilutės kultūrininkams nepavyko įamžinti lietuvių patriotinės poezijos kūrėjo Mikelio Hofmano iš Musaičių. Priėžastis paprasta – nelietuviška pavardė. Užmerkę akis ir užsikimšę ausis problemos ne-

Hermann Sudermann.
Atvirukas. Autoriaus rinkinys

išspręsimė. Istorijos nei apgausime, nei naujoviškai nugyvensime. Apsijuokti galime.

Kalbėti apie praėjusių laikų kūrėjus, o ypač rašytojus, kurių gerai nepažįstame ir nesuprantame, sudėtinga. Jie yra kitų, geriau sakyti – nutolusių pasaulių žmonės. Tačiau neužmiršti ir iš atminties nė vienas nėra ištrintas. Pirmiausia tai daryti neleidžia jų knygos. Svetimi ar savi, tolimi ar artimi, jie gyvena su mumis, kai išnyksta net jų kapo kauburėlis, kalbasi ir kalbina mus, klystant – prieštarauja, pataiso, kartais ir teisia. Labai savita Mažosios Lietuvos vokiečių rašytojų greta. Johannas Gottfriedas Herderis, Ludwigas von Baczko, Jodokas Donatas Hubertas Temme, Ernstas Wichertas, Botho von Keyserlingas, Martha Springborn, Agnes Miegel, Hermannas Sudermannas, Johannesas Bobrowskis. Ir daugelis kitų. Jie sukūrė vertingą europinės literatūros biblioteką, kuri pasaulio humanitarinę kultūrą praturtino kitokiu matymu ir vaizdų galerija. Joje apmąstytas negausių tautų likimas, iškelti didieji (vien apie Herkų Mantą ir Vytautą Didįjį parašyti keli istoriniai romanai) ir paminėti

mažieji (jie dažniausiai bevardžiai) tų tautų žmonės. E. Wicherto plunksna sukūrė ir paleido į gyvenimą kibų lietuvių – pasmerktos, nykstančios, savito, bet nepatrauklaus charakterio genties atstovo tipą. H. Sudermannas šią vaizdavimo manierą paveldėjo, tačiau sumodernino. Problema buvo ta, kad rašytojas, nors ir gimęs lietuvių krašte, jų gerai nepažino ir gal neturėjo galimybių pažinti. Labiausia jį domino vaizduotės sukurtų personažų prototipai, galėję duoti peno lanksčiai plunksnai. Istorija – sąžinga teisėja. Ji visiems atseikėja pagal nuopelnus. E. Wicherto kūryba iš esmės jau nukeliavo į apčiuopiamos gyvasties nerodantį literatūros paveldą, bet H. Sudermanno pasaulis tvirtai tebestovi šalia mūsų: byloja iš knygų, kino ir televizijos ekranų, teatrų scenos, kviečia į konferencijas kalbėti apie jį ir jo kūrybą. Kodėl?

Pabandykime išryškinti rašytojo pėdsakus Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros erdvėje. Ar tų pėdsakų esama? Ar jų daug ir ar jie ženklūs? Kol kas negalėtume labai tiksliai atsakyti. Išsamiam pasakojimui reikia ilgai truksiančios šaltinių paieškos. Šį darbą dar reikės atlikti. Šių eilučių autorius renka medžiagą apie H. Sudermanną jau ne pirmą dešimtmetį, tačiau ne nuolat ir ne itin atkakliai, todėl jos pluoštas ne per storiausias. Tačiau jis vis dėlto šį tą paliudija.

H. Sudermanno ženklai Mažajoje Lietuvoje yra dvejoji: būties ir minties. Pirmiesiems skirtume gimtąjį namą Macikuose, neišlikusio tėvų namo vietą Šilutėje, šeimos kapavietę senosiose evangelikų liuteronų kapinėse su autentišku įrašu atminimo lentoje „Ruhestätte der Familie Sudermann, 1897“, kapinių medžių alėjas ir senąsias Šilutės gatves, menančias rašytoją. Tai nepaprastai svarbūs ir įpareigojantys paminklai, kurie mus glaudžiai sieja su rašytojo kūrybos pasauliu ir tuo pasauliu, kuris prasideda už Lietuvos ribų. Tie paminklai visada bus lankomi ir, norim to ar nenorim, pagal jų būklę bus sprendžiama ir apie mus pačius.

Daugiausia mums jau neapčiuopiamų rašytojo būties pėdsakų užfiksavo amžininkai. Ir prasideda jų takas kitą dieną, kai 1889 m. Berlyno Lessingo teatre buvo suvaidinta H. Sudermanno drama „Garbė“. Tada šilutiškis į Berlyno ir į pasaulio gatvę pirmą sykį išėjo aukštai pakelta galva [19]. Nuo šios istorine tapusios akimirkos tėviškėnai ir pradėjo sekti garsiojo sūnaus žodžius ir žingsnius. Jei nelabai klystu, nuo 1890 metų H. Sudermanno vardas pasirodo Rytų Prūsijos mokyklų chrestomatijose, istorijos

vadovėliuose ir krašto pažinimo skaitiniuose, periodikos leidinių kronikose. Buvo laukiamas H. Sudermanno žodis. Jis į tėviškę grįžo per Karaliaučių, Tilžę, Klaipėdą. Ankstyviausia žinia, kurią pavyko užtikti, yra Šilokarčemos apskrities vokiško laikraščio 1891 m. balandžio 7 d. skelbimas. Jame rašoma, kad sujungtų Tilžės ir Klaipėdos miesto teatrų direkcija, vadovaujama E. Hannemanno, Fuhrmanno viešbutyje Žibuose balandžio 11 d. rengia H. Sudermanno vakarą, kuriame bus vaidinama penkių veiksmų drama „Sodomos galas“. Bilietus jau pardavinėjęs minėto viešbučio savininkas (perkant iš karto už vieną reikia mokėti 2 markes, prieš spektaklį – 2,5 markės) [32]. Nežinia, kaip pasisekė šis vakaras – recenzijų nerasta, o greičiausiai jų nė nebuvo kam rašyti. Tilžės „Birutės“ laikraštyje 1913 m. pasirodė žinutė apie rašytojo apsilankymą pas 84 metų motiną Šilokarčemoje. Pažymėta, kad H. Sudermannas tada viešai skaitęs savo kūrybą [25]. Laikraščio redaktorius Jonas Vanagaitis ją įvertino kategoriškai ir neigiamai. Esą, autorius šališkas ir nepalankus lietuviams. Ši mintis dar kartą pabrėžta kitame „Birutės“ numeryje, kuriame pranešama apie Tilžės teatro gastroles. Jo artistai su H. Sudermanno „Joninėmis“ apvažiavę Kaukėnus, Naująją, Skaistgirius ir kitus krašto miestus bei miestelius [27]. Neišku, kokią poveikį padarė J. Vanagaičio nuomonė, bet ji atitiko gana komplikuatą lietuvių visuomenės tautinės sąmonės būklę. Tokios nuotaikos lėmė, kad nė viena H. Sudermanno pjesė nepateko į Mažosios Lietuvos lietuvių mėgėjiško teatro repertuarą, nors šio žanro kūrinių, ypač lietuviškais motyvais, nepaprastai trūko. Kita vertus, tautinės kultūros ir savimonės puoselėtojai negalėjo nepastebėti H. Sudermanno pažinimo Didžiojoje Lietuvoje. Rašytojo pjesė „Peteliškių mūšis“ du sezonus (1894–1896) buvo vaidinama Vilniaus rusų dramos teatre, o vieną labiausiai pasisekusių vaidmenų – Rozi – atliko garsioji aktorė Vera Komisarževskaja. Dar iki Pirmojo pasaulinio karo Lietuvoje ir Amerikoje lietuviškai išleidžiamos dramos *Jonas Krikštytojas* (1909) ir *Joninės* (1912). Tai darė poveikį ir mažlietuvių nusiteikimui, skatino atidžiau gilintis į kraštiečio kūrybą, jo santykius su lietuviais, požiūrio į juos sklaidą ir kaitą. Vienas iš tokių įrodymų, tiesa, kuklių, yra protestantiškoje „Pagalboje“ įdėtas pirmosios lietuviškų rankdarbių parodos kaizerinės Vokietijos sostinėje aprašymas. Ji vyko 1908 m. lapkričio 23–27 d. Vokietij-

jos vidaus reikalų ministerijos rūmuose, rengė ir pristatė Prūsijos seimo (landtago) deputatas Vilius Gaigalaitis. „Pagalbos“ korespondencijoje pabrėžta, kad tarp žymių parodos lankytojų, aukštų valdininkų ir prūsiškosios diduomenės buvo ir *pagirtasis raštininkas Sudermann* (*kuris iš šilokarčiamiškių kilęs*) [13]. Iškalbi detalė – rašytoją gimtinė jaudino ir traukė, galbūt žadino įkvėpimą.

Vydūną galėtume vadinti jei ne H. Sudermanno aplinkos, tai bent nors artimų interesų žmogumi. Juos siejo ne tik gimtinės artumas (Macikai ir Jonaičiai beveik greta), bet ir dvasios akiračiai, galiausiai atvedę ir į tiesioginę pažintį. Vydūno kūryboje, ypač publicistikoje, H. Sudermannas dažnas svečias. Tilžės lietuvių mąstytoją domino išgarsėjusio kraštiečio kūrybos gilumas, suvokimo savitumas, visuomenės reakcija ir nuomonių įvairovė. Savo rengiamuose ir leidžiamuose žurnaluose jis yra taisęs Jono Šliūpo dėl neatidumo įvertas spaudos klaidas apie H. Sudermanno garsiuosius veikalus [34], aprašė dramaturgo ir Berlyno valstybinio teatro ginčą dėl „Užkampio laimės“ pastatymo [37]. Šios Vydūno pastabos skelbtos tarsi pašaliečio nuomonė, be simpatijų ar antipatijų, akivaizdžios laikysenos. Tačiau ne visada autorius buvo abejingas liudininkas. Jis knygoje *Lietuva praecityje ir dabartyje* [36] papriekaištavo H. Sudermannui dėl, jo nuomone, šališko lietuvių vaizdavimo savo kūryboje. Rašytojas jautriai reagavo į pastabas. Jis aplankė Vydūną Tilžėje, teisinosi, aiškino, kad nė nemanas žeminti lietuvių. Vydūnas, atrodo, suprato kraštietį: jis lietuvius vaizdavo tokius, kokius juos sugebėjo pažinti. Tik problema buvo ta, kad H. Sudermannas jų pažino labai mažai ir tik tokius, kurie labiausiai tiko jo romanų siužetams ir pjesių intrigoms. Dar kartą ginčų sukėlė P. Navardausko straipsnis „Sudermannas rašytojas“, įdėtas uostamiesčio gotikiniu raidynu leidžiamame laikraštyje „Kaimynas“ [19]. Tai labai įdomus ir turiningas pažintinio pobūdžio rašinys, be kita ko, pabrėžiantis, kad H. Sudermannas buvo tolerantiškas kitų tautų atžvilgiu. Esą, negalima sutikti su spaudoje pasitaikančiu teiginiu, kad jis tendencingai vaizdavo lietuvius. Vydūnas straipsnio autoriui nepritarė ir bene pirmą sykį Mažosios Lietuvos lietuvių visuomenei taip atvirai išdėstė savo nuomonę [39]. Jo įsitikinimu, H. Sudermanno kūryboje lietuviai parodomi kaip *žmogiško menkumo asmenys*, autorius nesistengęs rasti ir nematęs lietuvių teigiamų, iškilų ir taurių savybių. Tur-

tingo ir pavyzdingo lietuvio iš esmės negalį būti. Toks esąs tik vokietis. Tačiau Vydūnas sutirštino spalvas, dėl požiūrio šališkumo kaltindamas vien H. Sudermanną. Toks buvo visos valstybę valdančios viršūnės požiūris, todėl ir dominuojantis visuomenėje. H. Sudermannas nebuvo ir negalėjo būti lietuviybės apologetas, kad ir kiek iš jo tikėtasi. Rašytojas lietuviškąją medžiagą naudojo nenuosekliai: tiek, kiek jos reikėjo vaizduotei ir įkvėpimui kurstyti. Ne paslaptis, kad H. Sudermannas nemokėjo lietuvių kalbos. Jam keletą kartų Vydūnas aiškino pačius paprasčiausius lietuviškus žodžius [39]. Teisingumo dėlei turėtume paprieikaštauti ir Vydūnui. Jis lietuvių problemą atskyrė nuo visos H. Sudermanno kūrybos. Vydūnas nematė rašytojo ir jo kūrybos visumos.

Tarpukario lietuviškoje spaudoje gana plačiai aprašyti H. Sudermanno dramų pastatymai Klaipėdoje. Uostamiesčio meno mylėtojams viena po kitos buvo rodomos valstybinio teatro Šiaulių skyriaus artistų vaidinama komedija „Drugeliai“ (1932) [3; 28] ir drama „Tėviškė“ (1935) [12]. Pastarąjį spektaklį lydėjo ypatinga sėkmė. Tokio žiūrovų antplūdžio teatras dar nebuvo matęs. Likimo ironija: tuo pačiu metu ir tų pačių artistų Vydūno veikalo pastatymas lietuviškosios visuomenės liko nepastebėtas.

Mažoji Lietuva H. Sudermanno kūrybos atšvaitus galėjo pažinti ir iš kino ekranų. Klaipėdoje 1934 m. kino teatre „Capitol“ buvo rodomas filmas (skelbimuose pabrėžta – garsinis) „Giesmių giesmė“ pagal to paties pavadinimo kūrinį [6]. Jame vaidino prieškario įžymybė Marlena Dietrich. H. Sudermanno šlovė negeso ir Trečiojo reicho kinematografe. Klaipėdos ir Tilžės laikraščiuose yra glaustų žinučių apie veikalą „Kelionė į Tilžę“ ir „Joninių ugnys“ ekranizavimą [26]. Jie buvo filmuojami Kuršių nerijoje, Pamaryje, Tilžėje. Ar jie iki šiol tebesaugomi Vokietijos kino archyvuose? Jei taip, tad gal galėtume gauti tų filmų (bent vieno) kopiją?

Iš gyvenimo H. Sudermannas taip pat neišėjo nepastebėtas. Saulelei leidžiantis vakarop, Mažoji Lietuva iš laikraščių sužinojo apie rašytojo savitai sutiktą paskutinį jubiliejų (70-metį) – viešumo jis išsvengė vienas pats išėjęs į kalnus. Sukakties proga kraštiečių Vydūnas pasveikino laišku ir įdėta žydinčio šilojaus šakele [35]. Už tai rašytojas iš širdies padėkojo. Spaudoje gana plačiai nušviestos paskutinės H. Sudermanno gyvenimo dienos ir mirtis, dėta

nuotraukų. Neužmiršta pabrėžti, kad *velionis daug davė vokiečių literatūrai*, bet *lietuviai labai savotiškai aprašyti yra* [14].

Mažosios Lietuvos kultūros istorijoje gerai matomas H. Sudermanno įvertinimo dar gyvam esant ir atminimo įamžinimo siekis. Jo pradžia – 1921 m. Tada, ekonominio sunkmečio spaudžiami, Šilutės gyventojai nutarė išleisti savo laikinuosius, vadinamuosius „bėdos“ pinigus [9]. Taip buvo sukurti keturių nominalų (25, 50, 75 pfenigų ir 1 markės) banknotai, kurių vienoje pusėje įdėtas rašytojo portretas, kitoje pavaizduotas jo tėvų namas ir išspausdinti lakūs prozos ir poezijos tekstai. Juos šilutiškių prašymu autorius specialiai kūrė šiems pinigams. Lyrinis eilėraštis „Šilokarčema“ (*Blaues Haff und bunte Wiesen* <...>) netikėtai išpopuliarėjo. Jis net pateko į Vokietijos vidurinių mokyklų vadovėlius ir yra išverstas į lietuvių kalbą:

*Margos pievos, melsvos marios,
Varnų miškas ir karklynai.
Man tave pasveikint dera,
Mano mieste, o gimtine!*

*Ir čionai, kur gavo vardą
Tarp šilojų karčema,
Stovi tu puošni šį kartą –
Auk, Šilute, mylima!*

(Vertė Vladas Nausėdas)

Tačiau ne visi kraštiečių planai išsipildė. Jie tikėjosi pasipelnyti iš retų pinigų kolekcininkų kišenės, bet uždarbis dėl ekonominio sunkmečio buvo menkas. Dar ir pinigai dėl politinių permainų galiojo vos kelis mėnesius. Tik šiandien, praėjus kone šimtui metų, už visų keturių banknotų rinkinį jau mokama apie pusę tūkstančio litų. Aišku, kaina nuolat auga.

Lankytojus į Šilutę traukdavo memorialinės ir atminimo vietos, ypač šeimos kapavietė, aprašyta 1932 m. išleistame H. Sudermanno laišku žmonai rinkinyje [24, 141]. Knygoje įdėta keletas kokybiškų, tarp jų ir mamos, nuotraukų. Šilutės ribas peržengė visuomenės iniciatyva pastatyti rašytojui paminklą. Sumanymas, pastangos, projektai, jų įgyvendinimas buvo nuolat lydimas spaudos pranešimų, galiausiai ir paminklo atidengimo iškilmų apra-

šymo. Juos dar papildė skelbiamos nuotraukos, keliskart leistas geros kokybės atvirukas, tapęs vertingu ikonografiniu šaltiniu. Bet liko ir nuoskauda: paminklo statymo komitetą sudarė tik viena miestelio gyventojų dalis – vokiškoji. „Lietuvos Keleivio“ korespondentas tada taikliai pasakė: *Sudermannas yra sūnus viso Klaipėdos krašto* [30]. Aišku, dėl visuomenės skilimo pats H. Sudermannas niekuo dėtas. Tai politinės įtampos padarinys. Paskutinė žinoma H. Sudermanno atminimo pagerbimo pastanga buvo padaryta Klaipėdos savivaldybės, kuri 1938 m. spalio mėnesį naujame miesto gyvenamųjų namų rajone, netoli kareivinių, į rytus nuo Montės gatvės (šalia senosios sporto aikštės), nutiestą gatvę pavadino Hermannu Sudermannu vardu [16]. Deja, sovietiniu pokariu ji ištrynė iš uostamiesčio gatvių sąrašo ir neatkūrė iki šiol. Tačiau nepriklausomybės laikais rašytojo vardu buvo pavadinta vidurinė mokykla.

H. Sudermanno vardo paminėjimų galima užtikti ir pokario Vokietijoje atsidūrusių Mažosios Lietuvos lietuvių kultūrinės spaudos skiltyse. Jose yra Vydūno sukeltos diskusijos dėl rašytojo požiūrio į lietuviškųjų personažų vaizdavimą tęsinys ir kai kurių pastabų apie asmeninį H. Sudermanno gyvenimą bei šeimos likimą. Hanoveryje leistame „Keleivyje“ 1954 m. rašyta, kad vienoje Vakarų Vokietijos sanatorijų sulaukęs 67 metų mirė H. Sudermanno posūnis Rolfas Lauckneris [15]. Jis išgarsėjęs pjese „Pamokslas Lietuvoje“ (Predigt im Litauen).

Neperdėsimė ir nesuklysimė teigdami, kad H. Sudermanno – žmogaus ir kūrėjo – ženklai Mažosios Lietuvos kultūros horizonte gana gerai įžvelgiami, tačiau negalėtume pranašauti, kokia linkme klostysis jų ateitis ir likimas. Jų tvarumą dar turėtų patvirtinti pats gyvenimas, lietuvininkų kultūrinių tradicijų perėmėjai ir puoselėtojai, šių dienų *Lietuviškų istorijų* vertintojai. Kaip ir praeityje, tarpininke ir iniciatyvų skatintoja privalėtų būti Didžioji Lietuva, randanti supratimą ir bendrą kalbą su rašytojo tautiečiais jo antrojoje tėvynėje – Vokietijoje. Daug ką jau ir padarėmė. Tėvynėje ir išeivijoje ne kartą išleisti apsakymų rinkinio *Lietuviškos istorijos* ir kitų kūrinių vertimai, jų motyvais pastatyti teatro, televizijos ir net operos spektakliai, sukurtas vaidybinis filmas „Kelionė į rojų“ [5; 10]. Ateitis daug priklausys nuo dabartinių šilutiškių įžvalgumo ir ryžto. Šiame Pamario mieste jau penkiolika metų vei-

čia Hermanno Sudermanno literatūros klubas, akinaš iniciatyvas ir darbus. Jis dalyvavo atkuriant karo metais sunaikintą rašytojo paminklą [2], primena sukaktis [1], rengia konferencijas, išleido du zudermanianos tematikos straipsnių rinkinius [20; 31]. Žinomo visuomenės autoriteto ir įžvalgios pirmininkės dr. Romualdos Dobranskienės vadovaujamas klubas telkia rėmėjus namie ir svetur. Pernai rudenį Šilutės Fridricho Bajoraičio bibliotekoje H. Sudermanno 150-mečio proga veikė rašytojo knygų paroda ir buvo išleistas iliustruotas katalogas [8]. Parama atėjo iš rašytojo jaunystės miesto – Karaliaučiaus. Bendradarbiaujant jo ir Lietuvos intelektualams, 2007 metais pasirodė pirmasis *Lietuviškų istorijų* vertimas į rusų kalbą. Knyga sulaukė pelnyto pripažinimo, o projekto autoriai – vertėjas Semas Simkinas ir Lietuvos generalinio konsulato kultūros atašė Arvydas Juozaitis – palaikymo ir paskatų plėtoti krašto praeities rašytojų kūrybos aktualinimą.

Poreikis H. Sudermanui išlieka, stengtis vertėtų. Be rašytojo, su kuriuo esame susaistyti likimu, daug prarastume. Jis buvo, yra ir bus viena iš svarbesnių patvaraus ryšio su pasaulio kultūra ir literatūra galimybių. H. Sudermanno atminimas ir paveldas padės keistis mums patiems.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. ALEKSĖJŪNIENĖ, Aldona. H. Sudermanno 70-osios mirties metinės Šilutėje. *Lietuvos rytas*, 1998, lapkr. 3 (nr. 257), p. 2 – (Mūsų malūnas).
2. ALEKSĖJŪNIENĖ, Aldona. Šilutėje atkurtas paminklas H. Sudermanui. *Lietuvos rytas*, 1996, geg. 28 (nr. 123), p. 17.
3. „Aukuras“ Klaipėdoje. *Lietuvos Keleivis*, 1932, saus. 7 (nr. 5), p. 4.
4. Briefe Sudermanns an seine Frau. *Das Reich der Frau*. Beilage des „Meme-ler Dampfboots“. Memel, 1932, 29. Sept. (nr. 229).
5. CIMBALIUK D. „Kelionė į Tilžę“ žydrajame ekrane. *Kultūros barai*, 1976, nr. 7, p. 71–72.
6. Capitol. *Lietuvos Keleivis*, 1934, saus. 30 (nr. 23), p. 4.
7. Garsusis Szilutės Rašytojas Ermanas Sudermanas norėjo mirti. *Lietuvos Keleivis*, 1928, spal. 25 (nr. 249), p. 3: nuotr.
8. *Hermannas Sudermannas savo ir mūsų knygoje*: Iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos išleistų rašytojo knygų parodos katalogas / Šilutės rajono savivaldybės Fridricho Bajoraičio viešoji biblioteka; parengė Domas KAUNAS. Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2007. 33, [2] p.
9. Iš Mažosios Lietuvos. Szilutė. *Prūsų Lietuvių Balšas*. Tilžė, 1921, meij. 27 (nr. 120), p. 3.

10. JABLONSKIENĖ A. Kelionė į rojų. *Kinas*, 1980, nr. 8, p. 16–18.
11. KITTEL, Arthur. *37 Jahre Landarzt in Preussisch-Litauen (1869–1906)*. Memel: F. W. Siebert Memeler Dampfboot Akt. Ges., 1926, p. 54–56.
12. KLIMAITIS P. Sudermano „Tėviškė“ Klaipėdoje. *Lietuвос Keleiwis*, 1935, spal. 18 (nr. 242), p. 4.
13. Lietuviškoji Paroda Berlyne <...>. *Pagalba*. Priekulė, 1908, Nr. 11–12, p. 124.
14. Mirė Klaipėdiškis Wokiečių Rašytojas. *Lietuвос Keleiwis*, 1928, lapkr. 24 (nr. 274), p. 2.
15. Naujienos. *Keleivis*. Hannover-Klefeld, 1954, kov.–bal., nr. 3–5, p. 4.
16. Naujų gatvių pavadinimai. *Lietuвос Keleiwis*, 1938, spal. 21 (nr. 244), p. 3.
17. NAVARDAITIS P. [Pratarmė]. Iš SUDERMANN, Hermann. *Die Reise nach Tilsit*. Kaunas, 1935, p. 3–12.
18. NAWARDAUSKAS P. Iš Sudermano Gyvenimo. *Kaimynas*. „Lietuвос Keleiwio“ Nėdelinis Priedas. Klaipėda, 1930, nr. 51, p. 404–406; nr. 52, p. 415–416.
19. NAWARDAUSKAS P. Sudermanas Rašytojas. *Ten pat*, 1931, nr. 1, p. 2–4.
20. *Rašytojas ir gimtinė*: straipsnių rinkinys. Šilutės Hermanno Sudermano visuomeninis liteartūrinis klubas; [sudarė Romualda DOBRANSKIENĖ]. Klaipėda, 1999. 151 p.
21. SCHILLER, Christiane. Hermannas Sudermannas ir lietuvių kalba. *Kultūros barai*, 1992, nr. 9–10, p. 104–105.
22. SEMBRITZKI, Johannes; BITTENS, Artur. *Geschichte des Kreises Heydekrug*. Memel, 1920, p. 226.
23. SKRUPSKELIS, Ignas. Hermannas Sudermannas. *Židinys*, 1929, nr. 1, p. 78–82.
24. SUDERMANN, Hermann. *Briefe Hermann Sudermanns an seine Frau (1891–1924)* / Herausgegeben von Dr. Irmgard Leux. Stuttgart, Berlin: J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1932. X, 333 p.
25. Sudermannas Šilokarčiameje. *Birutė*. Tilžė, 1913, vas. 14 (nr. 7), p. 3.
26. Sudermanns „Reise nach Tilsit“. *Baltischer Beobachter*, 1939, 19. Febr. (nr. 42), p. 5.
27. Sudermano vakarai. *Birutė*, 1913, bal. 11 (nr. 15), p. 3.
28. Szį Sekmadienį Miesto Teatre statomi „Drugeliai“. *Lietuвос Keleiwis*, 1932, saus. 10 (nr. 8), p. 3.
29. Szilokarcziameje. *Nauja lietuviška Ceitunga*. Tilžė, 1919, aug. 2 (nr. 92), p. 3.
30. Szilutė (Sudermanui statys Paminklą). *Lietuвос Keleiwis*, 1929, geg. 1 (nr. 99), p. 3.
31. *Tarp Šilutės ir Berlyno*: moksliniai, publicistiniai straipsniai / Šilutės Hermano Zudermano literatūrinės kraštotryos klubas; sudarė Romualda DOBRANSKIENĖ. Šilutė, 2004. 161 p.
32. Theater in Sziben-Heydekrug. *Heydekruger Kreisblatt*, 1891, 7. April (nr. 14), p. 140.

33. TYRUOLIS, Alfonsas. Lietuviai Sudermano raštuose: Jo „Lietuviškoms apysakoms“ šiemet sucina 65 metai. *Tėviškės žiburiai*. Torontas, 1982, bal. 22.
34. VYDŪNAS. Apžvalga. *Jaunimas*. Tilžė, 1911, kovas, p. 16–17.
35. VYDŪNAS. Du tos pačios tėviškės žmonės: Vydūnas ir Hermann'as Sudermann'as. *Keleivis*. Augsburgas, 1951, spal.–gruod. (nr. 12–14), p. 13.
36. VYDŪNAS. *Kalėjimas – laisvėjimas*. Detmold: Lietuvos skautų sąjungos brolijos vadija, 1947, p. 4.
37. VYDŪNAS. *Litauen in Vergangenheit und Gegenwart*. W. St. Vidunas. Tilsit: Lituania, 1916, p. 14–15.
38. VYDŪNAS. Mūsų raštija. *Darbymetis*. Tilžė, 1921, nr. 3, p. 53.
39. VYDŪNAS. Wokietis Rašytojas Hermann'as Sudermann'as ir mes. *Lietu-wos Keleiwis*, 1931, saus. 22 (nr. 17), p. 2 (priedas).

ORIENTALISTINIS PĖDSAKAS MISIONIERIAUS KRISTUPO LOKIO GYVENIME IR PUBLIKACIJOSE

Oriento lietuviškieji pėdsakai pinasi iš kelių labai savitų ir gilius klodus siekiančių gijų, kurių viena veda Mažąjį Lietuvon. Jį paliko lietuviai misionieriai. Svarbiausi Vokietijos evangelikų liuteronų misijų centrai veikė Berlyne. Jų buvo tik du, tačiau abu itin skvarbūs ir įtakingi. Hermanno Theodoro Wangemanno vardu pavadinta misija orientavosi į Afriką, Johanneso Evangelisto Gossnerio – į Pietryčių Aziją. Misijų vadovai nuo XIX a. pradžios iki jo vidurio išplėtojo plačią ir įtaigią propagandinę kampaniją, leidusią sutelkti rėmėjus ir lėšas, kad būtų galima profesionaliai rengti misionierius ir juos siųsti į tolimas šalis. Mažosios Lietuvos lietuviai buvo vieni aktyviausių misijų sąjūdžio dalyvių, teikę didžiulę paramą aukomis ir žmonėmis. Pirmasis lietuvis, išvykęs į Indiją 1863 m., buvo Dovydas Didlaukis (1836–1897). Jis dirbo misijos Govindpuro, Gosnerpuro, Ghasipuro, Purulo ir Ranchi stotyse Bengalijoje. Mūsų duomenimis, iki Pirmojo pasaulinio karo į Indijos ir Kinijos misijas buvo išvykę aštuoni lietuviai, kai kurie – su šeimomis. Visi jie palaikė nuolatinę dvasinę ir dalykinę ryšį su tėvyne, padėjusį išsaugoti tautinę tapatybę: gimtąją kalbą, kultūrą ir etninę savivoką. Tačiau jų politinė ir pilietinė orientacija buvo įvairi, labiausiai linkusi pabrėžti uolius ir ištikimo prūsiskosios valstybės šalininko įsitikinimus ir laikyseną.

Misijų veikla vertintina įvairiopai. Viena vertus, jos buvo glaudžiai susipynusios su savigynos galimybių neturėjusių pasaulio tautų ekonominio ir dvasinio kolonizavimo politikos uždaviniais, o kita vertus – tiesė kelius abipusiam europiečių ir čia buvusių pažinimui ir suartėjimui, dvasiniam sąmonėjimui ir civilizacinei pažangai. Tarp misionierių, taip pat ir lietuvių, buvo egzotiškoms Rytų kalboms gabių, kūrybingų, jautrių ir pasirengusių

aukotis asmenybių. Iš jų publikacijų lietuviškoje periodikoje Mažosios Lietuvos lietuviai jau XIX a. gana gerai pažino Indijos, Kinijos, Šiaurės ir Pietų Afrikos čiabuvių dvasinį pasaulį ir egzotišką gamtinę aplinką. Misijų sąjūdis sukūrė prielaidas svarbiai komunikacijos priemonei – lietuviškai periodinei spaudai atsirasti. Jos pradininkai buvo „Nušidawimai Diewo Karalytėje“ (1823–1825) ir „Nušidawimai apie Ewangelijos Prajiplatinimą tarp Žydų ir Pagonų“ (1832–1921), o steigėjas ir leidėjas – Karaliaučiaus misijų draugija, produktyviai pasinaudojusi tiesioginio ryšio su patiklia lietuvių valstiečių bendruomene galimybėmis. Kartu su šiais leidiniais sparčiai rutuliojosi publicistikos misijų tema žanras pasaulietinėje periodinėje spaudoje. Jos autoriai tapė gana spalvingą ir dėl siužeto originalumo išpūdingą žygio vardan Evangelijos pergalės „Dievo karalystėje“ panoramą. Aišku, ji iš prigimties buvo tendencinga ir tikslinga, vykusiai išnaudojusi sparčiai bręstančios propagandos poveikio ir sklaidos priemonių arsenalą. Skaitytojų pasitikėjimas misionierių autoritetu ir jų skelbiamu žodžiu buvo nepaprastai didelis. Todėl spauda, plėtojusi misijų tematiką, galėjo tikėtis visiško nemažos dalies visuomenės palaikymo. Tarpininko vaidmenį atliko ir knyga. Vien per XX a. pirmąjį dešimtmetį lietuviai misionieriai į gimtąją kalbą išvertė ir išleido daugiau kaip tris dešimtis įvairios apimties knygelių. Jų teksto informatyvumą ir įtaigą didino skaitytojui dar neregėtų siužetų iliustracijos. Iš pradžių naudoti raiziniai, kuriuos veikiai išstūmė nuotraukos. Pustonio efektas iliustraciją padarė išraiškingesnę ir tikroviškesnę, to ir reikėjo naujųjų laikų spaudos pranašumų vertintojui.

Lietuvių misionierių vaidmuo, susijęs su Lietuvos ir Oriento kultūrų ryšiais, tebėra netyrinėtas. Dėl šios priežasties mažai žinomi patys misijų darbuotojai, jų biografiniai duomenys ir kūryba, sąsajos su gimtuoju kraštu ir pėdsakai jo istorijoje. Dėl sudėtingo likimo kiek daugiau atskleistas K. Lokio gyvenimas ir veikla. Jo pirmoji biograma buvo įdėta išeivių *Lietuvių enciklopedijoje* [27], kita, kur kas išsamesnė ir praplėsta biobibliografijos duomenimis – Lietuvos knygų rūmų leistoje fundamentalioje lietuviškų knygų retrospektyviojoje bibliografijoje [25]. Medžiagą K. Lokio ir jo žmonos Urtės biografijoms, kurias teko rašyti šių eilučių autoriui, papildė ir patikslino vienas iš Vokietijoje gy-

Kristupas Lokys ir Stefanas Khariya Samadas.
Atvirukas. Autoriaus rinkinys

venusią sūnų – Paulius Lokys. Jis buvo patriotinių įsitikinimų, šalinosi ir nacionalsocialistų, ir sovietų valdžios, todėl yra atkreipęs Klaipėdos krašto istorikų dėmesį. Daugiausia P. Lokio ir šeimos genealoginių ir biografinių duomenų pateikė 1939 metų klaipėdiškių optantų žinyno sudarytoja A. Arbušauskaitė [5]. Jos surastus archyvinis dokumentus patikslino amžininkų liudijimai. Tačiau tikroviškas K. Lokio pėdsakas Lietuvos ir Oriento ryšių istorijoje gali būti nustatytas tiriant XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Mažosios Lietuvos lietuvių spaudą. Tik iš jos galima atsekti periodikos publikacijų indiškoji tema genezę, knygų rengimo ir sklaidos aplinkybes. Tokios medžiagos apibendrinimu ir remiasi skelbiamas darbas.

Kristupas Lokys (vokiečių šaltiniuose dažniausiai rašoma Christoph Lokies) gimė 1860 m. gruodžio 8 d. buvusios Tilžės apskrities Nelaimiškių kaime. Būtina patikslinti, kad jo pavadinimas jau seniai išnykęs iš geografinių realiųjų ir administraci-

nio teritorinio suskirstymo žinytų. Kaimas (vokiškai vadintas Georgesubien) 1894 m. buvo prijungtas prie Svaraitkiemių, kurie Klaipėdos krašto laikais priklausė Pagėgių apskrities, dabar – Šilutės rajono savivaldybės Usėnų seniūnijai. Artimiausias ūkinio, kultūrinio ir tikišinio gyvenimo centras buvo Katyčių bažnytkaimis, įsikūręs pačiame Vokietijos ir Rusijos imperijų pasienyje. Jame pynėsi abiejų Lietuvos dalių – Mažosios ir Didžiosios – žmonių interesai ir likimai. Visi šie pavadinimai susiję tik su K. Lokio jaunystės laikais. Apie jo tėvus žinių nerasta, bet aišku, kad šeima, kaip ir visas kaimas (netgi 1905 m. surašymo duomenimis, Svaraitkiemiuose lietuviai sudarė 70,5 proc. gyventojų), buvo gana lietuviška. Vėliau, matyt, remdamiesi amžininkų liudijimais, biografai rašė, kad K. Lokys augęs stiprioje pietistų sąjūdžio aplinkoje, uoliai lankęs evangelikų liuteronų namų pamaldas – iškalbaus ir gana liberalių pažiūrų sakytojo Jurkūno surinkimus Grandininkų kaime [14]. Mūsų spėjimu, jaunuolis greičiausiai lankė Katyčių pradžios mokyklą, nes čionykštėje bažnyčioje buvo konfirmuotas ir tapo visateisiu evangelikų liuteronų bendruomenės nariu. Greičiausiai darbo rankų perteklius nedideliame tėvų ūkyje ir surinkimų įtaka 1885 m. jį atvedė į žymaus evangelikų liuteronų tikišbos propaguotojo ir skleidėjo J. E. Gosnerio (1773–1858) įkurtą Berlyne misionierių mokyklą. Ji rengė Rytų Indijos misionierius ir tikišbos mokytojus. Mokykla teikė išlaikymą, dvasininko išsilavinimą, mokė kalbų. Ją K. Lokys lankė trejus metus ir sėkmingai išlaikė egzaminus. Matyt, jaunuolio būta gabaus, nes per trumpą laiką išmoko anglų ir tris indų kalbas. K. Lokys į Bengaliją Rytų Indijoje išvyko 1888 m. spalį [13], nors kai kur nurodoma kita, klaidinga, data. Jis, rodos, buvo antrasis Mažosios Lietuvos lietuvis misionierius, pasiekęs šią tolimą šalį. Pirmtakas D. Didlaukis čionykštėse misijos stotyse dirbo jau ketvirtį amžiaus. Ilgėdamasis tėvynės, jaunuolis dažnai susirašinėjo su artimaisiais, per juos susipažino su žinomo surinkimų sakytojo Anso Baltrio iš Letūkų dukra Urte, 1892 m. ją išsikvietė ir vedė [17]. Sunkiam išbandymui Rytų šalių misijose pasiryžusių lietuvių merginų netrūko. Galbūt jas viliojo nežinomybė arba prasmingo pašaukimo troškimas.

Romantiškos jaunuolių svajonės apie egzotišką šalį netruko išsisklaidyti. Misionierių šeimų gyvenimas buvo nepaprastai var-

gingas. Mažosios Lietuvos lietuviškuose laikraščiuose „Lietuviška Ceitunga“ ir „Keleiwis“ nuo 1889 m. skelbiamose Kristupo, o vėliau ir Urtės Lokių korespondencijose pasakojama apie čiabuvių skurdą, ligų epidemijas, europiečiams sunkiai pakeliamo klimato sąlygas. Jų rašiniuose yra daug pažintinio pobūdžio medžiagos, kuri traukė laikraščių skaitytojus. Padidėjęs tėvynainių dėmesys egzotikai paskatino K. Lokį įsteigti kultūros skleidimo Indijoje draugiją [2]. Iš jos tikėtasi pelno ir įvertinimo pasaulio akyse. Sumanymas aiškiai buvo nerealus, todėl mums nepavyko užtikti žinių netgi apie bandymą jį įgyvendinti. Kiti K. Lokio planai sulaukė kur kas didesnės sėkmės. Jų pėdsakas užtinkamas ir Indijos, ir Mažosios Lietuvos žemėje.

Po keturiolikos Indijoje praleistų metų misijos vyresnybė sudarė sąlygas Lokiams aplankyti tėviškę. Šeimoje jau augo penki vaikai: vyriausiajam buvo aštuoneri metai, jauniausiajam – šešios savaitės. Kelionė laivu ir traukiniu truko ilgai ir vargiai, Tilžę pasiekė 1902 m. balandžio pabaigoje. Šeimą lydėjo misijos mokytojas indas Stefanus Khariya Samadas [34]. Suprtingas ir paslaugus jaunuolis ėjo ir auklės, ir auklėtojo, ir tarno pareigas. Tėviškėje Lokiai nenustygo. Jie gyveno pas gimines Letūkuose, Tilžėje ir visur kitur, kur tik kviesdavo geranoriški bičiuliai ir šiaip smalsūs pažįstami. Iš spaudos straipsnių gerai žinomo misionieriaus vardas ir tolimos šalies nematytos išvaizdos pasiuntinys veikiai išgarsino atvykėlius. Ten, kur jie apsilankydavo, vykdavo gausios sueigos ir megzdavosi gyvos kalbos. Dalyvius traukė egzotika: jie godžiai klausė ir klausinėjo apie Indiją, nuolat prašydavo S. K. Samadą pakalbėti gimtąja šneka. Netrūko akylų spaudos talkininkų, laikraščiams uoliai teikusių šių sueigų aprašymus ir kalbų santraukas. Reta proga pasinaudojo Tilžės fotografas H. Steinwenderis. Jis skubiai išleido atvirukų, vaizduojančių indą ir lietuvių. Pamariorio kaimuose šių eilučių autorius užtiko dviejų siužetų atvirukų: vienuose K. Lokys ir S. K. Samadas nufotografuoti sėdintys prie knygų, kituose – stovintys visu ūgiu ir spaudžiantys rankas. Lyginant nesunku įsitikinti, kad atvirukų buvo ne vienas leidimas. Taip pat akivaizdu, kad juos noriai pirko. S. K. Samadas lietuvių šalyje praleido pusmetį. Svečias atgal į tėvynę leidosi 1902 m. spalį, kelionei dosniai sušelptas savanoriškomis aukomis ir kupinas nepakartojamų įspūdžių [4]. Jie bus ilgai neišblėję. Mažonoje

Lietuvoje patirtus įspūdžius indas noriai pasakojo savo gentainiams ir veikiai aprašė viename šalies laikraštyje [15]. Kažin ar apsiriksime sakydami, kad S. K. Samadas likimo įnoriu ir pats to neįtardamas tapo indų ir lietuvių kultūrinių ryšių pradininku. Gaila, jo rašiniai iki šiol tebėra nežinomi.

Per visą atostogų metą K. Lokys aktyviai reiškėsi lietuvių visuomeniniame sąjūdyje. Jis dalyvavo draugijų veikloje, rašė lietuvių interesus ginantiems laikraščiams. Leidybos ir kultūrinio švietimo draugijos Lietuvininkų susivienijimo Prūsiose posėdyje, vykusiam 1902 m. lapkričio 29 d. Tilžėje, misionierius pasiūlė įsteigti privačią mokyklą nepasiturinčių tėvų vaikams, kuri taptų atrama ginant lietuvių visuomeninius interesus [11]. Kalbėtojo manymu, ji skatintų tautiškai sąmoningos inteligentijos brandą. K. Lokys pagrįstai priekaištavo tautiečiams, kurie aukoja didžius pinigus misijoms išlaikyti, tačiau abejingai žvelgia į kur kas svarbesnius namų reikalus. Iš misionieriaus lūpų išsprūdę žodžiai kėlė susirinkusiųjų nuostabą. Iš jų sumanymui labai karštai pritarė tik būsimasis Vydūnas – Vilius Storostas, kiti abejojo arba iš viso netikėjo sėkme. Mokykla liko neįkurta. K. Lokys domėjosi V. Storosto vadovaujamu choru – Lietuviška giedojimo draugyste. Jos sėkminga veikla sužadino mintį įkurti Giedojimo surinkimą. Ši draugija turėjo rūpintis liaudiško giesmių giedojimo būdo ugdymu. Tuo tikslu K. Lokys parašė ir Martyno Jankaus spaustuvėje Bitėnuose išleido agitacinę brošiūrėlę *Gera Roda wierno Prieteliaus ir Brolio Kriftuje* [29]. Siekdamas didesnio poveikio, autorius dalį leidinėlio tiražo išsiuntinėjo žymesniems lietuvių visuomenės veikėjams, dalį išplatino tilžiškės „Naujos lietuviškos Ceitungos“ prenumeratoriams kaip nemokamą laikraščio priedą [32]. Ragi-nimas steigti giedojimo surinkimą taip pat nesulaukė platesnio pritarimo. Konservatyvių pietistinių surinkimų vadovai – žodžio sakytojai – į naują žiūrėjo įtariai, o vokiečių politinius interesus gynusi spauda autorių apkaltino lietuvių tautinio sąjūdžio kursty-mu ir nelobalumu prusiškajai valdžiai [9].

Gyvenimo sunkumų užgrūdintas misionierius dėl pirmųjų nesėkmių nepalūžo ir prieštaraujantiems nepasidavė. Savo tikslo jis atkakliai siekė vis daugiau išnaudodamas spaudos galimybes, o jos rengimui pasitelkė net artimuosius. Be pirmiau minėtos bro-

šiūrėlės, K. Lokys 1903 m. savo iniciatyva ir lėšomis išleido dar tris knygeles. Sudarytojo vardo neturintį rinkinį *Pafiuntinystės Giesmelės* greičiausiai parengė jis pats. Knygelė per vienerius metus išėjo dukart. Kiekvieno jos leidimo išliko tik po vieną egzempliorių. Jie abu buvo išleisti be antraštinio lapo, antraštė, kaip dažnai būdinga smulkiesiems evangelikų liuteronų giesmynėliams, pateikta pirmajame puslapyje prieš tekstą. Dėl savo retumo knygelė pažėrė mįslių ir supainiojo bibliografus. Pirmasis, kuris ją pastebėjo, buvo Ansas Bruožis. Iš pradžių jis registravo tik vieną *Pafiuntinystės Giesmelių* leidimą [10]. Vėliau Mažosios Lietuvos lietuvių spaudos tyrėjas užtiko kitokį egzempliorių. Šis atradimas pasiekė ir *Lietuvių bibliografijos* rengėją Vaclovą Biržišką. Remdamasis bendradarbio žiniomis, retrospektyviosios bibliografijos rodyklėje jis nurodė jau du K. Lokio knygelės leidimus, nors nė vieno jų egzemplioriaus nebuvo matęs [8]. Praėjus daugiau kaip pusei amžiaus, Knygų rūmų darbuotojams pavyko rasti tik vieną *Pafiuntinystės Giesmelių* egzempliorių, todėl jie suabejojo pirm-takais ir fundamentaliojoje lietuviškų knygų bibliografijoje registravo vieną knygelės leidimą [25]. Šis unikalus spaudinys laikomas Vilniaus universiteto bibliotekoje. Pažintis *de visu* rodo, kad jis sudarytas iš dviejų savarankiškų lankų ir spausdintas dviejų spaustuvių akivaizdžiai skirtingo dydžio šriftais: pirmieji aštuoni puslapiai – M. Jankaus Bitėnuose (leidimo duomenys nurodyti 8 puslapyje: *Verleger: Missionar Kr. Lokys, Tilsit. Druck von M. Jankus, Bittehenen*), kiti aštuoni puslapiai – Mikelio Jurgelaičio, valdžiusio Enzio Jagomasto spaustuvę (leidimo duomenys nurodyti 16 puslapyje: *Verleger: Missionar Kr. Lokys, Tilsit. Druck von M. Jurgeleit, Tilsit, Garnisonstr. 61*). Knygelėje sudėti 19-os populiarių, daugiausia vokiečių autorių giesmių, skirtų misijų dvasinei paramai, laisvi vertimai. Ryškia orientalistine žyme paženklinta dviejų dalių 17-oji giesmė. Jos pastaboje nurodyta, kad autorius yra indas Samadas (p. 15). Jaunuolis giesmę savo kalba padiktavęs 1902 m. rengdamasis grįžti į tėvynę, o lietuviškai užrašė jo kalbą mokanti *viena moteriškė*, tai yra Urtė Lokienė. Iš tikro šis kūrinys labiau skirtinas pasaulietinei nei religinei poezijai. Pagarbos ir dėkingumo lietuvių žemei kupinas indo eiles tuoj perspausdino populiarius Tilžės savaitraštis:

*Jau su Dievu, miela Lietuva,
Lietuva, su Dievu!
Gero tyriau tavyj' gana,
Gavau daug dovanų.
Surišai meilės ryšiais mane tu,
Todėl man skirtis yr' skaudu,
Lietuva, su Dievu! [6]*

Kitą *Pafiuntinysfės Giefmelių* egzempliorių mainų būdu iš Žaiginyje gyvenančio bibliofilo Kazio Grikšo 1991 m. įsigijo šių eilučių autorius. Giesmynėlis defektuotas – nėra dviejų lapų (7–10 puslapių). Nepaisant to, nesunku įsitikinti, kad knygelė yra naujo spaustuvinio rinkimo, spausdinta kitokiu šriftu vieno spaudos lanko apimties leidinyje, leidimo duomenys nurodyti 16 puslapyje: *Verleger: Missionar Kr. Lokys, Tilsit. Druck von M. Jurgeleit, Tilsit, Garnisonstr. 61*. Ar kas panašaus išspausdinta 8 puslapyje, deja, patikrinti negalime. Knygelėje taip pat yra rašybos ir turinio skirtumų. Pavadinime nėra „ė“ raidės (*Pafiuntinysfės Giefmeles*), keista giesmių tvarka, taip pat įdėta naujų, bet iš viso jų yra viena mažiau – 18 numeruotų giesmių, minėtoji 17-oji pernumeruota į 15-ąją (p. 16). Apimtis, matyt, glaudinta siekiant visą tekstą sutalpinti viename spaudos lanke. Ši aplinkybė taip pat perša mintį, kad egzempliorius galbūt priklauso antrajam *Pafiuntinysfės Giefmelių* leidimui.

Kitos dvi K. Lokio leistos knygelės buvo pažįstamų Indijos misionierių vokiečių rašinių misionieriaavimo tema vertimai. Iš įvairių publikacijų periodikoje Mažosios Lietuvos lietuviai palyginti gerai žinojo Gosnerpuro stoties misionieriaus Ernsto Wüste's vardą. Viena jo brošiūrėlė, į lietuvių kalbą versta Martyno Benjamino Laužemio, jau 1902 m. buvo pasirodžiusi Klaipėdoje. Kitą K. Lokio leistą E. Wüste's knygelę *Apie Piktenybę Diewaičių šlužbos tarp Kolų* išvertė žmona Urtė, spausdino M. Jankaus spaustuvė Bitėnuose. Joje pirmą kartą lietuvių kalba aprašyta indų mirties deivės Kali, dar vadintos Durgos ir kitais vardais, aukojimo šventė. Autorius buvo kulto apeigų stebėtojas ir, kaip krikščionis misionierius, aiškiai šališkas vertintojas. Ypač atstumiamai ir drastiškai piešiamas buivolo aukojimo vaizdas: *ne kaip žmonės, bet kaip padukusios bestijos užpuolė jie tą galviją be susimilimo kapoti. [...] Kraujas bėg jam*

iš šimtų ronų, prie to aš dar išvydau daug kirvių ronose bekišant, iš ko prižiūrintieji savo džiaugsmą turėjo. Vis durniaus kilo tas razbajavimas, vis daugiaus įnirto tas pulks! (p. 8). Matyt, suvokdamas galimą pernelyg emocingą ir griežtą lietuvių skaitytojo reakciją, K. Lokys knygelę papildė savo priedais. Jo autorius išdėstė kur kas nuosai-kesnį požiūrį į „pagonių“ mirties deivės garbinimą. Esą E. Wüste pateikė jau atgyvenusių apeigų aprašymą. K. Lokio žiniomis, šiais laikais aukojami galvijai nebekankinami, kartais pasitenkinama tik ožkomis, kurių mėsa per tą pačią šventę suvalgoma, taip pat gėlėmis ir šiaip užkandžiais (p. 10). Tai sušvelnino knygelės turinį. Misionierių emociniai išgyvenimai mūsų dienų skaitytojo greičiausiai liktų net nesuprasti. Ispanų korida, televizijos transliuojama milijonams žiūrovų, yra ne mažiau kruvina ir barbariška.

Neseniai mirusio gerai pažįstamo misionieriaus Ferdinando Hahno knygelę *Amžiaus Bėgis Raupfūtojo Harkhu* į lietuvių kalbą vertė K. Lokio uošvis Anas Baltris, o spausdino tas pats M. Jankus. Jos autorius pastabiai pasakoja apie tragišką paprasto žmogaus likimą. K. Lokio pastangomis ir lėšomis leistos knygelės sparčiai pasklido ir tapo mėgstama lietuvių skaitytojų lektūra. Jos gerokai praplėtė Mažosios Lietuvos gyventojų suvokimą apie tolimąją Indiją ir greičiausiai sužadino domėjimąsi misijų veiklos savitumu ir prasmingumu.

Rašydamas spaudai, skleisdamas knygeles ir gyvai dalyvau- damas visuomeninėje veikloje, K. Lokys galiausiai subrandino dirvą įkurti protestantišką kultūrinio švietimo ir labdaros drau- giją. Po parengiamųjų sueigų Tilžėje ir Klaipėdoje ji pradėjo veiklą 1904 m. vasario 27 d. uostamiestyje „Sandoros“ pavadi- nimu [12]. Steigėjų susirinkimas draugijos pirmininku išrinko A. Baltrį. „Sandora“ jungė lietuvių tautinio sąjūdžio protestan- tiško sparno aktyviuosius visuomenės narius. Dėl konfrontacijos su vokiečių politinėmis jėgomis draugija patyrė nesėkmių ir ne- tekčių, tačiau išsilaikė ir sustiprėjo. Ji plėtojo kultūros ir švietimo darbą, įsigijo sueigų ir renginių namus, įkūrė chorą, pučiamųjų orkestrą, muziejų, knygyną ir biblioteką, rengė tautodailės paro- das ir leido spaudą – pasaulietines ir tikiybines knygeles, puske- tvirto dešimtmečio gyvavusį žurnalą „Pagalba“ [22]. Sandoriečiai daug nuveikė išsaugant Mažosios Lietuvos lietuvių tautinį tapatu- mą ir jų ryšį su didžiąja tautos dalimi. Draugija padėjo atsiskleisti

tokiems žymiesiems visuomenės veikėjams kaip Vilius Gaigalaitis, Adomas Einaras ir Jonas Birškus.

K. Lokys su šeima tėviškėje praleido ne vienerius, kaip numatė misijos vadovai, bet dvejus metus. Mat beatostogaujant gimė dar vienas vaikas. Grįžti Indijon pradėta rengtis 1904 m. vasarą. Artėjant išsiskyrimui, fotografas H. Steinwenderis išleido didoką šeimos portretą su užrašu lietuvių kalba: *Pasiuntinys Lokies su Pacze ir Kudikeis Atlykos Laike sawo Tewiškej' 1903–4. Su sawo Pacze ir dviem sawo mažiauseis Kudikeis keliaus 3. Novemberi nū Tryesto į Ryt-Indiją-Bengalii, kur jis nū Meto 1888 buwęs yra*. Vienintelį jo egzempliorių turi šio straipsnio autorius. Portretas buvo rastas, jei neapgauna atmintis, 1974 m. žiemą pas vieną seną klaipėdiškę Svencelės kaime, o dabar jau yra reprodukuotas albume *Mažosios Lietuvos veidai ir vaizdai* [23]. Į tolimą kelionę Lokiai išvyko per tuometinės Austrijos-Vengrijos imperijos Triesto uostą (dabar priklauso Italijai) prie Adrijos jūros su mažiausiomis dukromis Ilže, Trūde ir Rūta. Du viduriniai vaikai liko Kalvelių kaime senelės globoje, du vyresnieji, Ansas ir Grėtė, – pas dėdę mokytoją A. Einarą Klaipėdoje. Šiems buvo atėjęs laikas lankyti gimnaziją. Jaunuosius Lokius globojo ne tik artimieji [19], bet ir „Sandoros“ draugija bei lietuvių visuomenė: išlaikymui aukėjo pinigų, maito, drabužių. Jaunuoliai tėvų ir tėvynainių lūkesčius pateisino.

Grįžę į Indiją, Kristupas ir Urtė Lokiai dar aktyviau bendradarbiavo lietuviškoje spaudoje. Jų straipsnių randama turbūt kiekviename Mažosios Lietuvos laikraštyje, bet daugiausia – V. Gaigalaičio redaguojamoje „Pagalboje“ ir artimo giminaičio, žmonos Urtės brolio Anso Baltrio redaguojamoje „Apžvalgoje“, kurią leido uostamiestyje įsikūrusi lietuvių bendrovė „Lituania“. Lokių bekompromisį tautinį apsisprendimą liudija draudimas perspausdinti straipsnius nuo vokiečių konservatorių partijos idėjiškai ir valdžios materialinės paramos priklausomam Priekulės laikraščiu „Konzerwatywų Draugystės Laiškas“ [33].

Abiejų korespondentų straipsniai atspindėjo misijų darbo kasdienybę, čiaabuvių dvasios pasaulį ir buitį. Skaitytojams tokio turinio medžiaga buvo įdomi, tačiau nestokojo nerimo gaidų ir paskatų gilintis į pasaulio sąrangą. Sprendžiant iš straipsnių turinio, U. Lokienė, kiek leido išgalės, mokytojavo vietos mokyklose – indų vaikus mokė rankdarbių. Bendravimas su jais leido

suvokti civilizacijų ir kultūrų skirtumus, aukotis, atrodytų, net beprasmiškai „pagonių“ (taip vadindavo visus vietinių tikybų gyventojus) christianizacijai [26]. K. Lokio publikacijose vertingiausia medžiaga yra ta, kuri atskleidė misionierių ir autochtonų santykius, aplinkybes, leidžiančias atvykėliui europiečiui įsigyventi ir išlikti sudėtingoje aplinkoje bei sunkaus klimato sąlygomis. Autorius matė ir viešumon kėlė kolonizatorių daromą dvasinę ir socialinę skriaudą: *Indijos žmonės šiame čėse yra ypačai sujudę ir kaltina angliską vyriausybę, kad ji taip daug milijonų per kupčystę iš Indijos pelno, o per menk apie žmonių bėdą tesirūpina* [30]. K. Lokys buvo itin jautrus negerovėms. Jis įsteigė ligoninę, nuolat rūpinosi gauti maisto ir vaistų, indus mokė žemdirbystės kultūros. Kai kurie misionieriaus siūlymai vietos gyventojams atrodė sunkiai suprantami, pavyzdžiui, karvių mėšlu tręšti laukus, o ne kūrenti krosnis. Kadangi per sausras, kurios kartais užsitęsėdavo iki 9 mėnesių, išdžiūdavo upės ir užtrūkdavo karvės, K. Lokys su savo talkininkais ant upės pastatė pylimą vandeniui sulaikyti. Juo drėkino laukus ir girdė galvijus. Tačiau liūčių metu potvynis užtvanką nuplovė. Misionierius vėl nepasidavė. Jis rašė laiškus vietos valdžiai, prašė rinkti aukas Lietuvoje ir savo pasiekė. Jau 1908 m. buvo pradėta naujo pylimo statyba. Lietuvos rūpestis krašto ir žmonių likimu ilgam išliko indų atmintyje ir buvo gražiai įprasmintas. Lietuvos evangelikų liuteronų vyskupas Jonas Kalvanas (vyresnysis) kartą šių eilučių autoriui papasakojo apie susitikimą su indu krikščioniu Evangelikų bažnyčios kongrese, vykusiame Afrikoje. Jis tvirtino, kad upės užtvanka, aišku, ne kartą perstatyta ir visiškai sumoderninta, tebestovi ir vadinama Kristupo Lokio vardu.

Dvidešimtojo amžiaus pradžioje misionierių gyvenimas ir darbo sąlygos Indijoje šiek tiek pagerėjo, tačiau iš esmės tebebuvo sunkios. Lokius nuolat kilnojo iš vienos vietos į kitą. Grįžusi iš atostogų, šeima ketverius metus dirbo Khutitolyje, dvejus – Takarmoje, vėliau – Govindpure. Artimai bendraudamas su čia buviais, gerai išmoko hindi, mundari ir gauvari kalbas. Gausėjo vaikų. Nuo ligų mirė iš Lietuvos atvežta mažoji Ilžė, po to jau Indijoje gimusi dukra ir sūnus. Drugiu sirgo, bet pasveiko Trūdė ir Rūta. Atėjus laikui lankyti mokyklą, jas vargais negalais išsiuntė į tėviškę. Visa šeima antrą kartą atostogų parvyko 1914 m. pava-

sarį. Tuo laiku Mažosios Lietuvos lietuvių tautinis sąjūdis buvo įgavęs didelį mastą. Steigėsi jaunimo kultūrinio švietimo draugijos, leidžiama aktualesnė spauda, aktyviau keliama savi kandidatai ir atkakliau kovojama per Vokietijos reichstago ir Prūsijos landtago deputatų rinkimus, vis drąsiau prabylama apie už bendradarbiavimą su Didžiosios Lietuvos ir išeivijos lietuviais. K. Lokys neliko nuošalėje. Jis išrenkamas „Sandoros“ draugijos valdybon, dalyvauja visuomeniniuose renginiuose. Juodkrantėje 1914 m. vasarą vykusiame lietuvių suvažiavime misionierius pasakė didelį įspūdį padariusią ir plataus atgarsio sulaukusią patriotinę kalbą. Į lietuvių sąjūdį su nepasitikėjimu žvelgė Vokietijos valdžia, jos politiką rėmusi Bažnyčios vyresnybė ir politikuojantys vokiečių dvasininkai radikalai. Į Juodkrantės suvažiavimą tiesiai iš pamaldų net su liturgija po pažastimi atlėkęs čionykštis kunigas rėkė: *lietuviai esantys durnesni už socialdemokratus* [24]. Mat tuo metu pavadinimas socialdemokratu giliai tikinčiam lietuviui prilygo didžiausiam paniekinimui ir pasityčiojimui.

Lokiai į Indiją nebegrižo dėl prasidėjusio Pirmojo pasaulinio karo. Jis padėjo išvengti ir vieno sunkaus išbandymo, apie kurį nė nenutuokta: anglų kolonijinė administracija ilgiems metams koncentracijos stovyklose internavo visus Vokietijos piliečius, iš jų ir misionierius. Jie buvo laikomi karo belaisvių sąlygomis. Likusį tėvynėje K. Lokį likimas ir susiklosčiusios aplinkybės atvedė į Vanagus. Jį dvasinė vyresnybė paskyrė kunigu čionykštės evangelikų liuteronų bažnyčios, pastatytos ant Ievos Simonaitytės garsiajame romane įamžintos Aukštųjų kalvos. Parapija buvo nauja, sudaryta iš kaimų, atskirtų nuo Priekulės parapijos. Jų rytinė riba siekė buvusią Rusijos ir Vokietijos imperijų sieną, kurią vokiečių kariškiai saugojo net karo metais, labiausiai dėl kontrabandininkų skverbimosi. Vanagų parapija buvo labai lietuviška. Pagal 1912 metų bažnytinę statistiką, jai priklausė 2510 tikinčiųjų, iš kurių 1980 buvo lietuviai, tačiau pačiuose Vanaguose jie sudarė dar didesnę dalį. Į kunigo pareigas taip pat įėjo šešių mokyklų – Agluonėnų, Dėglių, Poškų, Pozingių, Stankaičių ir Vanagų – su devyniais mokytojais priežiūra.

Karo laikais visuomeninis gyvenimas apmirė. Aktyvieji lietuvių veikėjai atsidūrė kaizerinėje kariuomenėje, politinė veikla buvo sustabdyta, gyventojus prislėgė materialiniai nepritekliai.

Tuo metu K. Lokys paskelbė tik keletą straipsnių blaivybės ir kitais dorovės klausimais. Po ilgai trukusios nežinios Pirmojo pasaulinio karo baigtis lėmė kaizerinės Vokietijos žlugimą, kuris suteikė vilčių jos valdomų tautinių mažumų išsilaisvinimui. Nugalėjusios Antantės sprendimu 1919 m. lietuviškiausia Mažosios Lietuvos dalis į Rytus nuo Nemuno buvo atskirta nuo Vokietijos ir pavadinta Klaipėdos teritorija, kuriai greitai prigijo Klaipėdos krašto pavadinimas. Taip Vanagai, jos kunigas ir visi parapijiečiai atsидūrė lyg ir savarankiškoje valstybėlėje, valdomoje nugalėtojų atsiųstos prancūzų okupacinės administracijos. Vadovaudamasi politiniais interesais, ji neskubėjo iki galo spręsti krašto likimo ir jį perduoti Lietuvos Respublikai. Tarpuvaldis sukėlė politinę įtampą ir pilietinę priešpriešą. Kūrėsi organizacijos, siekiančios spręsti problemas pagal savo interesus. Už krašto grąžinimą Vokietijai aršiausiai kovojo vokiečių politikų vadovaujama Vokiečių–lietuvių tėviškės sąjunga (vadinamasis heimatbundas). Ji varė labai smarkią propagandą, organizavo „tėviškės patriotų“ peticijas ir siuntė delegacijas pas santarvininkus. Neatsiliko ir lietuviai, mynę takus pas Paryžiaus ir kitų sostinių galinguosius. Vanaguose kovingiausias heimatbundo aktyvistas buvo parapinės mokyklos mokytojas, iš vokiečių armijos 1918 m. demobilizuotas lietuvis Feliksas Mačiulis. Jis viešai ir užgausiai puolė K. Lokį, kad šis nestoja į sąjungą ir jos neremia [31]. Vokiečių politikos šalininkams buvo ko širsti. Kunigas iš savo namų išvijo jų agitatorius ir atvirai palaikė lietuviškąją pusę. Ne be K. Lokio pritarimo 1919 m. liepos 6 d. Agluonėnų, Ašpurvių, Dėglių, Pėžaičių, Poškų, Vanagų ir kitų gretimų kaimų jaunimas susibūrė į kultūros ir švietimo draugiją „Eglė“. Prieš ją iš karto stėjo vokiečių politikierių pakurstyti chuliganai ir suklaidinti kaimiečiai. Jie draugijos narius pravardžiavo „ilgaplaukiais žemaičiais“, grasino susidoroti fiziškai: apmėtyti akmenimis, kai ką pakarti arba nušauti (persekiotojų „žygius“ bei to laiko nerimastingas nuotaikas vaizdžiai aprašė „Eglės“ sekretorė I. Simonaitytė [36]). Draugiją užstojo Vanagų kunigas. Jo svarus žodis įtakingame laikraštyje kiek atvėsinio persekiotojų įkarštį [28]. K. Lokio atvirai reiškiamos tautinės pažiūros ir savarankiškumas kliudė krašto administracijoje įtakingus postus išlaikiusiems valdininkams ir politikuojančiai dvasinei vyresnybei. Kunigai rašė skundus, o Klaipėdos vyskupas Franzas Gregoras juos

siuntinėjo aukštiesiems Karaliaučiaus ir Berlyno pareigūnams [7]. Taip buvo siekiama pašalinti K. Lokį iš parapijos vadovo pareigų. Tačiau mėginimai nepavyko – kėslus viešindavo ir prieš puolimą protestuodavo lietuvių visuomenė. Jausdamas paramą ir permainingą neišvengiamumą, jis pats stengėsi jose dalyvauti ir daryti įtaką. Vanagų kunigą matome ką tik įsisteigusioje spaudos leidimo ir platinimo bendrovėje „Rytas“ [16], tarp Lietuvių tautinio banko steigėjų [35], pilietinių teisių gynimo organizacijoje „Prūsų lietuvių susivienijimas“ [38], „Sandoros“ valdybos posėdžiuose ir jaunimo draugijų sueigose.

Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos Respublikos K. Lokys nesulaukė. Jį ligos persekiojo jau Indijoje, o gausėjant metų jos dar ir paūmėjo. Gydytojų patarimu Vanagų kunigas 1921 m. balandį operuotas Karaliaučiuje, birželį – Klaipėdoje. Uostamiesčioje slaugytas V. Gaigalaičio namuose, rūpestingai lankytas ir globotas lietuvių visuomenės vadovų. Laikraščiai nuolat mirgėjo žinučių apie jo sveikatos būklę. Tačiau liga nepaliko vilties. Nujausdamas baigtį, K. Lokys paprašė bičiulio automobiliu parvežti į Vanagus, kur birželio 27 d. ir mirė. Velionį palaidojo čionykščių kapinių pačioje matomiausioje vietoje.

Laidotuvių palydos buvo gausios, prie kapo sakytos prasmingos kalbos. Jose galime išvelgti esmines mintis: tarnaudamas Dievui ir Tėvynei, K. Lokys tikėjimą ir tautinę savimonę iškėlė kaip dvasinę dermę, misiją Indijoje – kaip tarnavimo humaniškumui ir Lietuvai galimybę, visuomeninį aktyvumą – kaip pilietinę pareigą. Kalbėjusieji buvo įsitikinę, kad Lietuva prarado asmenybę, vertą iškilaus paminklo. Tačiau permainingas laikas nebuvo palankus greitam kilnių ketinimų įgyvendinimui. Paminklo – ažuolo kryžiaus ant K. Lokio kapo pastatymo idėją tik 1928 m. atgaivino Klaipėdos krašto jaunimo draugijų sąjungos „Santara“ vadovai [37]. Visuomenė, sulaukusi paskatų, rinko aukas, dailininko Adomo Brako dailiųjų baldų įmonė Klaipėdoje padirbino paminklą. Tai buvo aukštas, masyvus, variu vilktas ažuolo kryžius su iškaltu įrašu: *Čionai / ilsis / pasiuntinys ir kunigas / Kristupas Lokys / 1860 XII 8 1921 VI 27 / Daug / dirbęs / evangel. / Bažnyčios, / pasiuntinys = / tes ir savo / brolių lietuvių gerui*. Tačiau paminklas pastatytas dar negreit. Vokietijai vis labiau kišantis į Klaipėdos krašto vidaus reikalus ir didėjant nesutarimams su Lietuvos valsty-

Kristupo Lokio kapo paminklas Vanaguose.
Projekto autoriaus ir atlikėjas Adomas Brakas.
Autoriaus nuotrauka, 2008

be, lietuviškumo simboliu tapęs K. Lokio vardas ir pats paminklas sukėlė lietuvių ir vokiečių bendruomenių priešpriešą bei įvairių trukdžių. Problemą pavyko išspręsti tik 1934 metais. Paminklas buvo atidengtas rugsėjo 23 d. per iškilmingą „Sandoros“ renginį [18; 20]. Patyręs įvairių negandų, jis tebestovi ir dabar. Nacional-socialistų valdymo laikais fašistuojantys žaliūnai išniekino kapą ir paminklą, privertė iš bažnyčios pašalinti K. Lokio nuotrauką. Tačiau supratingi parapijiečiai relikvijas išsaugojo. Aplankius Vanagus matyti, kad paminklui jau reikia skubios globos: kai kur vario plokščių siūlės suiro ir vidun patenkantis vanduo pamažu naikina medžio korpusą.

Šių dienų mokslui ir visuomenei K. Lokys iš esmės nėra žinomas nei kaip tautinio sąjūdžio dalyvis, nei kaip ryšių su Orientu kūrėjas. Priežastis yra Mažajai Lietuvai tragiški XX a. įvykiai, totalitarizmo

sistemos viešpatavimas, sunaikinti archyvai ir atmintis. Beveik nieko neišsaugojo ir išeidami į Anapilį kone paskutinius trupinius išbarstė įpėdiniai. Iš dešimties Lokių vaikų užaugo šeši [1]. Jie buvo mokslūs ir gabūs, visi baigė gimnazijas, vaikinai – ir universitetus. Vyriausias Ansas (1895–1982) studijavo teologiją, dirbo J. E. Gosnerio misijos inspektoriumi ir vedėju Berlyne, nacionalsocialistų valdymo laikais už režimo kritiką ne sykį kalintas, apie misijas ir jų įkūrėją vokiečių kalba parašė keletą knygų (pasirašė Hans Lokies). Pokariu kunigavo, buvo pagerbtas Berlyno universiteto teologijos garbės daktaro titulu, 1961 m. atsisakęs pareigų apsigyveno Hannoveryje. Apie paskutines amžiaus dienas tikslų žinių neradome. Martynas (1902–1939) baigė Tilžės gimnaziją, Kauno universiteto Evangelikų teologijos fakultete išlaikė teologijos egzaminą, iš pradžių kunigavo nedidelėse Paprūsės evangelikų liuteronų parapijose, galiausiai Klaipėdos krašte – Plaškiuose ir Klaipėdoje [3]. Paulius (1912–1996) baigė Klaipėdos Vytauto Didžiojo gimnaziją, dirbo teismo valdininku Šilutėje ir Klaipėdoje, po hitlerinės invazijos į Klaipėdos kraštą apsigyveno Kaune, išlaikė teisėjo egzaminus. Pokariu dirbo Klaipėdos baldų fabrike buhalteriu, 1959 m. su šeima išvyko į Vakarų Vokietiją [5]. Anot Ievos Simonaitytės, pas Lokius tarnavusios aukle, Grėtė studijavo Vokietijoje, buvo muzikali [21]. Ji žuvo per Drezdeno bombardavimus Antrojo pasaulinio karo metais. Trūdė (Gertrūda Santi) taip pat gyveno Vokietijoje, ištekęs už dr. Johannesio Schönfeldo, kuris vėliau dalyvavo antinacinio pasipriešinimo sąjūdyje ir buvo pagrindinės vyriausybės užsienio reikalų ministras. Jų likimas kol kas nežinomas. Grožiu apdovanoja jauniausioji Rūta buvo krikštyta trijų tautų vardais: Marta Rūta Dajamani. Mergina tarnavo Tautiniame lietuvių banke, per 1923 m. sausio karinius įvykius dirbo lietuvių karių aprūpinimo komitete, tapo šaule. Pokariu gyveno Vokietijoje, dabar taip pat jau yra mirusi.

K. Lokio asmenybę ir spaudos darbo reikšmę galima visaverčiaiškai suvokti tik siejant su epocha, vakarietiška misionieriavimo Oriente tradicija ir jo prasmingumo kaita XIX–XX amžių sandūroje. Misionieriavimas buvo saviraiškos būdas ir galimybė. Jis formavo mąstymą ir kūrybos paskatas. Oriento patirtis turėjo neabejotinos įtakos K. Lokio dvasinei ir pilietinei pasaulėžiūrai, skatino kritiškai vertinti nelaisvų tautų padėtį ir jos priežastis, lėmė patriotinę apsis-

prendimą. Indija buvo jo kūrybos originalumo šaltinis. K. Lokio veikla gali tapti sąlyginiu matu, pagal kurį būtų lyginama ir modeliuojama viso lietuviškojo misijų sąjūdžio orientacija ir nustatoma jo išliekamoji vertė.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Nepublikuoti šaltiniai

1. BRAKAS, Martynas. *Martyno Brako protėvių lentelė pagal metrikas ir Jan-kaičių ūkio žemės knygą*. Surašyta Sioux Falls, S. D. (JAV) 1980 metų kovo mėn. : [Mašinarštis]. Egzempliorius D. Kauno archyve.
2. Laiško apie K. Lokio sumanymą steigti kultūros platinimo draugiją Indijoje fragmentas be datos, parašo ir adresato. *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius*. Fondas 1, byla F 188, lap. 185.
3. Martynas Lokys gimė Govindpure, Tilžės gimnaziją baigė 1923 m., Karaliaučiaus universitete studijavo teologiją, Kauno universiteto Evangelikų teologijos fakultete teologijos egzaminą išlaikė 1927 m., Batakių ir Virbalio bažnyčiose kunigavo 1926–1933 m., Plaškių bažnyčioje – 1933–1935 m., Klaipėdos Šv. Jokūbo bažnyčioje – 1935–1939 m. Palaidotas uostamiesčio senosiose kapinėse, jas naikinant palaikai perkelti į naujasias. Kapo paminkle nurodytos tokios gyvenimo datos: 1902 m. vasario 14 d.–1939 m. rugpjūčio 27 d.

Publikuoti šaltiniai

4. Apie mūsų tamsiaveidį brolių Steponą. *Lietuviška Ceitunga*, 1902, okt. 14 (nr. 82), p. 2.
5. ARBUŠAUSKAITĖ, Arūnė. *Lietuvos optantai: klaipėdiškiai*, 1939. Klaipėda, 2001, p. 113.
6. Atsisveikinimo giesmės. *Kaimynas*. Nedeline pridėta „Naujos lietuviškos Ceitungos“, 1902, nov. 7 (nr. 45), p. 353.
7. BALTRIS, Ansas. Saunus, Lokys ir Ateivis / A. B. Namiškis. Iš *Prūsų Lietuvos Kalendros 1922 Metams*. Tilžė: E. Pawlowskis, [1921], p. 45.
8. BIRŽIŠKA, Vaclovas. *Lietuvių bibliografija*. D. 3: Spaudos uždraudimo laikas (1865–1904 m.). Kaunas, 1929. Sk. 1255, įrašai 4969, 4970.
9. BRUOŽIS, Ansas. Lietuvių draugijos Klaipėdos krašte. A. B. Klaipėdiškis. *Klaipėdos žinios*, 1925, geg. 31 (nr. 123), p. 5. – („Klaipėdos žinių“ priedas).
10. BRUOŽIS, Ansas. *Prūsų lietuvių raštija*. A. B. Klaipėdiškis. Tilžė: „Birutės“ d-ja, 1913, p. 21.
11. [BRUOŽIS, Ansas]. Susiejimas Susivienijimo Tilžeje. *Kaimynas*, 1902, dec. 5 (nr. 49), p. 389.
12. GAIGALAITIS, Vilius. *Lietuvių evangelikų draugijos „Sandora“ darbų peržvalga 30 metų laikotarpyje 1904–1934*. Klaipėda: „Sandoros“ knygy-nas, 1934, p. 2–4.

13. Geresnis garsas. *Pašiuntinystės Laiškelis*, 1889, nr. 1–2, p. 12.
14. GRIGA, Jonas. Pasiuntinys Kristups Lokys†. J. G. *Prūsų Lietuvių Balsas*, 1921, jun. 30 (nr. 149), p. 1.
15. Gromata iš Indijos. *Lietuviška Ceitunga*, 1903, meij. 8 (nr. 37), p. 2.
16. Ilgai ir sunkiai vargęs <...>. *Prūsų Lietuvių Balsas*, 1921, jun. 30 (nr. 149), p. 4.
17. India. *Pašiuntinystės Laiškelis*, 1892, nr. 1–2, p. 10.
18. Iš „Jaunųjų Sandoros“ veikimo. *Pagalba*, 1934, nr. 10, p. 94.
19. Iš Lietuvos bey mufu Provinco. Mokytojis Eynars† *Lietuviška Ceitunga*, 1906, sept. 14 (73), p. 2.
20. Iškilmingai įšventino Krist. Lokio paminklą. *Lietuvos Keleivis*, 1934, rugs. 25 (nr. 221), p. 5.
21. KAUNAS, Domas. *Klaipėdiškė*. Susitikimų ir pokalbių su Ieva Simonaityte užrašai. Vilnius, 1997, p. 97–98.
22. KAUNAS, Domas. Mažosios Lietuvos tautinio sąjūdžio protestantiškojo sparno periodinis leidinys „Pagalba“ valdant kaizerinei Vokietijai (iki 1919 m.). *Knygotyra*, 2002, t. 39, p. 34–44.
23. KAUNAS, Domas. *Mažosios Lietuvos veidai ir vaizdai: 1885–1940 metų ikonografija*. Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2000, p. 96, iliustr. 137.
24. Lietuvių suvažiavimas Juodkrantėj. *Lietuviška Ceitunga*, 1914, jul. 2 (nr. 78), p. 3.
25. *Lietuvos TSR bibliografija*. Serija A: Knygos lietuvių kalba. T. 2: 1862–1904. Kn. 1: A–P. Vilnius: Mintis, 1985, p. 731, 732, įrašas 2145.
26. LOKIENĖ, Urtė. Szirdingai mylimos draugsesers mylimoj Lietuvoj! *Pagalba*, 1911, nr. 4, p. 47–51.
27. Lokys Kristupas. Iš *Lietuvių enciklopedija*. Bostonas, 1958, t. 16. p. 414.
28. LOKYS, Kristupas. Dėl jaunųjų draugysčių. *Prūsų Lietuvių Balsas*, 1919, jul. 23 (nr. 80), p. 3.
29. LOKYS, Kristupas. *Gera roda vierno prieteliaus ir brolio Kristuje*. Bitėnai, aut. leidimas, M. Jankaus sp., 1903. 16 p.
30. LOKYS, Kristupas. Mes vadiname czion mūsų krikščionis savo broleis <...>. *Pagalba*, 1908, nr. 9, p. 93.
31. „Namynės buntas“. *Prūsų Lietuvių Balsas*, 1919, aug. 29 (nr. 112), p. 4.
32. Pasiuntinys brolis Lokys šiam numeriui ypatingą raštelį pridedina <...>. *Nauja lietuviška Ceitunga*, 1903, jul. 31 (nr. 61), p. 1.
33. Pasiuntinys brolis Lokys <...>. *Lietuviška Ceitunga*, 1904, nov. 25 (nr. 95), p. 3.
34. Pasiuntiniui Lokiui <...>. Ten pat, 1902, okt. 10 (nr. 81), p. 2.
35. Po sunkios ligos <...>. *Prūsų Lietuvių Balsas*, 1921, jun. 30 (nr. 149), p. 4.
36. SIMONAITYTĖ, Ieva. Jaunutė „Eglės“ istorija. Eglaitė E. S. *Lietuvos Keleivis*, 1925, saus. 10 (nr. 5), p. 2–3.
37. ŠLENTERIS, Fricas. Dar apie „Santaros“ suvažiavimą. F. Szl. Ten pat, 1928, geg. 23 (nr. 117), p. 2.
38. Vėl viens mūsų mylimųjų draugų <...>. *Prūsų Lietuvių Balsas*, 1921, jun. 30 (nr. 149), p. 4.

LEVAS VLADIMIROVAS

Mintijimai asmenybės tema

Asmenybės suvokimą lemia laiko nuotolis, vertinimo kriterijų kaita ir vertintojo amžius. Įvaizdį formuoja pačios asmenybės kaita laiko tėkmėje. Norint neapsirikti mintijimuose, būtina iš akių neišleisti visų esminių pokyčių priežasčių bei sąlygų. Tad ne dėl vienos, bet dėl įvairių priežasčių Profesorius atrodė vienoks pirmakursio akimis, kitoks – pačiam sulaukus tokio Profesoriaus amžiaus, kokio jis buvo tada, kai vos pravėrėme Universiteto duris. Akivaizdu, kad asmenybės matymo metmenys dabar yra labiau sukonkretėję ir lengviau apibrėžiami, tačiau nebūtinai vienareikšmiai ir be ginčų visų vienodai gali būti pripažįstami.

Gal nieko stebėtina, kad pirmiausia išskyla fizinis, o ne dvasinis Profesoriaus paveikslas. Jis buvo išskirtinis ir, kad ir kaip būtų keista, išliko menkai pakitęs trijų dešimtmečių stebėjimo horizonte. Profesorius buvo vidutinio ūgio, tačiau atrodė aukštas ir sportiškas, nes iki paskutinių amžiaus dienų išsaugojo liauną figūrą ir vikrumą. Tėvų ir protėvių genų mišinys, kurio kodas, matyt, ilgam liks mįslių ir spėlionių užduotimi, sutvėrė tolimą mūsų etniniam regionui išvaizdą. Jis nebuvo panašus į lietuvių arba lenką, nors jo mama buvo kilusi iš sulenkėjusios lietuvių bajorų Daujočių giminės, jis nebuvo panašus į rusą, nors save kildino iš rusų šeimos, jo portretas skyrėsi ir nuo kitos gausiausios Lietuvos etninės grupės – žydų – tipiško paveikslo. Žmonėms, nieko nežinojusiems apie Levo Vladimirovo kilmę, atsakymas ateidavo savaime – gruzinas, na, bent jau kaukazietis. Tai bylojo ereliška nosis, kiek pailgas taisyklingų bruožų veidas, tamsiai ryškūs lenkti antakiai, iki paskutinių dienų tvirti ir vešlūs plaukai. Savo nuomonę genų kilmės klausimu yra pasakęs Profesoriaus žmonos tėvas Theodoras fon Reinhardtas, tolimas Saksonijos grafų palikuonis: žento senelis iš tėvo pusės, kadaise žymi Peterburgo asmenybė, buvo stačiatikių cerkvėje pasikrikštijęs ir pavardę pakeitęs žydas.

Levas Vladimirovas namų darbo kambaryje. Virš knygų – mamos portretas. Autoriaus nuotrauka, 1986

Tačiau toks teiginys greičiausiai dar turėtų būti tikslinamas. Toli nuo Tėvynės ir senosios Rusijos luominės karininkijos paskutinių vilčių žlugimo akivaizdoje išeivio rašytų ir tik mūsų dienosmis knyga *Jūrininkas, karininkas, mirtininkas* (Šiauliai, 2000) paskelbtų apmąstymų fragmentiška pastaba stokoja konkretesnių realijų, kurias būtų galima patikrinti arba paaiškinti. Tiesa, kai kas iš vyresnės kartos inteligentų, skaitęs šį leidinį, tvirtina žinąs ir senelio pavardę: *Lurjė*, kuri, beje, nurodyta ir kitoje minėtos knygos vietoje tarp iškilesnių Spalio maišto rengėjų. Galbūt jis neklysta. Nors biografams įdomūs spėliojimai netoli teveda, tačiau ir be jų kai kas aišku. Apie asmenį daug pasako ne tik kilmė, bet ir mentalitetas. Sprendžiant iš jo, Profesorius tikrai nebuvo lietuvis, nors Lietuvoje ir nugyveno visą amžių, nebuvo ir rusas, su kuriuo

bent jau viešai tapatinosi. Vadinčiau jį autonominiu intelektualu, įsikūrusiu europietiško pobūdžio tarpkultūrinėje erdvėje. Galbūt dėl to Profesorius liko abejingas ir lietuvių tautiniams bei politiniams siekiams.

Profesorius buvo etaloninis senosios kartos akademikas. Šis vardas turi savo prasmę. Taip vadinamos universalaus išsilavinimo, aukštos elgesio kultūros, demokratiškų pažiūrų, prestižą ir visuomeninį svorį kuriančios bei puoselėjančios akademinės asmenybės. Tai ne demonstruojami, bet vidinės kultūros raiškos bruožai. Gal ir klystu, tačiau man atrodo, kad Levas Vladimirovas buvo toks pat ir studentų auditorijoje, ir Universiteto bendruomenės posėdyje. Akyse neišblėsęs jo portretas: paskaitą skaito gerai girdimu, bet nepakeltu balsu, įdėmiai stebi konspekto tekstą, pabrėžia svarbias mintis, kuria pauzes, įterpia dėmesį gaivinančius nuokrypius, tačiau vengia bet kokių interpretacijų – mokslinių arba pasaulėžvalginių, prasilenkiančių su kanoninėmis sovietmečio tiesomis. Po paskaitos jis neskuba išeiti iš auditorijos, laukia klausimų ne tik nagrinėta tema, pataria ir pažada pagalbą sprendžiant studentiško gyvenimo problemas. Buvo atidus patiriantiems socialinių rūpesčių, jiems įveikti išnaudodavo to meto galią turinčius poveikio svertus. Pamenu Profesoriaus pagalbą išrūpinant bendrąbūtį bėdos prispaustai merginai, kurios tėvas kadaise tarnavo Šešioliktojoje lietuvių šaulių divizijoje. Džiaugdavosi padėkos žodžiu, tačiau niekada nelaukė ir neskaitino dovanų. Atmintyje išliko tik viena tą pačią akimirką paviešinta dovana – trijų litrų talpos stiklainis, kurio turinį priešokiais suvartojo visas dėstytojų kolektyvas ir su šelmiška šypsena mini iki šių dienų. Tas įvykis atrodo lyg pokštas.

Svarstant akademinis reikalus arba aptariant kasdienybės smulkmenas buvo santūrus, taktiškas, tačiau ne auksaburnis. Dabar manau, kad buvo gerai perpratęs retorikos taisyklės, nes žodį ir mintį reiškė taupiai, tiksliai, laiku, neįkyriai. Vykusiai išnaudojo sąmojo poveikio galią. Tai geriausiai pajusdavome už Universiteto sienų, kai kolegų sambūryje atsidurdavo prie pietų stalo arba išvykoje į poilsio namais tapusį Pakretuonės malūną. Sakydavo ilgokus, kiek didaktinius, bet šypseną žadinančius tostus, pakeldavo stipresnio gėrimo taurę, tačiau alkoholiui buvo abejingas. Išlenkta taurė man priminė spirito davinio prieš karių ataką karo fronte

tradiciją. Niekas nėra supykęs dėl taiklių, bet neižeidžių replikų, nuotaikingų pajuokavimų. Šių eilučių autoriaus daliai tekdavo dažnoki, žodžio kišenėje nieiškančioje kompanijoje pagyvėjimą sukeliantys paraginimai nusižiūrėti merginą ir kurti šeimą. Profesorius moteris dievino ir joms skyrė daug dėmesio: troleibuse atsistodavo ir prakalbindavo pirmakursę, grįžęs iš auditorijos šypsodamasis pasakodavo apie originalios gražuolės išvaizdą ir elgseną, miesto minioje akylu žvilgsniu pastebėdavo ir įvertindavo elegantišką damos figūrą. Jo gyvybingumas ir dėmesys moteriai buvo dosni Dievo arba motinos gamtos dovana.

Neabejotinai išsiskirs nuomonės apie Profesoriaus mokslo darbus ir autoritetą. Vienų jie vertinami itin palankiai, kitų – rezervuotai. Šių žodžių autorius save skirtų prie santūrios nuomonės šalininkų. Žvelgiant iš laiko nuotolio matyti, kad Profesorius nebuvo originalios mokslo mokyklos atstovas ir kūrėjas. Tai lėmė kelios priežastys. Pirmoji iš jų buvo bene ta, kad jam nepavyko susitelkti ties viena esmine problema ir teko dalytis tarp modernaus, bet dar sparčiai besirutuliojančio informacijos mokslo, bibliotekininkystės ir tradicinės knygotyros, kita – kad šių mokslų pagrindų neigijo ir negalėjo įgyti universitetinio lavinimosi laikais, trečia – kad sovietinio režimo buvo atskirtas nuo aktyvaus tarptautinio mokslo gyvenimo, ir ketvirta – kad gyvenimo aplinkybės link sistemingos mokslinės kūrybos pastūmėjo tik ties šešiasdešimtmečio vartais. Tai, kas buvo prarasta, Profesorius sugebėjo iš dalies kompensuoti universaliu talentu ir darbštumu. Iškiliausias jo veikalas neabejotinai yra *Knygos istorija* (1979). Jis nepasižymi teorinėmis įžvalgomis ir naujų šaltinių atodangomis, tačiau vertingas dėl gebėjimo sintetinti didelį tarptautinio masto tiriamosios literatūros srautą ir teikti universalius apibendrinimus. Tai visuotinės knygos istorijos enciklopedinis veikalas, sukurta labai įžvalgaus ir priėjimo prie pasaulio knygotyros literatūros galimybės svarbą gerai suvokiančio mokslininko. *Knygos istorija* pirmą kartą į pasaulio akiratį iškėlė senąją Lietuvos knygą. Jos pasirodymas neabejotinai padarė įtaką, sureikšmino ir pastūmėjo lietuvių knygotyra, o vertimas į rusų kalbą (1988) jai atvėrė kelią už Lietuvos ribų. Šį veikalą, su nedidelėmis pataisomis ir gausiau iliustruotą, būtina kuo greičiau leisti iš naujo. Toks leidinys labai reikalingas naujosios knygotyryninkų kartos brandai

ir šiuolaikinės žinių visuomenės ugdymui. Išversta į anglų kalbą, *Knygos istorija* ir šiandien tinkamai atstovautų Lietuvos mokslui užsienyje. Tačiau su knygos leidimu reikėtų paskubėti. Tolstantis laikas daro savo.

Kaip ir visi didieji eruditai, Profesorius buvo geras diplomatas, tačiau stokojo vadovo reiklumo. Jis galėjo neklystamai įvertinti teorinių mokslų naujoves, kartkartėmis lankydamasis užsienyje ir dirbdamas Jungtinėse Tautose bibliotekos direktoriumi, įgijo patirties ir matė taikomųjų tyrimų plėtros perspektyvą. Jo vadovaujama Vilniaus universiteto informacijos problemų laboratorija, rodos, buvo pirmoji Lietuvoje ir veikė gana ilgai, tačiau neteko girdėti apie jos veiklos rezultatų pripažinimą. Jai stigo susitelkimo ir varomosios jėgos. Labai gera sutarimo atmosfera vyravo Profesoriaus vadovaujamoje katedroje. Vedėjas toleravo įvairias dėstytojų nuomones, perspėdavo apie jiems gresiantį pavojų, mokė laviruoti tarp ideologijos sargybų, užtardavo prasižengusiuosius, užjausdavo nelaimės užkluptuosius. Kartą taktiškai pasakė nuomonę, kaip reikėtų reaguoti į man atsiųstą nežinomo Mažosios Lietuvos ateities politikos karštuolio laišką, pasakė, kad Istorijos fakulteto taryboje turiu nieko gera nelinkinti oponentą. Buvo ir tokių, kurie neteisinau suprato Profesoriaus toleranciją. Jų nerezultatyvus vegetavimas katedroje truko per ilgai ir galiausiai baigėsi nuostoliais tiek jiems, tiek akademiniam kolektyvui. Profesoriaus asmenybė ir įtakos regimybė labai viliojo jaunuosius mokslininkus. Apie jį būrėsi daugiausia disertacijas rengiančių aspirantų. Jie neapsiriko: šiandien nemaža Levo Vladimirovo auklėtinių dirba bibliotekose, mokslo įstaigose ir universitetuose, patys kuria mokslą. Tų, kuriems nepasisekė, buvo labai nedaug. Priežasčių, kaip visada, galima rasti kelias: vieniems pristigo kietesnės vadovo rankos, kitiems – darbštumo, treči tiesiog patys pervertino savo jėgas ir gabumus.

Profesorių ir jaunuosius dėstytojus skyrė amžius, gyvenimo patirtis ir auklėjimas, tačiau suartino bendras darbas ir kai kurie interesai. Gerą galimybę jį pažinti teikė tęstinio leidinio „Knygotyra“ redagavimas. Dėl organizacinių ir įvairių kitų sovietmečiui būdingų problemų stringant šių universitetinių mokslo darbų leidybai, 1978 metais katedros sprendimu buvau paskirtas redaktorių kolegijos atsakinguoju sekretoriumi. Nuo tada teko rūpintis rankraščių telkimu iš autorių ir posėdžių rengimu, o atsakingajam

redaktoriui – recenzavimu, aprobavimu ir stūmimu per regimus ir neregimus leidybos krumpliaračius. Didžiausias Profesoriaus galvos skausmas buvo straipsnių turinys. Ypač kliūdavo darbai apie lietuviškos spaudos draudimą carinės Rusijos valdymo laikais, 1918–1940 metų nepriklausomos Lietuvos knyginkystę, iškilias bibliotekinkystės, bibliografijos ir knygotyros asmenybės. Visiems žinomą vardu prisidengusi cenzūra sulaikė „Knygotyros“ aštuntojo tomo rankraščius, nes tarp jų buvo paties Levo Vladimirovo straipsnis apie išeivijoje atsidūrusį prieškario bibliografą Aleksandrą Ružancovą. Jis ilgą nugalė visagalio Komunistų partijos istorijos instituto direktoriaus stalčiuose. Pritrūkęs kantrybės, Profesorius parašė reiklų raštą ir, padaręs kai kurių nuolaidų, laimėjo. Susikirtimo aplinkybių autorius neaiškino, tačiau apie įtampą buvo galima spręsti iš nuotaikos. Net ketverius metus neišėjo septintasis „Knygotyros“ tomas, sudarytas iš Vilniuje 1979 metais vykusios Pranciškaus Skorinos konferencijos vien rusiškai rašytų darbų. Atomazgą pavyko pasiekti panaudojus ideologinę spekuliaciją. Profesorius sukūrė ir LKP centro komitetui nusiuntė raštą: esą baltarusių išeivija skleidžia gandus, kad konferencijos organizatoriai yra tarybų valdžios apkaltinti nacionalizmu ir areštuoti. Siekiant juos paneigti, sulaikytas tomas turi būti išleistas nedelsiant. Leidimą partijos ideologai davė, tomas išėjo. Tiesa, gandas buvo pagrįstas, atsakingasis redaktorius turėjo ir rodė žinutės kopiją iš baltarusių emigracinės spaudos. Gal vengdamas konfliktų su partiniais ir kitokiais cenzoriais, gal vadovaudamasis ir savo nuostatomis, Profesorius kartais gesindavo atsakingojo sekretoriaus iniciatyvas: prašydavo neskatinti bendradarbiauti autorių, tiriančių tautinio sąjūdžio spaudos problemas. Vienas iš tokių buvo „Aušros“ sąjūdžio istorikas Rimantas Vėbra. Jo straipsnių „Knygotyroje“ įdėta, tačiau ne be cenzorių nurodytų vietų braukymo arba taisymo. Stebėtina, kiek šis autorius buvo pakantus.

Niekas negalės teigti, kad Levas Vladimirovas neskyrė pelų nuo grūdų. Jau peržengus 1980-ųjų slenkstį, pokalbiuose su atsakinguoju sekretoriumi Profesorius su pašaipa atsiliepdavo apie partinės spaudos tyrėjus, pučiamą vadinamųjų partinių organų informacinio aprūpinimo problemą, partinės literatūros bibliografavimą. Šiais klausimais rašę autoriai kūrė disertacijas ir

puoselėjo viltį patekti jei ne į Universitetą, tai bent į minėtąją Partijos istorijos institutą. Gavus straipsnius, atsakingasis redaktorius didindavo jų vertinimų reikalavimus, o kitą kartą siūlydavo nutylėti apie naujo tomo komplektavimą su viltimi, kad tokie autoriai pavėluos įteikti savo rašinius. Tuo metu ėmė ryškėti ir paties Profesoriaus mokslo pažiūrų takoskyra. Ją galima užčiuopti iš straipsnio „Kokia kalba buvo kalbama ir rašoma Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVIII amžiais“ (1982), įvado studijos apie lietuviškos spaudos draudimą knygų retrospektyviosios bibliografijos antrajam tomui (1985), pasisakymų konferencijose ir atgarsių po jų. Diskusiją kėlė neišvengiama požiūrio į lietuvių tautinį atgimimą kaita. Ją skatino kur kas drąsesnė ir šiuolaikiškesnė kalbininko Zigmo Zinkevičiaus, istoriko Juozo Tumelio, knygotyriminko Vlado Žuko ir kitų mokslininkų pozicija. Net gorbačiovinės pertvarkos laikais Levas Vladimirovas liko išoriškai tvirtas vadinamojo sovietinio internacionalizmo šalininkas arba bent jau atsargus intelektualiosios mokslo visuomenės sparčių vinių permainų stebėtojas.

Darnus ir patrauklus buvo Levo Vladimirovo asmeninis knygų pasaulis. Tikriausiai galima pasakyti ir kitaip, tačiau aš norėčiau Profesorių vadinti Knygų civilizacijos asmenybe. Pats Levas Vladimirovas yra teigęs, kad knyga jį sukūrė kaip žmogų ir mokslininką ir buvo jo tikrasis gyvenimas. Kad tai suprastum, reikėjo paklaustyti jo pasakojimų apie caro valdžios išvežtų senojo Vilniaus universiteto bibliotekos knygų paieškas ir grąžinimą, retų leidinių istorijos tyrimus ir atradimus, pokalbius apie iš Vakarų kolegų gautus naujus knygotyros veikalus, jaunam dėstytojui noriai skolinamos mokslinės literatūros naudojimą paskaitoms ir tyrimams. Profesoriaus asmeninė biblioteka buvo labai gausi ir turtinga šiuolaikinių mokslo ir informacinių leidinių, dažnai paženklintų žymių pasaulio žmonių dedikacijomis. Ji pati savaime buvo tarytum gyvybingų mokslinių ryšių dokumentas. Deja, po Profesoriaus mirties nemaža asmeninės bibliotekos dalis buvo išblaškyta. Šis skubus ir neapgalvotas žingsnis padarė skaudų nuostolį mokslui: praradome vieną iš šaltinių, leidžiančių nustatyti jo įtaką lietuvių knygotyros ir kitų disciplinų raidai. Asmeninė biblioteka buvo ir unikalus knygos kultūros paminklas. Jos komplektavimo šaltiniai ir būdai, organizacija ir tvarkymas, vartotojai

ir skaitytojai galėjo tapti perspektyvia tema disertacijai arba bent išvalgaus autoriaus mokslo populiarinimo žanro knygai. Ne vienas dėstytojas buvo liudininkas, kaip Profesorius gynė savo knygas. Nepasikliaudamas atmintimi, bibliotekos kūrėjas registravo išduodamą literatūrą ir jos naudotojus. Kartą šių žodžių autoriui buvo taktiškai priminta, kad jis vieną užsienietišką knygą „skaityo“ jau treji metai...

Senujų knygų Profesorius nerinko ir net greičiausiai sąmoningai nuo jų ribojosi: tai bendras esamų ir buvusių mokslinių bibliotekų vadovų etikos bruožas. Kiek teko girdėti, gavęs tokių dovanų, kai ką atiduodavo Universiteto bibliotekai, kai ką – kolegoms ir pažįstamiems. Pats iš Profesoriaus dovanotų dalykų minėčiau tris. Kai rengiau disertaciją istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti apie Klaipėdos krašto lietuvių spaudą Vokietijos valdymo laikais, gavau Augustino Janulaičio iš vokiečių kalbos verstą brošiūrėlę *Vienos revoliucija 1848 m.* (1904). Ji nebuvo nei reta, nei svarbi turiniu, tačiau galėjo praversti kaip knygos istorijos šaltinis: leidinys išėjo vieno iš žymesnių disertacijos personažų – Martyno Jankaus spaustuvėje Bitėnuose. Sudriskusią brošiūrėlę restauravau, įrišdinau į kietus viršelius ir tebesaugau iki šių dienų. Kita dovana – žinomoji Vinco Ruzgo knyga *Bibliotekoms vadovėlis* (1937). Ji yra klasikinis lietuvių bibliotekininkystės veikalas. Nuo naudojimo gerokai nukentėjusi, mėgėjiškai iš naujo įrišta, bet taip ir neatgavusi išvaizdos knyga buvo paženklinta Levo Vladimirovo dedikacija: *Mielam Kolegai drg. D. Kaunui, mano darbo tęsėjui, dovanoju*. Turbūt nesunku suvokti, kad toks įrašas tada paglostė jauno pretendento į docentus savimeilę, o šiandien tapo svarbiu garbaus vyresniojo kolegos atminimo ženklu. Iš tų, ką itin vertinu, yra Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros tyrėjo Anso Bruožio istoriografinė apžvalga *Prūsų lietuvių raštija* (1913). Ji ir dabar tebėra parankinė knyga kiekvienam rašančiam apie Mažąją Lietuvą. Egzemplioriaus istorija turtinga. Profesoriaus dovana pažymėta uostamiestyje veikusio klaipėdiškio lietuvio J. A. Kunkio knygyno ir Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos antspaudais, Vaclovo Biržiškos ekslibrisu, gausiomis marginalijomis: datos ir *Lietuvių bibliografijos* aprašų numeriai rašalu įrašyti V. Biržiškos, statistiniai skaičiavimai pieštuku – Levo Vladimirovo. Tokią knygą jau būtų galima laikyti mokslo paminklu.

Stebint iš šalies buvo galima matyti, kad Profesoriumi labai daug reiškė pagrindinės jo gyvenimo stotelės Telšiai, Šiauliai, Šilutė, Kaunas ir, žinoma, Vilnius. Visi šie miestai jį savinasi ir laikė kraštiečiu arba piliečiu, už ką dėkingumu ir dėmesiu stengėsi atsidėkoti ir Levas Vladimirovas. Man geriausiai pažįstamas jo bendravimas su Šilute. Šilutė nuolat tapdavo mūsų pokalbio tema prisimenant bendrus pažįstamus, gavus šilutiškių laiškus ir šventinius sveikinimus, kvietimus į renginius. Šiame mieste Profesorius buvo ypač laukiamas ir turėjo uolių gerbėjų, tarp kurių jautrumu ir ištikimybe nepralenkiama buvo rajono centrinės bibliotekos direktorė Dalia Užpelkienė. Glaudūs ryšiai palaikyti ir su pirmosios vidurinės mokyklos, kuri veikė prieškariniu statytos Herderio gimnazijos pastate, direktore Romualda Dobranskiene. Levas Vladimirovas skatino tyrinėti ir populiarinti iš Šilutės kilusio žymaus vokiečių prozininko ir dramaturgo Hermanno Sudermanno kūrybą, gal todėl 1992 metais buvo įkurtas rašytojo vardu pavadintas visuomeninis literatūrinis klubas, o Profesorius išrinktas garbės nariu. Jis klubą rėmė iki pat mirties. Levas Vladimirovas atkakliai siekė, kad vidurinei mokyklai būtų grąžintas europinės reikšmės įvairių tautų liaudies kūrybos skelbėjo ir filosofo Johanno Gottfriedo Herderio, nusipelnusio ir lietuviams, vardas. Kartu neakivaizdžiai diskutavome su tokio siūlymo oponentais, kai buvo galimybių – žodžiu arba straipsniais Šilutės laikraščiuose dėstėme savo argumentus. Gaila, bet mūsų įtikinėjimų nepakako.

Mane nuolat domino Profesoriaus atsiminimai apie prieškarinį Šilutės kultūrinį gyvenimą ir niekada jais nenusivyliau: sulaukdavau įdomių komentarų. Kartą, artėjant Levo Vladimirovo 75-mečiui, toptelėjo mintis parengti interviu, kurio pagrindine tema taptų jo mokslas Herderio gimnazijoje 1928–1932 metais. Profesoriaus atsakymai į klausimus pranoko visus lūkesčius: jie buvo išsamūs, mirgėjo vardų, įvykių ir asmenų charakteristikų. Aiškiai rašyta remiantis ne tik atmintimi, bet ir šaltiniais, buvusių klasės draugų liudijimais, nes susirašinėta su kai kuriais Vakarų Vokietijoje gyvenusiais herderiečiais. Tačiau kilo ir abejonių. Jau iš pirmų eilučių buvo galima suvokti, kad interviu turinys greičiausiai iš viso bus nepriimtinas partinio komiteto kontroliuojamam rajoniniam laikraščiu, o tekstas – keliskart ilgesnis už

Levas Vladimirovas –
1932 metų Herderio
gimnazijos absolventas,
papuoštas Mažajai Lietuvai
būdingomis albertinomis.
Nuotrauka iš šeimos archyvo

vidutinį, tad net pati mintis apie jo išspausdinimą provincinėje Šilutėje atrodė veikiau utopinė nei tikroviška. Rašinių siuntėme su viltimi ir siūlymu, kad pati redakcija spręstų, kiek ir ką skelbti. Atsakymo sulaukėme jubiliejaus išvakarėse. Šilutiškiai atsiuntė keletą „Komunistinio darbo“ 1987 metų vasario 21 dienos numerio egzempliorių, kuriame buvo išspausdintas visas interviu tekstas su redakcijos priedais ir net nuotraukomis. Jis, surinktas smulkiais raidelėmis, užėmė beveik du laikraščio puslapius. Ši publikacija tapo reikšminga dovana ne tik autoriui, bet ir miesto kultūrinei visuomenei. Ji pirmą kartą sovietmečiu atskleidė labai aukštą prieškarinio miesto kultūros ir švietimo lygį, keblius gyventojų tautinius ir politinius santykius, herderiečių likimus. Antra vertus, interviu padėjo tarytum iš nebūties sutelkti ir išsaugoti žinias apie paties Profesoriaus jaunatviško brendimo amžių ir išsilavinimą, be kurių nebūtų galima atkurti svarbaus jo biografijos tarpsnio tikrovės. Publikacija šilutiškiams patiko. Ją dar kartą, jau nepriklausomybės laikais, perspausdino kitas miesto laikraštis „Skalvos keleivis“. Tiesa, tekstą kartu su autoriumi skaitėme iš naujo ir šiek tiek patikslinome, pašalinome kai kurias

sovietmečiui būdingas ideologines nuotrupas. Kiek žinau, Levo Vladimirovo interviu laikraščio iškarpų pavidalu plačiai pasklido tarp užsienyje pabirusių šilutiškių, pirmiausia – buvusių gimnazistų. Profesorius veikia buvo pakviestas į Vokietijoje rengtą herderiečių susitikimą, tačiau dėl sveikatos keliauti nesiryzo.

Profesoriaus vardas ir įvaizdis stiprino Universiteto prestižą. Levas Vladimirovas buvo raginamas dalyvauti ir kalbėti ten, kur telkėsi reikšmingi žmonės ir atvykdavo užsieniečių. Deja, žodžius išklausedavo, bet dažniausiai neišgirdavo. Sovietinė sistema veikė pagal savo taisykles. Jas Profesorius gerai žinojo. Rodos, pobrežniviais laikais jis pradėjo mums rodyti įvairių žmogaus teisių gynimo sąjūdžių iš užsienio paštu siunčiamus ir kviečiančius paminti laiškus, pridurdamas, kad apie juos yra informavęs tas įstaigas, kurioms privalu tai žinoti. Niekam nebuvo paslaptis, kad pirmasis šių laiškų skaitytojas buvo ne adresatas, todėl reikėjo apsidrausti. Profesorius palikdavo stiprų įspūdį užsieniečiams. Tiesa, jų Universitetą lankė nedaug: išeivijos intelektualai, kaimyninių socialistinių šalių dėstytojai ir studentai. Tik sykį įvairių Rytų ir Vakarų šalių bibliotekininkystės dėstytojų ir specialistų gausi delegacija atvyko į Levo Vladimirovo surengtą tarptautinės federacijos IFLA komisijos posėdį. Jis tapo ne tik organizatoriaus, bet ir Universiteto išbandymu, nes teko blaškytis tarp buitinių negalių ir užsieniečiams taikomų ribojimų. Mums, jauniems dėstytojams, pirmą kartą susidūrusiems su vakariečiais, renginys tapo reikšmingu įvykiu. Užsieniečiams imponavo Profesoriaus geras kalbų mokėjimas, bendravimo kultūra ir ryški asmenybė. Pamenu, Berlyno studentams pasiguodus dėl prasto oro, Levas Vladimirovas padeklamavo nuotaikingą vaikų eilėraštį: *April, April, der weiß nicht, was er will* (balandis, balandis, kuris pats nežino, ko nori). Žodžiai sukėlė svečių plojimus, nes ne kiekvienas vokiečių literatūros žinovas mintinai moka XIX amžiaus pabaigos populiariaus, bet dabar jau beveik užmiršto poeto Heinricho Seidelio eilių. Kartais Profesorius pats ekspromtu sukdavo humoristinį ketureilį. Tad neatsitiktinai net ir po daugelio metų, kai gyvenome jau be Levo Vladimirovo, Amerikoje, Lenkijoje arba Vokietijoje dar buvo teiraujamasi, kaip jis laikosi, ir sakomi pagarbos žodžiai.

Plėtojantis Atgimimo epochai, Profesorius skaitė laikraščius, sekė žaibo greičiu televizijų ekranuose šmėkščiojančius įvykius,

tačiau jiems vargu ar pritarė. Mano nuomone, kuri nebūtinai yra visiškai teisinga, daug valstybės atgimimo istorinių paskatų ir aplinkybių jis nesuprato, o gal ir negalėjo suprasti. Priežasčių būta ne vienos, tarp jų – ne tik amžius ir akistata su įsitikinimų patikra. Daugelį vyresniosios kartos liberaliosios pakraipos inteligentų bauginio Sąjūdžio radikaliojo sparno agresyvumas, kėlęs grėsmę dėl praeities nuvertinimo ir ateities nežinomybės. Jiems priimtinausias pasirinkimas buvo lūkuriavimas tikintis ištiestos rankos. Tai galima pavadinti santūrumu, kuris asmens arba visuomenės dalies krizės momentu savaime yra vertybė ir nusipelno pagarbos. Levui Vladimirovui ją teko patirti.

Kartą, kalbantis prie arbatos puodelio suvokiau, kad Profesorius taip pat nesuprato, už ką jį, linkusį tapatintis su ana epocha, Lietuvos Respublikos prezidentas 1995 metais apdovanojo Gedimino trečiojo laipsnio ordinu. Jį laikė delne ir davė palaikyti svečiui, tiriamai svėrė ir laukė nuomonės. Vargu ar visiškai patikėjo aiškinimu. Nepaisant to, jei būtų mano valia, Profesorių apdovanočiau dar vienu, kur kas aukštesnio laipsnio ordinu. Jis to vertas vien tik už Lietuvai sugrąžintas kainos neturinčias kultūros ir mokslo vertybes.

2 skyrius

KNYGA *ir*
LAIKAS

ABRAOMO KULVIEČIO LAIKŲ PRŪSIJOS BAŽNYČIOS MALDA

Lituanistinio paveldo migracijos pėdsakus tiksliai ženklina gana tobula šiuolaikinių atminties institucijų sistema, kurioje svarbus vaidmuo tenka antikvariatams. Europos Sąjungos plėtra jiems suteikė daugiau erdvės ir laisvių. Senienų rinka tapo imlesnė ir gyvybingesnė. Išaugo jos skvarba, kurią užtikrina šiuolaikinės žinių sklaidos technologijos ir ryšiai su tarptautinėmis organizacijomis: Tarptautine bibliofilų asociacija, Tarptautine antikvarų asociacija ir kitomis. Vis dėlto stebėti ir nustatyti lituanistinius dalykus Europos šalių rinkoje nėra lengva dėl antikvariatų gausos. Pavyzdžiui, lituanistikos fondų papildymui visada vilčių teikiančiame Berlyne šiandien jų veikia apie 120. Ieškant adatos šieno kupetoje tenka naršyti po šimtus elektroninių ir spausdintų katalogų, stebėti aukcionų skelbimus ir bibliofilijos periodinius leidinius. Savo ruožtu iniciatyvą bei nuovoką rodo ir antikvarai. Jie patys eina link galimų pirkėjų. Atkūrus Baltijos šalių nepriklausomybę, tai pajuto ne tik Lietuvos bibliofilai ir kolekcininkai, bet ir universitetų profesorai humanitarai. Dažniausiai iš Anglijos ir Vokietijos nemo kamai siunčiamuose kataloguose galima rasti išsamių anotacijų apie senuosius spaudinius, žemėlapius, atvirukus ir rankraščius, o iš dedamų aukštos kokybės reprodukcijų susidaryti nuomonę apie jų fizinę būklę ir meninį apipavidalinimą. Inkunabulų pardavimo kainą antikvariai nurodo vidutiniškai 10 000 eurų, aukcionai – pradinę 5000 eurų, tačiau retai kas sužino, kokia ji buvo galutinė. Lituanistiniai dalykai yra kur kas pigesni. Pavyzdžiui, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVIII amžiaus vidutinio retumo žemėlapis kainuoja apie 1000 eurų, iliustruota, mokslinę vertę turinti XIX a. knyga vokiečių arba lenkų kalba apie Lietuvą – 200 eurų, XIX amžiaus pabaigos–XX amžiaus pradžios atvirukas, vaizduojąs Mažosios Lietuvos kraštą arba miestą, – 30 eurų. Kiek mums

žinoma, lietuviai Europos rinkos paslaugomis jau naudojasi, tačiau kol kas tokių nėra daug. Kartais jie net patys dalyvauja komercinio pobūdžio renginiuose, tokiuose kaip mugės simboliniu pavadinimu „Senieji popieriai“ (Alte Papiere).

Padėtis Lietuvos antikvarinėje rinkoje sudėtinga. Ją lemia skurdi pasiūla, nemokus klientas ir atviros sienos. Daugiau nei du šimtus metų trukusios okupacijos ir politinės sumaištys nuolino kultūros paveldą. Apie jo būklę gana akivaizdžiai byloja antikvariatų skaičius: po vieną jų yra tik Vilniuje ir Kaune, kituose miestuose antikvarinių ir bukinistinių knygų lentyna vos įspraudžiama sendaikčių krautuvėse. Prekyba nesiplėtoja dėl muziejų ir bibliotekų komplektavimui skiriamų lėšų stygiaus ir humanitarinės inteligentijos, suvokiančios paveldo vertę, materialinių neprieklių. Laukiamu antikvaro klientu tapo užsienietis, ypač turistas. Nepaisant draudimų, jis išveža net pačius rečiausius dalykus, jau nekalbant apie knyga, žemėlapi arba atviruką. Žiniasklaidos duomenimis, 1996–2003 m. iš Lietuvos išgabenta meno kūrinių, antikvarinių dirbinių ir kitų kolekcionuojamų daiktų už 41 mln. litų, arba 8 kartus daugiau negu jų įvežta į šalį. 2002 m. išvežtų vertybių kaina siekė 18 mln. litų, 2003 m. – 5 mln. litų. Statistikos departamento užsienio prekybos duomenimis, 47 proc. jų iškeliavo į Europos Sąjungos, 53 proc. – į kitas šalis. Įvežimas iš Europos Sąjungos šalių sudaro 80 proc., iš Europos Sąjungai nepriklausančių šalių – 20 proc. [4]. Šie skaičiai rodo tik oficialius duomenis. Kultūros vertybės nuolat išvežamos nelegaliai. Lietuvos muitininkai sulaiko vos vieną kitą didesnę krovinį [3]. Užsieniečiams labai paklausūs Mažosios Lietuvos senieji spaudiniai ir dokumentai. Jų likučiai Lietuvoje jau baigia išnykti. Todėl, norint užtikti vertingesnę istorinio paveldo relikta, būtinas ypatingas akylumas antikvarinėje rinkoje, geros žinios ir nemenkos lėšos. Žinoma, kartais sėkmę lemia palankus likimas ir tinkamos progos.

Šių eilučių autoriui 2002 m. pavasarį Dominikonų gatvės antikvariato Vilniuje darbuotojas pasiūlė įsigyti pluoštą Mažosios Lietuvos lakštinių spaudinių ir dokumentų. Jame buvo apdovanojimo kaizerio Vilhelmo I atminimo medaliu, nulietu iš trofėjų patrankų bronzos, ir Ramučių bažnyčioje įvykusios keturiolikmetės mergaitės konfirmacijos liudijimai, Klaipėdos krašto

jaunųjų ūkininkų ratelių parodos laureato pagyrimo lapas, dvi plonos rankraštinės bylos ir kt. Prūsijos valstybėje lakštiniai spaudiniai žinomi nuo Karaliaučiaus spaudos pradžios, tačiau ypatingos gausos ir įvairovės pasiekė XIX amžiaus viduryje. Juos gana sparčiai leido draugijos, fotosalonai, knygynai, valdžios įstaigos, kariuomenės dalys ir Evangelikų liuteronų bažnyčia, o gyventojai visa tai rėmino ir kabino ant sienų. Dėl puošnumo tokius leidinius galima vadinti meniškaisiais spaudiniais. Mūsų išgytame pirkinį pluošte išvaizda išsiskyrė vienas lakštas, kuklia ornamentika, senovine kalba, teksto komponavimu ir popieriumi primenantis ankstyvuosius Prūsijos kunigaikštystės laikus. Spaudinio istorija buvo nežinoma, tačiau dabar, surinkus pirmuosius duomenis, jau galima ryžtis pateikti svarbiausius jos metmenis.

Lakštas yra 32 × 22 cm, rinkinys – 25 × 17 cm dydžio. Popierius storas, standus, gamintas rankiniu būdu, be vandenženklis, tačiau prieš šviesą gerai matomas semiamosios formos vielinio tinklo pėdsakas. Lakštas šiek tiek suglamžytas ir išpurvintas, kai kur įplyšusiais kraštais, bet jo bendra būklė nėra prasta, nes nepažeistas nei pelėsio, nei kitų priežasčių sukeliama irimo. Kaupiant medžiagą straipsniui išsiaiškinta, kad mažiausiai penkiolika šio lakštinio spaudinio egzempliorių turi ir Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka. Beveik visi jie yra geros būklės, švarūs ir nesuglamžyti, taigi archyviniai. Iš jų septyniuose matomas vandenženklis. Jo atvaizdo ieškojome žinomajame Edmundo Laucevičiaus atlase *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* (1967), tačiau neradome. Vandenženklis piešinys primena jaučio galvą.

Tekstą sudaro 49 eilutės. Jis išspausdintas gotikiniu raidynu gana mažo kegelio šriftu, rinkinys iš abiejų šonų ir apačios įrėmintas plačiu augalinio ornamento bordiūru. Antraštė ir pirmoji eilutė surinkta didoku šriftu, teksto pirmoji raidė – inicialinė „L“ – kukliai ornamentuota. Antraštė *Ein Gepet \ so durch die Diener // des worts jm Hertzogthumb // Preussen dem volck fur vnd // fur vorzutragen.* išdėstyta keturiomis eilutėmis, tekstas prasideda sakiniu *Ljebes volck \ Nach dem wir alhie zu Gottes wort vnd ehren / jnn gemeyn versamlet / vnd vnser herr Christus vns zu bethen bevolen / auch gnediglich zugesagt <...>*, baigiasi – *Vnd schliet jnn festem glauben / es sey erhoret // mit einem andechtigen Vater vnser.* Nei autoriaus, nei spaustuvės, nei leidėjo ir leidimo vietos nuorodos nėra. Dėl šių

Ein Bepet\ so durch die Diener
des worts im Hertzogthumb
Preussen dem volck fur vnd
fur vorzutragen.

Malda, [Dievo] tarnų nuolat skaitytina tautai Prūsijos kunigaikštystėje
(Karaliaučius: Hanso Weinreichs spaustuvė, 1542). Autoriaus rinkinys

duomenų stygiaus svarbiausia atrama ir prielaida paieškos gijai tapo pats tekstas. Jame esama kai kurių gana iškalbių užuominų.

Daugiausia pasako rašyba, kalba ir turinys. Jie pirmiausia leidžia nustatyti amžių. Sprendžiant iš skyrybos (vietoje kablelio dedamas įkypas brūkšny) ir rašybos (daiktavardžiai kartais rašomi mažąja raide, žodžių pradžioje vietoje „u“ – „v“, vartojamos senovinės formos *Gepet*, *Hertzogtumb*, *vmb*, *jnn* ir pan.) tekstą galėtume datuoti XVI amžiumi–XVII amžiaus pradžia. Tačiau laiko erdvę dar labiau apibrėžia turinys. Jame minimi tokie įvykiai kaip turkų puolimas, būrų riaušės, neseniai užsimezges naujo tikėjimo pažinimas bei *įvairiausios erezijos, pranašavimų ir burtų* grėsmė akivaizdžiai kalba apie XVI a. pirmąją pusę. Šalis vienareikšmiškai įvardyta antraštėje – Prūsijos hercogystė (*Hertzogthumb Preussen*), todėl leidimo vieta gali būti lengvai numanoma – jos sostinė Karaliaučius.

Remiantis patikimomis žiniomis, kad XVI a. pirmojoje pusėje Karaliaučiuje veikė tik viena – Hanso Weinreicho – spaustuvė, būtų visai pagrįsta maldos lakštą sieti su jos poligrafinė produkcija. Siekdami patikimesnio įrodymo, lakšto ornamentikos pėdsakų ieškojome H. Weinreicho knygoje, sukauptoje senosios spaudos turtingoje Hercogo Augusto bibliotekoje Wolfenbütteleje. Tyrimas atvedė prie teologijos daktaro Johanno Brismanno Karaliaučiaus katedroje sakytų pamokslų, paskelbtų 24 lapų knygelėje *Zwo prediget aus dem iiij. Capit. Gene*. Jos antraštiniame lape nurodyti 1542 metai, o leidimo duomenys – teksto pabaigoje: *Gedruckt zu Königsberg jnn Preussen durch Hans Weynreich* (signatūra: Yv 2421. 8 Helmst.). Palyginus jos antraštinio lapo ir minėtojo lakšto apipavidalinimą nesunku įsitikinti, kad jų ornamentikos fragmentai yra tapatūs. Taigi lakštas tikrai yra išėjęs iš H. Weinreicho ofcinos spaudos staklių.

Mūsų nustatytieji spaustuvės duomenys savaime nepasako tikslios lakšto išspausdinimo datos. Bandant ją patikslinti ir gauti daugiau spaudinio istorijos žinių, buvo tiriami šaltiniai, taip pat kreiptasi konsultacijų į Vokietijos bibliotekas ir mokslo įstaigas. Paieškomis talkino ir tarpininkavo Heidelbergo universiteto bibliotekos darbuotojas Arthuras Hermannas. Susipažinę su siųsta informacija ir lakšto kopija, atsiliepė XV amžiaus ksilografų bibliografijos rengėja dr. Sabine Griesė ir Bažnyčios istori-

jos instituto direktorius prof. Peteris Maseris, abu iš Miunsterio, baltistas dr. Friedhelmas Hinze ir Prūsijos kultūros paveldo Slaptojo valstybinio archyvo darbuotojas Bernhartas Jähnigas, abu iš Berlyno, ir dr. Helmutas Clausas iš Gothos. Iš jų gautos žinios liudija, kad tokio spaudinio šiandienės Vokietijos bibliotekose ir archyvuose nėra. Konsultantai taip pat patvirtino, kad tekstas rašytas reformacijos laikais, o dėl ornamentų savitumų neabejotinai sietinas su H. Weinreichio oficinios veikla. Šaltinių ir literatūros analizė pirmiausia atveda į fundamentalų Pauliaus Tschackerto parengtą Prūsijos hercogystės reformacijos istorijos archyvinių dokumentų registrą. Šio veikalo trečiajame tome, išleistame 1890 m., lakštas minimas dukart. Pirmuoju atveju kalbama apie anotuotą 1542 m. gruodžio 6 d. hercogo Albrechto lydraštį Pamario evangelikų liuteronų vyskupui Pauliui Speratui [5, 26, įrašas 1485]. Jame, nenurodant konkretaus pavadinimo, sakoma, kad siunčiama *visuotinė bažnyčios malda* iš anksto nebuvusi aptarta su abiem Prūsijos vyskupais – minėtuoju P. Speratu ir Sembos vyskupu Georgu von Polentzu, bet, hercogo įsitikinimu, šis dievobaimingas kūriny be jokių abejonių nusipelnys ir adresato paramos. Kitame tomo įrašė bibliografiškai apibūdintas pats spaudinys [5, 26–27, įrašas 1486]. Jame pateikta antraštė, teksto pradžios ir pabaigos eilutės, vienu sakiniu pristatytas turinys. Tačiau mūsų tyrimui didžiausią svarbą turi P. Tschackerto pastaba. Autoriaus žiniomis, ši *in folio* dydžio lakštą gotikiniu raidynu spausdinęs H. Weinreichas, paties spaudinio daug egzempliorių ir dabar tebelaikoma Karališkajame valstybiniame archyve Karaliaučiuje. Autorius nurodė net signatūrą (4-oji spinta, 23 foliantas, 19 numeris) ir pridūrė: *aš manau, kad tai yra gruodžio 6-ąją siųstoji malda*. Tokiam teiginiui pritartume ir mes. Iš kitų tome registruotų 1542 m. dokumentų matyti, kad Prūsijos valdovas susirašinėjo su humanistu Joachim Camerarijumi, reformatoriais Martinu Lutheriu, Philippu Melanchtonu ir kitais žymiais tos epochos asmenimis. Galbūt kartu su laiškais jiems buvo siunčiamas ir bažnytinės maldos išaiškinimo egzempliorius.

Kitas spaudinio istorijos šaltinis yra Waltherio Hubatscho 1968 m. paskelbtas tyrinėjimas apie Rytų Prūsijos evangelikų bažnyčią. Jo trečiajame tome sudėti svarbiausi dokumentai, taip pat ir 1563 metų Prūsijos bažnyčios maldos komentaras. Jos tekstas

Prūsijos kunigaikštis
Albrechtas Brandenbur-
gietis. Portretas iš:
Prussia, Bd. 35
(Königsberg, 1943)

spausdinamas iš rankraščio, kurio apmatų parašė hercogas Albrechtas, o taisė ir papildė valdovo patikėtinis, išsilavinęs Karaliaučiaus teologas ir humanistas Johannas Funckas [2]. Dokumento publikacijos anotacijoje W. Hubatschas pažymėjo, kad ankstesnės, P. Tschackerto aprašytos 1542 m. spausdintos bažnyčios maldos nerasta. Šio leidinio egzemplioriai, laikyti Karaliaučiaus valstybiniame archyve, yra dingę. Ne be pagrindo galime spėti, kad dar nesibaigus Antrajam pasauliniam karui sugriautame mieste juos surado ir į Lietuvą atgabeno Povilo Pakarklio vadovaujamos archeografinės ekspedicijos dalyviai.

Apibendrinę sukauptas ir išdėstytas žinias, matyt, galėtume išskirti kelis svarbius dalykus. Viena, minėtoji Prūsijos bažnyčios malda buvo išspausdinta H. Weinreichio spaustuvėje Karaliaučiuje 1542 m., taigi ji priklauso pirmosios lietuviškos knygos spaustuvininko grafikos meno paveldui. Antra, bibliofilo ir kolekcininko požiūriu, surastas egzempliorius priskirtinas aukščiausio laipsnio retenybių kategorijai, nes nežinoma nė vieno kito, turimo asmeninėje bibliotekoje. Žinoma, nevertėtų itin nustebti, jei akylesnis tyrėjas Vakarų pasauliui dingusio spaudinio egzempliorių rastų kurioje

nors kitoje šalyje, ypač Karaliaučiaus archyvų, muziejų ir bibliotekų rinkiniuose, Antrojo pasaulinio karo pabaigoje per kultūros, meno ir mokslo paveldo evakuaciją į Vokietijos gilumą užsilikusių Lenkijoje. Ilgalaikės ir sistemingos paieškos tikriausiai padės atskleisti naujų istorijos šaltinių ir duomenų, pirmiausia dūlančių Prūsijos kultūros paveldo Slaptojo valstybės archyvo bylose Berlyne.

Antikvariato savininkas negalėjo tiksliai pasakyti, iš ko gavęs mūsų aptartą egzempliorių. Rodos, jį kartu su kitais įvairiais lakštiniais spaudiniais, knygomis, laikraščiais ir dokumentais urmu pirkęs Vilniaus kolekcininkų šeštadieniniame sambūryje – garsiajame *blusų turguje* ant Tauro kalno. Tie dokumentai, kuriuos įsigijo šių eilučių autorius, datuoti 1792–1831 metais ir yra susiję su Kintais bei E. W. Beerbohmo Muižės dvaru prie Kuršių marių. Taigi nežinia kada ir per kieno rankas jie iš Mažosios Lietuvos atkeliavo į Vilnių. Kol kas niekas neatsakys ir į klausimą, kiek tokio kultūros paveldo iš viso yra privačiose kolekcijose. Pastaroji aplinkybė skatina retą lakštinį spaudinį, prasidenantį žodžiais *Ein Gepet <...>*, aptarti išsamiau ir sudaryti sąlygas tolesniam tyrinėjimui: paskelbti originalo kopiją, vokiško teksto perrašą (žr. antrą priedą) ir jo vertimą į lietuvių kalbą (žr. trečią priedą), nes sumažintoje publikacijoje tekstas prasčiau matomas. Kai kurių senųjų raidžių su diakritiniais ženklais stoka vertė perraše jas keisti šiuolaikinėmis, todėl vietoje *o* rašoma *ö*, vietoje *u* – *ü*, vietoje ilgosios *f* – *s*. Eilučių pabaiga žymima dviem įkypais brūkšniais (*//*). Korektūros klaidos netaisytos ir nekomentuotos. Kad jų esama, akivaizdžiai rodo itin dažnai kartojamo žodžio *Gott* nevienoda rašyba.

Tekstas yra svarbus Mažosios Lietuvos istorijos šaltinis. Jo antraštė (pažodinis vertimas būtų *Malda, [Dievo] tarnų nuolat skaitytina tautai Prūsijos kunigaikštystėje*) ir turinys įsakmiai primena, kad skelbiami nurodymai dėl maldos buvo privalomi visoms Prūsijos evangelikų liuteronų parapijoms ir turėjo pasiekti visus – vokiečių, lietuvių, lenkų ir galbūt prūsų – tikinčiuosius. Turinys buvo sureikšmintas minties plėtotę ir įtaigą grindžiant Bažnyčios ir valstybės interesais. Būtent dėl šios priežasties tokių maldų poreikis iškilo dar ne sykį, todėl nurodymai, koks turi būti jų turinys, buvo vis atnaujinami. Tekstai buvo rašomi kunigaiščio rūmų aplinkoje, dalyvaujant pačiam valdovui ir jo artimiesiems, leidžiami ir platinami išdo lėšomis. Jų pasirodymą dažniausiai

lemdavo konkrečios, dėl susiklosčiusių aplinkybių visai šaliai iškilusios svarbios problemos ir priežastys.

Kol kas be atsakymo lieka klausimas, koku būdu 1542 m. bažnyčios maldos nurodymai pasiekė lietuvių, prūsų ir lenkų tikinčiuosius. Kunigai skaitė iš sakyklos, vertėjai vertė? Galbūt. Tačiau egzistavo ir kitas būdas. Jį dar 1935 m. nurodė Karaliaučiaus universiteto profesorius Jurgis Gerulis, suradęs ir paskelbęs išrašus iš Prūsijos kunigaikščio izdo dokumentų [1]. Anot jų, už vyskupo paraginimo melstis išspausdinimą atskirai vokiečių, lenkų ir lietuvių kalbomis 1572 m. sausio 30 d. sumokėtos 6 markės 36 šilingai (*Vonn dreierlej exemplaria zudrucken, die Vormanung so der Bischoff gestellet, denn 30 January, teutsch, polnisch, litisch*), už maldų dėl kylančio karo vokiečių, lenkų ir lietuvių kalbomis išspausdinimą tų pačių metų liepos 23 d. – 6 markės (*Vonn ausschreiben wegen der Vffrustunng, auch wegen des teutschen, polnischen vnnd littauischen gebets zudrucken den 23 July*), taip pat už maldų, skirtų *mano maloningam kunigaikščiui ir valdovui*, išspausdinimą vokiečių, lenkų ir lietuvių kalbomis 1574 m. – 4 markės 30 šilingų (*Vor die dreij gebett Deutsch, pollich vnnd Littauisch für mein g[nädigen] furstenn vnnd h[erren]*). Tokiu būdu po visą Prūsijos kunigaikštystę išsiuntinėti maldų tekstai, nurodymai, už ką ir kaip melstis, svarbiausiomis autochtonų kalbomis galėjo būti perteikti greičiau, be tarpininkų ir iškraipymų, kurių tais laikais nuolat bijota. Žinių, kad 1542 m. bažnyčios maldos nurodymai būtų išspausdinti ne tik vokiečių, bet ir lietuvių bei lenkų kalbomis, nerasta. Tačiau be jokių abejonių galime teigti, kad reikiamos kvalifikacijos vertėjų Karaliaučius tikrai turėjo. Vienas jų buvo Abraomas Kulvietis, dėl persekiojimo tėvynėje grėsmės atvykęs į Prūsijos sostinę ir jau 1542 m. birželio 23 d. paskirtas hercogo Albrechto patarėju. Taigi šis Lietuvos eruditas ir humanistas galėjo būti ir maldos klausimo svarstymų dalyvis, ir parengto teksto vertėjas į lietuvių kalbą. Žinoma, manyti, kad iki Martyno Mažvydo Karaliaučiuje buvo spausdinama lietuvių kalba, yra drąsu, tačiau pravartu. Juk nežinia, kur ši drąsa gali nuvesti.

Už paramą rengiant publikaciją dėkojame talkininkams. Ypač vertingų pastabų pateikė dr. Juozas Tumelis. Nuoširdų ačiū tariame Arthurui Hermannui, kuris ne tik rėmė autorių ieškant maldos istorijos pėdsakų, bet ir į ją įsigilino. Jo pateiktas pastabas apie reto Prūsijos bažnyčios kūrinio turinį ir paskirtį skelbiame kartu

su šiuo straipsniu (žr. pirmą priedą). Kelią link Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos turimų spaudinio egzempliorų palengvino jos darbuotoja Rasa Narbutaitė. Ji fonduose surinko visus *Maldos* egzempliorius, be to, parašė išsamią vokiškų „gromatų“ fondo apžvalgą (žr. Knygotyra, 2004, t. 42).

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. GERULLIS, Georg. Verschollene altlitauische Drucke aus Königsberg. *Archivum Philologicum*: Humanitarinių mokslų fakulteto raštai. Kaunas, 1935, kn. 5, p. 99–100.
2. HUBATSCH, Walter. *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*. Bd. 3: Dokumente. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1968, p. 32–33, [Nr.] 5.
3. *Iš Lietuvos be leidimo mėginta išvežti Šekspyro poezijos tomų, išleistų 19 amžiuje* [žiūrėta 2004 m. spalio 13 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.delfi.lt/archive/index.php?id=5281319>
4. *Iš Lietuvos išvežama meno vertybių 8 kartus daugiau nei įvežama* [žiūrėta 2004 m. rugpjūčio 31 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.delfi.lt/archive/index.php?id=5017862>
5. *Urkundenbuch zur Reformationgeschichte des Herzogthums Preußen*. Herausgegeben von Paul Tschackert, Doctor der Theologie und der Philosophie, ordentlichem Professor der Kirchengeschichte an der Universität Göttingen. Bd. 3, Th 2: Urkunden 1542–1549. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1890, p. 26–27, įrašai 1485–1486. – (Publicationen aus den k. Preussischen Staatsarchiven, Bd. 45).

Pirmas priedas

MALDOS PASKIRTIS IR TURINYS

K o m e n t a r a s

Reformuodamas pamaldų tvarką, Martinas Lutheris atgaivino kai kurias senosios Bažnyčios tradicijas, tarp jų ir dar Benedikto reguloje numatytą bendrąją maldą, kuri būdavo užbaigiama kalbant *Tėve mūsų*. Šios rūšies malda iki pat reformacijos buvo išlikusi liaudžiai skirtose pamaldose Pietų Vokietijoje. Čia, prašant Dievo malonės, po vokiškai laikyto pamokslu visada buvo sukalbama bendroji malda, kurią taip pat užbaigdavo *Tėve mūsų*. Remdamasis šia tradicija, M. Lutheris bendrąją maldą įtraukė ir į savo vokiškųjų pamaldų apėigą (*Deutsche Messe*), kurias paskelbė 1526 m. Jis bendrąją tikinčiųjų maldą vertino labiau už asmeninę, teigdamas, kad tokia malda Dievui yra veiksmingesnė. Reformatoriaus supratimu, malda nėra kalbama tam, kad mes per ją išprašytume Dievo pagalbos sau. Malda yra tikėjimo išraiška pasitikint Dievo

žadėta malone. Ji turinti išreikšti tikinčiųjų viltį, kad Dievas yra maloningas ir laikosi pažado atleisti visų nuodėmes. Dievo pagalbos sulauksime ne dėl savo darbų, bet per pačią Dievo malonę. Maldoje esą svarbu Dievui tai priminti ir kartu save bei kitus paraginti pasitikėti Dievu. Tokia bendrosios maldos forma buvo pavadinta *Gebetsvermahnung*, kurios pavadinimą greičiausiai galima versti *paraginimas melstis* arba *paraginimas maldai*.

Nepavyko galutinai išsiaiškinti, kaip šie paraginimai melstis buvo naudojami pamaldose. Manoma, kad jie buvo kunigų skaitomi parapijiečiams pažodžiui. Dauguma šių paraginimų ir yra suformuluoti kaip malda. Kitose, ypač rytinėse vokiečių valdose, kaip Pomeranijoje, Prūsijoje ir Kurše, šių paraginimų forma leidžia spėti, kad su jais daugiau norėta duoti kunigams nurodymus, už ką ir kaip jie turi melstis, pateikiant maldos turinį ir formą, bet nereikalaujant skaityti viso teksto. Visgi mokslininkai teigia, kad ir šio pobūdžio paraginimai dažniausiai buvo perskaitomi be praleidimų. Mat menką katalikų dvasininkų išsilavinimą teturinti ir nedaug naujajame evangelikų tikėjime susigaudanti pirmoji protestantų kunigų karta vargiai drįsdavo savais žodžiais perduoti valdovo arba reformatorių parašytą paraginimą maldai ir jos turinį.

Pati maldos struktūra perimta iš *Tėve mūsų*. Pirmiausia kreipiamasi į Dievą, prisimenant jo didybę ir šlovę. Paskui sakomi prašymai. Malda baigiama įsitikinimu, kad Jėzus Kristus mūsų maldą tikrai išklausys. Po viso to dar sukalbama *Tėve mūsų*. M. Lutherio pastangomis tokia maldos forma XVI amžiuje visur paplito ir įsitvirtino. Jos pavyzdžiu maldų tekstus rengė ne tik Bažnyčios reformatoriai ir vyresnieji, bet ir valdovai. Jie buvo skiriami ir tikėjimui, ir politiniams siekiams stiprinti. Kartu su prašymu apsaugoti nuo įvairių negandų – bado, maro, gamtos stichijos ir t. t., buvo meldžiama si sutramdyti turkų pavojų visai krikščioniškajai Europai. Tokiose maldose nevengota kaltinti erezija popiežių ir kitus oponentus. Palyginus su panašios paskirties maldomis matyti, kad Albrechto ir jo patarėjų parengtas raginimas maldai pasižymi nuosaikumu ir taikingumu. Jame nerasime jokių kaltinimų popiežiui arba katalikiškų šalių valdovams. Matyt, tai galima paaiškinti tuo, kad Albrechtas buvo jungtinės Lietuvos ir Lenkijos valstybės lenas, todėl ir vengė užgauti karalių. Kita vertus, Albrechtas iš viso nepasižymėjo dideliu priešišku Katalikų bažnyčiai. Jis tikriausiai nenorėjo be reikalo erzinti popiežiaus, nes buvo išstojęs iš kryžiuočių ordino ir priėmęs liuteronų tikėjimą. Prūsijos kunigaikštis, būdamas giliai tikintis ir be kokio nors ypatingo fanatizmo, palaikė gerus santykius ne su vienu katalikų vyskupu. Albrechtas išsiskyrė darbštumu, uoliai rūpinosi savo valstybės gerove. Todėl jo raginime melstis ir prašoma Dievo apsaugoti kraštą nuo turkų antpuolio, karo pavojų, bado ir nelaimių, o malonę skirti visiems savo valstybės luomams ir valdovams. Iš Karaliaučiaus paskleisto spausdinto žodžio tikslas buvo suburti ir suvienyti visus šalies gyventojus, jiems suteikti ramybę, gerovę ir tvirtą tikėjimą.

Arthur Hermann

Heidelbergo universitetas

Antras priedas

EIN GEPET \ SO DURCH DIE DIENER //
DES WORDS JM HERTZOGTHUMB //
PREUSSEN DEM VOLCK FUR VND //
FUR VORZUTRAGEN. //

LJebes volck \ Nach dem wir alhie zu Gottes // wort vnd ehren / jnn
gemeyn versamlet / vnd vnser herr Christus vns zu bethen be= // volen /
auch gnedigklich zugesagt / wo einer / zween / oder drey / jn seynem wort
vnd // namen bey einander / wölle er mitten vnder jnen sein / auch sie auff
jhr bitten / kloppen // vnd ansuchen erhören. So wölle wyr erstlich Gott
vnnsern hymlichen Vater jnn // Christo / vor alle seyne vns erzeygte wolt-
hat / dancken. Dieweyl jhr auch höret unnd // sehet / jnn wes gefarligkeit
gemeyne heyliche Kirche vnd Christenheit / vntzweyfflich // vmb vnnsrer
sünden willen / davon wyr / die wyr seyn alleyn seligmachendes wort //
teglich hören / nicht abstehen / vnd also jnn denselben / Ja auch keyner
forcht Got= // tes / liebe des negsten / vnd besserung vnser sündtlichen
wesens / leben/ stehet / Der= // wegen der Zorn vnd hefftige straff Gottes /
sich nicht alleyn mit dem Türcken / sündler // mit Rotthen / Krieg / Blutver-
giessen / Pestilenz / und teüeren zeyt jnn der gantzen // welch sehen lest /
So wil Got vnser güttiger vater von vns jnn der noth / mit ernst // jm geyst
angeruffen sein / Auff solchs last vns / vnser sünden gegen Got bekennen /
// rhew vnd leyd darüber haben / vnd bitten er wöll vns zu erkenntnis seynes
willens / // vns sündler zur buss vnd besserung vnseres sündtlichen lebens
führen / jn seynem hey= // ligen wort vnnd reynere lhere erhalten / vor aller
Ketzerrey / Schwermerey / Sectenn // vnd Zeüberey / bewaren / Dem bö-
sen Sathan / der mit Morden vnd blutvergiessen // auch zcerstören alles
guten vmbgehet / wheren / Der Christenheit sieg / widder die // feynde
seynes heylichen Namens vnd worttes / zu seynen eygenen ehren / vorleyhen /
// vnd alle die widder jhn vnnd seyn wort bekeren / oder wo das jhe nicht
sein sol // stürzten / Vns seyne Schefflein / die wyr jhn angezogen / vor
allem übel gnedigklich // bewaren / Den Hauptern / Regirer vnnd allen
Oberkeyten der Christenheit / rechte // ware erkantnis seynes alleyn he-
ylmachenden worts vnd willens geben / Vnd die so // die ewige warheit
erkant bey gesunder lhere vnnd aller wolfart erhalten / Wöl auch // seyne
milde barmhertzigkeit mittheylen / das die so widder seyn wort seind / dar-
zu sich // begeben / allen friedfertige / rhwige hertzen vorleyen / damit sie
eins gesynnet / jn der // forchte Gottes widder den feyndt der Christenheit
den Türcken / zu seynem lob // erbreyerung seynes worts vnd namens
/ gemeyner Christenheit gutte vnnd wolfart // was nützliches Rhatschlagen
/ anfahren vnd auärichten / Desgleychen diss arme land // vnd derselben
Regirend haupt vnnd vnderthanen bey angefangener erkenntnis zune= // men
lassen / Ihnen allen eintrectigen frieden / hertzlich vertrauen / zuvorsicht /
// vortstandt / trewe zusammensetzung / auch heylsame Christliche gutte

Policeyen / // gnediglich geben vnnd dabey erhalten / Das auch der ware Gott / aller Obrigkeit / // Regimenten/ Amptleüthen / Rethen vnd dienern / seynen geyst wölle vorleyhen / das // ein jeder mit reynem hertzen vnd warem guttem gewissen / seynen Rhat vnd dienst // dahin richte / das sölchs auff erbreyterung Götlicher ehren / Christlicher regirung / // erhaltung des lieben friedens / Recht vnd gerechtigkeit / auch erbarmen der armuth // stehe / vnd dahin alleyn gericht / durch welchs alles der Herre geehret / vnnd der // Obrigkeit gemüeth nicht vorseret. Wölle vns auch alle / vor Pestilentz / Schweren // seüchen / Kranckheyten / vnd lüfften / auch tewerer zeyt / behüeten / ein gnediges wetter // vnd fruchtbare Jar vorleyen / Vnd letztlich vns arme sündler / jn seynem reynen wort // glauben / lieb vnd forcht / behalten / alles zu seynem lob / ehre vnnd preyss / Das sölchs // gewiss sey / sprecht von hertzen Amen. Vnd schliet jnn festem glauben / es sey erhöret // mit einem andechtigen Vater vnser.

Trečias priedas
Vertimas

MALDA, [DIEVO] ŽODŽIO TARNŲ
NUOLAT SKAITYTINA TAUTAI
PRŪSIJOS KUNIGAİKŠTYSTĖJE

Mieli žmonės, mums čia susirinkus Dievo žodžiui ir garbei ir mūsų Viešpačiui Kristui įsakius mums melstis bei maloningai prižadėjus, kad ten, kur atsiranda vienas, du ar trys Jo žodžio [skelbti] ir jo vardo [garbinti], Jis būsiąs tarpe jų ir iš klausysiąs prašymus, kreipimąsi ir maldas. Todėl pirmiausia padėkokime Dievui, mūsų dangiškajam Tėvui Kristuje, už visas Jo mums suteiktas malones.

Nūnai girdite ir matote, koks pavojus iškilęs bendrajai šventajai Bažnyčiai ir krikščionybei, o tai dėl mūsų nuodėmių, nes mes, nors kasdien ir girdime Jo vien palaimą teikiantį žodį, jų vis tiek neatsisakome ir gyvename jose nebijodami Dievo, nemylėdami artimo ir netobulindami savo nuodėmingos prigimties. Todėl Dievo rūstybė ir sunki bausmė visame pasaulyje – ne tik turkų [antpuoliai], bet ir riaušės, karai, kraujo praliejimas, maras ir brangmetis. Taigi Dievas, mūsų gerasis Tėvas, nori, kad nelaimėje sukaupę dvasią kreiptumės į Jį. Todėl išpažinkime savo nuodėmes Dievui, atgailaukime, gailėkimės ir melskime, kad Jis leistų mums pažinti Jo valią, paskatintų mus, nusidėjėlius, atgailauti, tobulinti savo nuodėmingą gyvenimą, laikytis Jo švento žodžio ir tyro mokymo ir apsaugotų mus nuo įvairiausių erezijų, pranašavimų, sektų ir burtų. Kad apgintų nuo nelabojo šėtono, kuris žudydamas ir liedamas kraują lenkiasi viso, kas gera. Tegul Dievas padeda krikščionybei nugalėti Jo švento vardo ir Jį garbinančio žodžio priešus ir tegul atverčia visus tuos, kurie [nusistatę] prieš Jį ir Jo žodį, o jei tai nepavyktų, juos įveikia. Mus, Jo aveles, Jį priėmusias, maloningai teapsaugo

nuo visokio blogio ir tepadedą vadams, valdovams ir visai krikščionybės vadovybei teisingai pažinti Jo vienintelį išganingą žodį ir valią, o pažinusius amžinąją Jo tiesą teislaiko prie Jo sveiko mokymo ir gerovės. Tegul Jo atlaidus gailestingumas skelbia, kad tie, kurie [nusistatę] prieš Jo žodį, palinktų visų širdims teikti taiką ir ramybę, kad jie tesirūpintų vienu: Dievo baimėje, Jį garbindami bei skleidami Jo žodį ir vardą visos krikščionybės gėriui ir sėkmei, kurstyti [kovoti] su krikščionybės priešais turkais ir suteiktų naudingų patarimų. Taip pat tegul tvirtėja šio vargingo krašto, jo valdovo bei pavaldinių užsimezgęs [tikėjimo] pažinimas, tebūnie maloningai suteikta ir išlaikyta jiems visiems darni taika, širdingas pasitikėjimas, nuovokumas, išmintis, ištikimas susiklausymas bei naudinga gera krikščioniška valdžia. Kad tikrasis Dievas visai vyresnybei, kariuomenės pulkams, valdininkams, patarėjams ir tarnams suteiktų savo dvasios, kad kiekvienas tyra širdimi ir tikrai švaria sąžine savo žiniomis ir tarnystė skleistų Dievo garbę ir krikščionišką valdžią ir stengtųsi išlaikyti tvirtą taiką, laikytųsi įstatymų bei teisingumo, gailėtųsi vargingųjų ir kad visu tuo stengtųsi garbinti Viešpatį ir nerūstintų vyresnybės. Kad mes visi būtume apsaugoti nuo maro, sunkių epidemijų, ligų, audrų ir brangmečio, kad būtų palankūs orai ir derlingi metai. Ir pagaliau tebūnie ir toliau skleidžiama mums, vargšams nusidėjėliams, tyras žodis, tikėjimas, meilė ir teislaiko mus Dievo baimėje Jo aukštinimui, garbei ir šlovinimui.

Kad tai tikrai įvyktų, tarkite iš visos širdies *amen*. Ir užbaikite giliai tikėdami, kad bus išklausyta, pamaldžiai sukalbėdami *Tėve mūsų*.

Vertė *Arthuras Hermannas* ir
Vilija Gerulaitienė

KARALIAUČIUS LIETUVIŠKOS KNYGOS ISTORIJOJE

Iš daugelio Europos miestų Karaliaučius išsiskiria ne tik savita istorija, bet ir tragiškumu: jį ir statė, ir sunaikino užkariautojai. Tačiau Karaliaučiaus vardas amžinas. Per septynis gyvavimo šimtmečius miestas juntamai paveikė daugelio šalių ir tautų ekonomiką, politiką, mokslą bei kultūrą. Jo svarbą tebejauname šiandien ir dar jusime net tolimoje ateityje. Ypač kibiai Karaliaučius įaugęs į baltų – prūsų, lietuvių, latvių – materialųjį ir dvasinį pasaulį. Didelę jo dalį sudaro spausdintas žodis, nuolat ir aktualiai bylojantis iš Karaliaučiuje išėjusių knygų puslapių, gyvybiškai jungiantis mūsų praeities ir dabarties epochas. Dėl to šios knygos yra laikomos itin vertinga baltų kultūros paveldo dalimi ir nuolat tyrinėjamos. Neminėdami autorių pavardžių nurodysime, kad Karaliaučiaus leidybos ir spaudos klausimų istoriografija jau sudaro didelį bibliografinį sąrašą, kurio dominuojanti tema yra pirmieji senosios knygos – vokiečių, prūsų, lietuvių, latvių, lenkų – žingsniai šiame mieste. Vienas iš bene naujausių darbų priklausytų jaunesniosios kartos vokiečių mokslininko Axelio E. Walterio plunksnai [8]. Lietuvoje pataruoju dešimtmečiu bandoma siekti ir platesnių apibendrinimų, t. y. atskleisti tiek atskirų miestų, tiek visos lietuviškosios Rytų Prūsijos dalies – Mažosios Lietuvos arba, kaip dažnai vadinta anksčiau, Prūsų Lietuvos – knygos raidą nuo jos atsiradimo iki uždraudimo spausdinti lietuvių kalba nacionalsocialistų valdymo laikais. Šiame straipsnyje pateiksime tik kuriuos ne kuriuos tų tyrinėjimų metmenis – apibūdinsime Karaliaučiaus lietuviškąją knygą jos leidybos, spausdinimo ir tematikos aspektais. Visapusę Karaliaučiaus knygų įvairiomis kitomis kalbomis paveldo rekonstrukcija būtų aktuali ateities užduotis. Jai atlikti reikia tarptautinio autorių kolektyvo pastangų ir, aišku, laiko.

Karaliaučiuje pirmoji lietuviška knyga, Martyno Mažvydo vadovėlis *Catechismusa prasty Szadei, Makslas skaitima raschta yr giesmes* <...>, pasirodė 1547 m., paskutinioji, Rytų Prūsijos vyriausiojo finansų prezidento nurodymu nežinomo autoriaus parengtas pasikalbėjimų žodynas *Vokiečių–lietuvių posakiai naudotis pasienio tarnyboje* (Deutsch-litauische Redewendungen für den Gebrauch im Grenzdienst), – 1938 m. Per tokį ilgą laikotarpį ne tik knyga, bet ir visas daugiataučio miesto dvasinis gyvenimas patyrė esminių įtakų ir permainų. Jos buvo ir bendros europinės, ir lokalias. Lietuviškos knygos raidos savitumus labiausiai lėmė pačių lietuvių padėtis Prūsijos valstybėje. Jie buvo ir liko tautinė mažuma, todėl turėjo pakelti visoms tautinėms mažumoms skirtą socialinės, politinės ir kultūrinės priespaudos našą. Iki XVII a. pradžios maro lietuviai sudarė apie 10 procentų Karaliaučiaus gyventojų [2], vėliau jų skaičius sparčiai augant miestui, ėmė mažėti. Kita vertus, nuolat stiprėjo miesto kaip administracijos, ūkio ir kultūros centro ryšiai su kompaktiškai lietuvių gyvenamu kraštu Rytų Prūsijos šiaurėje. Karaliaučiaus lietuviškąją bendruomenę taip pat palaikė glaudūs viso regiono politiniai ir ekonominiai (ypač prekybos tranzito) saitai su Didžiąja Lietuva, Prūsijos ir kaimyninių šalių protestantų Bažnyčios interesų artumas. Palankias sąlygas lietuviškai knygai tarpti sudarė tiesioginė tos Bažnyčios pareiga savo bendruomenės narius aprūpinti būtiniausia tikybos literatūra ir Karaliaučiaus universiteto veikla. Albertinoje telkėsi stiprus, ypač XIX amžiuje, lituanistiniais tyrimais suinterasuotas akademinis sąjūdis, davęs ir šiandien vertės nepraradusių lietuvių filologijos veikalų. To sąjūdžio gyvybingumą palaikė Prūsijos valdovų įsteigtos lietuviškosios stipendijos, Lietuvių kalbos seminaras, kurio auklėtiniai buvo ir lietuvių literatūros klasikas Tolminkiemio kunigas Kristijonas Donelaitis, ir po šimtmečio jo kūrybos studijuoti atvykęs didlietuvis biržietis reformatas Edvardas Daukša. Visi jie – Karaliaučiaus lietuvių parapijos kunigai, lietuviškos mokyklos mokytojai, universiteto profesoriai, studentai, kiti mokytis miestiečiai ir buvo pagrindiniai lietuviškų knygų autoriai, vertėjai, redaktoriai ir korektūrų taisytojai.

Lietuviškų knygų produkcijai įvairėti ir gausėti palankias sąlygas sudarė anksti susiformavę ir nuolat stiprėjantys Karaliaučiaus spaudos materialiniai ir techniniai pagrindai. Pirmoji, Hanso Weinreicho,

Danieliaus Kleino giesmyno *Naujos giesmių knygos* (Karaliaučius: Johanno Reussnerio spaustuvė, 1666) frontispisas ir antraštinis lapas, raižyti Gottfriedo Tilgnerio. Hercogo Augusto bibliotekos Wolfenbüttelyje rinkinys

spaustuvė darbą pradėjo 1524 m. Ją aplenkė tik Malborko, Gdansk, Vilniaus spaustuvės, kituose kaimyniniuose miestuose – Torūnėje, Braneve, Elbinge, Rygoje, Tartu, Turku – jos įkurtos gerokai vėliau. Iš viso nuo H. Weinreichio laikų iki Antrojo pasaulinio karo Karaliaučiuje veikė ne mažiau kaip 196 spaustuvės ir litografijos. Tarp jų buvo ir mažų amatininkišκών įmonių, ir galingų, modernių poligrafijos kombinatų. Techniniu lygiu, specialistų kvalifikacija, galimybe spausdinti įvairiomis, net retomis Rytų tautų kalbomis Karaliaučius toli pranoko visus minėtus miestus, išskyrus Vilnių.

Karaliaučiu pirmenybę teikė ir tradiciškai glaudūs ekonominiai ryšiai su vokiečių ir kitomis Vakarų Europos šalimis, galimybė įsigyti modernesnės knygų spausdinimo technikos ir pasitelkti gerų specialistų. Jų žinias greitai perimdavo vietos mokiniai, kurie savo ruožtu tobulino juodąją spaudos meną ir nusipelnė tiek vietos, tiek kitų šalių ir miestų knygai.

Mūsų žiniomis, Karaliaučiuje per beveik keturis šimtus metų lietuviškas knygas spausdino 25 spaustuvės, arba 13 procentų visų spaustuvių (žr. 1 lentelę). Šie duomenys būtų iškalbingesni, jeigu juos galėtume palyginti su duomenimis apie vokiškų, lenkiškų ir kitokių knygų produkciją, tačiau jų neturime. Sąlygiškai auksiniais Karaliaučiaus lietuviškos knygos laikais galėtume pavadinti laikotarpį, prasidėjusį po Napoleono invazijos į Prūsiją. Per jį lietuviškai spausdino net 46 procentai miesto spaustuvių, tarp kurių kiekviena epocha sulaukdavo ryškaus lyderio. Pagal leidinių gausą ir svarbą lietuvių kultūrai XVI a. daugiausia nusipelnė knygų spaudos pradininko H. Weinreichio ir Georgo Osterbergerio, XVII a. – dinastinė Reussnerių, XVIII a. – taip pat dinastinė Hartungų spaustuvės. Jų savininkai buvo išvalgūs spaudos verslo organizatoriai ir vadovai, gerai suvokė Prūsijos tautų siekius ir valdžios politiką jų atžvilgiu, pasižymėjo tolerantiškumu ir humanitarine kultūra, knygą laikė ne vien komerciniu gaminiu, bet ir intelektualiu kūriniu, viena iš svarbiausių tos epochos komunikacijos priemonių. Iki XIX a. pradžios tarp Karaliaučiaus spaustuvių savininkų ir vadovų, vadinamų faktoriais, lietuvių kol kas neradome. Matyt, jiems dar nebuvo atėjęs laikas – baudžiavos epochoje Mažosios Lietuvos lietuviai priklausė žemesniam socialiniam sluoksniui.

Jau XVI a. lietuviškoji knyga buvo įteisinta ir juridiškai. Prūsijos pasaulietinė ir dvasinė vyresnybė nurodė, kas turėtų būti išleista lietuvių Bažnyčios ir mokyklos reikmėms, apibrėžė lietuviškos knygos būklę spaustuvioms teikiamose privilegijose (pirmą kartą – 1585 m.), nustatė jos platinimo būdus, net pardavimo kainą. Valdžia rūpinosi, kad netrūktų šriftų ir popieriaus. Iš pradžių Karaliaučiaus spaustuvininkai šriftus liedinosi patys arba užsisakydavo kituose miestuose. Lietuviškieji šriftai buvo brangesni, jų nepakakdavo. Padėtis smarkiai pagerėjo, kai Karaliaučiuje 1743 m. įsikūrė karališkosios valdžios šriftų liejykla. Jos produkcijos pakako ir vietos, ir kaimyninių šalių miestų, ypač Vilniaus,

1 lentelė. Karaliaučiaus lietuviškų knygų spaustuvės 1524–1940 m.

Nr.	Savininkas arba pavadinimas*	Darbo metai	Išspausdino knygų:	
			skaičius	metai
1	Hartung	1734–1871	222	1735–1871
2	„Hartungsche Zeitung“ und Verlagsdruckerei	1872–1934	132	1872–1923
3	Reussner	1640–1746	89	1653–1744
4	Kanter	1736?–1812	25?	1740–1807
5	Rautenberg, Emil	1862?–1944	16	1871–1913
6	Schultz	1812–1872	15	1822?–1867
7	Osterberger, Georg	1575?–1602	14	1575–1600
8	„Ostpreussische Zeitung“, Verlag und Druckerei, nuo 1902 – Ostpreussische Druckerei und Verlagsanstalt	1872–1944	11	1886–1913
9	Degen	1793–1847	10	1806–1846
10	Leupold, Robert	1889–1944	7	1898–1913
11	Daubmann, Johann	1553?–1575?	6?	1559–1574
12	Jaeger, Hugo	1895–1915?	5	1901
13	Heering & Haberland	1798–1803	4	1800–1802
14	Boehmer, G. D.	1847–1872?	3	1852–1856
15	Fabricius, Johann	1610–1623	3	1612
16	Heering, Gottlieb Lebrecht	1803–1808	3	1806–1808?
17	L'Estocq, Johann Ludwig von	1746–1750	3	1748
18	Rosbach, H.	1811–1887?	3	1869–1878?
19	Herrmann, Heinrich	1866–1906	2	1876–1899?
20	Segebade, Lorenz, nuo 1638 – L. Segebade's Witwe	1623–1642	2?	1625–1639
21	Stelter, Johann	1714–1734	2?	1727–1728
22	Weinreich, Hans	1524–1553?	2	1547–1549
23	Dalkowski, Ernst Julius Adolf	1837–1883?	1	1851
24	Georgi, Hieronymus	1701?–1709	1	1706
25	Koenigsberger Verlagsanstalt	1934–1944	1	1938
26	Nežinomas		67	1730–1902
	Iš viso:		649**	

* Dinastinės spaustuvės vadinamos tik savininkų pavarde.

** Į ši skaičių neįeina ir straipsnyje neaprašomos Didžiąjai Lietuvai skirtos lietuviškos knygos.

lietuviškų knygų spaustuvėms. Nuo 1639 m. lietuviško šrifto pavyzdžiai dedami į šriftų katalogus, spausdinamus lakšto ir brošiūruotos knygelės forma.

Vyraujanti vaidmenį lietuviškų knygų leidyboje Karaliaučius prarado po Europos pergalės prieš Napoleoną. Spaudžiama naujųjų laikų dvasios Prūsijos vyriausybė panaikino baudžiamą ir

įvykdė kitas gana sėkmingas ekonomikos bei politikos reformas, atvėrusias kelią laisvai, rinka ir samdomu darbu grindžiamai šalies raidai. Nuo 1816 m. spaustuvės pradėjo steigtis visuose didesniuose Mažosios Lietuvos miestuose, kuo arčiau savo produkcijos pirkėjo ir skaitytojo, pagaliau ir potencialaus partnerio – naujųjų laikų leidėjo ir knygų prekybininko. XIX amžiuje lietuviškų knygų sostine tapo Tilžė. Karaliaučiuje tvirtas pozicijas dar išlaikė Hartungai, kurie uoliai gynė savo teisę į dažnai perspausdinamus ir gerai perkamus, todėl ir pelningus lietuviškus bažnytinius giesmynus bei maldaknyges, bendradarbiavo su universiteto lituanistais, kurių veikalo leidimas neretai finansiškai buvo paremiamas iš šalies. Naujas reiškinyb buvo periodinių leidinių skaičiaus ir įvairovės didėjimas, ypatingą mastą įgavęs po 1848 metų Vokietijos revoliucijos [3]. Kai kurie iš jų buvo skaitomi visoje Rytų Prūsijoje ir kaimyniniuose kraštuose. Šaltinių duomenimis, 1869 m. Karaliaučiuje jau ėjo 23 pavadinimų periodiniai leidiniai: vokiečių kalba – 19, lietuvių ir lenkų – po 2 [6]. Šie skaičiai nuolat didėjo. Iš viso Karaliaučiuje yra ėję šeši lietuviški periodiniai leidiniai, skirti skleisti vyraujančiai religinei ir politinei ideologijai. Mažosios Lietuvos lietuvių visuomenei didžiausią poveikį darė misijų veiklą propagavęs žurnalas „Nufidawimai apie Evangelijos Praplatinimą tarp Žydų ir Pagonų“ (1832–1914) bei Vokietijos konservatorių partijos šalininkų savaitraštis „Keleiwis iš Karaliaučiaus“ (1849–1880). Pastarasis laikraštis, redaguojamas žymiausio tų laikų lietuvių filologo Fridricho Kuřšaičio, daug nusipelnė ir lietuviškai knygai. Jis sistemingai skelbė informaciją apie naujus Karaliaučiaus leidinius, juos anotavo, vertino kalbos ir naudingumo požiūriu, nurodė įsigijimo būdus ir kainas, diegė sunormintą rašomąją kalbą ir ugdė lietuviškos spaudos nuolatinio vartojimo įgūdžius.

Pagal knygų skaičių Karaliaučius užėmė trečią vietą tarp septyniolikos Mažosios Lietuvos vietovių, palikusių pėdsaką lietuviškos spaudos istorijoje. Mieste prie Priegliaus jų iš viso pasirodė 649 (žr. 2 lentelę). Pagal lietuvių knygotyrininkų nuostatas statistinės apskaitos vienetu laikomas ne knygos pavadinimas, bet atskiras leidimas. Taip elgiamasi todėl, kad daugelis pakartotinai perspausdinamų knygų buvo papildomos, taisomas jų turinys ir kalba. Be to, knyga suvokiama platesne prasme: ja laikomi ir smulkieji brošiūruoti bei tekstiniai lakšto formos spaudiniai.

2 lentelė. Mažosios Lietuvos lietuviškos spaudos centrai 1524–1940 (pagal leidinių skaičių)

Nr.	Vietovė (lietuviškai, vokiškai, rusiškai)	Lietuviškai spausdino:		Lietuviški leidiniai:	
		spaustuvų skaičius	metai	knygų skaičius	perio- dikos skaičius
1	Tilžė, Tilsit, Sovetsk	10	1816–1941	1262	51
2	Klaipėda, Memel	19	1825–1939	764	74
3	Karaliaučius, Königsberg, Kaliningrad	25	1547–1938	649	6
4	Priekulė, Prökuls	2	1865–1918	268	9
5	Bitėnai, Bittehenen	1	1892–1909	123	6
6	Šilutė, Heydekrug	5	1862?–1939	81	7
7	Gumbinė, Gumbinnen, Gusev	4	1807–1882	32	–
8	Kaukėnai, Kaukehmen, Jasnoje	2	1870–1888	14	–
9	Opstainiai, Absteinen	1	1896–1897	8	1
10	Ragainė, Ragnit, Neman	3	1879–1889	6	4
11	Labguva, Labiau, Polesk	1	1860	2	–
12	Pilkalnis, Pillkallen, Dobrovolsk	2	1891–1921	2	–
13	Įsrutis, Insterburg, Černiachovsk	1	1818	1	–
14	Rusnė, Russ	1	1898	1	–
15	Skaigiriai, Skaigirren, Bolšakov	1	1910?	1	–
16	Naujoji, Neukirch, Timiriazev	1	1925	1	–
17	Varupėnai, Warupönen, Studionovka	1	1927	–	1
18	Nežinoma		1818–1858	14	–
	Iš viso:	80	1547–1941	3229*	133**

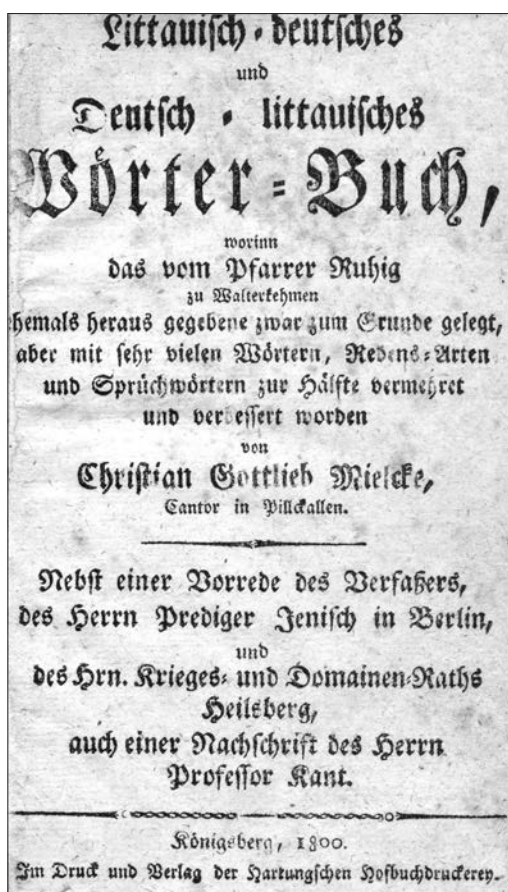
* Į šį skaičių neįeina Didžiąjai Lietuvai skirtos knygos.

** Periodiniai leidiniai buvo kilnojami iš vienos vietos į kitą, todėl nurodomas jų pavadinimų skaičius.

Karaliaučiaus lietuviškos knygos įvairios turinio ir formos at-
žvilgiu. Jų repertuaro struktūrą lėmė knygų paskirtis, vyravusios
kultūros ir ideologijos nuostatos, asmeniniai leidėjų interesai ir
klientų užsakymai. Tyrinėtojas negali nepastebėti, kad labai stigo
tautinės kultūros ugdymu suinteresuotų leidėjų. Pirmuoju šim-
tmečiu svarbiausias lietuviškų knygų leidėjas buvo kunigaikščio
valdžia. Remdamasi valdymo, švietimo ir Bažnyčios poreikiais, ji
nustatė, kad pirmiausia turi būti išleistas Naujasis testamentas,

vėliau visa Biblija, postilė, katekizmas, giesmynas, lietuvių kalbos gramatika, žodynas, ir pagal išgales patį finansavo šias knygas, nes be elementariausių leidinių buvo neįmanomas administracijos darbas, pasaulietinių ir bažnytinių tarnautojų rengimas, bendrojo lavinimo pradmenų diegimas ir religinio ugdymo plėtra. Tris šimtmecius Prūsijos aukščiausiosios valdžios įstaigos buvo įpareigos reguliariai leisti įsakus, instrukcijas, perspėjimus ir panašaus pobūdžio teisinius bei normatyvinius dokumentus lietuvių valstiečiams. Jų pasirodė apie pusantro šimto: vieni keturių, kiti – keliolikos, tretį – kelių dešimčių puslapių apimtį. Ką ne ką lietuvių kalba leido ir bažnytinė vyresnybė – konsistorija. Svarbiausias jos leidinys buvo nuolat atnaujinama bažnytinė agenda, kuri XVIII–XIX a. išėjo šešiomis knygomis. Stiprėjant valstybei ir kylant ekonomikai, knygų lietuvių ir kitomis kalbomis leidybą perėmė komercijos pagrindu dirbančios spaustuvės, knygynai ir knygrišyklos. Šios įstaigos iš pradžių pagal valdžios suteiktas privilegijas, o vėliau iš tradicijos monopoliskai raštingąją gyventojų dalį aprūpindavo svarbiausia švietimo ir tikybinio gyvenimo reikmėms skirta literatūra – Biblijos knygomis, giesmynais, katekizmais, elementoriais, gramatikomis, žodynais, ūkio praktinės veiklos vadovais ir kitomis knygomis. Mūsų duomenimis, pirmieji privatūs leidiniai buvo Johanno Reussnerio spausdintos abi Danieliaus Kleino lietuvių kalbos gramatikos (1653, 1654) [1]. Visas Mažosios Lietuvos lietuvių noriai perkamas biblijas (visas arba atskiras dalis) savo iniciatyva ir lėšomis leido knyginkas Christophas Gottfriedas Eckartas, spaustuvinkai Kanteriai ir Hartungai. Pastarieji šiomis niekada neužsigulinčiomis lietuviškomis knygomis XIX a. pabaigoje ir baigė savo firmos veiklą. Visais laikais originaliąją kūrybą privačia iniciatyva ir pinigais, kad ir negausiai, leido pavieniai asmenys: kunigai – giesmynėlius, švietimo rėmėjai – pasaulietinę literatūrą. Lietuvių filologijos knygas rėmė didieji XIX a. Karaliaučiaus knygynai: Brolių Bornträgerių, Gräfės ir Unzerio, Hübnerio ir Matzo. Jie įdėtas lėšas susigrąžindavo savo leidinius pardavinėdami visoje Vokietijoje ir ne vien tik joje. Karaliaučiaus lietuviškų knygų, daugiausia smulkių, leidybą pagyvino ir pajvairino čionykštės misijų, blaivybės, politikos ir kitokių tikslų organizacijos.

Prūsijos valdžios, Bažnyčios ir komercijos tikslų siekusių leidėjų poreikiai lėmė, kad tarp Karaliaučiaus lietuviškų knygų ir knygė-

Christiano
Gottliebo Mielcke's
žodynas *Littauisch=*
deutsches und
Deutsch=littauisches
Wörter=Buch
(Karaliaučius: Hartungo
spaustuvė, 1800).
Autoriaus rinkiny

lių daugiausia buvo religinio turinio. Visai lietuvių tautai, gyvenusiai šiaurės ir anapus Nemuno, didžiausią kultūrinę svarbą turėjo ankstyvosios knygos, parengtos Martyno Mažvydo, Baltramiejaus Vilento, Jono Bretkūno, Simono Vaišnoro, kitų lietuvių raštijos kūrėjų ir puoselėtojų. Vėlesnės kartos intelektualų, daugiausia provincijos kunigų, kolektyvinių pastangų ir didelių materialinių išteklių prireikė visos Biblijos išleidimui 1735 metais, iki kurių ji ne sykį spausdinta dalimis (Evangelijos, Naujasis testamentas, Dovydo psalmės). Keletą kartų Karaliaučiuje perspausdinta Biblija laikytina viena iš reikšmingiausių ir monumentaliausių lietuviškų knygų. Ji tapo parankiniu tikiybinių svarstymų, istorijos pažinimo, laisvalaikio skaitymo, rašto mokymo, filologinių studijų šaltiniu. Ja rėmėsi savitas Mažosios Lietuvos lietuvių pietistinis sąjūdis – surinkimai.

Karaliaučius yra pirmosios knygos lietuvių kalba – M. Mažvydo Katekizmo, kurio 450 metų sukaktį, tarpininkaujami UNESCO, pažymėjome tarptautiniu mastu, lopšys. Iki 1922 m. daugiau kaip 60 kartų buvo perspausdintas bažnytinis giesmynas, maldaknygė, Kristaus kančių istorija. Šios ir kitos religinio turinio knygos, nuolat redaguojamos kalbos mokovų, paplito tarp visų gyventojų sluoksnių, tapo liaudies lektūra, prisidėjo prie lietuvių kalbos su-norminimo ir gana aukšto visų Mažosios Lietuvos gyventojų lietuvių raštingumo lygio palaikymo.

Karaliaučiaus pasaulietinių knygų tematiką labai praplėtė valdžios įsakai, instrukcijos ir perspėjimai lietuvių gyventojams. Jie aprėpė amatus, pramonę, žemės ūkį, sveikatos apsaugą, prekybą, teisėtvarką, karybą, švietimą, socialinę rūpybą. Ugniagesybos ir bitininkavimo vadovėliai (abu 1801 m.) buvo pirmieji šios rūšies leidiniai lietuvių kalba, o pirmosios medicinos pagalbos vadovas (1775) – pirmasis ne tik Baltijos, bet ir didesnėse kaimyninėse šalyse – Lenkijoje ir Rusijoje. Sunku deramai įvertinti Karaliaučiaus leidinių svarbą XVII–XIX a. lietuvių filologijai ir apskritai baltistikai. Danieliaus Kleino (1653, 1654), Pauliaus Friedricho Ruhigo (1747), Gottfriedo Ostermeyerio (1791), Christiano Gottliebo Mielcke's (1800) gramatikos, Philippo Ruhigo (1746), Chr. G. Mielcke's (1800), Ferdinando Nesselmanno (1851) žodynai, F. Kuršaičio lietuvių kalbos tyrinėjimai (1843, 1849) davė pradžią ir tvirtą pagrindą praktiniam lietuvių kalbos mokymui ir akademinėms studijoms, gerokai pagyvino lyginamosios kalbotyros formavimąsi bei raidą. Šios knygos lietuvių kalbai ir kultūrai atvėrė kelią į kitų tautų kultūrą ir mokslą, telkė pačios lietuvių tautinės mažumos šalininkus ir rėmėjus, prasidėjus jos varžymams XIX amžiuje. Neatsitiktinai filosofas Immanuelis Kantas rūpestingai palydėjo Chr. G. Mielcke's lietuvių kalbos žodyną „Draugo prieraišu“ (Nachschrift eines Freundes), linkėdamas, kad *gryna kalba ilgainiui taptų plačiai vartojama; tuo būdu kalba labiau atitiktų tautos savitumą ir pačios tautos suvokimas pasidarytų aiškesnis* [5].

Karaliaučiaus lietuviškos kultūros paveldo reikšmės apibūdinimas neįsivaizduojamas dar be trijų spaudinių: pirmosios pasaulietinės grožinės knygos – Ezopo pasakėčių vertimo (1706), pirmojo klasikinio lietuvių literatūros kūrinio – K. Donelaičio epinės poemos *Metai* (Das Jahr in vier Gesängen) pirmosios publikacijos

(1818) ir Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaro direktoriaus profesoriaus Martino Ludwigo Rhesos parengto pirmojo lietuvių liaudies dainų rinkinio *Dainos oder Litthauische Volkslieder* (1825). Jie reprezentavo visos senosios lietuvių literatūros brandumą ir ją šliejo prie europinės kultūros procesų. Vokietijoje *Dainas* recenzavęs Jacobas Grimmas jas lygino su naujausiais serbų ir graikų liaudies poezijos rinkiniais, knygą labai palankiai įvertino ir Johannas Wolfgangas Goethe. Lietuviškos dainos jį įtikinusios, kad poetinis talentas dovanojamas po lygiai visų, taip pat ir žemiausių luomų žmonėms [4].

Karaliaučiaus lietuviškoji knyga lietuviams priartino ir kitų tautų autorius. Be minėtojo Ezopo, čia prabilo reformatoriaus Martino Lutherio, anglų rašytojo Johno Bunyano, vokiečių poeto pietisto Karlo Heinricho von Bogatzky'o, pedagogo Friedricho Eberhardo von Rochowo kūrinių vertimai, kitų, šiandien primirštų, tačiau anais laikais Europoje garsiai skambėjusių religinių rašytojų, filosofinės ir racionaliosios minties meistrų žodžiai.

Karaliaučiaus lietuviškosios knygos nepasižymėjo tiems laikams būdingu meniškumu, tačiau ir tarp jų galima rasti vertingų kūrinių. Vienu iš jų galėtume laikyti D. Kleino 1666 metų giesmyną, kuris papuoštas mums nežinomo grafiko Gottfriedo Tilgnerio meistriškai ražytu frontispisu ir antraštiniu lapu su lietuviškais tekstais. Gaila, šie ražiniai ir jų autorius nei lietuvių, nei vokiečių meno istorikų tebėra neįvertinti, nors pastaruoju metu vis dažniau prisimenami [7].

Karaliaučius tyrinėtojų visada bus vertinamas kaip lietuviškos knygos pradininkas ir svarbus tarpininkas tarp jos kūrėjų bei atviro, tačiau ne visada silpniesiems palankaus ir jautraus pasaulio. Keturis šimtmečius jis palaikė lietuvių tautos gyvybingumą, ugdė intelektą ir priartino civilizaciją, stiprino dvasinę ir fizinę ištvermę ištikus istorijos negandoms, internacionalizavo ir padėjo spręsti problemas, galėjusias turėti pačių skaudžiausių padarinių. Netgi juodžiausiais sunkmečiais Karaliaučius kartu su Vilniumi buvo patys atkakliausi lietuvių žemės gynėjai, nes jų lietuviškosios knygos tapdavo ir švietimo, ir užsienio reikalų ministerija, ir visa priešui niekada nepasiduodančia kariauna. Karaliaučiaus sunaikinimas XX a. viduryje, be abejo, yra viena iš didžiausių ne tik vokiečių, bet ir mūsų, lietuvių, netekčių.

1. Archyviniai dokumentai apie Mažosios Lietuvos senosios raštijos ir spaudos darbuotojus: publikacija. Parengė Domas Kaunas. *Knygotyra*, 1998, t. 25(32), p. 454–456.
2. FALKENHAHN, Viktor. *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer*. Königsberg, Berlin: Ost-Europa-Verlag, 1941, p. 92.
3. HARTUNG, Bernhard. *Die Buchdruckerfamilie Hartung und ihre Tätigkeit als Herausgeber der „Königsberger Hartungschen Zeitung“*. Auf Grund des Materials im Hartungschen Familienarchiv bearbeitet von Bernhard Hartung. Königsberg, 1913, p. 29. – (Sonderabdruck aus der „Königsberger Hartungschen Zeitung“. Sommer 1913.)
4. JOVAIŠAS, Albinas. *Liudvikas Rėza*. Vilnius: Vaga, 1969, p. 312–314.
5. KANT, Immanuel. Nachschrift eines Freundes. Iš MIELCKE, Christian Gottlieb. *Littauisch–deutsches und Deutsch–littauisches Wörterbuch*. Königsberg: Druck und Verlag Hartungschen Hofbuchdruckerey, 1800, p. [31–32].
6. KRAUSE, Eduard. Uebersicht der Königsberger Journalistik im April 1869. *Anzeiger für Bibliographie und Bibliothekwissenschaft*. 1869, Juni, p. 172–174.
7. REKLAITIS, Povilas. *Prarastosios Lietuvos pėdsakų paieška*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999, p. 181–188.
8. WALTER, Axel E. Die Anfänge des litauischen Schrifttums im 16. Jahrhundert im Zeichen von Reformation und Humanismus: Ein Beitrag zur Geschichte des Protestantismus im Herzogtum Preussen. Iš *Ständische und religiöse Identitäten in Mittelalter und früher Neuzeit*. Hrsgb. von Stefan Kwiatkowski und Janusz Mallek. Torun, 1998, p. 209–229.

GEORGO SAUERWEINO KNYGŲ FORMOS IR TEMOS

Šiandien G. Sauerweino ir lietuvių santykiai atrodo gana trapūs, neapibrėžti, nevienareikšmiškai suvokiami. Jo biografija dedama į kiekvieną lietuvišką enciklopediją, ir kiekvienas lietuvis atsistoja, kai choras gieda „Lietuvninkai mes esam gimę“. Bet tik nedau-gelis pasakys tų žodžių autoriaus pavardę, kilmės šalį bei epochą, kurioje jis gyveno. G. Sauerweino kūryba mažai leidžiama ir tyri-nėjama, populiarinama žiniasklaidos, retai primenama jaunimui. Todėl visai nenuostabu, kad mažo Šilutės miesto, su kuriuo kirtosi šio žmogaus likimo keliai, G. Sauerweino gatvės gyventojai vie-nu metu atkakliai rašė skundus savivaldybei reikalaudami pakeisti gatvės pavadinimą: ji esą sunku ištarti, be to, nežinia, ką jis reiškia ir kuo svarbus. Gal čia kiek ir perdedu, tačiau problema tikrai egzistuoja: Lietuva neturi tokio tyrinėtojo kaip Oskaras Vistdalas Norvegijoje, neturi tikslinės G. Sauerweino aktualizavimo progra-mos. Šis žmogus pats mums yra problema. Pirmiausia dėl savo didžiulio kūrybinio palikimo, sunkiai aprėpiamos gyvenimo ir vi-suomeninės veiklos tarptautinės erdvės, asmenybės sudėtingumo ir genialumo. Tad lietuvių ėjimas jo link dar užtruks.

G. Sauerweino publikacijų visomis kalbomis bibliografijoje yra keletas šimtų įrašų. Jo pirmoji knyga – *Anglų ir turkų kalbų kišeninis žodynas* (A Pocket Dictionary of the English and Turkish Languages) – pasirodė 1855 m. Krymo karo laiku, per visą gyve-nimą yra parašęs apie pusšimtį knygų. Savąją dalį lietuviai žino gana tiksliai. Lietuviškąja tema vokiečių kalba G. Sauerweinas paskelbė septynias, lietuvių kalba – penkiolika knygų ir knyge-lių, kurioms priskiriame ir dvikalbius, ir smulkiuosius, vos kelių puslapių, leidinius. Kartais joms likimas skyrė kur kas svarbesnį vaidmenį nei oriems veikalams prašmatniui apdarui.

Šio autoriaus lietuviškų leidinių bibliografija ir istoriografija su-siformavo ne iš karto. Pirmuosius jo kūrybos apibendrinimus pa-

skelbė savamokslis kultūros tyrinėtojas Anas Bruožis dar 1905 m. [5]. Jis atstovavo Mažosios Lietuvos lietuvių tautinio sąjūdžio ideologams, todėl savo straipsnyje itin pabrėžė aktualiausius ką tik mirusio G. Sauerweino publicistikos visuomeninius motyvus: įsitikinimą toleranciją, pagarbą tautiniam ir socialiniam lygiateisiškumui. A. Bruožis nurodė devynias lietuviams skirtas knygas: keturias lietuvių, penkias vokiečių kalba. Vėliau šis tyrinėtojas dar ne kartą grįžo prie G. Sauerweino. Jo vardo ir palikimo didėjančios reikšmės suvokimas skatino gilinti žinias ir įžvalgas. 1920 metais A. Bruožio išleistame kultūros veikėjų biografijų rinkinyje jau kalbama apie keturiolika G. Sauerweino knygų [6]. Jos laikomos *labai didžios vertės*, o pats autorius – *lietuvių tikruoju samariečiu*. Jo kūryba buvusi gana svarbus lietuvių dvasinio ir politinio augimo ramstis. A. Bruožio pradėtus tyrinėjimus toliau plėtojo Jonas Basanavičius. Pirmiausia jis Lietuvių mokslo draugijos archyve Vilniuje sukaupė gausią medžiagą: iš velionio artimųjų gautus dienoraščius, dokumentus, publikacijų rankraščius ir iškarpas, leidinių korektūrinius atspaudus ir jau išėjusius leidinius, poetinės kūrybos ir laiškų nuorašus. Nors jos pagrindu J. Basanavičiaus 1921–1922 m. spaudai parengtame dviejų dalių veikale – raštų tome ir biografinėje studijoje „Medega d-ro Jurgio Sauerweino biografijai“ [2] G. Sauerweino knygos išsamiai ir neanalizuojamos, tačiau jame pateikta nemaža pastabų apie jų atsiradimo aplinkybes, paskirtį, visuomeninį vaidmenį ir atgarsį. Taip buvo atskleidžiama autoriaus mąstymo ir elgsenos motyvacija.

G. Sauerweino publikuoto paveldo klausimas neapeitas ir prieš Antrąjį pasaulinį karą pasirodžiusioje Kauno universiteto absolvento lituanisto Miko Kūjaus studijoje *Dr. Jurgis Sauerweinas* [4], kurioje nesivaržant pasiremta J. Basanavičiaus veikalo rankraščiu. Šioje publikacijoje autorius bibliografiškai apibūdino devynias G. Sauerweino knygas ir brošiūras, pažymėjo jų retumą, nurodė neskelbtus rankraščius. Jo visą lietuviškąją kūrybą M. Kūjus dalijo į publicistiką ir poeziją, o pastarąją išsamiau analizavo pagal vyraujančius motyvus (patriotinius, gamtos, socialinius, religinius, egocentrinius) ir žanrus. Atliktas tyrinėjimas iki šiol tebėra išsamiausia G. Sauerweino atskirais leidiniais ir periodikoje publikuotos kūrybos filologinė interpretacija. Tiesa, ji dabar atrodo

Georg Sauerwein. Nuotrauka iš Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus

kiek senstelėjusi ir nepakankamai tiksli, tačiau dar turinti pažintinės ir mokslinės vertės.

Nuosekliai vyko G. Sauerweino knygų retrospektyvioji bibliografinė registracija. Jos nurodytos visose lietuviškos spaudos repertuarinės bibliografijos rodyklėse. Aišku, dauguma jų yra su spragomis ir pateikia tik pačius būtiniausius aprašo duomenis. Po Antrojo pasaulinio karo kai kuriose Vokietijoje išėjusiose rodyklėse galima įžvelgti ir tendencingumą. Jų sudarytojai nurodo tik atskirus, ne pačius svarbiausius, veikalus [23]. Išsamiausiai G. Sauerweino kūryba suregistruota jam skirtoje bibliografinėje rodyklėje, sudarytoje Lietuvių kalbos ir literatūros instituto mokslininkų ir išleistoje 1975 m. Vilniuje [9]. Joje yra skyrius „Atskiri leidiniai“, kuriame pateikti net 33 įrašai. Kone kiekvieną jų sudarytojai anotavo, pateikė kitų tyrinėtojų vertinimus. Tiesa, *atskiro leidinio* sąvoką bibliografijos sudarytojai vartojo netiksliai, nes į ją įtraukė ir keletą nepublikuotų kūrinių rankraščių. Visų G. Sauerweino lietuviškų knygų, išleistų jam gyvam esant,

metodišką aprašą parengė Lietuvos knygų rūmų bibliografai. Jie 1862–1904 metų spaudos retrospektyviojoje rodyklėje iš viso nurodė 15 leidinių [13]. Jų aprašai išsamūs, panašūs į istoriografinius tyrinėjimus: beveik kiekviena knyga apibūdinta ne tik bibliografiškai, bet ir anotuota, nurodyti jos paminėjimai šaltiniuose ir literatūroje, išlikusių egzempliorių skaičius ir saugojimo vieta. Be šios išsamios bibliografijos neišsivers nė vienas G. Sauerweino tyrinėtojas. Teisybė, galėtume ginčytis dėl bibliografų maksimalizmo: kartu su knygomis jie užregistravo dvi smulkias proklamacijas ir du daugiakalbius leidinius, kuriuose lietuviškas tekstas sudaro tik jų dalį.

Užsienyje pačią išsamiausią, visuotinę G. Sauerweino palikimo bibliografiją 2000 metais Norvegijoje paskelbė minėtasis O. Vistdalas. Rodyklė įdėta į jo kruopščiai ir atsakingai rašytą biografinę knygą *Georgas Sauerweinas – europietis ir kraštieitis* [24, 436–449]. Bibliografija aprėpia visą G. Sauerweino kūrybą, pradėtą spausdinti 1855 m. ir vis dar įvairiomis progomis prisimenamą ne vienoje Europos šalyje. Lietuviškosios publikacijos joje sudaro didelę dalį. Jas sukaupiti padėjo mūsų bibliografai ir G. Sauerweino biografai. Rinkdamas medžiagą Lietuvoje ne kartą lankėsi ir pats monografijos autorius.

Apibendrinami istoriografinę apžvalgą turėtume pripažinti, kad G. Sauerweino kūryba ir atskiri jos veikalai niekada nebuvo išslydę iš tyrinėtojų akiračio. Nuo autoriaus mirties iki šių dienų jau sukaupta nemaža faktografinės, ypač biografinės ir bibliografinės, medžiagos, pateikta kai kurių kūrinių ir visos kūrybos meninių bei idėjinių vertinimų. Tačiau G. Sauerweino palikimo šiuolaikiško monografinio tyrinėjimo vis dėlto neturime ir net nežinome, kas jį galėtų parašyti. Prie jo, matyt, teks eiti pamažu, telkiant įvairių sričių mokslininkų jėgas ir rašant puslapį po puslapio.

Ateityje tyrinėtojai, išsamiai atskleidę visą G. Sauerweiną kūrybą įvairiomis kalbomis ir jos publikavimo spaudoje procesą, tikriausiai nesunkiai nustatys šio pusę amžiaus trukusio darbo bendruosius bruožus ir savitumus. Tada galėsime tiksliau apibūdinti ir lietuviškuosius leidinius. Tačiau kai kurie šių G. Sauerweino publikacijų istorijos puslapiai aiškūs jau dabar. Apibendrinimus leidžia teikti pažintis su jo knygomis *de visu* ir susisteminti bibliografiniai duomenys.

Lietuviškieji G. Sauerweino leidiniai – plonos, nedidelio formato, minkštais viršeliais brošiūros. Daugumos jų apimtis svyruoja nuo 5 iki 48 puslapių. Šie leidiniai, kuriuos bene parankiausia būtų vadinti mažybinių žodžiu *knygelės*, išspausdintos ant pigaus, nepatvaraus popieriaus, dabar jau pageltusio ir sparčiai yrančio, neišvaizdžiai apipavidalintos. Dažniausiai naudoti smulkūs šriftai, nepatogūs skaityti, puslapių eilutės suspaustos, tekstai be iliustracijų. Išvaizda išsiskirtų tik keletas proginių leidinių – monarchams skirtos eiliuotos peticijos ir adresai. Siekiant didesnio reikšmingumo, jų antraštiniai lapai įrėminti geometrinio arba augalinio ornamento bordiūrais, tekstai spausdinti stambiu, aiškiu šriftu, naudotos puošnesnės inicialinės raidės, vinjetės, atsklandos ir užsklandos. Iš beveik vien gotikiniu raidynu spausdintų Mažosios Lietuvos knygų G. Sauerweino leidiniai dažnai išsiskiria lotynišku raidynu.

G. Sauerweino lietuviškų knygų ir knygelių leidimo vietų geografija – tik trys miestai: Mažosios Lietuvos sostinė Tilžė (išėjo 8 pavadinimų leidiniai), Klaipėda (3) ir Leipcigas (4). Pirmoji buvo Klaipėda. Ryšius su ja lėmė artima G. Sauerweino pažintis su lietuvių tautinio sąjūdžio dalyviu spaustuviniu Martynu Šerniumi ir aktyvus dalyvavimas lietuvių politiniame gyvenime – lietuvių deputacijos rengimas pas kaizerį, sutikimas būti Klaipėdos ir Šilokarčemos apskričių lietuvių kandidatu 1878–1881 metų rinkimuose į Prūsijos landtagą ir juos lydėjusi agitacinė kampanija. Tuo laikotarpiu G. Sauerweinas buvo itin dažnas svečias uostamiestyje ir kompanionų Heinricho Holzo bei Martyno Šerniaus spaustuvėje, produktyvus jų leidžiamo savaitraščio „Lietuwißka Ceitunga“ bendradarbis.

Nuo 1885 m. G. Sauerweinas naudojosi Tilžės spaustuvių paslaugomis. Tai lėmė lietuvių kultūrinio, tautinio ir politinio sąjūdžio vadovų susitelkimas šiame mieste ir paties G. Sauerweino pomėgis jame lankytis. Jis pirmiausiai ėmė bendradarbiauti jauno žurnalisto ir spaustuvininko Jurgio Mikšo leidžiamame laikraštyje „Niamuno sargas“, Didžiajai Lietuvai skirtame žurnale „Auszra“ ir kalendoriuose. Patriotinės, pagarbą gimtajai kalbai ir tautinį atgimimą žadinančios publikacijos paskatino spaustuvininką jas išleisti atskira knyga. Jau 1886 m. pradžioje J. Mikšas rengėsi savo lėšomis spausdinti vieną polemiškiausių G. Sauerweino

veikalų apie lietuvių ir vokiečių tautinių santykių problemas *Kelių laikraszczių Lietuwiszkasis klausymas su wokiszku bey lietuwiszkų atliepimu* lygiagrečiai lietuvių ir vokiečių kalbomis [16, 432]. Deja, dėl spaustuvininko bankroto knygos išleidimas užtruko. J. Mikšo spaustuvę nupirkę kompanionai vokiečiai Ernestas Weyeris ir Louisas Arnoldtas išspausdino kitą G. Sauerweino brošiūrą. Tai buvo jo pranešimas, skaitytas pirmosios lietuvių kultūros ir švietimo draugijos „Birutė“ susirinkime. Daugiausia G. Sauerweino raštų pasirodė Otto von Mauderodės spaustuvėje. Ji buvo techniškai ir ekonomiškai stipri, komerciniais ryšiais glaudžiai susijusi su Rusijos caro uždraustų Didžiosios Lietuvos lietuviškų knygų lotyniškuoju raidynu leidyba ir Mažosios Lietuvos autochtonais – jo žmona buvo vietinė lietuvė. O. von Mauderodės spausdintos knygos, ypač vienas eiliuotas adresas Vokietijos kronprincai *Prusų Lietuwininkų Malda už sawo širdingiausey mylimąjį Karaluną*, yra aukščiausios poligrafinės kokybės. Reikšmingiems leidiniams spausdinti O. von Mauderodė turėjo įsigijęs specialų šriftą ir puošnius ornamentus. Kelios Tilžėje išėjusios G. Sauerweino knygelės neturi leidimo duomenų, todėl jų spaustuvininkas kol kas nenustatytas. Greičiausiai jos sietinos su O. von Mauderode, nes pats autorius jam teikdavo pirmenybę dėl geros darbų kokybės ir pigumo [16, 435]. Be to, nemalonų įspūdį buvo palikęs spaustuvininkas E. Weyeris. Jį G. Sauerweinas kaltino nesąžiningumu.

Su Leipcigo spaustuvininkais lietuviškų leidinių reikalu G. Sauerweinas bendradarbiavo 1888–1894 m. Jo užsakymų vykdytojais buvo žinomos F. A. Brockhauso, W. Drugulino ir B. G. Teubnerio poligrafijos įmonės. Nesunku suvokti, kad pasirinkimą lėmė jų techninės galimybės leisti knygas įvairiomis, net labai retomis kalbomis, spausdinti gaidas, meniškiau apipavidalinti. Kai kuriais atvejais įtakos turėjo ir skubus darbų atlikimas bei pačių leidinių progiskumas: jie buvo skirti orientalistų suvažiavimui, Vokietijos ir Anglijos monarchams, o ne paprastiems ir nereikliems lietuvių skaitytojams.

Bene didžiausia G. Sauerweino knygų leidybos problema buvo lėšos. Jų nuolat stigo. Smulkiuosius, proginius leidinius dažniausiai apmokėdavo renginių – rinkimų kampanijų ir peticijų kaizeriui – organizatoriai. Iš leidimo duomenų matyti, kad vieno

gaidų su giesmės žodžiais sąsiuvinio, sveikinimo ir užuojautos adresų spausdinimą finansavo pats G. Sauerweinas. Kartais darbai buvo atliekami skolon. Leipcigo spaustuvininkas W. Drugulinas sutikdavo palaukti, kol užsakovas gaus atlyginimą iš Britų ir užsienio kraštų Biblijos draugijos [2, 288]. Vieną kitą G. Sauerweino knygelę savo lėšomis leido patys spaustuvininkai, o minėtojo veikalo *Kelių laikraszczių Lietuwiszskasis klausymas su wokiszku bey lietuwiszku atliepimu* leidybos teises buvo įsigijęs jaunas lietuvių tautinio sąjūdžio dalyvis, pradedantis Tilžės verslininkas Kristupas Voska [16, 435]. Jis tikėjosi įdėtus pinigus susigrąžinti pardavęs knygą. Sprendžiant iš izdo naudojimo užrašų, kai kada G. Sauerweiną paremdavo ir „Birutės“ draugijos valdyba [19]. Lėšos bei numamos realizavimo galimybės nulemdavo G. Sauerweino veikalų tiražus. Jie dažniausiai buvo maži. K. Voska išgytos knygos rankraštį išspausdino 1000 egzempliorių, kitos, kaip publicistikos brošiūros ir adresai monarchams, išėjo po 300–400 egzempliorių. Adresus žmonės pirkdavo kaip grožinę ir visuomeninę politinę literatūrą. Galima tik spėlioti, kad didžiausiu – kelių tūkstančių egzempliorių – tiražu buvo spausdinamos rinkimų kampanijoms skirtos eiliuotos proklamacijos. Tačiau tikslesnių duomenų šiuo klausimu rasti nepavyko. Kone visos G. Sauerweino knygos šiandien yra itin retos. Daugumos jų išliko tik po du tris egzempliorius.

Siekdamas humanizmo idealų, tautų ir kiekvieno individo lygybės, socialinio teisingumo, G. Sauerweinas per visą gyvenimą kūrė ir tobulino savo veiklos būdus ir priemones. Vieni jų padėjo spręsti vietos problemas, kiti, aktualūs daugeliui mažesnių Europos tautų, jas internacionalizavo, viešino, žadino tarptautinės visuomenės dėmesį ir telkė paramą. Žvelgiant iš laiko nuotolio, ryškiau matyti svarbiausios G. Sauerweino interesų sritys bei pastangų mastas ir Mažojoje Lietuvoje. Palikti pėdsakai ištis ryškūs. Jo atkaklumo ir dvasinės stiprybės šaltinis buvo tapatinimasis su *pasaulio žmogaus* esybe ir poliglotiškos komunikacijos galimybe, asmenybės nepriklausomybė ir mąstymo universalumas. Dėl to G. Sauerweiną labiausiai jaudino Vokietijos imperijos vykdomas humaniškumą paminantis nusikaltimas – sistemingas Mažosios Lietuvos lietuvių tautinis gniuždimas ir demoralizavimas. Prieš šią nuolat didėjančią grėsmę didysis mažųjų tautų gynėjas siūlė kovoti

ne revoliuciniais, bet legaliais, įstatymų nedraudžiamais, tačiau prūsiškųjų valdininkų nepageidaujamais ir ne itin toleruojamais būdais: siekti opiausių problemų viešumo, rašyti peticijas Vokietijos valdžios viršūnėms, siųsti į Berlyną delegacijas, politiškai organizuotis, rinkti savo deputatus į Prūsijos landtagą ir Vokietijos reichstagą, ugdyti tautinį sąmoningumą, žadinti tautinės kultūros gyvybingumą, aktualizuoti jos paveldą, stiprinti materialinę gerovę ir būti atviriems pažangai. G. Sauerweino veiklos taktika nuolat keitėsi ir įvairėjo, tačiau bet kuriuo metu svarbiausias jos realizavimo instrumentas buvo spaudos žodis. Jo taikymo galimybės ir veiksmingumą autorius pagrindė 1887 m. „Birutės“ draugijos susirinkime skaitytame pranešime: 1) leisti lietuvių tautos ir pasaulio istorijos, lietuvių pažangą skatinančias knygas, 2) leisti lietuvius konsoliduojančius laikraščius, 3) tobulinti bendrinę kalbą [20]. Šios programos G. Sauerweinas nuosekliai laikėsi, kvietė ją paremti ir kitus, pats atkakliai, tiesiog nepailsdamas dirbo plunksna ir gyvu žodžiu.

Norint teisingai suvokti G. Sauerweino kūrybinio palikimo mastą ir vertę, būtina jį analizuoti pagal vyravusias temas, žanrą ir paskirtį. Pastarasis kriterijus itin taikytinas knygoms, nes kiekviena iš jų turėjo konkretų skaitytoją ir apibrėžtą galimo poveikio aplinką. Jo lietuviškas knygas parankiausia skirstyti į keturias rūšis: 1) publicistikos, 2) adresų monarchams, 3) adresų tarptautinei visuomenei, 4) meninės kūrybos. Žinoma, jeigu aprėptume visus visomis kalbomis rašytus šio autoriaus leidinius, jų įvairovė būtų kur kas didesnė ir sudėtingesnė.

G. Sauerweino publicistika subrendo Mažosios Lietuvos periodinėje spaudoje. Ji laikraščiuose ir ypač kaimo gyventojų pamėgtuose kalendoriuose pirmiausia buvo skelbiama, skaitytojų vertinama, paties autoriaus vėl taisoma ir papildoma. Šis nuolatinis spaudos darbas rengė dirvą būsimoms knygoms ir proklamacijoms. Kita vertus, nenutrūkstamas kūrybos procesas skraidino autoriaus mintį, tiesiog tapo jo knygų sąrangos vadovu ir statybine medžiaga. Savo knygas G. Sauerweinas rašė proza ir eilėmis. Iš septynių publicistikos leidinių trys buvo eiliuotos proklamacijos. Viena jų siejama su 1881 m. Prūsijos landtago rinkimų, kuriuose autorius pats dalyvavo, agitacija. Proklamacijoje buvo įdėtas patriotinis eilėraštis *Lietuva ant wisados* [2, 97]; viso jos turinio

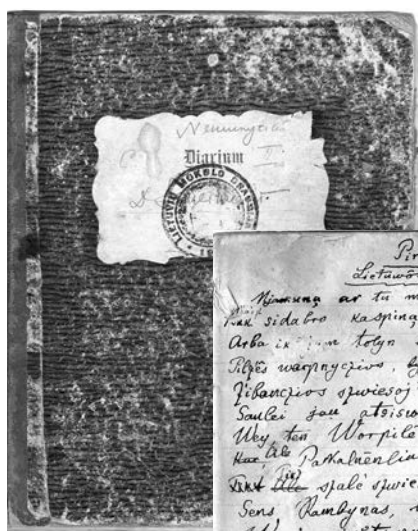
nežinome – spaudinys neišliko. Kita proklamacija išspausdinta su dviem eiliuotais kūriniais: G. Sauerweino testamentiniu eilėraščiu „Jaunųjų lietuvininkų giesmelė“ ir satyra „Kalbų iškeitims“. Šis lapelis neturi leidimo duomenų, tačiau sprendžiant iš lotyniškojo raidyno jis greičiausiai pasirodė vėliau už pirmąjį ir galbūt J. Mikšo iniciatyva bei jo spaustuvėje. Neiškilo trečioji, Tilžėje pasirodžiusi proklamacija. Šaltinių liudijimu, ji buvo ne mažesnė kaip aštuonių puslapių apimties ir turėjo tris eilėraščius. Kadangi viename jų minima Schulzo pavardė, tai proklamaciją spėtinai galima sieti su oponavimu pirkliui Karlui Schulzui, dalyvavusiam 1890–1893 metų rinkimuose į reichstagą.

Kone programiniu lietuvių tautinio sąjūdžio veikalu tapo G. Sauerweino publicistinių kūrinių rinkinys, pasirodęs nedidele 48 puslapių knygele 1895 m. Gaila, vienintelis Lietuvoje jos egzempliorius neturi nei viršelio, nei antraštinio lapo, todėl apie išleidimo aplinkybes kol kas žinome ne viską. Knygelėje sudėti svarbiausi „Birutės“ draugijos susirinkimuose skaityti pranešimai, anksčiau maža brošiūra išleistas pranešimas *Apie atgailwinimą musu lietuviškos kalbos* [20], meniškiausi poezijos posmai – ištrauka iš poemos „Nemunyčiai“ rankraščio, spausdinto natų sąsiuvinio *Gals yr' tylėjims* žodžiai, kitos eilės. Ja autorius grindė asmenybės prigimtines laisvės, tautinio, pilietinio ir moralinio ugdymo be prievartos būtinybę bei teisę.

Dvi G. Sauerweino publicistikos knygelės buvo išprovokuotos vokiečių nacionalistų sukulto puolimo ir nuolat palaikomos įtampos. Įvairių politinių partijų laikraščiai be atodairos jį skundė valdžiai, kaltindami lietuvių separatizmo kurstymu, Vokietijos valstybės interesų išdavimu, neapykantos vokiečių tautai skleidimu. Į išpuolius G. Sauerweinas atsikirtė anksčiau minėtu vokiečių ir lietuvių kalbomis spausdintu poleminiu rašiniu *Kelių laikraszczių Lietuwiszskasis klausymas su wokiszku bey lietuwiszku atliepimu*. Autorius konfliktų kilmės priežastis grindė tuo, kad didžiosios tautos bei valstybės nesistengia suprasti mažųjų, nepripažįsta jų teisės į savigyną ir savarankiškumą. G. Sauerweino teigimu, Vokietijoje piktybiškai pučiama lietuvių problema yra ne politinė, bet moralinė – realios grėsmės valstybei lietuviai nekelia. Kirstis plunksna teko ir su lietuvių radikalais, piktavaliais šmeižikais ir trumparegiais. Knygele *Girėno apsirokawims su sawo bey Lietuwas lietuwiszku neprieteliumi*,

Lietuwininkų išzgamiu paneigė kažkieno piktavališkai pramanytus kaltinimus, neva jis caro valdžiai pranešęs apie Didžiosios Lietuvos nelegaliosios lietuvių spaudos darbuotojus. Pasipiktinę šmeižtais ir suvokdami jų žalą, G. Sauerweiną gynė ir Mažosios Lietuvos lietuvių tautinio sąjūdžio vadovai [22].

G. Sauerweinas buvo iniciatorius ir autorius trijų eiliuotų adresu, įteiktų Vokietijos kaizeriui ir sosto įpėdiniui. Visi jie išspausdinti kukliomis, bet skoningai apipavidalintomis 8, 12 ir 18 puslapių apimties didžiosios oktavos formato brošiūromis, tekstai – lygiagrečiai lietuvių ir vokiečių kalbomis. Pirmąjį adresą 1878 m. kaizeriui įteikė į Berlyną nuvykusi tautiniais drabužiais išsipuošusių lietuvaikių merginų delegacija, kurios svarbiausias apsilankymo ir prašymo motyvas buvo iš prūsiškųjų valdininkų gauti nuolaidų *vargšei lietuvių kalbai*. Rūmai merginas priėmė maloniai, išklaušė eiles, apdovanojo mažmožiais, o sosto įpėdinis, girdėdamas nusizėminimo kupinus skundus, netgi apsiašarojo. Vengdamas sulaukti kaltinimų dėl lietuvių tautinių iliuzijų žadinimo, G. Sauerweinas deputaciją organizavo, rūpinosi kiekvienu jos žingsniu Berlyne ir adresą rašė nesiviešindamas, tarytum stovėdamas šone ar šešėlyje [7]. Jis liko patenkintas renginiu. Palankų priėmimą ir rūmų pažadus atsižvelgti į lietuvių tautinius interesus G. Sauerweinas vėliau ne kartą spaudoje skelbė kaip laimėjimą ir naudojo svarių argumentu diskusijose su vokiečių biurokratija. Ypač daug tikėtasi iš jausmingojo sosto įpėdinio Friedricho Wilhelmo. Jam G. Sauerweinas 1888 m. skyrė eiliuotą sveikinimo adresą santuokos su Anglijos ir Airijos princese Viktorija sukakties proga, liūdesio bei užuojautos eilėmis palydėjo ir ankstyvą jo mirtį. Kaizerio rūmus lankė ne vien lietuviškieji adresai. Tuo tikslu G. Sauerweinas organizavo sorbų merginų delegacijas ir eiliauvo adresus vokiečių ir sorbų kalbomis. Deja, jie nepadėjo nė vienai Vokietijos tautinei mažumai. Jų likimus XIX a. pabaigoje jau sprendė ne kaizerio rūmai, o sentimentų nepripažįstantis politikų parlamentas. Tai pagaliau suprato ir kai kurie lietuvių tautinio sąjūdžio veikėjai. Martynas Jankus skeptiškai vertino adresų-prašymų akcijas ir ragino tautiečius už savo likimą kovoti kitomis, šiuolaikiškesnėmis priemonėmis. Jis rėmė G. Sauerweino siūlymą daugiau išnaudoti rinkimus į landtagą ir reichstagą [8]. Iš tikro šis politinės kovos būdas veikiai pasiteisino ir lietuviams davė šiokių tokių rezultatų. Jiems pavyko išrinkti pirmuosius deputatus į abu parlamentus.

[illegible]

marinamos kalbos“. Ji pabrėžė padėties tragiškumą, kartu smerkdamą didžiųjų tautų abejingumą. Publicistinė poezija reikalavo tautų bendrijos supratingumo ir skubios paramos.

Kiti adresai susiję su įžymiais pasaulio asmenimis. Po vieną kitą lietuvišką eilėraštį galima rasti net keliuose G. Sauerweino parašytuose *poligloto* tipo proginuose leidiniuose. Lietuvių knygos kultūros paveldui su didesne ar mažesne išlyga galime skirti gedulo adresus dėl mirusio Anglijos karalienės anūko princo Alberto Viktoro (1892) ir lenkų kunigaikščio Władysława Czartoryskio (1894). Pirmasis buvo išspausdintas anglų, lietuvių ir sanskrito, antrasis – lietuvių kalba. Adresuose, G. Sauerweino vadintuose gedulinga giesme arba rauda, reiškia užuojauta ir krikščioniškoji paguoda, tikėjimas ateitimi. Nevengta ir drąsių politinių aliuzijų. Eilėse apie velionį W. Czartoryskį išaukštinta Jogailaičių ipėdinio asmenybė, ją lyginant su Lietuvos ramsčiu ir viltimi, netgi skatinama atgaivinti Abiejų Tautų Respubliką ir jos europinę galią. Sau G. Sauerweinas skyrė vadovo vaidmenį lietuvių tautos *kalbos kovoj*. Dėl gedulingos giesmės apie W. Czartoryskį vokiečių konservatyvioji spauda sukėlė nacionalistinę isteriją. Tilžės laikraščiai „Tilsiter Nachrichten“ ir „Tilsiter Zeitung“ autorių ir „Birutės“ draugiją apkaltino smurto kurstymu bei tėvynės išdavimu. Aršiausiai G. Sauerweiną puolė Tilžės gimnazijos mokytojas Emilis Knaake, kai kurie nutautėję lietuviai, įtampą didino tilžiečių straipsnius perspausdinantys kiti Vokietijos laikraščiai [14]. Autorius atskirto gausiais rašiniais. Jis rėmėsi moraline ir politine teise ginti skriaudžiamuosius.

Kai kurie amžininkai G. Sauerweiną vadino rašytoju ir mokslininku, nors iš tikro jis nebuvo nei vienas, nei kitas. Ne daug ką iš jo palikimo galėtume sieti su menine kūryba. Pirmuoju bandymu laikytina poezijos knyga *Naujas Gywaftis lietuviškos Kalbos*, pasirodymo dienos 1881–1883 m. laukusi Klaipėdoje. Gaila, kad mus pasiekė tik jos korektūriniai atspaudai. Tačiau nuostolį bent iš dalies padengia eilėraščių, kai kurių net daugkartinis publikavimas periodikoje. Skaitytojai nesulaukė monumentaliausio G. Sauerweino poezijos kūrinio „Nemunyčiai“. Hegzametru parašyta epinė poema beveik visiškai buvo baigta rengti spaudai 1894 m., visuomenė labai palankiai priėmė publikuotas ir renginiuose viešai skaitytas ištraukas, tačiau ji taip ir liko rankraščiu net iki 1986 m. Galbūt pabūgęs susidorojimo, Otto von

Bismarcko vairuojamos reichs valdžios despotišką politiką demaskuojančio kūrinio publikuoti nepanoro pats autorius. Tuo metu jo puolimas itin sustiprėjo. Bet poezijos G. Sauerweinas neatsižadėjo. Iš viso jis paliko daugiau kaip 300 eiliuotų kūrinių lietuvių kalba, romantiškai aukštinančių kalbos ir krašto grožį, ugdančių tautinį patriotizmą bei žmogiškąsias vertybes. Poeto eiles nuolat spausdino ir perspausdino lietuviškieji laikraščiai, kalendoriai, vis dažniau leidžiami poezijos almanachai. Atkakliausi jų sudarytojai buvo J. Mikšas ir Vilius Kalvaitis. Teisybės dėlei vertėtų paminėti, kad pasigirsdavo ir kritikos. Dėl pasikartojančių motyvų, racionalumo ir socialinio angažuotumo stokos G. Sauerweinui yra priekaištavęs Jonas Mačys-Kėkštas [15]. Naujosios kartos poetas aušrininkas iš dalies buvo teisus.

G. Sauerweino meninės kūrybos palikimui taip pat priklausytų vienas natų sąsiuvinis – *Gals yr' tylėjims*. Tai dviejų autorių kūrinys. Jam G. Sauerweinas pagal W. Shakespeare'o „Hamleto“ pabaigos tekstą parašė žodžius, sorbų kompozitorius Korla Augustas Kocoras sukomponavo muziką. Šis bendradarbiavimas tapo vienu iš retų lietuvių ir sorbų kultūros ryšių epizodų. G. Sauerweinas natas leido savo lėšomis, be to, atskirais sąsiuviniais dar ir vokiečių (*Der Rest ist Schweigen*) bei anglų (*The rest is silence*) kalbomis. K. A. Kocoro tyrinėtojai sorbai, atrodo, nežino tikslios jų parašymo ir išleidimo datos [17]. Apie lietuviškojo sąsiuvinio *Gals yr' tylėjims* pasirodymą Tilžėje sužinota 1894 m. lapkričio mėnesį [18], o jau kitų metų vasario 17 d. Šaulių namų salėje, švenčiant „Birutės“ draugijos įkūrimo dešimtmetį, „Giesmę pagal Hamleto žodį“ pirmą kartą atliko Enzys Jagomastas [4]. Lietuvių filologas M. Kūjus šį kūrinį yra pavadinęs G. Sauerweino gulgės giesme [12, 91]. Jį pakerėjo filosofinis eilių gilumas, resignacijos nuotaika ir netgi vizijų pesimizmas. Šių eilučių autorius G. Sauerweino ir K. A. Kocoro giesmės klausė 1995 m. Budyšine per antrąjį tarptautinį Sauerweino simpoziumą. Ją visomis trimis kalbomis pritariant fortepijonui atliko profesionalūs sorbų dainininkai Tanja Donatec (mecosopranas) ir Ronaldas Heinas (baritonas). Įspūdį sunku išreikšti žodžiais – jis buvo stulbinamas.

Artėjant gyvenimo saulėleidžiui, G. Sauerweinas bandė parengti paskutinę, galbūt didžiausią, savo knygą – svarbiausių lietuviškų raštų tomą. Autorių itin palaikė ir skatino J. Basanavičius,

pažadėjęs surasti gerą leidėją tarp Amerikos lietuvių [3, 796]. Deja, jau buvo per vėlu. Silpstant jėgoms, G. Sauerweinas net nebepajėgė pradėti darbo. Mūsų pareiga būtų tinkamai įvertinti šias pastangas ir pagaliau įgyvendinti jo troškimą.

Kelis dešimtmečius trukęs G. Sauerweino rašto ir spaudos darbas buvo produktyvus ir prasmingas. Jis jautriai fiksavo savo ir visos lietuvių tautos dvasinę būseną, gynė tautinę autonomiją, plėtė jos horizontą, padėjo išgyventi ir atsitiesti pačiais sunkiausiais egzistencijos momentais. G. Sauerweinas visada buvo silpnesnės tautos ir mažojo žmogaus pusėje. Kuklios, nedideliais tiražais ir už menką kainą platinamos knygelės vertė smarkiai pranoko savo laiką ir daugelio amžininkų kartu sudėtą kūrybą. G. Sauerweinas, nepaisant pavienių nesusipratimų, buvo pripažintas tų, kuriems aukojo savo kūrybos galias ir gyvenimą. Jo veikalai buvo skaitomi ir jų išvalgomis remiamasi tiek Mažajoje ir Didžiojoje Lietuvoje, tiek lietuvių išeivijoje. Daugelis genialiojo kalbų moko ir internacionalisto minčių tebėra aktualios ir dabar. Nepaisant vis labiau gelstančių popieriaus lapų, išsaugotos knygos atskleidžia neeilinę asmenybę – talentingą, originalią, jautrią, kartais dirglią ir besiblaškančią. Bet G. Sauerweinas visada buvo nuoseklus: gyvenimo ir kūrybos linijos laikėsi kaip vizijai atsidavęs idealistas. Mūsų laikais tokių trūksta.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. BASANAČIUS, Jonas. Iš „Ausros“ gyvenimo. *Vienybė lietuvių*. Plymouth (Pa), 1903, gruod. 9 (nr. 49), p. 583.
2. BASANAČIUS, Jonas. Medega d-ro Jurgio Sauerweino biografijai. Parengė, įžangos straipsnį ir paaiškinimus parašė Domas KAUNAS. Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2001. 339 p.: iliustr.
3. BASANAČIUS, Jonas. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Vaga, 1978, p. 796.
4. „Byrutės“ šventė. *Nauja lietuviška Ceitunga*. Tilžė, 1895, Febr. 22 (nr. 16), p. 1–2.
5. BRUOŽIS, Ansas. Dras. Jurgis Sauerweinas. A.B. Klaipėdiškis. Iš *Lietuviškos Kalendros Metui 1906*. Tilžė: Otto von Mauderode, 1906 [1905], p. 60–64.
6. BRUOŽIS, Ansas. *Mažosios Lietuvos buvusieji rašytojai ir žymesnieji lietuvių kalbos mylėtojai*. Prabočių Anūkas. Tilžė, 1920, p.74–88.
7. GLOGAU, Franz Rudolf Theodor. Pranešimas Kunigo Glogau apie Lietuvinkų Deputacijono Nukeliavimą ir Priėmimą Berlyne. Glogau.

- Lietuviųska Ceitunga*. Klaipėda, 1879, Jan. 7 (nr. 1), p. 2–4; Jan. 14 (nr. 2), p. 2–3; Jan. 21 (nr. 3), p. 2–3.
8. JANKUS, Martynas. *Klaipėda ir Lietuvininkai*. M. J. Mertinaitis. Tilžė: M. Jankus, 1891, p. 7.
 9. *Jurgis Sauerveinas*: medžiaga bibliografijai. Sudarė V. KUZMICKAS ir A. ŠEŠELGIS, redagavo V. VANAGAS. Vilnius: Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 1975, p. 16–41.
 10. KAUNAS, Domas. Georg Sauerweins litauisches Hauptwerk „Nemunyčiai“ Iš *Sauerwein – Girėnas – Surowin. II. Internationales Sauerwein-Symposion, 21.–26. November 1995. Gronau (Leine), Budyšin / Bautzen, Borkow / Burg*. Herausgegeben von Roland MARTI. Hildesheim; Zürich; New York: Georg Olms Verlag, 1996, p. 133–144.
 11. KAUNAS, Domas. *Knygos dalia*. Vilnius: Pradai, 1999, p. 291–305.
 12. KŪJUS, Mikas. Dr. Jurgis Sauerveinas. Jo gyvenimas, veikla ir raštai. *Darbai ir dienos*. Vytauto Didžiojo universiteto Literatūros skyriaus žurnalas. 1937, t. 6, p. 1–105: 1 nuotr.
 13. *Lietuvos TSR bibliografija*. Serija A: Knygos lietuvių kalba. T. 2: 1862–1904. Kn. 2: R–Ž. Vilnius: Mintis, 1988, p. 352–358, Nr. 3930–3943; p. 410, Nr. 4077.
 14. Die litthausische Bewegung. *Schlesische Zeitung*. Breslau, 1896, 17. Mai.
 15. MAČYS, Jonas. Dvasė ir medega. J. Maczys (Kéksztas). *Auszra*. Tilžė, 1886, nr. 6, p. 161–164.
 16. Medžiaga lietuvių spaudos uždraudimo istorijai. Parengė Vaclovas BIRŽIŠKA. *Tauta ir žodis*, 1930, kn. 6, p. 432, 435.
 17. MĚTŠK, Frido. *K. A. Kocorowe zawostajenstwo w Serbskim kulturnym archiwje*. Budyšin: Dom za serbske ludowe wumělstwo, 1971, p. 25, 38.
 18. „Pons Dr. Sauerweinas išleido nesenei Leipgijj <...>“. *Nauja lietuviųska Ceitunga*. Tilžė, 1894, Nov. 27 (nr. 95), p. 2.
 19. *Pranesimai lietuviszkos draugystės „Byrutės“*. Ragainė: Kr. Voska, 1889, p. 7, 14–16.
 20. SAUERWEIN, Georg. *Apie atgaiwinimą musu lietuviškos kalbos / Girėnas* (Dr. G. J. J. S. iš Gr.). Tilžė: Weyeris ir Arnoldtas, [1887], p. 12.
 21. SAUERWEIN, Georg. *Wšyknym by kšėł tołmacys / Juro SUROVIN*. Budyšin: Domowina, 1975, p. 216.
 22. SMALAKYS, Jonas. Isz Prusu Lietuvos. *Vienybė lietuwnikų*. Plymouth (Pa), 1897, kovo 17 (nr. 11), p. 127.
 23. SZAMEITAT, Max. *Bibliographie des Memellandes*. Würzburg: Holzner-Verlag, 1957, p. 34, 141. – (Ostdeutsche Beiträge, Bd. 7).
 24. VISTDAL, Oskar. *Georg Sauerwein – europear og døl*: Ein dokumentasjon. Bergen: Bokreidingslag, 2000. 573 p.: iliustr.

TAUTINIO SAJŪDŽIO PROTESTANTIŠKOJO SPARNO PERIODINIS LEIDINYS „PAGALBA“

Kaizerinės Vokietijos laikais

Mažosios Lietuvos lietuvių tautinis sąjūdis formavosi ir brendė veikiamas 1848 m. revoliucijos pažadintų vokiečių politinių organizacijų, pačių lietuvių dvasinio gyvenimo įtampos ir Didžiosios Lietuvos lietuvių tautinio atgimimo. Jį taip pat skatino nuolat didėjančio pagreičio bei užmojo rinkimų į seimus vadinus parlamentus – Prūsijos landtagą ir Vokietijos reichstagą – kampanijos. XX a. pradžioje jau tapo akivaizdi šio sąjūdžio diferenciacija ir nauji orientyrai. Spaudos draudimas tiesioginiu būdu paspartino abiejų tautos dalių suartėjimą – į Mažąją Lietuvą persikėlė nelegaliosios literatūros leidimo centrai ir dalis visuomeniškai aktyvių kultūros veikėjų. Šio krašto miestai tapo viso lietuvių tautinio judėjimo tarpininkais. Reikšmingos įtakos turėjo Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse pakilusi revoliucinių nuotaikų banga. Į Rytų Prūsijos vokiečių socialdemokratų partiją įsiliejo Ansas Bruožis, Mikelis Storimas, Jonas Vanagaitis ir kiti lietuviai, kurie savo ruožtu nors ir nenulėmė, bet šiek tiek pakoregavo valstietiško lietuvininkų krašto visuomeninį judėjimą ir mentalitetą. Skilo lietuvių kandidatų rinkimų į landtagą ir reichstagą draugija, dešimtmečiais save vadinusi lietuviškųjų konservatorių vardu. Iš jos išsiskyrė kelios gana įtakingos srovės: viena – vadovaujama vokiečių konservatorių, kita – vokiečių nacionalliberalų, trečia – savarankiškųjų lietuvių politikų. Pastarosios interesus bene geriausiai išreiškė laikraštis „Apžvalga“ ir apie jį susibūrę vadinamieji apžvalgininkai. Kryžkelėje atsidūrė Mažosios Lietuvos protestantiškasis visuomeninis judėjimas. Aukštoji bažnytinė vyresnybė, būdama monarchinės valstybės organizacinės struktūros dalimi, savo pusėn patraukė arba įstatymų teisės pagrindu viešpatavusios santvarkos

„Pagalbos“ pirmasis numeris. Autoriaus rinkinys

pusėje išlaikė daugumą lietuvių dvasininkų, kurie atvirai atsiribojo nuo tautinių interesų palaikymo. Ne be pagrindo XX a. pradžios spaudoje Bažnyčiai imami reikšti priekaištai, kaltinant ją už aktyvų talkininko vaidmenį sparčijančiame tikrųjų vietos gyventojų lietuvių germanizavimo procese. Dėl šios priežasties lietuvių visuomeniniame gyvenime ir tautiniame sąjūdyje ėmė reikštis ir stiprėti liaudiškieji pietistų surinkimai. Materialinio ir ideologinio poveikio priemonėmis vokiečių politinės organizacijos savo pusėn patraukė dalį tų surinkimų vadovų – žodžio sakytojų. Tačiau dauguma jų atsiribojo nuo atviro politinio angažavimosi. Ši pietistų veikėjų dalis iš pradžių pasyviai laikėsi ir lietuvių tautinio sąjūdžio atžvilgiu, deklaruodama vien tautinių papročių ir kalbos konservavimo poreikius. Aktyvesniam veikimui ją išjudino vokiečių politinių jėgų ir jų rankose atsідūrusios valdžios agresyvios puolamosios priemonės. Didėjanti įtampa savaime iškėlė opozicijos organizatorius bei įkvėpėjus. Protestantinio judėjimo prielaidoje stėjo įtakingesni žodžio sakytojai ir besikeičiančia padėtimi nepatenkinti Bažnyčios tarnautojai lietuviai. Prie jų prisidėjo

protestantinės ideologijos pažiūrų inteligentijos dalis. Taip lietuvių tautiniame judėjime atsirado nauja gana įtakinga protestantiškoji srovė. Tiksliai apibrėžti jos formavimosi ištakas ir laiką yra sunku. Visiškai aiškiai tautinio judėjimo protestantiškosios srovės buvimą rodo jau pirmieji dvidešimtojo amžiaus metai, kai pagausėjo viešų pareiškimų dėl gimtosios kalbos teisių siaurinimo kulto įstaigose ir brutalaus diskriminacijos mokyklose dėstant tikybos dalykus. Priešindamiesi spaudimui, evangelikų kunigai lietuviai ėmėsi šviečiamosios veiklos – organizavo kultūrines draugijas, sekmadienines mokyklas, steigė bibliotekas. Naujai srovei reikėjo ideologinio pagrindimo spausdintu žodžiu bei patikimų vidinio ir išorinio komunikavimo priemonių – idėjiškai artimo turinio knygų ir periodikos. Tokios ir buvo tautinio lietuvių sąjūdžio protestantiškojo sparno svarbiausio leidinio – iš pradžių laikraščio, vėliau žurnalo virtusios „Pagalbos“ atsiradimo priežastys. Jis tapo vienu ilgiausiai egzistavusių ir skirtingą vaidmenį įvairiais etapais atlikusių Mažosios Lietuvos lietuviškų periodinių leidinių.

„Pagalbos“ istoriografijoje svarbiausia skiriamąja riba laikytini 1919 metai. Pirmuoju jos raidos etapu savitumus lėmė kaizerinės valdžios ir lietuvių tautinio sąjūdžio santykiai, antruoju (1919–1939) – Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Reicho politinė konfrontacija. Šis darbas skiriamas leidinio ištakų ir formavimosi analizei, kurioje pagrindinis dėmesys telkiamas į „Pagalbos“ leidybos ir idėjinę platformą lėmusios lietuviškosios medžiagos klausimus. Problemos analizei ne mažiau svarbi vadinamųjų pagalbininkų ir jų idėjinių vedlių charakteristika paliekama kitam tyrimui. Prie jo privalu grįžti.

„Pagalbos“ pavyzdinis numeris išėjo 1904 m. rugsėjo 16 d., pirmasis – spalio 7 dieną. Savaitraštį redagavo abipus Minijos upės nusidriekusio didelio Lankupių kaimo (Klaipėdos apskr.) laiškanėšys Endrikis Šadagys, spausdino lietuviškosios orientacijos poligrafijos įmonė „Lituania“ Tilžėje. Dėl apskrities pašto administracijos draudimo tarnautojams užsiimti visuomenine ir politine veikla E. Šadagys veikiai turėjo atsisakyti redaktoriaus pareigų. Jas nuo 1904 m. spalio 21 d. trečio numerio perėmė didelės ir Pamario krašte strategiškai svarbios Priekulės evangelikų liuteronų parapijos antrasis kunigas Vilius Gaigalaitis. Reikia pažymėti, kad nepaisant spausdinimo vietos (Tilžė) laikraščio redaktoriai (jų namai tapdavo savotiška redakcija), bendradarbiai, ekspeditoriai ir kiti su leidiniu

susiję asmenys daugiausia gyveno Klaipėdos, Ragainės, Šilokarčemos ir Tilžės apskričių teritorijoje, tai yra šiapus ir anapus Nemuno. V. Gaigalaičiui išvykus posėdžiauti į Prūsijos landtagą, nuo 1905 m. sausio mėnesio 13 numerio iki rugsėjo mėnesio 29 numerio imtinai laikraščio atsakinguoju redaktoriumi pasirašinėjo formalusis spaustuvės „Lituania“ savininkas Mikelis Jurgelaitis, faktiškojo savininko Enzio Jagomasto giminaitis. Jis neabejotinai turėjo svarios įtakos leidinio kryptčiai. Šiuo laikotarpiu laikraštis iš esmės išlaikė dar pirmajame numeryje suformuluotą idėjinę kryptį, sutelktus bendradarbius ir turinio kokybę.

„Pagalba“ dienos šviesą išvydo kaip savaitraštis. Jos prenumeratos kaina metų ketvirčiui buvo 50 pfenigų, Didžiosios Lietuvos skaitytojams – 1,15 markės. Iš pradžių laikraštis nesulaukė tikėtios gausiai rašančių bendradarbių ir skaitytojų talkos. Jos, kartu ir piniginių įplaukų trūko. Spaudai ir ekspedicijai reikėjo didelių išlaidų, o pirmai pradžia suaukoti ir kitaip sutelkti pinigai greitai baigėsi. Leidinį nuo bankroto išgelbėjo tik laimingas atsitiktinumas. 1905 m. rugpjūčio 26 d. V. Gaigalaitis buvo išrinktas Klaipėdoje registruotos, tačiau labai plačioje Mažosios Lietuvos teritorijoje veikusios protestantiškos krypties kultūros, švietimo ir labdaros draugijos „Sandora“ pirmininku [14]. Ne be jo įtaigos ir pastangų „Pagalba“ perėjo draugijos žinion ir iš karto sulaukė svarios kolektyvinės paramos. Naujieji savininkai nuo tų pačių metų 29 numerio laikraštį ėmė leisti mėnesinio žurnalo pavidalu mažosios oktavos formatu ir su ištisine metinio komplekto puslapių numeracija. Numerio apimtis svyravo nuo 20 iki 24 puslapių. Kai kurie skaitytojai dėl reorganizacijos reiškė nepasitenkinimą. Redakcija į tokius priekaištus reagavo santūriai. Ji nurodė tiesioginę permainų priežastį – poreikį taupyti lėšas [28]. Tais pačiais sumetimais 1907 m. buvo pranešta, kad „Pagalba“ išeis *žiemą tankiaus, o vasarą rėčiaus* [26]. Per metus visada pasirodydavo 12 žurnalo numerių. Tačiau labai dažnai pasitaikydavo jungtinių knygių – po 2, o Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje – net po 5 numerius (žymima Nr. 1–3, 2–4, 5–9 ir t. t.). Tada nusistovėjo ir kitokia leidinio apimtis – 16, jungtinių knygių – 24 puslapiai. Metinių tiražų apimtis vidutiniškai svyravo apie 12 000 egzempliorių. 1906 m. išėjusių 12 atskirų žurnalo knygių spausdinimas 12 000 egzempliorių tiražu kainavo 428 [21],

1907 m. 10 knygelių 10 000 egz. tiražu – 350 [22], 1908 m. 8 knygelių 9000 egz. tiražu – 335 [23] markės. Vieno numerio leidimo kaina siekė apie 40 markių [19]. „Sandoros“ draugijos leidinio prenumerata metų ketvirčiui kainavo 30, su atnešimu į namus – 36 pfenigus. Be pašto, Tilžėje „Pagalbą“ platino pats redaktorius, nedidelio knygynėlio savininkas Kristupas Židaitis ir spaustuvė „Lituania“, Šilokarčemoje – krautuvininkas Maksas Vėlaitis ir knygininkas Otto Sekunna [18], Klaipėdoje – spaudos kiosko savininkas Anas Bruožis ir duonkepys Janis Šmitas [2]. Savotišku žurnalo agentu – skaitytojų telkėju JAV Kolinsvilio mieste nuo 1905 m. buvo atvykęs iš Mažosios Lietuvos evangelikų liuteronų kunigas Martynas Keturakaitis. Jis surinko nedidelį prenumeratorių būrelį [25]. Nuo 1908 m. jungtinio 7–8 numerio leidėjai kainą sumažino iki 60 pfenigų metams, tačiau atsisakė pašto paslaugų. Tada leidinio platinimu užsiėmė vien „Sandoros“ nariai. Visi jie (skaičių žr. lentelėje) žurnalą asmeninėms reikmėms gaudavo nemokamai, o kartais sulaukdavo ir didesnio kiekio leidinio egzempliorių, kuriuos savo draugijos veiklos ir skleidžiamų idėjų propagandos tikslais išdalydavo veltui.

„Pagalbos“ leidybos kiekybinė charakteristika

Metai	Knygelių skaičius	Ben-dras tiražas	Abone-mentinis mokestis	Pajamos už skelbimus	Spau-dos išlaidos	Ekspedi-cijos išlaidos	„Sando-ros“ narių skaičius
1904							
1905	4					208	78
1906	12	12 000			428	87,64	128
1907	10	10 000			350	81,41	214
1908	8	9000	258,11	62,80	335	64,56	256
1909	8	9000					346
1910	8	12 000	225	81			412
1911	9	11 700					461
1912	8	12 000					518
1913	8	12 000					640
1914	7						706
1915	6			577,9			708
1916	6						710
1917	4						711
1918							753
1919	1						755

Lentelė sudaryta remiantis „Sandoros“ draugijos vadovų „Pagalboje“ skelbtomis metinėmis ataskaitomis ir informacija nariams.

Didžiojoje Lietuvoje „Pagalba“ plito vangiai. Pagrindinė priežastis – leidinio protestantiškoji orientacija ir skelbiamos informacijos vietinė reikšmė. Prie plitimo kliūčių reikia priskirti ir gotikinį raidyną. Tiesa, įsibėgėjus Pirmajam pasauliniam karui, 1916 metais keli numeriai pasirodė išspausdinti abiem – gotikiniu ir lotynišku – raidynais, nes juos norėta platinti tarp carinės Rusijos armijos karių lietuvių, atsidūrusių kaizerinės Vokietijos belaisvių stovyklose [17]. Didžiosios Lietuvos spauda atkreipė dėmesį ir į žurnalo kalbą [24]. Kai kam atrodė, kad leidinys rašomas nuo norminės kalbos gerokai nutolusia vietine tarme. Iš tikro, jei „Pagalbos“ kalbą lygintume su kitų Mažosios Lietuvos lietuviškų periodinių leidinių kalba, pamatytume, kad ji buvo gerokai gyvesnė ir vaizdingesnė [15]. Tai lėmė redaktoriaus V. Gaigalaičio puikus išsilavinimas (Karaliaučiaus universitete už lietuvių filologijos darbą įgijo filosofijos daktaro laipsnį) ir aktyvus bendradarbiavimas tiek Didžiosios Lietuvos, tiek JAV lietuvių spaudoje. Vis dėlto Didžiosios ir Mažosios Lietuvos periodinių leidinių kalbos lygis tikrai skyrėsi. Priežastis buvo ne vien tik kalbos norminimo pastangos bei jų rezultatai. Šį skirtumą didino ir abiejų tautos dalių skirtingos kultūrinės orientacijos, ir didžiosios tautos dalies daug menkesnis nei mažesniosios bendrasis išsilavinimas. Visos šios mūsų suminėtos aplinkybės ribojo „Pagalbos“ plitimą anapus dviejų galingiausių Europos imperijų sienos ir lietuviškose užjūrio kolonijose. Geriausiais metais žurnalas galėjo turėti, įskaitant ir draugijos narius, apie 2000–3000 skaitytojų.

Leidinio struktūra buvo nesudėtinga. Iš pradžių laikraštyje medžiaga grupuota tokiuose skyriuose: pradžioje, ten, kur pasaulietiniai laikraščiai dėdavo vadinamuosius vedamuosius, „Pagalboje“ skelbtas protestantiškas pamokslas, toliau eidavo vietinė informacija („Bažnytiškos žinios iš Lietuvos“), smalsumą žadinantys įvairenybių pranešimai („Visokios žinios“), pabaigoje – skelbimai. Leidiniui pasidarius žurnalu, susiklostė trijų dalių struktūra: pamokslas, vietinė ir visuotinė informacija (dedama po pavadinimu „Visokios žinios“), skelbimai. Tarp jų kartais įsiterpdavo įvairaus turinio, paskirties ir apimties (kartais didokos) pažintinio pobūdžio ir dažniausiai apgalvotai parinkti lietuviškos tematikos rašiniai. Kai beveik be išimties visų pasirinktų autorių ir bendradarbių didesni kūriniai būdavo išspausdinami žurnalo skiltyse, jie

išeidavo ir atskiru leidiniu – pigia brošiūrėle arba mažo formato knygele minkštais viršeliais. Tarp jų buvo iš Mažosios Lietuvos kilusio žinomo vokiečių sanskritologo profesoriaus Carlo Cappellerio etnografinis aprašymas *Kaip senėji Lėtuvininkai gyveno* (1905), paties V. Gaigalaičio moralizuojamieji rašiniai ir tiriamieji darbai, kaip *Ewangeliški Surinkimai Lietuvoje* (1904), *Pabuskit Jaunieji!* (1908–1909), *Limpančios Ligos ir kaip galima ju apsisaugoti* (1910), pirmoji Mažosios Lietuvos lietuviškos spaudos istorija *Lietuvos Nufidawimai ir mūsų Rašliawa* (1911–1912), blaivybės sąjūdį skatinanti proklamacija *Wyrai, Moters, wifę į Karą! Baifus Neprietelis yra mūsų žemėje!* (1912), *Ką Garbės Wyrų apie Bibeles sako* (1913) [11].

Vietinių ir visuotinių žinių skyrius neįvairus, tačiau šiandien svarbus kaip savitas krašto istorijos šaltinis. Jame beveik išimtinai vyrauja regioninio turinio pranešimai, pateikiami keliais sakiniais. Gausiau žinių iš Didžiosios Lietuvos buvo spausdinama per 1905 m. Rusijos revoliuciją bei Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse. Vietos gyventojams ir valdžiai jos kėlė nerimą. Nuo pat leidinio pasirodymo 1904 m. iki Versalio taikos sutarties 1919 m. gana dažnai gyvildentas draugijų gyvenimas: Priekulės vaikinų, Priekulės merginų, lietuviškųjų draugijų susivienijimo „Santara“, įvairiautės tilžiškės Lietuvių literatūros draugijos, tilžiečių lietuvių aktyviojo kultūrinio sambūrio, pasivadinusio „Spauda“, labai plačiai – „Sandoros“, dažnokai pristatytos arba tik lakoniškai paminėtos lietuviškų rankdarbių parodos Berlyne (1908, 1909, 1915), Gumbinėje (1909, 1911), Šilokarčemoje ir Klaipėdoje (1913), polemizuota dėl Klaipėdos miesto vaidmens lietuvių gyvenime bei „Sandoros“ muziejaus steigimo.

V. Gaigalaitis, turėjęs bibliofilo polinkį ir nemenką spaudos darbuotojo patirtį, bandė įtvirtinti žurnale rekomendacinės bibliografijos skyrelį. Jis pavadinimais „Naujos knygos“, „Į rėdystę atsiųsti raštai“, „Mūsų raštai“ ir panašiais pasirodydavo ne taip jau retai, tačiau kaip reguliarius neprigijo. Čia anotacijomis, kartais recenzijomis, o dažnai vien pavadinimais skaitytojams buvo pristatomos įvairių tautybių autorių knygos vokiečių kalba apie Mažąją Lietuvą: iki šiol vertės nepraradusi Kintų precentoriaus Alberto Füllhaase's apybraiža *Šilokarčemos apskrities istorinė kraštotyra* (Geschichtliche Heimatkunde des Kreises Heydekrug;

1905), atspaudu iš mokslinio žurnalo „Altpreussische Monatschrift“ išleistas vokiečių etnografo lituanisto Franzo Tetznerio sudarytas „Metų“ autoriaus biografinių dokumentų rinkinys *Rytų Prūsijos poeto Kristijono Donelaičio dušimtosioms gimimo metinėms* (Zum zweihundertjährigen Geburtstag des ostpreussischen Dichter Christian Donalitus; 1914), tais laikais retai tyrinėjimais užsiimančios moters, Priekulės dvarininkaitės Jenny Kopp veikalas *Rytų Prūsijos žemėvaldos kronika* (Beiträge zur Chronik des ostpreussischer Grundbesitzes), Bažnyčios istoriko Richardo Geelhaaro monografija *Rytų Prūsijos evangelikų klebonijos per karų sunkmečius* (Das ostpreussische evangelische Pfarrhaus in Kriegsnöten; abi 1913 m.), Augusto Paulukaičio grožinės kūrybos rinkinys *Lietuvių viltys* (Litauische Hoffnungen; 1915), Vydūno konspektinė apžvalga *Lietuva praėityje ir dabar* (Litauen in Vergangenheit und Gegenwart), anot V. Gaigalaičio, *pusėtinai lietuviams prielankaus* Tilžės katalikų probsto Johannes Wronkos karo meto padėties apžvalga *Kuršas ir Lietuva* (Kurland und Litauen; abi 1916 m.), Didžiojoje Lietuvoje medžiagą rinkusio ir ją disertacijoje apibendrinusio olandų kalbininko Reinderio van der Meuleno tyrinėjimas *Gamtos palyginimai lietuvių dainose ir raudose* (Die Naturvergleiche in der Liedern und Totenklagen der Litauer; 1907), vieno iš „Sandoros“ draugijos steigėjų Klaipėdos mokytojo Adomo Einaro savišvietą ir sekmadienines mokyklas populiarinantis rašinys *Pašlužikit kits kitam!* (1904), Antano Jaroševičiaus albumas *Lietuvių kryžiai* (1913) ir kiti leidiniai, Didžiosios Lietuvos įtakingieji periodiniai spaudiniai „Draugija“, „Vairas“, „Vilniaus žinios“, „Les Annales des Nationalites“. Beje, apie Vydūno filosofinės krypties žurnalą „Šaltinis“ atsiliepta nepalankiai. Tačiau žurnalo redaktorius buvo tolerantiškesnis. Vydūnas taikliai pastebėjo „Pagalbos“ savitumą – derinti tikybinių ir tautinių pradų diegimą bei ugdymą [29]. Iš Lietuvos atsiųstą spaudą redaktorius dažniausiai nurodydavo vien bibliografiniais aprašais. Visos tos knygos patekdavo į sparčiai augančią ir įvairėjančią „Sandoros“ draugijos biblioteką, įkurdintą draugijos įsigytame name Klaipėdoje.

„Pagalbos“ komercinių skelbimų skyrius buvo menkas. Leidinys tarp prekybininkų ir pramonininkų neturėjo ir, aišku, negalėjo turėti nei svaresnės įtakos, nei sulaukti didesnės paramos.

Mokami skelbimai žurnalui 1908 m. davė 62,8, 1910 m. – 81 markę pajamų. Jos, matyt, pamažu augo, tačiau Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse vargu ar siekė bent keliolika dešimčių markių.

Literatūrinė ir publicistinė medžiaga nėra vertinga. Ji nė iš tolo neprilygsta kitiems Mažosios Lietuvos periodiniams leidiniams, ypač laikraščiams, tačiau pasižymi turinio įvairove. Aišku, trūko protestantų stovyklai priklausančių rašytojų, todėl į „Pagalbą“ grožinės kūrybos beveik nedėta. Iš jos dėl meniškumo paminėtinas, bet nežinia dėl ko pasirinktas tik aušrininko poeto Petro Armino eilėraštis [3]. Žurnalo redakcija negalėjo ir nesiekė išvengti aktualių, kartais aštrokų publicistikos straipsnių lietuvių tautinio judėjimo, krašto istorijos tema. Kovingumu jie labiausiai pasižymėjo pirmaisiais leidinio gyvavimo metais. Vieno straipsnio autorius (pavardė nenurodyta) 1905 m. priekaištavo apskrities bažnytinei vadovybei dėl tikrųjų krašto gyventojų tautinių interesų ignoravimo, diskriminacinių priemonių liaudies švietimo įstaigose. Čia nepalankiai atsiliepta apie mokyklų inspektorių, suvokietėjusį ar tik apvokietėjusį lietuvių kunigą Paulių Šalną [5]. Dėl problemos opumo to meto lietuvių skaitytojui paminėtina iki šiol ginčų keliančios vokiečių istoriko Maxo Beheimo-Schwarzbacho knygos apie Mažosios Lietuvos kolonizaciją XVIII amžiuje *Friedricho Wilhelmo I kolonizacinė veikla Lietuvoje* (Friedrich Wilhelm I. Colonisationswerk in Litthauen) sutrumpinto vertimo publikacija [8]. Nuo 1906 m. tautinį klausimą ir visuomeninį judėjimą nušviečiančios medžiagos gerokai sumažėjo. V. Gaigalaitis dėl paskelbtų Vokietijos vyriausybės ir valdžios adresu nepalankių straipsnių paaiškino, kad jie buvo išspausdinti ankstesnių redakcijos vadovų, su kuriais jis dabar neturįs nieko bendra [6]. Tiek dr. V. Gaigalaitis, tiek žymesnieji leidinio steigėjai ir bendradarbiai – A. Einaras, Indijos misionierius Kristupas Lokys, JAV lietuvių evangelikų liuteronų kunigas Jokūbas Jonas Mazūras ir kiti autoriai – Mažosios Lietuvos tautiniam sąjūdžiui vis dėlto skyrė gana ribotus, daugiausia gimtosios kalbos teisių, kultūrinės ir visuomeninės veiklos, asmens saviraiškos laisvės reikalavimus. Kita vertus, akivaizdus lietuvių gyventojų mažėjimas kėlė šviesuomenės, iškilesnių inteligentų ir spaudos bendradarbių susirūpinimą, kurio atgarsiai negalėjo aplenkti „Pagalbos“ puslapių. Studentas teisininkas Mikelis Ašmys pateikė nerimą keliančios statistikos iš Rytų Prūsijos dvasinės vyresnybės tikinčiųjų apskaitos

pagal tautinę priklausomybę [4]. Netrukus skaitytojus skaudžiai paveikė 1910 m. Vokietijos imperijos gyventojų surašymo duomenų paskelbimas [27]. Oficialiosios statistikos lentelės įrodė akivaizdų lietuvių nykimą: 1890 m. buvo 117 637, 1900 m. – 106 230, 1905 m. – 101 534, 1910 m. – 93 933 lietuviškai kalbantys ir lietuviais save laikantys žmonės. Tačiau straipsnio autorius nepasiūlė ryžtingesnių savigynos veiksmų ir priemonių. Jis iš tautiečių tereikalavo puoselėti savigarbos, tautinio susipratimo jausmus ir nuosaikia kultūrine veikla pelnyti Vokietijos vyriausybės bei monarcho malonę. Savaime suprantama, „Pagalboje“ yra pateisinamas Anso Baltrio atleidimas iš Klaipėdos laikraščio „Apžvalga“ redaktoriaus pareigų, nes jis *išsireiškė per jautrus, negalėjo atsilaikyti tūleriopu būdu prieš vokiečius bei jų giminiškus pasiprocevojimus nestojęs*. Nėdviprasmiškai puolamas žinomas Mažosios Lietuvos lietuvių politikas ir laikraštininkas Jonas Vanagaitis. Šis socialdemokratiškomis pažiūromis garsėjęs „Birutės“ redaktorius ne kartą ir ne visada taktiškai kritikavo evangelikų liuteronų kunigus, surinkimininkus ir „Sandoros“ vadovus už perdėtą atsargumą keliant tautinio judėjimo siekius ir telkiant jų vykdytojus. Atsakydama į priekaištus, „Pagalba“ kaip svarbiausią lietuviškų laikraščių pareigą nurodė nuosaikų tautiečių ugdymą vokiečių valstybės leistinomis priemonėmis kultūros ir švietimo srityse [20]. Tačiau ir apsidraudėliška redakcijos pozicija neišgelbėjo leidinio nuo susidūrimo su valdančiosios politinės viršūnės interesais. Mat žurnale bendradarbiavo nemaža kur kas kovingesnės „Apžvalgos“ šalininkų, be to, leidykloje „Lituania“ dirbę gana kandžios plunksnos žurnalistai ir specialistai kone visi priklausė „Sandoros“ draugijai, todėl turėjo vienokią arba kitokią teisę publikuoti „Pagalboje“. Aktyviai lietuvių viešajame gyvenime ir politiniame sąjūdyje reikėsi pats V. Gaigalaitis. Nuo 1903 m. jis nuolat renkamas ir perrenkamas Prūsijos landtago deputatu. Turėdamas parlamentaro neliečiamybę ir aukštą tribūną, V. Gaigalaitis vis drąsiau ir aiškiau kėlė lietuviams rūpimus klausimus. Tad atsargioji „Pagalba“ ir geriausių norų turėdama negalėjo likti visiškai politikos skersvėjų nuošalėje. Pats ryškiausias jos ideologinio pobūdžio susidūrimas su vokiečių valdančiųjų partijų (ypač nacionalliberalų) interesais įvyko 1911 metų rinkimų kovų lauke. Plačiausius to susidūrimo atgarsius randame „Sandoros“ vadovams atkakliai oponavusios uostamiesčio „Lietuviškos Ceitungos“ puslapiuose.

Dar gerokai iki Pirmojo pasaulinio karo ėmė ryškėti drąsesnė žurnalo orientacija į medžiagą, susijusią su Didžiosios Lietuvos visuomeniniu ir kultūriniu gyvenimu. Šiuo laikotarpiu pagausėjo rašinių apie latvių ir lietuvių kultūros laimėjimus, gyventojų etninius bruožus, mokslo draugijas, ne kartą anonsuojami įtakingesni Vilniaus ir Kauno periodiniai leidiniai, turinio požiūriu vertingos knygos, dažnai pasirodo Didžiosios Lietuvos kraštovaizdžio nuotraukų. Neabejotinai išvalgaus redaktoriaus V. Gaigalaičio dėka žurnalas, bene vienas iš nedaugelio Mažosios Lietuvos periodinių leidinių, palankiai atsiliepė apie visos Vokietijos imperijos švietimo sistemos mastu rengiamą lotyniško raidyno įvedimą [9;10]. Jis būtų sudaręs daug palankesnes sąlygas suartėti abiem tautos dalims.

„Pagalba“ nekėlė sau gamtos mokslo populiarinimo uždavinių. Joje nėra ir taikomojo pobūdžio rašinių apie verslus, amatus, pramonę, žemės ūkį. Tačiau skaitytojams aktualių kraštotyrinių ir tautotyrinių pažintinio turinio straipsnių skelbta. Pirmiausia minėtini praeitį aktualinantys rašiniai: Klaipėdos vaistininko ir produktyvaus savamokslio istoriko Johanno Karlo Sembritzkio „Apie šuilių pradžią Klaipėdos krašte“ (1904), „Pirmosios šuilės mūsų krašte“ (1909), lyg ir reportažo žanro informacija „Ką profesorius Becenbergeris Berlyne apie lietuvius pasakojo“ (1914), nežinia kieno, bet greičiausiai paties redaktoriaus, kompiliaciniai Karaliaučiaus buities muziejaus po atviru dangumi lietuviškos ekspozicijos aprašymai [1; 13], išėivio J. J. Mazūro pasakojimas apie Kanadą [16], smalsumą žadinanti žinutė „Esperanto kalba“ (1907).

Redakcija bendradarbių skaičiumi negalėjo lygintis nei su Klaipėdos „Lietuviška Ceitunga“, nei su Tilžės „Nauja lietuviška Ceitunga“ ar „Tilžės Keleiviu“. „Pagalbos“ bendradarbių buvo gerokai mažiau – sąrašą vargu ar sudarytų apie 20 pavardžių. Tačiau prie pačių žymiausių autorių, tiesiogiai formavusių leidinio idėjinę, kultūrinę ir informacinę kryptį, reikia priskirti tik kelis žmones. Iš jų minėtini laikraščių publicistai ir lietuvių viešojo gyvenimo organizatoriai: pirmasis redaktorius laiškanešys E. Šadagys (1867 XII 10–1911 VII 11), antrasis redaktorius kunigas V. Gaigalaitis (1870 IX 27–1945 XI 30), mokytojas A. Einaras (1842 III 23–1906 IX 11), misionierius, nuo 1914 m. Vanagų evangelikų liuteronų parapijos kunigas K. Lokys

(1860 XII 8–1921 VI 27). Dėl savo tautinės orientacijos ir visuomeninio bei politinio vaidmens visi šie asmenys yra svarbios Mažosios Lietuvos istorijos figūros.

„Pagalba“ ėjo iki pat hitlerinės Vokietijos įvykdytos Klaipėdos krašto aneksijos – lemtingųjų 1939 metų, žymėjusių katastrofos pradžią. Tačiau patį reikšmingiausią vaidmenį ji atliko būtent mūsų aptartu laikotarpiu. Nepaisant žurnalistinio atsargumo, idėjinio uždaro ir pernelyg griežtos orientacijos į tam tikrų pažiūrų skaitytojų auditoriją, žurnalas ir jo redakcija nemažai nusipelnė skleidžiant švietimą, ugdam tautinę savimonę, suartinant imperiją siena perskirtas tos pačios tautos dalis. Leidinys pagal išgales atliko pozityvią tautinio sąjūdžio stiprinimo ir saviraiškos funkciją. Išliekamąją vertę jam suteikia kruopščiai fiksuota Mažosios Lietuvos lietuvių visuomeninio gyvenimo kronika. Be jos negalėtume teisingai suvokti ir tautos dvasinės saviraiškos, savito mentaliteto.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. Apie rytprusišką Tėviškės Muzeumą. *Pagalba*, 1913, nr. 10/11, p. 126–128.
2. „Apsakymus dėl „Pagalbos“ priima <...>“. *Pagalba*, 1904, okt. 28 (nr. 4), p. 4.
3. ARMINAS, Petras. Paweikšlas. Arminas. *Pagalba*, 1905, jan. 20 (nr. 3), p. 4.
4. AŠMYS, Mikelis. Lietuvių Skaitlius Prusijoje. M. A-s. *Pagalba*, 1913, nr. 1, p. 12–14.
5. Atsiusta. D. *Pagalba*, 1905, jun. 24 (nr. 25), p. 4.
6. Attaisymas. *Pagalba*, 1906, nr. 2, p. 32.
7. „Aukuras“ draugija tautos kultūrai keli. Penkiolikos metų sukakties proga. Mažosios Lietuvos kultūrinio gyvenimo žinios. Red. Adomas BRAKAS. Klaipėda: „Aukuro“ valdyba, 1937, p. 163.
8. BEHEIM-SCHWARZBACH, Max. Apie Salzburgerių Apsigyvenimą. *Pagalba*, 1904, okt. 28 (nr. 4), p. 4; now. 4 (nr. 5), p. 1–2; now. 11 (nr. 6), p. 2–3.
9. „Ciecorystės Saimo Komisijonas <...>“. *Pagalba*, 1911, nr. 2/3, p. 36.
10. „Dabar Peticijonas pritaissomas Wokietijos Karalysčių Saimams <...>“. *Pagalba*, 1910, nr. 1, p. 12.
11. GAIGALAITIS, Vilius. *Lietuvių Ewangėlikų Draugijos „Sandora“ darbų peržvalga 30 metų laikotarpyje, 1904–1934*. Klaipėda: „Sandoros“ knygynas, 1934, p. 6.

12. GUDAITIS, Kristupas. Tikybiniai ir kultūriniai ryšiai tarp Didž. bei Maž. Lietuvos evangelikų lietuvių. K. G. Iš *Lietuvininkų kalendorius 1952 metais*. Miunchenas, 1952, p. 46.
13. „Karaliaucziaus atvirasis Muzeumas po plynu Dangumi jau budawojamas“. *Pagalba*, 1910, nr. 9, p. 120.
14. „Krikščioniška Draugyste „Sandora“ <...>“. *Pagalba*, 1905, Septembris (nr. 29), p. 36.
15. MATIJOŠIENĖ, Audronė. Mažosios Lietuvos lietuviškos periodinės spaudos ortografijos ir leksikos ypatumai. Iš *Bibliografija, 2001*. Vilnius, 2002, p. 67–68.
16. MAZŪRAS, Jokūbas Jonas. Gromata Kunigo Masuro iš Kanados. Jokubs Masuhrs. *Pagalba*, 1912, nr. 4/5, p. 45–49.
17. „Mielų Skaitytojų prašome Atleidos <...>“. *Pagalba*, 1916, nr. 3/4, p. 48.
18. „Pagalbos“ Išleistuweje Tilžėje <...>“. *Pagalba*, 1905, Oktoberis (nr. 30), p. 70.
19. Pakvietimas. *Pagalba*, 1909, nr. 11–12, p. 140.
20. „Pas Laikraštį „Apžvalgą“ <...>“. *Pagalba*, 1913, nr. 10/11, p. 135.
21. Piningiškas Stowis Draugystės „Sandoros“ Mete 1906. *Pagalba*, 1907, nr. 6, p. 74.
22. Piningiškas Stowis Draugystės „Sandoros“ Mete 1907. *Pagalba*, 1908, nr. 4, p. 46–47.
23. Piningiškas Stowis Draugystės „Sandoros“ Mete 1908. *Pagalba*, 1909, nr. 2/3, p. 22–23.
24. Prusų lietuvių laikraščiai. Iš *Metraščių-almanachas „Šviturys“ su kalendorium 1913 m.* Vilnius, 1912, p. 196.
25. RAZOKAS, Jonas J. Isz Amerikos. Collinsville, Ill., 8. Sept. 1905. J. J. R. *Pagalba*, 1905, Nowemberis (nr. 31), p. 88.
26. „Skaitytojams „Pagalbos“ dūme žinę, kad „Pagalba“ prie Pusto daugiaus neapsteliūtina <...>“. *Pagalba*, 1907, nr. 3, p. 48.
27. „Statistiški Žmonių Suskaitimai Prusų Žemėje <...>“. *Pagalba*, 1913, nr. 7/8, p. 87–89.
28. „Tuli Skaitytojei mums yra pasiguodę <...>“. *Pagalba*, 1905, Oktoberis (nr. 30), p. 66.
29. VYDŪNAS. Apžvalga. Vds. *Jaunimas*. Tilžė, 1911, vasaris, p. 16.

SPAUDOS LEIDYBA PLUNGĖJE PIRMOSIOS NEPRIKLAUSOMYBĖS METAIS

ĮVADAS

Knygotyra, kaip ir bet kuris kitas humanitarinės srities mokslas, sprendžia ir konkretaus momento, ir tradicinius, dėsningų įvykių iškeltus uždavinius. Dažniausiai jie užgriūva staiga. Nemaža svarbių problemų suformavo ir suaktualino Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimas. Viena iš jų – pirmosios nepriklausomybės laikų, 1918–1940 metų, knygos istorija, skatinanti atskleisti tos knygos, pasižymėjusios kalbų, turinio, tipų ir vertės įvairove, raidos dėsningumus, įnašo į mūsų kultūrą dydį, poveikį pilietiniam ir humanistiniam ugdymui, tarpkultūrinių ir tarptautinių ryšių plėtrai. Šią problemą galima išspręsti kompleksiskai įvykdžius svarbiausias knygos mokslo užduotis ir išnagrinėjus reikšmingiausias temas: sudarius minėto laikotarpio spaudos leidinių bibliografiją, parengus tyrimų metodiką, išanalizavus knygų leidybos, poligrafijos, repertuaro, plitimo ir funkcionavimo visuomenėje klausimus. Tačiau į daugelį jų bus galima atsakyti tik atlikus parengiamuosius darbus – istoriografiškai apibendrinus ir įvertinus atskiros Lietuvos knygų leidybos, spausdinimo ir platinimo centro bei židinio svarbą ir vietą 1918–1940 metų knygininkystėje. Tai verčia imtis sisteminio net ir pačių mažiausių knygininkystės, kaip verslo, reiškinių ir šaltinių tyrimo, jų tarpusavio ryšių ir priešpriešos fiksavimo. Dėl šios priežasties itin aktuali tampa mažųjų, provincinių knygos židinių istoriografinė charakteristika, nes jų tyrimo šaltiniai yra labiausiai riboti, o 1918–1940 m. knygininkystės darbuotojai ir liudininkai vienas po kito pasitraukia iš gyvųjų tarpo. Neabejotina, kad po kelerių metų neteksime paskutiniųjų tiesioginių ryšininkų su praėjusia epocha, knygos mokslui nepakartojamų žinių teikėjų ir vertintojų.

Ar egzistuoja, tegu ir nesusisteminta, nuosekliai neparašyta Plungės senosios knygos istorija? Daugelis į šį klausimą atsakys abejodamas – nėra žinių. Kiti, įžvalgesni, pamans, kad senieji Plungės gyventojai be rašto ir spaudos negalėjo išsiversti, tad jos kultūros pėdsakai vienaip ar kitaip turėjo būti užsifikuoti šaltiniuose ir literatūroje, todėl būsimoje miesto istorijoje jiems apibendrinti tektų numatyti bent keletą puslapių, o gal net ir visą skyrį: jei pakankamai duomenų neturime šiandien, jų galima rasti rytoj. Šios nuomonės šalininkams pritartume ir mes. Gera paskata svarstyti yra straipsnių ir istorijos dokumentų rinkinys *Telšiai* (1994) ir istoriko Arvydo Pacevičiaus tyrinėjimas „Telšių bernardinų vienuolyno ir mokyklos biblioteka XIX a.“ [46]. Iš juose pirmą kartą skelbiamų archyvinų šaltinių matyti, kad Telšiuose veikęs bernardinų vienuolynas (1624–1853) su mokykla (1803–1845) turėjo vienuolių dvasiniam ugdymui ir jaunimo mokymui reikalingą 800 tomų biblioteką, knygų naudojimui skirtą inventorių, per visą XVIII a. veikė knygrišykla, o per didįjį 1780 m. gaisrą sudegė dvi turtingos asmeninės mokytojų ir viena mokyklos biblioteka, tiesa, visos žydų. Nepaisant negandų, dalis Telšių senųjų knygų išliko iki mūsų dienų, tarp jų ir paminklinė Mikalojaus Daukšos *Postilla Catholicka* (1599) su aniams amžiams būdingu nuosavybės įrašu *Ex libris Bernardin[orum] Telsen[sis]*. Ją saugo Vilniaus universiteto biblioteka. Taigi Žemaitijos sostinės knygos istorija gali skaičiuoti mažiausiai keturis šimtus metų. Turtinga ir savita Kretingos, Raseinių, Šiaulių bei kitų šios Lietuvos dalies miestų knygos istorija. Tačiau apgailestaudami turime pridurti – kol kas neparašyta.

PLUNGĖS KNYGOS BŪKLĖ NEPRIKLAUSOMYBĖS PRIEŠAUŠRIO LAIKAIS

Plungės, kaip Žemaitijos administracijos, ūkio ir švietimo centro, praeitis, palyginti su Telšių, Šiaulių, Raseinių arba Kretingos, ne tokia garsi, tačiau ir joje pasižvalgę užtinkame šiokių tokių senosios knygos pėdsakų. Jie įvairios rūšies ir įvairaus gylio. Istoriko E. Meilaus duomenimis, surankiotais iš archyvų, knyginkystė kaip verslas Žemaitijoje išsiplėtojo XVIII amžiuje [40].

Knygrišiai, neišvengiamas spaudinių sklaidos grandies tarp leidėjų ir pirkėjų subjektas, dirbo Kelmėje, Kražiuose, Naujoje Žagarijė, Sedoje, Telšiuose, o knygų prekybos sostinė buvo Kražiai. Ji knygomis aprūpindavo daugelį gretimų ir tolimesnių miestų bei miestelių. Baigiantis šiam amžiui knyginkystė materialiniu ir organizaciniu požiūriu taip sustiprėjo, kad nuolatiniai knygų prekybininkai jau galėjo pradėti savarankišką verslą tokiose vietovėse kaip Kretinga, Plungė, Šiauliai, Telšiai, Tverai ir Varniai. Vienoje E. Meilaus užtiktoje archyvinėje byloje kalbama, kad Plungės knyginkė Guvorskienė (*Guworska*) 1772 m. buvusi apvogta. Taigi, ji – istorijai pirmasis žinomas Plungės knyginio verslo asmuo. Tyrimais dar reikės nustatyti, ar Guvorskienė turėjo pirmtakų ir kas buvo jos įpėdiniai.

Nekyla nė menkiausių abejonių, kad nuo seno, tikriausiai nuo XVIII a., biblioteką turėjo Plungės dvaras. Jos buvimą primena literatūra ir iki šiol išlikusios antikvarinės knygos su antspaudu „BIBLIOTEKA PLUNGIANŠKA“. Iš pradžių biblioteka plėtota kompozitoriaus ir politikos veikėjo Michało Kleofo Ogińskiego (1765–1833) Zalesės dvare (Ašmenos apskrityje), vėliau ji padalyta Rietavo ir Plungės dvarams [19; 24; 59]. Plungės senienų ir knygų rinkinius pirmasis 1905 m. glaustai aprašė telšiškis kraštotyrininkas Michałas Brensztejnus [13]. Lenkų laikraštyje „Kurjer Litewski“ jis paskelbė išsamų straipsnį apie Plungę, pažymėdamas, kad dvaro biblioteka turi itin daug elzevirų ir *baltų varnų*. (*Balta varna* yra specifinis senųjų bibliofilų terminas. Taip vadintos itin retos knygos.) Tačiau šios bibliotekos trūkumu autorius laikė surinktų senienų aprašų ir katalogo stoką. Atrodo, biblioteką itin puoselėjo paskutinioji Plungės dvaro savininkė kunigaikštienė Maria Ogińska. Lenkų kultūros paveldo tyrėjo E. Chwalewiko parengtame ir carų valdžios žlugimo išvakarėse išleistame žinyne dvaro archyvas ir biblioteka paminėti, tačiau jų turinys neapibūdintas. Autorius nuosekliau pristatė iš kunigaikštienės M. Ogińskiej gautas žinias apie giminės muziejines relikvijas: portretus, baldus, gobelenus, juvelyrinius dirbinius, archeologijos ir numizmatikos kolekcijas, asmeninio pasižymėjimo ir masonų ženklus. Antrajame knygos leidime mus dominančių žinių yra šiek tiek daugiau. Jame nurodyta, kad archyvą sutvarkė dr. J. Paczkowski, ir pakartota „Kurjer Litewski“ žinia, kad biblioteka garsi *baltomis varnomis* ir elzevyrais [14]. Gaila, per Pirmąjį

pasaulinį karą dvaro biblioteka, archyvas ir muziejinė kolekcija labai nukentėjo – buvo apiplėšta.

Sprendžiant iš Motiejaus Valančiaus vizitacijos akto, 1850 m. Plungė dar neturėjo bažnytinės bibliotekos (*biblioteki funduszowej*) [43, 50–51]. Vėliau vyskupas primygtinai spyrė klebonus steigti parapines bibliotekas, tad net nesuradus apčiuopiamų duomenų nebūtų klaida sutikti su prielaida, kad Plungės parapijos vadovai savo hierarcho raginimui neliko kurti. Tai patvirtintų Plungės kunigo Vladislavo Dembskio istorija. Šis šviesuolis ir patriotas, išėjęs į 1863 metų sukilimą, Rietavo dekanato bibliotekai liko skolingas tris Lenkijos istorijos tomus. Vėliau juos siekta susigražinti net su paties M. Valančiaus pagalba [41]. Vargu ar vyskupas padėjo. Kaip žinoma, po sukilimo vykusių represijų laikais visos bažnyčių bibliotekos buvo likviduotos. Kokių nuostolių dėl to patyrė pati Plungė, kol kas nenustatėme. Nepaisant persekiojimo, spaudos draudimo metais čia atsirado nelegalių lietuviškų bibliotekėlių, priklausiusių vietos inteligentams ir raštingiems valstiečiams. Juos literatūra aprūpindavo labai aktyvūs Kulių ir Plungės apylinkių knygnešiai. Vytauto Merkio informacinėje knygoje *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias, 1864–1904* (1994) užregistruoti 56 vien caro valdininkams įkliuvę plungiškiai. Šimtai žemaičių knygnešių, daugiausia pauperių, niekada nebuvo sučiupti arba sugėbėjo nuo teismo išsisukti. Kaip pavyzdį galėtume nurodyti istorikų dar neaprašytą 1884 metų įvykį, kai vidur Plungės žandarai sulaukė ir konfiskavo arklių kinkytą vežimą su penkiais kalendorių ir maldaknygių ryšuliais, tačiau jų savininkas sėkmingai paspruko [10]. Jau spaudos lotyniškuoju raidynu draudimo laikais Plungė reikėsi ir nelegaliojoje lietuviškų knygų leidyboje. Senatvėje į miestelį atsikraustęs neramusis kunigas altarista Mykolas Miežinis asmeninėmis, o gal ir dosnesnių plungiškių rėmėjų paaukotomis lėšomis Tilžėje slapta išleido paties parašytą *Lietuvishką gramatiką* (1886), netrukus, 1891 m., parapinės bažnyčios vikaru atkeltas Pranciškus Urbonavičius – Kauno kunigų seminarijos profesoriaus Antano Povilonio poleminę brošiūrą *Kalba dviejų žmogų Kazimiero ir Antano apie katalikų bažnyčios pamatą* (1891) ir šv. Bonaventūro hagiografinio veikalo vertimą *Gyvenimas iszganytojaus svieto vieszpaties musų Jezaus Kristaus* (1892) [38]. Suprantama, bijant persekiojimų šių knygų antraštinuose lapuose nei

Plungė, nei leidėjų pavardės nenurodytos. Tokius duomenis bibliografai išaiškino tik nepriklausomos Lietuvos laikais. Akyllos ir profesionalios dvidešimtojo amžiaus pradžios lietuviškos spaudos tyrinėtojos Genovaitės Raguotienės duomenimis, nuo 1906 m. Plungėje jau veikė legali parapijos biblioteka [53, 298], pradėjusi viešųjų bibliotekų istorijos tarpsnį. Tų laikų papročiu ji buvo vadinama knygynu-skaitykla, priėmė visus, kas tik peržengdavo slenkstį, tačiau ėmė 50 caro kapeikų mokestį. Didesnė kliūtis platesnio akiračio skaitytojui buvo šios bibliotekos fondo turinys. Kaip guodėsi vienas „Vilniaus žinių“ plungiškis korespondentas, naujosios miestelio švietimo įstaigos steigėjai ir vadovai skaitytojams siūlė beveik vien katalikišką spaudą [12]. Kitokia, pasaulietinio turinio, joje buvo nepageidaujama. Nepaisant to, viešosios bibliotekos atsiradimas akivaizdžiai liudijo sparčią Plungės kultūrinio gyvenimo pažangą ir naujų laikų pradžią. Panaikinus spaudos draudimą labai greitai subrendo jau gerai lietuviškai skaityti mokąs ir nuolat knygą naudoti pratęs žemaitis.

Spaudos poreikis skatino knygų prekybos plėtrą. Nepaisant caro valdžios varžymų, vienas pirmųjų knygynėlių Žemaitijoje atsiradė Plungėje 1905 m. Pagal laiką jis šiek tiek aplenkė net Telšius. Jo steigėjas buvo čionykštis bajoras Stanislovas Biknevičius (Bichnevičius) [23]. Amžininkų atsiminimuose jis išliko ir kaip lietuviškų vakarų rengėjas bei meninės saviveiklos mėgėjas. Kauno gubernatorius išduotu leidimu Plungės knygynui suteikė teisę prekiauti leidiniais lietuvių, lenkų, rusų, vokiečių kalbomis, tačiau apie paties asortimento turinį nieko nebuvo pasakyta. Matyt, nedrausta pardavinėti visas carinės cenzūros aprobuotas knygas. Gyventojų spaudos skaitymo poreikių įvairėjimas ir perkamosios galios didėjimas skatino imtis verslo daugiau plungiečių. Kaip nustatė G. Raguotienė, 1913–1914 m. lietuvišką periodiką užsakinėjo ir pardavinėjo čionykštis miestelėnas žydas Vulfas Kacevas [53, 207]. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, jis buvo spaudos skelbiamas kaip nuolatinis „Lietuvos žinių“ platintojas – agentas [29; 39]. Šis Vilniuje einantis laikraštis Žemaitijoje turėjo gana daug skaitytojų. Jį platino agentais vadinamos krautuvės, vaistinės, draugijos, pavieniai asmenys, knygynai, spaudos būdų laikytojai ir keliaujantys smulkmenų prekiautojai. Kai vokiečių kariuomenė 1915 m. balandžio 17 d. užėmė Plungę, V. Kacevas

ryšį su laikraščio leidėjais prarado. Profesorius Vladas Žukas rado duomenų apie kitus Plungės prekyautojus knyga. Jo tvirtinimu, Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse čia greičiausiai veikė Petronėlės Palubinskienės knygynėlis [66, 154, 426], be to, knygų prekyba vertėsi ir krautuvės savininkas J. Kučinskas [66, 153, 425]. Šis vadovavęsis net idėjiniais sumetimais: norėdamas sumažinti katalikų organizacijų poveikį visuomenei, iš Vilniaus gausiai atsisiusdindavo „pirmieviškų“ autorių literatūros. Jo laiškas Šlapeliams, tapęs svarbiu plungiečių viešųjų nuotaikų liudytoju, dabar laikomas Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje. Kaip matyti iš turinio, krautuvininkas, siekdamas *pastatyti stipresnę opoziciją šventų – juodašimčių (šv. Kaz. ir Krikščion. dem.) darbavymuisi*, užsakė šešių poleminių knygelių 200 egzempliorių, bet gavo tik 100 – kai kurios jau buvo išparduotos [5]. Kas buvo tas J. Kučinskas, V. Žukas nenurodė. Mūsų įsitikinimu, kalbama apie iš Lieplaukės apylinkės kilusį žemaičių bajorą Juozą Kučinskį (toks asmenvardis nurodytas ir laiške Šlapeliams), kuris grįžęs iš Amerikos Plungėje atidarė visokių reikmenų, net ir muzikos instrumentų krautuvę, o 1913 m. – linų pluošto verpyklą, vėliau išaugusią į garsią akcinę bendrovę „Kučinskis–Pabedinskai“ [45]. Dėl P. Palubinskienės knygynėlio Plungėje profesorius, matyt, apsiriko. Vienintelis jos išlikęs pusiau lietuvių, pusiau lenkų kalba rašytas laiškas Šlapelių knygynui nė iš tolo neprimena žemaičių tarmės, be to, nei jame, nei knygyno siųstų knygų sąrašėliuose jokia konkreti vietovė neminima [9]. Mums nepasisėkė nustatyti ir šiame mieste gyvenusio asmens tokia pavarde. Plungės knygų verslą šiek tiek pagyvindavo buities smulkmenas pardavinėjantys keliaujantys prekyautojai ir klebono globojami čionykščiai škaplierininkai. Jie šventadieniais bažnyčios pašventoryje bei judrioje gatvių vietose statydavo būdas ir pardavinėdavo tarp neišrankių skaitytojų pačią paklausiausią lektūrą [65]. Tokių prekyautojų, tiesa, labai menko išprusimo ir sugebėjimų, prieš Pirmąjį pasaulinį karą būta gana daug. Vieni nuolat gyveno mieste, kiti švenčių proga pasipinigauti atvykdavo iš toliau.

Didžiausias Plungės knyginkystės trūkumas Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo išvakarėse buvo asortimento skurdumas. Apie jį spaudoje rašyta dažnai ir net gana pikta. Miesto šviesuoliai ir užklydę keleiviai dažnai šaipėsi iš dvilypius jausmus

keliančio S. Biknevičiaus knygyno: reklamos lange – knygos, viduje – tabako gaminiais, stipriaisiais ir pasaldintais alkoholiniais gėrimais nukrautos lentynos. Pirkėjas, pritrenktas tokio vaizdo, net pamiršdavo ko atėjęs ir nebeieškodavo kažkur nukištų knygų [12]. Studentas Vladas Mongirdas, 1909 m. kelionių reportaže pasigėrėjęs Žemaitijos ūkine pažanga, nusivylęs guodėsi, kad Plungėje ne tik neradęs jokio knygyno, bet ir negalėjęs nusipirkti lietuviškų atvirukų [42]. Ne ką geresnį vaizdą pamatęs ir Telšiuose. V. Mongirdui, atrodo, tiesiog nepasisekė arba jį kas nors suklaidino – S. Biknevičiaus knygynėlis tuo metu tebeveikė, tačiau priekaištai buvo visiškai pagrįsti. Plungės knyginkai, ypač būdų statytojai, pirkėjams pirmiausia bruko kantičkas, maldaknyges, katekizmus, menkaverčius tikybinius skaitinius, Liudo Jakavičiaus pigaus turinio leidinėlius, skirtus vos ne vos sakinius rezgantiems kaimų ir miestelių skaitytojams. Krautuvių, kartu ir visuomeninių bei asmeninių bibliotekų lentynose labai trūko pasaulietinės, šviečiamosios, mokslo populiarinimo, lietuvių tautinius ir politinius reikalus gvildenančios literatūros. Tad galima suprasti ir „Vilniaus žinių“ korespondento skundą dėl Plungės ir plungiečių moralinio nuosmukio: *Neperregiami tamsybės debesys dar vis tebelaiiko apgulę šį Žemaitijos kampelį. [...] Visuomeniški, tautiški ir politiški reikalai mažai ką interesuoja* [12]. Kita vertus, mūsų požiūriu visų to laiko skundų nereikėtų pernelyg sureikšminti – pirmaisiais metais po spaudos draudimo panaikinimo panaši būklė vyravo ir kituose caro valdomos Lietuvos miesteliuose. Prekiauti daugiausia mažai raštingam skaitytojui prieinamais leidiniais, šalia to pinigų prisdurti ir iš svaigalų bei tabako prekybos vertė nelengvos knyginkų pragyvenimo aplinkybės, žemas visuomenės švietimo lygis, išsisknijęs primityvus religingumas ir prietariai.

Menką Plungės knygynų ir knygynėlių apyvartą liudija ir jų trumpaamžiškumas. Mums ne visai aiškiomis aplinkybėmis S. Biknevičius prekybą nutraukė 1912 arba 1913 metais, jo krautuvę įsigijo vietinė lenkė. Tuo laiku buvusio Plungės vikaro, didelio spaudos mėgėjo Povilo Pukio prisiminimais, naujoji knyginkė lietuviškiems laikraščiams ir knygoms dėmesio mažai skyrusi. Nėgana to, 1914 m., rodos jau prasidėjus karui, ji iš Plungės išvyko. Tada čionykštis klebonas Juozapas Giniotas ir vikarai sudėjo 100 rublių ir iš tos lenkės nupirko visą knygynėlio turtą. Jie ketino tęsti

prekybą, tačiau nerado talkininkų, norinčių ir gebančių tai daryti. Visą knygynėlio turtą beliko sukrauti į klebonijos vežiminę ir užrakinti. Pirmojo pasaulinio karo metais dingsta žinios ir apie V. Kacevo knygų prekybą. Ji vėl atsigavo jau nepriklausomybės laikais.

Plungėje taip pat buvo kilęs, bet liko neįgyvendintas didelis spaudos leidybos sumanymas. Jį istoriografijon įtraukė Regina Laukaitytė [30]. Autorė, remdamasi Vilniaus universiteto bibliotekoje sukaupta archyvine medžiaga, apibūdino 1905 m. liepos 17 d. Plungėje įvykusią kone 40 kunigų sueigą, kurioje buvo įsteigta katalikiškų knygų leidybos bendrovė „Šaltinis“. Jos vadovybę sudarė pirmininkas Plungės dekanas kunigas Vincentas Jarulaitis, padėjėjas Juozapas Bikinas, kasininkas Antanas Bajorinas (Vaižganto laiškuose vadinamas A. Bajoru), keli nariai. Bendrovė iš karto pradėjo aktyvią veiklą: per keletą mėnesių surinko 1250 rublių kapitalą, iš lenkų kalbos pradėjo versti keletą knygelių, vieną įteikė ir spaudai. Tačiau Žemaičių kunigijos iniciatyvos nepalaikė Lietuvos Katalikų Bažnyčios vyresnybė ir jos politinis sparnas, norėjęs spaudos centrą kurti Kaune ir jį susieti su steigiamą Krikščionių demokratų partija. Tų pačių metų spalio 13 d. Kaune oficialiai buvo įregistruota Šv. Kazimiero draugija, kuriai Plungės „Šaltinis“ perdavė sukauptas lėšas ir iniciatyvą. Žinant netrukus veiklą pradėjusios Seinų katalikų leidyklos sėkmę, šis žingsnis laikytinas klaidingu. Plungės „Šaltinis“ galėjo tikėtis ne mažesnio produktyvumo ir reikšmingumo.

Iki lemtingo Pirmojo pasaulinio karo keletą smulkių leidinių įvairiomis kalbomis parengė ir išleido vietos įstaigos, organizacijos ir kūrybinių polinkių asmenys. Vienos iš tokių brošiūrėlių ir knygelių išliko, kitų buvimą liudija šaltiniai. Kartą šių eilučių autorius Eduardo Volterio archyvinuose užrašuose pastebėjo žinutę, kad 1907 m. pasirodė Plungės dabdaros draugijos įstatai. Leidinėlio lietuvių kalba *Įstatymai lietuvių katalikų Plungės labdaringos draugijos* išspausdinta 1000, rusų kalba – 100 egzempliorių. Plungiečių užsakymą atliko Saliamono Banaičio spaustuvė Kaune [22]. Neseniai šio leidinio sistemingą paiešką Lietuvos bibliotekose vykdė bibliografai, tačiau nesėkmingai [32]. Vis dėlto tikėtina, kad kada nors jis atsiras.

Smulkiaisiais spaudos leidiniais laikytini ir atvirukai. Prieškario laikais juos leido Plungės fotografas J. Jundzilas (tada dar rašėsi

J. Jundzillas) [26; 58]. Jis garsėjo mieste ir apylinkėje, buvo kviečiamas ir į Ogińskių rūmus. J. Jundzilo atvirukai vaizdavo Plungės gatves ir žmones, katalikų kapines, kai kurie buvo išspausdinti su natomis: „Žemaičių linaminė“, Juozo Nakūno „Tėvynėn“ ir kt. Dabarties laikais Plungės fotografo leidiniai, skirtini netgi vaizduojamajam menui, laikomi retais ir kolekcionuotojų itin vertinamais, tačiau studento V. Mongirdo lankymosi dieną miestelio prekybininkai jų greičiausiai turėjo iki valiai.

Galimas daiktas, šaltinių, ypač archyvinių, tyrimai atskleis kur kas daugiau vardų ir įvairesnių duomenų apie knygų bei kitokių spaudos leidinių paplitimą, svorį ir vaidmenį miesto prie Babrungo upės gyvenime XX a. pradžioje. Tačiau ir iš to, ką žinome, jau galima neabejojant teigti, kad Lietuvos Respublikos nepriklausomybės paskelbimo išvakarėse knyga Plungės gyvenime turėjo tvirtą vietą ir visuotinį pripažinimą. Ji jau laikyta svarbia švietimo, ideologijos ir ekonomikos poveikio bei skatinimo priemone.

NEPRIKLAUSOMYBĖS LAIKŲ PLUNGĖS KNYGOS ISTORIOGRAFIJA

Apie Plungės knygos gyvenimą po 1918 m. vieną kitą žinią spaudoje paliko Amerikoje atsidūrę Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai. Pirmieji prabilo *Lietuvių enciklopedijos* rengėjai. Jie nurodė, kad Ogińskių dvaro bibliotekos likučius paveldėjo Kauno universitetas ir lyg prabėgomis paminėjo savivaldybės biblioteką-skaityklą (įsteigtą 1926 m.) bei du knygynus: šv. Kazimiero draugijos (įsteigtas 1932 m.) ir Antano Butkaus [49]. Pastarasis 1929 m. išleidęs populiarią brošiūrą apie Augustiną Voldemarą. Tas pačias žinias pakartojo kraštotyros veikalo *Mūsų Lietuva* autorius Bronius Kviklys [28]. Kiek daugiau, tačiau neminėdamas datų, jis pasakė apie Plungės kleboną Povilą Pukį. Šis asmuo, kuriantis nepriklausomai Lietuvai, suorganizavęs knygyną ir įvairias draugijas. Kur kas išsamiau Plungės knyginkus ir knygius aptarė nedidelės, bet nuotaikingos ir gražia kalba parašytos kraštotyrinės monografijos *Plungė* autorius Aleksandras Pakalniškis [47]. Jis, lyg vedžiodamas ekskursiją po miestą, skaitytojui pasakojo apie kiekvieną žymesnę plungiškį, pastatą bei paminklą ir akimirkai stabtelėjo ties mūriniu gydytojo Skruckio namu Bažnyčios gatvėje – jame ir veikęs

Plungės kultūros veikėjai, 1912 m. statę ir vaidinę pjesėse „Audra giedroje“ ir „Ponas ir muzikas“. Nuotraukos kitoje pusėje nurodytos jų pavardės:

1. Gudavičė, 2. vartotojų draugijos san. kasierka J. Martinavyčaitė, 3. vikaras-įrengėjas kn. Šufinskas, 4. Jonaitytė, 5. mokytojas Kubilius, 6. Kazragis, 7. Lavrinkus, 8. Šakalė, 9. Maliauskalė, 10. mokiniojis Urnikis, 11. Norkus. Nuotrauka iš Rusijos mokslų akademijos archyvo Sankt Peterburge

klebono Pukio knygynas, vadovaujamas vedėjos ir pardavėjos viename asmenyje Bertašiūtės, žemaitiškai Bertašale vadintos. Pirmaisiais nepriklausomybės metais visai netoli stovėjęs ir žydo Šiūrės knygynas. Šiems knygynams nustojus gyvuoti, toje pačioje Bažnyčios gatvėje atsirado du nauji. Iš jų žinomiausias buvęs „Vilnės“, priklausęs Butkui. Kitoje gatvės pusėje, tiesiog kaktomuša konkuruodamas, veikė Šv. Kazimiero draugijos knygynas. Savo knygos pabaigoje A. Pakalniškis įdėjo klebono P. Pukio atsiminimus, rašytus grįžus iš Sibiro tremties, ir į Ameriką siųstus laiškais. Iš jų atsiskleidžia autoriaus pomėgis spaudai, jos platinimo darbas caro valdymo laikais, knygyno įsteigimas Plungėje 1918 m. rudenį. Daugiau žinių, rodančių Plungės knygos pėdsakus, išievių spaudoje neradome. Tikėtina, kad jų esama ir jie bus užčiuopti akylesnių tyrinėtojų.

Labai menkų knygotyrinių pabirų teužtikome pokario Lietuvos spaudoje. Keista, kad senųjų Plungės knygynų, bibliotekų ir knygų žmonių iš viso neminėjo nė viena sovietinė enciklopedija. Tik cenzūros uoliai apčiulptoje pažintinėje Elvyros Jonutienės ir Juozo Šimkaus knygelėje *Plungė* pastebėjome žinutę apie „Vilnies“ knygyną [48]. Jam vadovavęs rašytojo Butkų Juzės brolis, kuris buvęs ir knygų leidėjas. Tiesa, jo vardas nutylėtas – matyt, cenzoriams įtartinas. Svarbi pati nuoroda apie rašytojo ir knyginininko giminystę. Iš jos galima daryti išvadą apie plungiečio Butkaus gimtinę (kaip ir brolio rašytojo, ji turėtų būti Kulių valsčiaus Pažvelsio kaimas) bei atsekti daugiau gyvenimo orientyrų. Knygelės *Plungė* autoriai patikslino dvaro bibliotekos likimą. Nemaža jos knygų buvę sukaupę čionykštės gimnazijos bibliotekoje, kuri taip pat turėjusi daug leidinių, įsigytų iš vilniškio Šlapelių knygyno.

Antrą kartą nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje prie Plungės knygos istorijos šiek tiek yra prisilietęs šių eilučių autorius. Konferencijoje, skirtoje miesto savivaldos 200 metų suvakčiai, jis skaitė pranešimą apie 1918–1940 metais Plungėje pasirodžiusias knygas bei jų autorius. Vėliau pats tekstas buvo išspausdintas „Saulutės“ laikraštyje [21]. Laikas parodė, kad straipsnyje liko didokų spragų ir šiokių tokių netikslumų. Kai kurių pastabų apie senosios knygos vaidmenį miesto istorijoje pateikė kolektyvinės kraštotyrinės apybraižos *Plungė – Babrungo kraštas* rengėjai [50]. Joje prabėgomis paminėti caro laikų knygnešiai, dvaro biblioteka ir „Vilnies“ knygynas. Suprantama, tuo nieko naujo nepasakytą ir istoriografija nė kiek nepagausinta, tačiau atkreiptas dėmesys į jos plėtojimo aktualumą. Naujausia publikacija priklauso kraštotyrininkui ir bibliofilijos veteranui Juozui Šimkui. Šis autorius, kone visą nepriklausomos Lietuvos dvidešimtmetį praleidęs Žemaičių krašte ir iki pat uždarymo lankęs Plungės kapucinių gimnaziją, parašė kol kas neišleistą miesto istoriją, aprėpiančią ir kultūros bei švietimo įstaigas. Jos pagrindu J. Šimkus konferencijoje „Žemaičių knyga“ (Plateliai, 2000 m. rugsėjo 16 d.) skaitė pranešimą „Plungės knygynai 1904–1944 m.“, kuris netrukus buvo išspausdintas „Plungės“ laikraštyje [57]. Tai išsamiausia publikuota Plungės knygos gyvenimo apžvalga. Joje leidybai skirta nedidelė pastraipa. Autoriaus žiniomis, nepriklausomybės laikais

knygas leido „Vilnies“ ir „Ryto“ knygynai. Svarbiausiai, pirmajai įstaigai, kurios savininkai buvę Liudas ir Jadvyga Butkai, priskirti iš viso penki leidiniai, tačiau su jais susipažinus *de visu* pasirodė, kad du nelaikytini plungiškiais: Butkų Juzės iš rusų kalbos verstą Levo Tolstojaus apysaką *Tėvas Sergijus* (1931) savo lėšomis leido „Perkūno“ spaustuvė Telšiuose, o Juozo Butkaus trijų veiksmų dramą *Šauliška meilė* (1932) – pats autorius Kaune. Pastarasis, kilimo aukštaitis iš Svėdasų, su žemaičiais Butkais neturėjo nieko bendra – asmenvardžio sutapimas laikytinas tik atsitiktinumu. Be to, J. Šimkaus apžvalgoje neteisingai nurodytos visų minimų knygų išleidimo datos – tarytum pagal taisyklę pavėlintos lygiai vieneriais metais. Dabarties laikų skaitytoją taip pat gali suklaidinti netiksliai vartotas *knygynėlio* terminas. Jį autorius senamadišku papročiu taikė ir knygų krautuvėms, ir bibliotekoms vadinti. Mūsų manymu, svarbiausias šios publikacijos privalumas yra autentiškas Plungės knygos aplinkos apibūdinimas. Autorius labai pastabiai papasakojo apie knygynų interjerą, asortimento turinį, prekybos savitumus (žydas Šiūrė daugiausia prekiavo rašymo reikmenimis ir senais švediškais laikraščiais, perkamais sienoms klijuoti ir silkėms vynioti), moksleivių domėjimaisi spauda ir okupantų padarytus nuostolius žemaičių kultūrai – raudonajai armijai 1944 m. rudenį antrą kartą įsibrovus į Žemaitiją, žuvo ir paties J. Šimkaus asmeninė bibliotekėlė. Plungės knygos istorijai taip pat labai reikšmingos nuorodos apie ankstesnę minėtų knygynų veiklos vietą ir jų dabartinė lokalizacija. Vargu ar kas kitas tai galėtų padaryti.

Pateikta tiriamosios ir pažintinės literatūros apžvalga leidžia susidaryti gana aiškią nuomonę apie Plungės knygos istoriografijos būklę. Ji gana prasta. Istoriografija dar nenuosekli, fragmentiška, sudurstyta iš nuotrupų, be polemikos kvapo ir ketinimų. Iš esmės miesto knyga ir su ja susijęs gyvenimas nėra sistemingai tyrinėti ir viešai įvertinti. Tik pavienės nuorodos ir paminėjimai ženklina buvusių knygynų ir bibliotekų pėdsakus, kiek plačiau pristato keletą svarbesnių Plungėje pasirodžiusių knygų. Pati didžiausia istoriografijos spraga – plungiečių leidybinė veikla ir jos rezultatai. Matyt, šis klausimas dabar būtų aktualiausias, tad pirmiausia ir tyrinėtinas.

TYRIMO ŠALTINIAI

Svarbiausias Plungės leidybos istorijos šaltinis yra pačios knygos, kurių antraštiniuose lapuose arba kitur išspausdintuose leidimo duomenyse nurodytas miesto kaip leidimo vietos pavadinimas. Jas nustatyti padėjo įvairiu metu publikuotos bibliografinės rodyklės ir Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Bibliografijos ir knygotyros centro darbuotojai, pastaraisiais dešimtmečiais įtemptai rengiantys XX a. lietuviškų knygų retrospektyvią bibliografiją. (Už paramą talkininkams nuoširdžiai dėkojame.) Keletą leidinių, daugiausia smulkiųjų, antikvariatuose ir iš bibliofilų pavyko įsigyti pačiam autoriui. Visos surastos Plungės knygos aprašytos *de visu*, užfiksuotos jose rastos marginalijos, antspaudai ir kitos laiko bei žmonių paliktos žymės. Kai kurių teiginių pagrindas gali būti mūsų dienas pasiekusių egzempliorių skaičius ir jų paplitimo geografija, meninis apipavidalinimas ir poligrafinis atlikimas, popieriaus ir įrišimo fizinė būklė. Tiesa, pastabas apie knygų retumą kol kas reikėtų laikyti orientacinėmis – bibliografai registruoja tik didžiosiose bibliotekose ir muziejuose esamus jų egzempliorius. Parengti išsamų suvestinį XX a. pirmosios pusės, tegu ir iki 1940 metų raudonosios invazijos, išleistų knygų katalogą vargu ar greitai įstengsime.

Kurių ne kurių šaltinio pobūdžio žinių apie Plungės knygą teikia nepriklausomybės metų periodinė spauda. Ji dažniausiai primindavo prekybos reikalus. Vilniaus „Tėvynės sargas“ paliudijo pirmuosius kunigo P. Pukio vadovaujamo katalikiško knygyno žingsnius. Anot laikraščio skelbimo, 1918 m. lapkričio mėnesį, nenurodant iš kur, bet greičiausiai iš Kauno arba Vilniaus, buvo atgabentas didelis kiekis maldaknygių, kalendorių, mokyklinių vadovėlių bei visokių devocionalijų, knygyne įkurta ir katalikiškos periodinės spaudos agentūra [51]. Škaplierininkams ir kitiems prekyautojams, perpardavimui imantiems didesnį leidinių egzempliorių kiekį, knygyno vadovai taikydavo atsiskaitymo nuolaidas. Neabejotina, kad Plungės knyginio gyvenimo vaizdas taptų dar konkretesnis, jei itin kruopščiai išnaršytume visą 1918–1940 m. Lietuvos periodiką. Gaila, šiam darbui kol kas stokojame jėgų. Apie Plungės knygų autorius, ypač žymesnius, šį tą byloja literatūra, o apie leidėjus – archyviniai dokumentai ir informaciniai leidiniai. Tačiau jie taip pat nėra dosnūs.

VILNIES KNYGYNAS
 naujų knygų, vadovėlių, mokymo priemonės, viskas raštinėms
 Plungė, Laisvės aikštės kampas.

Plungė, 1935 m. Birželio mėn. 5 d.

p. Plungės Elektrinės Istatymo
 Brožio ir Kroja Plungėje

Sąskaita Nr.

Eilė	Prekių pavadinimas	Kiekis	KAINA		SUMA	
			Lt.	ct.	Lt.	ct.
1	Porbo pojauų knyga	1	4	-	4	-
2	Gau namų ir suicidų vnt.	1	4	-	4	-
3	Medirgo knyga	1	3	50	3	50
4	Kant knyga	1	9	50	9	50
5	" " " "	1	3	50	3	50
6	bloktas	1	1	-	1	-
7	pietėdai	3	50		150	
8	šaukai	1	40		40	
9	keji	1	2	25	2	25
10	papieriaus	20	05		10	
11	Vites	1	2	-	2	-
12	roscene Kasos Blaidų Orderis Nr. 505	1	11	-	11	-
13	preto Pracesta žurnalo str. 248 Nr.	1	3	-	3	-
14	roisco	1/2	3	25	5	25
15	volant laktatote	1	2	25	2	25
16	plumkuskatė	1	40		40	
17	plumksai	10	4		40	
18	šugeriau papieriaus	2	20		40	
			Suma		53	55

penkis dešimtis penkis šimtus ir 55 ct.

Vilnius: Knygų parduotuvė

„Vilnies“ knygyno istorijos šaltinis – prekybos sąskaita.
 Lietuvos centrinis valstybės archyvas

Bene labiausiai nenuoseklios ir neaiškos „Vilnies“ knygyno savininko gyvenimo ir veiklos šaltinių žinios. Dėl to iki šiol neparašyta jo biograma ir net iki galo neišsiaiškinta, koks tikrasis vardas: Antanas, Liudas arba kitoks. Apsilankę (2001 m. vasarą) Plungės senosiose kapinėse, Butkų šeimyninės kapavietės antkapyje pamatėme knygyninko vardą (Liudas) ir gyvenimo metus (1891–1947). Jo žmonos antkapis likęs be jokio užrašo. Artimųjų teigimu, jei užrašus darytų iš naujo, juose būtų nurodyta

taip: *Liudas Butkus 1891 01 06–1947 11 11; Jadvyga Butkienė 1904 08 18–1991 02 26*. Publikuotuose 1941 metų Sibiro tremtinių sąrašuose Butkus taip pat vadinamas Liudo vardu, viename jo amžius tremties dieną nurodytas 50 metų [17], kitame gimimo data – 1884 metai [33]. Trečias, neabejotinai pats patikimiausias šaltinis yra Kulių katalikų parapijos bažnyčios krikšto įrašų knyga. Joje teigiama, kad Plungės valsčiaus Pažvelsio kaimo valstiečių Pranciškaus ir Onos (gim. Martinkutės) Butkų sūnus Liudvikas gimė 1891 m. sausio 6 d., krikštytas sausio 8 d., krikštatėviai buvo Pranciškus Venckus ir Marijona Zubienė [6]. Šis dokumentas pagaliau leidžia daryti galutinius patikslinimus: „Vilnius“ knygyno savininko tikrasis vardas buvo Liudvikas, gimimo data senuoju stiliumi – 1891 m. sausio 6 d., kurią dabar reikia perskaičiuoti pagal naująją kalendorių ir laikyti 1891 m. sausio 18 d.

Svarbus tiek Plungės, tiek ir visos Žemaitijos knygos istorijos šaltinis yra jaunos Lietuvos Respublikos vyriausybės nurodymu sudarytas 1921 metais veikusių knygos įstaigų registracinis sąrašas. Jo rengėjams reikėjo išsiaiškinti penkis dalykus: įsteigimo datą, savininko asmenvardį, vedėjo asmenvardį, įstaigos rūšį ir adresą. Pagal Telšių apskrities viršininko pateiktus duomenis, Plungėje, Rietauve, Telšiuose ir Varniuose tuo metu iš viso veikė septyni knygynai, dvi bibliotekos su skaityklomis, penkios savarankiškos skaityklos ir viena spaustuvė (Abraomo Slonimskio). Plungėje buvo trys knygynai (savininkai nurodyti Vulfas Kacevas, Domicelė Pukienė ir Roza Škud) bei dvi skaityklos (Gidelio Romano ir Šliožo). Gaila, apskrities viršininkas nebuvo pareigingas ir reiklus – knygynų įsteigimo datų grafa liko neužpildyta [44]. Vyriausybės surinktomis žiniomis tuoj pasinaudojo visai Lietuvai skirtos verslo informacinės knygos sudarytojas ir leidėjas K. Zubauskas [56]. Jis nurodė tas pačias Plungės knygos įstaigas, tik kiek kitaip pateikė V. Kacevo asmenvardį – *Volfas Kaceo*. Užrašymo skirtumas bus atsiradęs dėl sudarytojo neatidumo, nes informaciniame leidinyje esama ir aki-vaizdžių klaidų: priešingai nei pateikta apskrities viršininko dokumente, G. Romano skaityklos adresas nurodytas ne Turgaus, bet Tauragės gatvė, kurios Plungėje nėra.

Šiek tiek duomenų apie Plungės knygos įstaigas teikia dažnai leisti informaciniai leidiniai *Visa Lietuva* ir *Lietuvos telefonų abonementų sąrašas*. Nagrinėjamai temai ypač svarbūs pirmosios knygos

1923 ir 1925 metų leidimai, kuriuose nurodytas Liudo Butkaus knygynas, veikęs Vytauto gatvės 16-ajame name Palangoje, tačiau neminimas šalia Vulfo Kacevo ir Domicelės Pukienės knygynų Plungėje [60; 61]. Tai yra kol kas vienintelis žinomas šaltinis, rodantis, kad L. Butkus knygaininko verslą apie 1922 m. pradėjo ir mažiausiai iki 1925 m. tęsė Palangoje. Antra, galiausiai yra pagrindo teigti, kad istoriografijoje Povilui Pukiui priskiriamas knygynas oficialiai buvo registruotas ir veikė jo motinos vardu. L. Butkaus knygyno pėdsakai Palangoje ir persikėlimo į Plungę data nežinoma, knygaininko jau nepamena ir senieji gyventojai [20]. Mūsų spėjimu, jis Plungėje galbūt įsikūrė po vedybų su Jadvyga Daumantaite. Jos įvyko 1928 m. sausio 8 d. Šateikių bažnyčioje. Tarp telefono abonentų „Vilnies“ knygynas minimas tik sąrašo 1934 metų leidime. Krautuvė prekiaavo Plungės centre, Vytauto prospekto 10-ajame name, telefono numeris buvo 57 [36]. Plungėje tebegyvenanti knygaininko jaunesniojo sūnaus Anatolijaus žmona Liucija Butkienė teigia, kad Lietuvos valstybės nepriklausomybės laikotarpio pabaigoje „Vilnis“ subankrutavo. Po šio šeimą sukrėtusio įvykio savininkas gavęs tarnybą čionykščiame banke, žmona prekiavusi kioske [2]. Tai patvirtina telefono abonentų sąrašo 1939 metų leidimas. Šioje išsamioje informacinėje knygoje neminimas joks Plungės knygynas, bet nurodyta, kad telefono 58 numeris priklauso J. Butkienės gastronomijos, vyno ir kolonijinių prekių krautuvei Vytauto prospekto 1-ajame name [37]. Skaudžiausia nelaimė „Vilnies“ knygyno savininką ištiko per pirmąją raudonąją okupaciją. Jis kartu su žmona bei dviem mažamečiais sūnumis Anatolijumi ir Vladu 1941 m. buvo ištremtas į Tomsko sritį. Šeima 1947 m. iš tremties pabėgo ir grįžo į Plungę. Buvęs knygaininkas kurį laiką duoną pelnėsi dirbdamas Plungės lentpjūvėje, tačiau jau tų pačių metų lapkričio 9 d. mirė, kaip rašoma registracijos pažymoje, nuo kraujo indų užsikimšimo [8]. Mirties data rodytų, kad jo antkapio įrašė galėtų būti įvelta dar viena biografijos klaida. Ji laikytina ir perspėjimu knygotyriminkams, kad memorialinių paminklų tekstai nėra visai patikimas asmens gyvenimo ir istorijos šaltinis.

Apie „Ryto“ knygyno savininką Povilą Donielą (1903–1987) patikimų žinių suteikė Australijoje gyvenantis jo sūnus profesorius Vytautas Doniela [4]. Kolega kartu su dokumentų ir spaudos

iškarpų kopijomis atsiuntė ir glaustą šeimos istoriją. Joje įterpta „Ryto“ knygyno apžvalga, pasakojanti apie tėvo išsilavinimą ir profesinį pasirėngimą, knygų prekybos sąlygas Plungėje tarpukario ir karo metais, asortimentą, turto nacionalizaciją ir kitus okupacijų trukdžius, pasitraukimą iš Tėvynės ir nelengvą gyvenimą svetur. Kai kurių archyvinių šaltinių nuorodų Plungės senosios knygos tema straipsnio autoriui pateikė istorikas Gediminas Rudis ir knygotyryninkė Nijolė Lietuvninkaitė. Visiems talkininkams už paramą nuoširdžiai dėkojame.

KNYGŲ LEIDĖJAI

Remiantis minėtais šaltiniais, iš viso nustatyta 18 knygų, brošiūrų ir smulkiųjų spaudinių su Plungės nuoroda leidimo duomenyse. Jų pasirodymo laikotarpis apėmia 1921–1939 metus. Nors ir dėta pastangų sukaupiti kuo išsamesnę medžiagą, tačiau kol kas nesame tikri, kad negali būti reikšmingų papildymų. Tikriausiai knygų išėjo kiek daugiau ir dar iki 1921 metų.

Plungiečių leidybos versle gerai išvystyti trys produktyvūs laikotarpiai. Per pirmąjį, 1921–1922 m., išėjo keturios knygos ir brošiūros. Dviejų leidėjas buvo Žemaičių kultūrinimo draugija „Kultūra“. Ji įsteigta 1920 m. Plungės kunigo Felikso Sragio (1860–1951) iniciatyva. Draugijos vadovas, be tiesioginio sielovados darbo, talkindavo kalbininkui Kazimierui Būgai rinkdamas žemaičių žodžius, įkurtoje miesto progimnazijoje jaunimą mokė kalbų, organizavo verslą. Deja, pritrūkus visuomenės paramos, 1930 m. „Kultūros“ draugiją teko uždaryti. Dvi 1921–1922 m. vokiečių kalbos mokymo knygos, parengtos Plungės progimnazijos mokytojo Miko Šlažos (1897–1955), neturi leidėjo nuorodos. Teisinga būtų manyti, kad jos yra pačios mokyklos leidiniai – kas gi kitas finansuotų vadovėlius?

Antruoju leidybos laikotarpiu, apėmiančiu 1928–1932 m., išėjo mažiausiai dešimt knygų ir smulkiųjų spaudinių. Iš jų keturios priklausė L. Butkaus knygynui „Vilnis“ ir visos buvo susijusios su Viktoro Kamantausko (1899–1951) užsienio grožinės literatūros vertimais. Antrojo pasaulinio karo išeiviai Amerikoje rašė, kad *A. Butkaus knygynas* 1929 m. išleido ir Žemaičiuose plačiai skaitytą brošiūrą apie buvusį ministrą pirmininką A. Voldemarą [49, 161]. Pažintis su jos egzemplioriumi *de visu* to nepatvirtina.

Knygelės antraštiniame lape leidėjas yra nurodytas Lietuvių tautininkų sąjungos Plungės skyrius, o leidimo metai – 1930-ieji. Be to, teksto pabaigoje yra parašas *Plungė, 1930. I. 2*, viena iš trijų nuotraukų pažymėta 1930 m. vasario 16 d. data. Šiomis žiniomis, aišku, netikėti nėra pagrindo. Į leidybą taip pat įsitraukė ir Plungės kapucinų – vienos iš pranciškonų ordino šakų – vienuolynas. Jo pavadinimas nurodytas bent penkiuose Plungės leidiniuose. Jais kapucinai sprendė savo veiklos plėtros ir tobulinimo reikalus.

Paskutinėje leidybos atkarpoje, 1937–1939 m., pasirodė visiškai nauji vardai ir pavadinimai. Tuo laiku tris knygas išleido „Ryto“ knygynas, vieną – asmeniškai A. Šidlauskas. Knygynas priklausė iš Mosėdžio valsčiaus Šatraminių kaimo kilusiam Povilui Donielai, kuris, kiek palankęs gimnaziją, Kaune pramoko knyginkystės verslo ir greičiausiai 1932 m. atvyko dirbti į Šv. Kazimiero draugijos Plungėje atidarytą knygyną. Jam, atrodo, nesisekė. Po kelerių metų P. Doniela atpirko knygyną bei žydui Kaplanui priklausiusio dviaukščio pastato Vytauto gatvėje (Nr. 5) dalį ir savo įstaigą pavadino „Rytu“. Naujasis savininkas vertėsi geriau. „Ryte“ dirbo pats P. Doniela ir paskutiniais nepriklausomybės metais samdomas jaunas pagalbininkas, vardu Česlovas, gerokai išsiplėtė prekių asortimentas. Iš Kauno tiekėjų buvo užsakoma daugiau grožinės ir mokslo populiarinimo literatūros, vadovėlių, neatsisakyta ir devocionalijų, maldaknygių, šventųjų paveikslų, gerai apsirūpinta kanceliarijos reikmenimis, nes Plungėje veikė gimnazija ir kelios kitos mokyklos. Knygynas turėjo nedidelę komercinę bibliotekėlę, sudarytą iš kelių dešimčių populiarių romanų. Juos išduodavo už mėnesinį abonentą arba už vienkartinį mokestį. Pelningiausias klientas buvo Plungėje stovėjęs kariuomenės dalinys, kuris įsigydavo nemažą kanceliarijos reikmenų. Plėsdamas verslą, savininkas samdė prekių išnešiotojus [16], sūnaus liudijimu, kažkokius komercinius ryšius užmezgė net su Vokietija. Sovietiniai pareigūnai knygyną nacionalizavo, vokiečių valdžia leido jį atkurti ir vėl prekiauti, tačiau 1944 m. teko viską palikus su šeima trauktis į Vakarus. P. Doniela gyvenimo kelią baigė Sidnėjuje, duoną pelnęs ir gražiai pasireiškęs išeivių veikloje po kaitrią Australijos saulę.

Apie kitą Plungės leidėją A. Šidlauską kol kas jokių duomenų neradome. Tikriausiai jis buvo čionykštis mokytojas arba kurios

nors įstaigos tarnautojas, turėjęs visuomeninių interesų. Kol kas ši asmenį spėtinai galėtume sieti su Adomu Šidlausku.

Iš viso į Lietuvos knygos istoriją nepriklausomybės laikotarpiu įėjo septyni Plungės leidėjai: du knygynai, po vieną mokyklą, vienuolyną, kultūros draugiją, politinę organizaciją ir asmenį. Palyginti su tokiais kaimyniniais miestais kaip Telšiai, Šiauliai, Raseiniai arba Kretinga, Plungė leidėjų ir leidinių skaičiumi nuo jų gerokai atsiliko, tačiau priežastys lengvai paaiškinamos – pirmieji turėjo tvirtą poligrafinę bazę, be to, visi trys buvo apskričių centrai su kur kas gausesniu ir įvairesniu įstaigų ir įmonių tinklu. Ar plungiečiai susidūrė su kliūtis tvėrusia cenzūra, žinių neužtikome. Susikirtimai su spaudos kontrole, ypač 1926 m. Lietuvoje įvedus autoritarinį valdymą, buvo gana dažnas reiškinys. Išsamesni tyrimai galbūt atskleistų dar kokį nors leidėją arba leidinį, kurie negalėjo viešai pasirodyti dėl cenzūros varžtų.

PLUNGĖS KNYGŲ SPAUSTUVININKAI

Leidėjų idėjiniai interesai, finansiniai ištekliai ir asmeniniai ryšiai lėmė spaudos įmonių pasirinkimą. Kadangi Plungėje spaustuvių nebuvo, dėl leidinių spausdinimo tekdavo kreiptis į kitus miestus. Pirmosios keturios Plungės knygos 1921–1922 m. pasirodė net kitoje valstybėje – Vokietijoje. Jas spausdino dvi spaustuvės Mažosios Lietuvos neoficialiojoje sostinėje Tilžėje. Pirmoji dviejų knygų užsakymus gavo labai pajėgi Juliaus Reyländerio ir sūnaus poligrafijos įmonė. Akivaizdu, kad pasirinkimas nebuvo atsitiktinis: dėl infliacijos Vokietijoje spaudos darbai kainavo daug pigiau nei Lietuvoje, kita vertus, plungiškiai nuo seno turėjo ryšių su Tilže. Kaip atsiminimuose rašė klebonas P. Pukys, jis dar Pirmojo pasaulinio karo metais platino J. Reyländerio ir sūnaus gotikiniu raidynu leidžiamą lietuvišką laikraštį „Tilžės Keleiwis“ [47,103]. Šis leidinys buvo politiškai konservatyvus, bet gana informatyvus. Tilžę gerai pažinojo ir vienas iš knygų autorių – mokytojas M. Šlaža. Greičiausiai 1921 m. viduryje Plungės leidėjai pasirinko kitą spaustuvę – Edwardo Pawlowskio. Iš tikro pats asmenvardis buvo tik firmos pavadinimas, įmonė nuo 1919 m. vasario 1 d. priklausė Mažosios Lietuvos patriotinio sąjūdžio grupuotei „Spauda“, nuo 1921 m. liepos 1 d. – lietuvių bendrovei „Rytas“. Taigi keisdami savo knygų spaustuvininkus plungiečiai ryžtingai parėmė

tėvynainių verslą. Su Edwardo Pawlowskio įmonės pavadinimu Tilžėje išėjo dar dvi Plungės knygos.

Pirmasis „Vilnies“ knygyno leidinys – Molière'o komedija *Juokingosios pamaivos* – pasirodė 1928 m. „Perkūno“ spaustuvėje Telšiuose. Knygoje nurodytas ir jos tikslus adresas – Kalno gatvė Nr. 23. Aišku, užsakymą nulėmė miesto artumas ir prieinama kaina. „Perkūno“ spaustuvė ir jos savininkas tyrinėtojams mažai žinomi, apie juos neužsimena net monumentalusis Viliaus Užtupo veikalas *Lietuvos spaustuvių* (1998). Visi kiti „Vilnies“ knygyno leidiniai išėjo „Meno“ spaustuvėje Kaune. Gal labai nesuklysimė manydami, kad leidėjui kelią į laikinąją sostinę nutiesė tų knygų vertėjas V. Kamantauskas, vėlyvą 1928 m. rudenį iš Plungės pakviestas dirbti į Užsienio reikalų ministeriją. „Meno“ spaustuvė priklausė bendrovei „Meno spauda“, darbų kokybe nepasižymėjo, buvo pigi. Tokie pat yra ir visi „Vilnies“ leidiniai: jų poligrafinis apipavidalinimas prastas, viršeliai minkšti, blogos rūšies, dabar jau vis sparčiau trupantis popierius. Kiek geriau atrodo „Meno“ spausdinta tautininkų knyga apie A. Voldemarą. Šio leidinio patrauklumą padidino kokybiškos įdėtinės iliustracijos.

Matyt, idėjinio solidarumo sumetimais vadovavosi Plungės kapucinai, savo leidinių užsakymus atidavę Marijonų spaustuvei Marijampolėje. Ji buvo pajėgi, gerai techniškai aprūpinta, turėjo kvalifikuotų specialistų. Nepaisant to, kapucinų leidiniai atrodo neišvaizdūs, laikui bėgant sparčiai nyksta. Greičiausiai jie spausdinti už mažiausią kainą, nes buvo skirti laikinai naudoti.

„Ryto“ knygyno savininkas P. Doniela su savo leidiniais vėl sugrįžo į Telšius ir pasirinko spaustuvę „Jaasin“. Menkutė įmonėlė priklausė žydui Jakobui Gurvičiui, o jos lyg ir keistokai skambantis pavadinimas buvo sudarytas iš savininko ir jo žmonos vardų pirmųjų raidžių. Patį paskutinį Plungės leidinį – A. Putramento *Mūsų uždaviniai ir pareigos* – A. Šidlauskas 1939 m. užsakė „Kauno“ spaustuvei Kaune. Ji priklausė gana apsuksiam verslininkui Vincui Vėbrai. Iš pradžių vos išvengęs bankroto, vėliau jis sustiprėjo, įsigijo tobulesnių poligrafijos įrengimų ir nusamdė patyrusių specialistų. „Kauno“ spaustuvė sumaniai viliojo nereiklius provincijos užsakovus. Jų darbus atlikdavo pigiau.

Iš viso Plungės leidinių geografija aprėpė trijų Lietuvos Respublikos ir vieno Vokietijos miesto septynias spaustuves. Daugu-

ma jų buvo nedidelės, nemodernios, nebrangininkės. Spaustuvių pasirinkimą dažniausiai lemdavo pačių leidėjų asmeniniai ryšiai ir riboti finansiniai ištekliai. Dėl to Plungės leidiniai priklausytų paprastesnių, pigesnių Lietuvos nepriklausomybės laikų knygų kategorijai. Nė viena iš jų negalėtų būti laikoma spaudos meno pavyzdžiu ir bibliofilo bibliotekos puošmena.

KNYGŲ TURINYS IR VERTĖ

Plungės leidiniai buvo įvairios meninės, kultūrinės, istorinės arba, tiesiog pasakius, išliekamosios vertės. Vargu ar galėtume nuneigti „Vilnies“ knygyno įnašą gausinant užsienio verstinės literatūros lentyną. Ant jos gulė minėtoji Molière'o komedija (1928), devynių Europos ir JAV prozininkų kūrybos rinkinys *13 apysakų* (1929), britų rašytojo R. L. Stevensonso *Lobių sala* (1930) ir JAV rašytojos F. H. Burnett romaną *Mažoji Sara* (1931). Knygos buvo skirtos daugiausia jaunimui, pasižymėjo fantazija, intriga, gimnazistams būdingu jautriu sentimentalumu. Gal dėl to F. H. Burnett romaną Švietimo ministerija pripažino tinkamu vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų bibliotekoms. Kai kurie iš šių autorių į lietuvių kalbą buvo išversti pirmą kartą. Nebrangiai kainavusios grožinės knygos sparčiai plito. Neatsitiktinai jų tiražai siekė įprastinį tokios literatūros Lietuvoje tiražų vidurkį – du tris tūkstančius egzempliorių. „Vilnies“ knygyno leidinių repertuarą formavo jų vertėjas V. Kamantauskas. JAV ir Vakarų Europos universitetų filologijos studijų auklėtinis Žemaitijai buvo tiesiog likimo dovana. 1924–1928 m. jis mokė anglų ir lietuvių kalbų Telšių ir Plungės gimnazijose, būrė vietos inteligentus, išvykęs į Kauną dar ilgai nenutraukė ryšių nei su Plungės mokytojais, nei su „Vilnies“ knygynu. Iš viso V. Kamantauskas iš anglų, prancūzų ir kitų kalbų išvertė daugiau kaip 40 literatūros veikalų, parašė lietuvių kalbotyros darbų. Gyvendamas Kaune, jis įstojo į XXVII knygos mėgėjų draugiją ir, kaip pamena amžininkai, buvo vertinamas – turėjo gerą filologijos leidinių biblioteką [18]. Prie Plungės grožinių knygų šliejasi mažo formato 16 puslapių brošiūrėlė minkštais viršeliais *Linksmos jaunimui dainelės* (1938). Joje sudėta keliolika autorių ir liaudies poezijos kūrinių, nevengta humoro gaidų. Knygelė, kaip nurodyta antraštiniame lape, naudotina *meilėje*,

susipažinime, karan išleidžiant, vestuvėse ir šiaip gyvenime. Ją reikėtų vadinti pigių liaudies skaitinių knygele. Eilėraščių rinkinio sudarytojas nežinomas. Gal jis buvo pats leidėjas P. Doniela?

Kalbos mokslui priklausytų M. Šlažos vadovėliai *Deutsche Märchen* (Vokiečių pasakos; 1921) ir *Žodynėlis prie rinkinio „Deutsche Märchen“* (1922). Jie skirti vyresniųjų klasių gimnazistams ir savarankiškai besimokantiems vokiečių kalbos. Chrestomatijai sudarytojas parinko populiarias vokiečių pasakas, žodynėlio lietuviškąją dalį padėjo parengti lietuvių kalbos mokytojas F. Sragys. Nepriklausomos Lietuvos vidurinėse mokyklose vokiečių kalba tarp užsienio kalbų užėmė pirmaujančią vietą, tad Plungės vadovėliai galėjo ir plačiau pasklisti. Jų autorius – žinomas asmuo XX a. pirmosios pusės lietuvių kultūros istorijoje. Jis buvo klaipėdiškis, vokiškos mokytojų seminarijos auklėtinis, lietuviškos periodinės spaudos bendradarbis, aktyvus vadinamojo 1923 m. Klaipėdos sukilimo dalyvis. Po jo M. Šlaža dirbo uostamiesčio mokytoju, dalyvavo lietuvių politinėje veikloje, už ką vėliau nacių buvo suimtas ir įkalinamas Sachsenhauseno koncentracijos stovykloje. Mokytojo palaikai ilsisi nacizmo aukų garbės kapinėse Dessau mieste Vokietijoje. Rašantysis šias eilutes jas yra lankęs.

Kultūros sričiai priklausytų trys knygos. Dvi iš jų parengė F. Sragio veikiami ir vadovaujami bendraminčiai, susibūrę Žemaičių kultūrinimo draugijoje „Kultūra“ – įstatų ir nario mokesčių knygelę su įstatų ištrauka. Įstatai – 16 puslapių brošiūra minkštais viršeliais. Joje norminta teisės kalba apibūdinta draugijos organizacija, sudėtis, finansų, veiklos ir likvidavimo klausimai, atskleisti tikslai. Vienas iš svarbiausių tikslų buvo *steigti ir laikyti įvairias pradines ir aukštesnias, kaip bendrojo, taip ir specialiojo lavinimo mokyklas, kursus, knygynus ir kitokias kultūrinimo įstaigas* [64]. Įstatų teksto pabaigoje (p. 16) išspausdinta pastaba *Plungė, 1920 m. liepos mėn. 1 d. (Žemaitijoje)* greičiausiai žymi jų patvirtinimo datą. Leidinys dabar tapęs retenybe. Šio darbo autoriui žinomi tik du jo egzemplioriai, esantys Bibliografijos ir knygotyros centre. Beje, abu trečiajame puslapyje virš teksto paženklinėti violetiniu antspaudu: *Įregistruota 1921 m. birželio mėn. 17 d. Finansų, Prekybos ir Pramonės ministerijos Kredito įstaigų ir Koperatyvų inspekcijos registraciniame bendrovių sąraše 445 N.* Tai reikšmingas draugijos istorijos faktas. Knygotyros požiūriu problemiškas antrasis leidinėlis – aštuonių

puslapių *Žemaičių kultūrinimo d-jos „Kultūra“ ... skyriaus nario ... apsiskaitomoji knygelė*. Kadangi turinį sudaro tik liniuotos grafos nario mokesčio dydžiui žymėti, bibliografai jį laiko blankiniu spaudiniu ir abejoja, ar iš viso reikėtų registruoti tarp knygų. Iš tikro brošiūrėlėje yra ir teksto. Tai „Ištrauka iš d-jos įstatų“, išspausdinta ant pirmojo viršelio iš vidaus ir ant abiejų antrojo viršelio pusių. Taigi, tegu ir su tam tikra išlyga, „apsiskaitomąją knygelę“ būtų galima registruoti tarp tekstinės spaudos leidinių.

Trečioji kultūros temai skirtina knygelė yra A. Putramento publicistikos rašinys *Mūsų uždaviniai ir pareigos* (1939), sprendžiant iš nuorodos *Mažoji visuomenės biblioteka, Nr. 1* pradėjusi naują leidinių seriją. Jos tiražas – 10 000 egzempliorių – pats didžiausias iš visų Plungės leidinių. Apie autorių žinių nepavyko rasti. Pigi, vos 35 centus kainavusi, knygelė populiarino verslo kultūrą ir Žemaičių kraštą. A. Putramento įsitikinimu, valstybė privalo ne tik pati būti politiškai laisva, bet ir turėti laisvą lietuvišką charakterį. Valstybė ir politinė laisvė reikalinga tam, kad būtų galimybė sukurti savitą, aukštą tautinę kultūrą, pakelti viso krašto ir jo kiekvieno gyventojo gerovę (p. 4). Sprendžiant iš užuominos, knygelei panaudota spaudai rengiamo „Žemaičių krašto metraščio“ medžiaga (toks leidinys mums nežinomas, galbūt jis sietinas su Adomo Šidlausko 1939 m. dauginimo prietaisu tiražuotu kraštotyrinių straipsnelių rinkiniu be pavadinimo, pasirašytu A. Vilainio slapyvardžiu). Autorius, remdamasis kai kurių prekybininkų mintimis, taip pat apibūdino verslo būklę Gargžduose, Ylakiuose, Kražiuose, Mosėdyje, Šilalėje, Švėkšnoje, Upynoje, Vainute ir Žemaičių Naumiestyje. Stebina tai, kad Plungės leidinyje iš viso aplenkta pati Plungė ir kaimyniniai Telšiai. Nepaisant šios spragos, A. Putramento knygelė yra svarbus Žemaitijos kraštotyros žinių šaltinis.

Ideologine politine literatūra laikytinas voldemarininkų leidinys. Brošiūroje *Prof. Augustinas Voldemaras* pusiau anonimiškai (kriptonimais *J. Gs.*) pasirašęs autorius, iš Aukštaitijos kilęs Plungės gimnazijos direktorius Juozas Gobis (1895–1970), išaukštino buvusį Lietuvos ministrų kabineto pirmininką, ką tik prezidento A. Smetonos ir jo šalininkų pašalintą iš aukštų pareigų. A. Voldemaras pristatytas kaip valstybės kūrėjas ir talentingas politikas, galintis būti sektinu pavyzdžiu savo gyvenimo kelio ieškančiam jaunimui. Įtaigios trys, ant gero popieriaus išspausdintos iliustracijos –

aprašomojo asmens paradine valstybės veikėjo „uniforma“ (ordinai, poza), prie rašomojo stalo ir asmeninėje bibliotekoje nuotraukos. Pastaroji neabejotinai svarbi knygos kultūrai – žymių veikėjų vaizdų asmeninės arba tarnybinės bibliotekos fone rastume ne daug. Pačiai brošiūrai gerokai nepasisėkė. Jos pasirodymas sutapo su pašalintojo ministro pirmininko puolimo, surengto tautininkų vadų, kampanijos įkarščiu. Lietuvos tautininkų sąjungos centro valdybos 1930 m. balandžio 26 d. aplinkraščiu skyriai ir komitetai buvo paraginti laikytis paklusnumo ir pabrėžta, kad Plungės skyriaus leidinys *Prof. Augustinas Voldemaras* prasiilenkia su pasikeitusiomis sąjungos pažiūromis ir interesais [7]. Dėl šių aplinkybių nepalankiai susiklostė ir paties autoriaus likimas. J. Gobis buvo gabus ir sparčiai karjerą darantis pedagogas. Jo pirmoji, tiesa, neakivaizdi pažintis su A. Voldemaru įvyko dar 1923 m. Tada būsimasis ministras pirmininkas, profesoriavęs Kauno universitete, švietimo žurnale gana griežtai sukritikavo jauno mokytojo parašytus vadovėlius [62]. Tačiau vėliau abu autoriai mums nežinomomis aplinkybėmis tapo politiniais vienminčiais. J. Gobis neapleido A. Voldemaro netgi tada, kai pastarasis buvo ištremtas į Platelius. Už glaudžius ryšius ir aktyvų susirašinėjimą 1931 m. vasario–rugpjūčio mėnesiais su nušalintu veikėju J. Gobis buvo policijos kratytas, tardytas ir veikiai švietimo ministro K. Šakenio potvarkiu atleistas iš gimnazijos direktoriaus pareigų [63]. Jam teko išvykti ir iš Plungės. Po Antrojo pasaulinio karo J. Gobis atsidūrė JAV. Čia bendradarbiavo išeivių spaudoje, tačiau ryšių su A. Voldemaru ir nelemtos plungiškės knygelės stengdavosi neminėti [11].

Tikybinei literatūrai skirtini kapucinų leidiniai. Plonutėje brošiūrėlėje minkštais viršeliais ir be savarankiško antraštinio lapo *Plungės tėvų kapucinų misijų kolegija* (1932) skelbiamos minėtos mokyklos, rengusios kandidatus į kapucinų broliją, mokymosi ir gyvenimo bendrabutyje taisyklės. Dabarties laikų požiūriu jos griežtos: iš auklėtinių reikalaujama kelti penktą, gulti dvidešimt pirmą valandą, visą dienos laiką skirti mišioms, maldoms, mokymuisi, buities saviruošai, vengti bendravimo ir visuomeninės viešumos. Bibliotekų istorijos tyrėjas nesusilaikys atidžiai neperskaitęs skirsnio apie knygų skaitymą [52]. Pasirodo, kolegijoje egzistavo stipri cenzūra: auklėtiniams buvo leidžiama naudotis

„Ryto“ knygyno 1938 m. išleista katalikų maldaknygė. Autoriaus rinkinys

tik *Tėvo Prefekto* kruopščiai patikrintais leidiniais, kategoriškai drausta tarpusavyje keisti bibliotekos knygomis. Prefekto necenzūrotų laikraščių nebuvo galima net į rankas imti ir turėti. Brošiūrėlė *Plungės tėvų kapucinų misijų kolegija* yra nepaprastai retas leidinys. Vienintelį jos egzempliorių užtikome tik Lietuvos istorijos instituto bibliotekoje Vilniuje. Brošiūrėlė, išspausdinta ant pigaus, nepatvaraus popieriaus, dėl laiko poveikio ir nerūpestingo saugojimo dabar baigia sunykti. Bibliotekose, Vilniaus „blusų turguje“ ir pas šiandienius Plungės gyventojus pavyko užtikti keletą religinio siužeto vaizduojamojo meno lakštinių spaudinių su leidimo duomenimis: *Tėvų Kapucinų leidinys*, *Lurdas*, *Plungė*. Du yra lyg iš serijos: abu 20 × 13 cm dydžio, vienodai apipavidalinti, vienas su parašu *Šventoji Rožančiaus Karaliene, melskis už mus!*, kitas – *Šv. Mykolai, pirmas Kristaus Karalystės apgynėjas, melskis už mus. (300 d.)*. Juos tikintieji greičiausiai įrėmindavo ir kabindavo ant sienos kaip paveikslus. Nedidelio (6,5 × 10 cm) lapelio vienoje

pusėje išspausdinta kapucino Konrado mirties patalė nuotrauka, kitoje – „Malda“ už velionį ir lakoniškos biografijos žinios. Leidimo duomenyse pažymėti ir pasirodymo metai (1937). Tokių smulkiųjų spaudinių Plungėje bus išję daugiau.

Autoriaus asmeninėje bibliotekoje yra maldaknygė *Garbiname tave, Dieve*. Jos antraštinis lapas skelbia: *Išleido „Ryto“ knygynas. Plungė, 1938*. Tai labai retas leidinys. Maldaknygė neužregistruota nė viename lietuviškų spaudinių retrospektyviosios bibliografijos veikale. Leidinys turi 320 puslapių, bet yra labai mažo, iš esmės miniatiūrinio – 9 × 6 cm – formato. Egzemplioriaus įrišimas savadarbis, be spausdintų viršelių, todėl negalima nustatyti jį gaminusios spautuvės.

Plungės leidinių repertuaro aptarimą patogų užbaigti gana netradiciniu taikomosios paskirties spaudiniu – *Medžio tūrio skaičiavimo lentelė*. Jo buvo dvi laidos (1938, 1939), kurių apipavidalinimas kiek skiriasi. Leidinio sudarytojas nenurodytas ir tyrinėtojų kol kas patikimai nenustatytas. Kraštotyrininko J. Šimkaus manymu, *Medžio tūrio skaičiavimo lentelę* greičiausiai parengė Plungės urėdijos sekretorius Čebelis. Jį net šiek tiek pažinojęs, nes urėdijoje tekę lankytis. Deja, iškilusio autorystės klausimo mums nepasisėkė nei patvirtinti, nei paneigti: ir buvęs Plungės urėdijos sekretorius, ir jo sūnus Vilniaus universiteto profesorius kalbininkas Dangerutis Čebelis (1927–1978) jau yra mirę, kiti įpėdiniai reikalingų žinių neturi. Jie tik nurodė, kad buvęs urėdijos sekretorius Kazys gimė 1899 m. Garliavos amatininko šeimoje, Dotnuvos žemės ūkio mokykloje įgijo 9-os kategorijos miškininko specialybę, Plungės urėdijoje dirbo 1932–1944 m., mirė 1990 m., o amžino poilsio atgulė gimtinės miestelio Jonučių kapinėse. Gautame laiške jo sudėtingas gyvenimas aprašytas plačiau, tačiau pateiktos žinios su straipsnio tema prasilenkia, todėl jų išsamiau ir nepristatysime [3]. Knygelėje *Medžio tūrio skaičiavimo lentelė*, aprėpiančioje 37 spausdintus ir 3 tuščius puslapius, įdėta vien minėtoji lentelė. Joje nėra net įžangos, aiškinimų bei kitokių tekstų. Pats spaudinys labai originalaus formato ir dydžio – 14,5 × 6 cm. Tokią knygelę miškininkai, matyt, nešiojo švarko arba marškinių viršutinėje kišenėlėje. *Medžio tūrio skaičiavimo lentelė* taip pat priskirtina retenybėms. Ji greičiausiai naudota vien Žemaitijos urėdijose ir vargu ar paplito už jos ribų.

Iki šiol rasti tik keturi knygelės egzemplioriai, iš kurių po vieną, abu gana geros būklės, turi Plungės savivaldybės viešoji biblioteka ir Šiaulių „Aušros“ muziejus, trečiasis laikomas Bibliografijos ir knygotyros centre. Pastarasis išspausdintas ant prasto pageltusio popieriaus, nuo naudojimo apšiuęs, apačia nutrupėjusi, dėl to jame nebegalima perskaityti „Jaasin“ spaustuvės ir Telšių miesto pavadinimų. Autoriaus asmeninėje bibliotekoje turimas egzempliorius įdomesnis dėl medžių svorio lentelės, sudarytos kažkokio žinovo ir ranka įrašytos viename tuščiam puslapyje. Papildymas yra įrodymas, kad toks leidinys turėjo paklausą ir galėjo būti patobulintas. Tikėtina, kad kas nors yra išsaugojęs daugiau šios originalios knygelės egzempliorių. Jų įsigijimu privalėtų pasirūpinti bent pačios didžiausios Lietuvos bibliotekos.

KITI PLUNGĖS KŪRINIAI IR LEIDINIAI

Nepriklausomybės dvidešimtmetis – spartaus kūrybinio kilimo laikotarpis Plungės dvasiniame ir kultūriniame gyvenime. Jame reikėsi nemažai miesto gyventojų, aktyviai bendradarbiavusių periodinėje spaudoje, dalyvavusių meno saviveikloje, puoselėjusių tautodailę. Taip pat buvo plungiečių, parašiusių, sudariusių arba kitaip parengusių knygų, kurios iš spaudos išėjo kituose miestuose, todėl Plungės vardas jose neminimas. Bibliografams žinoma Kazimiero Cirtauto litanija „Pasibučiuokime“, 1938 m. pasirodžiusi Kaune, keli Marijonų spaustuvei Marijampolėje atiduoti kapucinų maldynėliai ir tikiybieniai skaitiniai. Savitą rašytinės kultūros paveldą sudaro Plungės periodiniai leidiniai. Iš viso jų nustatyta trylika, tačiau manytume, kad šis skaičius nėra galutinis [31]. Pagal gamybos būdą du iš šių leidinių buvo rankraštiniai, devyni spausdinti šapirografu, du – iškiliosios spaudos technika. Visi jie, be vienos kitos išimties, egzistavo trumpai, istorijai paliko vos po keletą arba tik pavienių numerių, o kai kurie kol kas iš viso tebėra nesurasti ir žinomi tik iš amžininkų liudijimų.

Aktyviausias laikraštėlių rengėjas ir leidėjas buvo jaunimas. Kaip ir daugelyje Lietuvos miestų ir miestelių, pirmieji tokie leidinėliai pasirodė dar kaizerinės okupacijos metais. Dėl griežtos cenzūros jie dažniausiai buvo nelegalūs ir rankraštiniai. Pirmasis Plungės periodinis leidinys – pirmeiviškos jaunimo kuopelės

nelegalus laikraštėlis „Jaunimo balsas“. Jo 1915 m. išėjo ne mažiau kaip dešimt numerių, kurių turinys žinomas iš vėlesnių nuorašų, saugomų Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje. Rankraštinis laikraštis buvo ir A. Smilingio 1916 m. leista „Jaunimo žvaigždutė“. Rodos, kitais metais pasirodė jau dauginimo prietaisu spausdinta „Žvaigždutė“, tačiau apie jos ryšį su pirmtaku nieko konkretaus negalime pasakyti. Kiek šių leidinių numerių pridauginta ir kur jie dabar yra, nustatyti nepavyko. Paskelbus valstybės nepriklausomybę, Plungės jaunimo periodinių leidinių pasipylė lyg pavasarinio vandens Babrunge. Entuziastingas ša-pirografu spausdinamų laikraštėlių ir almanachų rengėjas buvo Plungės vidurinė mokykla, kuri patyrė kelias reorganizacijas ir buvo vadinama tai valstybine vidurine mokykla, tai progimnazija, tai gimnazija. Šios mokyklos moksleiviams skirtini net aštuoni leidiniai. Šiuos laikraščius ir almanachus nenuilstamai kūrė į dvi grupuotes pasidaliję jaunieji plunksnos darbininkai – ateitininkai ir literatūros mėgėjai. Daugiausia aktyvumo rodė pastarieji. Pirmasis viešas jų žodis buvo „Pirmosios mintys“, kartkartėmis numeruotais sąsiuviniais pasirodydavęs 1919–1925 m. Laikraščio leidimo trukmė tiksliai nežinoma, nes nė viena Lietuvos biblioteka neturi viso jo komplekto. Atrodo, „Pirmosios mintys“ tenkino ne visus gimnazijos literatūros mėgėjus. Leidinys retsykliais sulaukdavo konkurentų: 1922 m. gyvastį parodė dvisavaitinis laikraštėlis „Verversėlis“, 1923 m. – mėnraštis „Spinduliai“. Kadangi ir vieno, ir kito išliko tik po vieną numerį, tai apie jų leidimo trukmę kol kas nieko konkretaus negalime pasakyti. Mažiausiai dvejus metus (1927–1928) ėjo „Skinamasis takas“. Patys literatūros mėgėjai savo kūrinių vadino neperiodiniu laikraščiu. Sprendžiant iš išlikusių egzempliorių, gimnazistai per metus parengdavo mažiausiai po du tris „Skinamojo tako“ numerius.

Plungės moksleivijos periodikos apčiuopiamesnė kokybinė pažanga įvyko po Švietimo ministerijos 1935 m. nurodymo gimnazijose ir vidurinėse mokyklose steigti einamųjų dalykų lavinimo būrelius. Jiems direktoriai privalėjo skirti globojančius mokytojus, teikti organizacinę ir materialinę paramą. Plungės valstybinėje vidurinėje mokykloje įvykdyti ministerijos potvarkį nebuvo sunku. Vos tik jį paskelbus klasėse, moksleiviai entuziastingai ir laisvu noru rinkosi rekomenduotus būrelius: literatūros

mėgėjų, vokiečių kalbos, religijos, muzikos ir sporto. Gausiausias buvo literatūros mėgėjų būrelis. Steigiant, 1935 m. gruodžio 19 d., į jį įsirašė net 67 įvairaus amžiaus nariai; tiesa, nemažą jų dalis „literatūros“ veikiai atsikando ir tyliai pasitraukė. Būrelį globojo mokytoja Ona Biretaitė-Vaičienė, pirmąją pirmininke buvo išrinkta moksleivė Morta Stroputė. Kūrybingasis žemaičių jaunimas iš karto numatė leisti neperiodinį laikraštėlį „Literatūros atžala“. Jo rengimui sudaryta redakcijos komisija, į kurią įėjo Povilas Balsevičius, Danutė Barauskaitė, Aleksandras Domarkas, D. Martinavičius ir Stasys Stropus, direktoriaus pastangomis gauta apčiuopiama parama leidybai. Pirmasis „Literatūros atžalos“ numeris paženklintas 1936 m. kovo mėnesio, paskutinis mūsų užtiktas (penktasis) – 1938 m. gruodžio mėnesio data, tačiau jo metrikoje išleidimo laikas patikslintas: 1939 m. vasaris. Kol kas žinomi tik trys leidinio numeriai: pirmasis yra Bibliografijos ir knygotyros centre, antrasis – kolekcionieriaus Juliaus Tamošiūno palikime, penktasis – Žemaičių dailės muziejuje Plungėje. *De visu* nesunku nustatyti, kad „Literatūros atžala“ iš tikro laikytina ne laikraščeliu, bet neperiodiniu žurnalu. Jis buvo žurnalinio leidinio formato, 16 (pirmasis numeris) – 32 (penktasis numeris) puslapių apimties, turėjo storoko pilkšvo popieriaus viršelį, puoštą medžio graviūra, romantiškai vaizduojančia Plungės miesto siluetą. Jį, sprendžiant iš įrėžtų iniacialų, sukūrė paskutinis būrelio pirmininkas Vaclovas Liaugminas. Žurnalą modernia technika spausdino Vyskupijos spaustuvė Telšiuose, todėl jo poligrafinis apipavidalinimas ir atlikimas yra profesionalus. Tiesa, palyginti kuklūs materialiniai ištekliai neleido iliustruoti jaunųjų literatų kūrybos. „Literatūros atžalos“ puslapiuose skelbta moksleivių proza ir poezija, valstybinių, religinių ir kitokių švenčių proga sakytos kalbos ir skaityti referatai, beletristiniu stiliumi parašyta informacija apie miesto ir mokyklos įvykius. Kūriniuose itin ryškūs tautiškumo ir patriotiškumo motyvai, tačiau, kad ir kaip būtų keista, vengta jaunatviškų temų – meilės, draugystės, žmoniškųjų idealų aukštinimo. Apskritai tiek žurnalo turinyje, tiek kalbos ir stiliaus dalykuose jaučiama kietoka gimnazijos mokytojo lituanisto ranka. Iš pradžių atžaliečiai daugiausia pasirašinėjo slapyvardžiais (*Aras, Bijūnėlis, Minijos balsas, Našlaitė, Rūta* ir kitaip), vėliau – pavardėmis. Iš jų matyti, kad leidiniui atkakliausiai rašė Morta ir Stasys

Stropai, Vaclovas Liaugminas ir Albertas Martinavičius. „Literatūros atžalos“ autorių pavardės palyginę su Vytauto Vanago parengto *Lietuvių rašytojų sąvado* (1996) duomenimis nesunkiai įsitikiname, kad nė vienas iš šių plungiškių į lietuvių literatūrą neįkopė. Galbūt vėliau jie reiškėsi žurnalistikoje, tačiau šio spėjimo kol kas negalime patikrinti.

Pirmasis Plungės gimnazijos mokinių ateitininkų kuopos leidinys „Trejiems metams praslinkus“ pasirodė 1923 m. Bibliotekose išliko tik jo pirmasis numeris, todėl apie gyvavimo trukmę ne ką tegalėtume pasakyti. Ji greičiausiai buvo maža. Antrasis leidinys, mėnesinis laikraštis „Minčių vainikas“, išėjo 1925 m. Kitais metais jis pasivadino „Švyturiu“. Kiek laikraštis ėjo iš viso, gerai nežinoma, nes rasti tik trys pirmųjų ir vienas jungtinis (1/2) antrųjų metų numeris. Visa ateitininkų kūryba spausdinta šapirografu. Rašinių temos artimos literatūros mėgėjų būrelio. Tik ateitininkų kuopelės nariai pirmenybę skyrė tikybos klausimams.

Plungės suaugusiųjų periodika išsiteko tarp dviejų pavadinimų. Abu leidiniai buvo priešingų idėjinių orientacijų. Skirtingi ir jų likimai. „Ligonių apaštalavimas“ buvo kapucinų leidinys, leidimo vieta nurodomas jiems priklausęs Plungės Lurdas. Dėl turinio, apimties ir apipavidalinimo jį galėtume vadinti biuleteniu, nes savo forma jis nepanašus nei į laikraštį, nei į žurnalą. „Ligonių apaštalavimas“ ėjo 1937–1940 m. mėnesiniais keturių nenumuruotų puslapių apimties ir mažais, 23 × 15 cm dydžio, sąsiuvinėliais. Iš pradžių biuletenį iškiliosios spaudos būdu spausdino Marijonų spaustuvė Marijampolėje, dėl susisiekimo geležinkeliu patogumo 1938 m. jis buvo perkeltas į M. Adomavičiaus spaustuvę Kaune, metų pabaigoje pigumo sumetimais – į „Rašto“ spaustuvę ten pat, tačiau ši pasirodė esanti nepatikima. Dėl jos aplaidumo skaitytojų nepasiekė 1939 m. kovo ir balandžio mėnesių numeriai, todėl kapucinams teko vėl grįžti į Marijampolę [15]. „Ligonių apaštalavimo“ turinys labai vienpusiškas. Kiekviename jo numeryje buvo spausdinamas tik pamokslas-laiškas vis tuo pačiu pavadinimu „Brangus ligoni“ bei vadinamųjų mėnesio maldų intencijų sąrašėlis. Pamokslas užimdavo tris, kartais ir dalį ketvirto puslapio. Leidinys buvo skirtas ligoniams, tikintiems Lurdo gydomosiomis galiomis. Jie kas vasarą čia dalyvaudavo kapucinų rengiamuose ligonių kongresuose. Ligoniai taip pat registruodavosi „Ligonių apaštalavimo“ sekretoriате,

todėl kitu metų laiku biuletenį jie gaudavo ir paštu. Leidinio vientelis autorius ir rengėjas spaudai buvo pats sekretorius – kapucinas tėvas Jonas Baptistas. Jis dėl raudonosios okupacijos netrukus grįžo į tėvynę Olandiją ir gyvenimą baigė Utrechte pilietine Peterio C. Freerickso pavarde. Ilgai gyvendamas Lietuvoje, vienuolis buvo gerai išmokęs ir lietuvių kalbą. Akivaizdu, kad „Ligonių apaštaltavimas“ kapucinams nešė ir materialinę naudą. Ją liudija nuolatinė vienuolyno sielovados ir ūkinės veiklos plėtra.

Tragiškai baigėsi pagrindinės komunistų partijos veikėjo Vlado Rekašiaus gyvenimas ir jo nelegalios leidybos darbas. Aktyvus Rusijos bolševikų revoliucijos dalyvis ir buvęs Kupiškio apskrities vadinamojo revoliucinio komiteto pirmininkas Žemaitijoje svetima Adolfo Gerliacho pavarde slapstėsi nuo 1919 m. vasaros. Čia jis greitai įkūrė pagrindinę komunistų organizaciją ir ėmėsi propagandinės literatūros platinimo. Svarbiausias V. Rekašiaus leidinys – „Žemaičių komunistas“, kurio paskirtį nurodo paantraštė: „Lietuvos ir Baltarusijos komunistų partijos Telšių rajono komiteto savaitinis organas“. Jo pirmąjį numerį, pažymėtą 1919 m. spalio 5 d. data, slapta išspausdino šapirografu, įrengtu pas Plungės pagrindininką Joną Drakšį [35]. Šešiolikos puslapių leidinyje įdėtas „Internacionalo“ vertimas, kairiosios ideologijos prozos ir poezijos kūrinių, laikraščių apžvalga, partiniais vertinimais persmelkta Žemaitijos kasdieninio gyvenimo ir įvykių apžvalga [54]. Kiek žinoma, „Žemaičių komuniste“ bendradarbiavo vienas kitas vietinis pagrindininkas, tačiau daugiausia rašė pats V. Rekašius. Jis Frankfurto prie Maino universitete buvo studijavęs filosofiją ir literatūros istoriją, gerai mokėjo vokiečių kalbą, iš pradžių bendradarbiavo liberalios krypties „Aušrinėje“, vėliau JAV ir Rusijos lietuvių socialistinėje spaudoje. V. Rekašius išvertė pavienių J. W. Goethe's, H. von Fallersleben, L. Uhlando, didelį puošą H. Heine's eilėraščių ir pats juos kūrė, laikraščiuose skelbė kairuolišką publicistiką. Jis sudarė ir, matyt, toje pačioje Plungės pagrindinėje spaustuvėje šapirografu tiražavo poezijos rinkinį *Revoliucijos kregždutė*, kurį rengėsi legaliai išleisti Klaipėdoje iškiliąja spauda [64]. Tačiau nei ši knyga, nei kitas „Žemaičių komunisto“ numeris nebeišėjo – per bandymą suimti 1920 m. pradžioje autorius buvo mirtinai sužeistas. Taip lietuvių literatūra neteko gabaus, tačiau svetimais pranašais pernelyg patikėjusio kūrėjo. Literatūros kritikas V. Kubilius, žvelgdamas iš laiko

nuotolio, jo neskelbtą kūrybą vertina taip: [...] *Paliko H. Heinės ciklo „Lyrinis intermezzo“ vertimų rankraštį, pasiekęs reto tuo metu eiliuotų tekstų vertimuose frazės laisvumo, poetinio polėkio, ironiškų aforistinių užsklandų. Sklandžiai sueiliuoti, vidinės žodžio energijos kupini revoliucinių dainų vertimai ir sekimai* [27].

Istorijos šaltinių ir gyvųjų amžininkų liudijimu [1], Plungėje gyveno itin daug žydų. Jie beveik per visą nepriklausomybės laikotarpį sudarė kone pusę, 1940 m. – apie trečdalį (2000 iš 6000) visų gyventojų. Plungėje veikė liaudies (pradžios) mokykla jidiš, progimnazija, vėliau gimnazija hebrajų kalba, nedidelė ješiva – rabinų seminarija ir jai kandidatų rengusi religinė mokykla – chederis, sporto klubai „Makabi“ ir „Hapoel“, sveikatos apsaugos draugija „Oze“. Kelios organizacijos ir praktiniai kursai rengė specialistus būsimai Izraelio valstybei: karius, amatininkus ir žemdirbius. Vieno iš nedaugelio katastrofą patyrusio Plungės žydų bendruomenės nario Jakovo Bunkos sukauptais kraštotyros duomenimis, vietinės periodikos žydų kalbomis neleista, tačiau Plungę pasiekdavo kitų miestų laikraščiai, kuriuose bendradarbiavo ir plungiškiai. Iš jų žymiausi – rašytojas Mordechajus Plungianskis ir miesto savivaldybės narys Nachemje Rilas. Šis 1936 m. paskelbė turiningą straipsnį apie Plungės žydų bendruomenės socialinę būklę [55]. Anot jo, tuo laiku vidurinė mokykla turėjo biblioteką su 1000 knygų, kurių apie 500 buvo spausdinta jidiš, 500 – hebrajų kalbomis. Visuomenės pasaulietinio gyvenimo centru laikyta populiariaus, daugiausia jidiš kalba kūrusio liaudies rašytojo Ichoko Leibo Pereco (1851–1915) vardu pavadinta viešoji biblioteka su skaitykla. Ji irgi turėjo apie 1000 knygų ir apie 100 skaitytojų. Biblioteką tvarkė knygos mylėtojų draugija. Miestiečių namuose taip pat susidarė didesnių ir mažesnių asmeninių bibliotekų, joms knygos pirktos iš vietinių knygynų ir atsisiųsdintos iš kitur, gal todėl iš 60 žydų amatininkų bent vienas būdavo knygrišys. N. Rilas suskaičiavo ir Plungės žydų skaitomą periodiką. Pasirodo, miestą kasdien pasiekdavo 60 egzempliorių dienraščių: sionistų socialistų „Dos vort“ (Žodis) – 20, aukšto žurnalistinio ir literatūrinio lygio antisisionistinis liaudininkų orientacijos „Folksblat“ (Liaudies laikraštis) – 18, Lietuvos sionistų sąjungos leidžiamas ir labiausiai paplitęs liberalusis „Di jidiše štime“ (Žydų balsas) – 16, žydų revizionistų partijos organas „Der moment“

(Momentas) – 6. Be jų, plungiečius lankydavo religinio sąjūdžio savaitraštis „Der idiše lebn“ (Žydų gyvenimas) ir „Di jidiše štime“ vidudienio priedas „Heinikte neis“ (Šiandieninės naujienos). Lietuvos žydų rašytojai sionistai daugiausia bendradarbiavo laikraščiuose „Dos vort“ ir „Di jidiše štime“, kairieji – „Folksblat“. Nepaisant mūsų pateiktų pastabų, žydų raštas ir spauda Žemaitijoje iš esmės lieka nežinoma. Ji tebelaukia savo tyrinėtojų. Taip pat galimos ir kitokios šio krašto, kartu ir Plungės, knygos kultūros apraiškos. Jų tyrinėjimus būtina plėtoti.

PABAIGOS PASTABOS

Lietuvos pirmosios nepriklausomybės dvidešimtmetis – viltinga akimirka Žemaitijos ir Plungės miesto istorijoje. Jis sukūrė ir paliko prasmingą materialinę ir dvasinę paveldą. Vienas svarbiausių praeities kultūros ir švietimo laimėjimų liudytojų buvo spauda. Plungės knyga, tegu ir ne itin gausi bei puošni, rodė žemaičių kūrybingumą, akiračio plotį, aukštesnio pažinimo ir tobulinimosi lygmens siekį. Ji peržengė provincijos ribas. Apie tai kalba tiražai (sieki iki 10 000 egzempliorių), okupacinio režimo cenzūros persekiojimas (rinkinėlyje „Linksmos jaunimui dainelės“, A. Putramento brošiūroje „Mūsų uždaviniai ir pareigos“ yra liūdnai pagarsėjusių bibliotekų specfondų antspaudų žymės), amžininkų vertinimai (Molière'o „Juokingųjų pamaivų“ vertimui įvadą parašė Kauno universiteto užsienio šalių literatūros profesorius Vladas Dubas). Periodinių leidinių skaičiumi Plungė atsiliko nuo didesnių Žemaitijos administracijos ir ūkio centrų (Kretingoje 1918–1940 m. iš viso ėjo 14, Šiauliuose – 148, Telšiuose – 38 laikraščiai ir žurnalai), tačiau dažnai pranoko į save panašius miestus. Šie leidiniai ugdė gyventojų, ypač jaunimo, kūrybingumą, pratino skaityti žiniasklaidos leidinius ir bendradarbiauti. Juose užfiksuota tyrinėtojai vertinga istorijos medžiaga. Plungės knygos ir šiandien neprarado savo skaitytojo ir gerbėjo. Jos nusipelno tolesnių visapusiškų ir išsamių tyrinėjimų. Nekyla nė menkiausių dvejonų, kad be Plungės knygos istorijos tikrai nebus galima parašyti ir miesto istorijos.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Nepublikuoti

1. BUNKA, Jakovas. Atsiminimai ir kraštotyriniai užrašai apie Plungės žydų bendruomenę. Plungė, 1994. Mašinraštis. 38 lap. *Domo Kauno asmeninis archyvas*. – Autorius gimė (1923 07 13) ir dabar gyvena Plungėje.
2. BUTKIENĖ, Liucija. Informacija apie šeimą. Suteikta 2001 m. vasario 3 d. *Domo Kauno asmeninis archyvas*. – L. Butkienė (gim. 1937 12 05) gyvena Plungėje, A. Jucio g. 28, bt. 26.
3. ČEBELIS, Jonas. Buvusio Plungės urėdijos sekretoriaus Kazio Čebelio (1899–1990) gyvenimo apžvalga-laiškas, parašytas 2001 01 25 Kaune gyvenančio jo brolvaikio. *Domo Kauno asmeninis archyvas*.
4. DONIELA, Vytautas. Medžiaga apie tėvą Povilą (Paulių) Donielą: biografinių žinių ir jam priklausiusio „Ryto“ knygyno Plungėje veiklos apžvalga (3 mašinraščio lapai), spaudos iškarpų ir asmeninių dokumentų, tarp jų australietiško paso ir mirties liudijimo kopijos, 3 nuotraukos. Atsiųsta 2000 11 07 laišku. *Domo Kauno asmeninis archyvas*. – V. Donielos apžvalgos tekstą žiūrėk priede.
5. KUČINSKIS, Juozas. Plungės krautuvinininko J. Kučinskio 1907 m. vasario 24 d. laiškas Šlapelių knygynui Vilniuje. *Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyrius*. F 308–513.
6. Kulių Romos katalikų parapijos bažnyčios krikšto metrikacijos knyga. *Lietuvos valstybės istorijos archyvas*. Fondas 669, aprašas 18, byla 77, lap. 164 (verso), § 8.
7. Lietuvos tautininkų sąjungos centro valdybos 1930 m. balandžio 26 d. aplinkraštis Nr. 52, skirtas skyriams ir komitetams. *Lietuvos centrinis valstybinis archyvas*. Fondas 554, aprašas 1, byla 16, lap. 91.
8. Lietuvos valstybės istorijos archyvo pažyma apie Liudviko Butkaus mirtį Plungėje. Išduota 2001.03.08, Nr. 07–1078. *Domo Kauno asmeninis archyvas*.
9. PALUBINSKIENĖ, Petronėlė (kitaip: *Petrunela Palubinska*). 1914 m. vasario 2 d. laiškas Šlapelių knygynui. – Šlapelių knygyno tiekiamų knygų 2 sąrašai P. Palubinskienei (1911 m. balandžio 2 d.) ir Palubinsk[ui?] (1911 m. birželio 7 d.). *Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius*. Fondas 308–742. 3 lapai.
10. Telšių apskrities ispravniko 1884 m. vasario 7 d. raportas Kauno gubernatoriui apie knygų kontrabandos sulaikymą Plungėje. *Kauno apskrities archyvas*. Fondas 50, aprašas 1, byla 21689, lap. 42.

Publikuoti

11. *Amerikos lietuvių vardynas*. Jungtinių Amerikos Valstybių žinomesnių lietuvių biografinės žinios. 1 knyga. Los Angeles: Lietuvių dienos, 1953, p. 80–81.
12. BENDORAITIS, Juozas. Plungė (Telšių p.). Barsukas. *Vilniaus žinios*. Pirminis lietuvių dienraštis. 1906, lapkr. 13 (26) (nr. 253), p. 3.
13. BRENSZTEJN, Michał. Płungiany, w powiecie telszewskim: Ich przeszłość i teraźniejszość. *Kurjer Litewski*, 1905, 7(20) października (nr. 31), p. 2–3.

14. CHWALEWIK, Edward. *Zbiory Polskie*: archiwa, biblioteki, gabinety, galerije, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w układzie alfabetycznym według miejscowości. Warszawa: E. Wende i s-ka, 1916, p. 131. – Ten pat. 2-asis papild. leidimas. Warszawa, Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza, MCMXXVII [1927], p. 67.
15. „Daug kas ligonių susirūpino kodėl negavo kovo nei balandžio mėn. laišku <...>“. *Ligonių apaštalavimas*. Plungė, 1939, gegužė (nr. 5), p. 4.
16. DONIELA, [Povilas]. „Ryto“ knygyne gaunamos visos prekės <...>“. Iš *Linksmos jaunimui dainelės*. Plungė: „Ryto“ knygynas, 1938, p. [16].
17. *Išvežtųjų lietuvių sąrašas*. Stalino teroras 1940–1941 – *A register of deported lithuanians*. Stalin's policy of terror: 1940–1941. Sudarė Leonardas KERULIS. Chicago, Ill.: Pasaulio lietuvių archyvas, 1981, p. 64.
18. JAKŠTAS, Petras. Kas buvo XXVII knygos mėgėjai. Iš *XXVII knygos mėgėjų metraštis*. T. 3. Kaunas: Vidmanto Staniulio knygynas, 2004, p. 63.
19. JUČAS, Mečislovas. Žinios apie Lietuvos XVII–XIX a. dvarų bibliotekų katalogus. Iš *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos*: teminis mokslo darbų rinkinys. Lietuvos TSR kultūros ministerija, Lietuvos TSR valstybinė respublikinė biblioteka, Valstybinė tarpžinybinė bibliotekų komisija. Vilnius, 1985, p. 48.
20. KAUNAS, Domas. Kas buvo „Vilnies“ knygyno savininkas? *Švyturys*. Kretinga, 2001, vas. 7 (nr. 11), p. 5.
21. KAUNAS, Domas. Knygos, išleistos Plungėje. *Saulutė*. Plungė, 1992, gruod. 4–11 (nr. 46), p. 3–4.
22. KAUNAS, Domas. Spaudos tiražai 1905–1914 metais. *Knygotyra*, 1985, t. 10 (17), sąs. 1, p. 72.
23. „Kauno gubernatorius leido įsteigti Plungės miest. bajorui Stanislavui Biknevyčiui knygų pardavinėjimą <...>“. *Vilniaus žinios*, 1904, gruod. 14(27) (nr. 5), p. 4.
24. KISARAUSKAS, Vincas. *Lietuvos knygos ženklai, 1518–1918* / Lietuvos TSR mokslų akademijos centrinė biblioteka, Lietuvos TSR savanoriška knygos bičiulių draugija. Vilnius: Mokslas, 1984, p. 21, 77–78.
25. *Knygos lietuvių kalba, 1918–1940*: Kontrolinis sąrašas. T. 1. Knygos: L–M. Vilnius: Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Bibliografijos ir knygotyros centras, 1999, p. 165, Nr. 12803.
26. KNIŪKŠTA, Antanas. Pirmieji lietuviški atvirukai. *Kultūros barai*, 1981, nr. 5, p. 58.
27. KUBILIUS, Vytautas. Rekašius Vladas. Iš *Lietuvių literatūros enciklopedija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 417.
28. KVIKLYS, Bronius. *Mūsų Lietuva*. T. 4. Bostonas: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1968, p. 69, 71, 73.
29. „L. Žinių“ agentai, kur galima pirkties atskirais numeriais ir užsisakyti „L. Ž.“ *Lietuvos žinios*. Vilnius, 1915, sausio 21 (vas. 3) (nr. 8), p. 4.
30. LAUKAITYTĖ, Regina. Dėl šv. Kazimiero draugijos steigimo 1905 metais. Iš *Lietuvos istorijos metraštis, 1991 metai*. Vilnius, 1993, p. 93–97.
31. *Lietuviški periodiniai leidiniai, 1823–1940*: Kontrolinis sąrašas / Lietuvos Respublikos kultūros ir švietimo ministerija, Lietuvos nacionalinė

- Martyno Mažvydo biblioteka, Bibliografijos ir knygotyros centras; sudarytojos I. Miškinytė, D. Straukaitė, V. Vaglienė, B. Žukauskienė, ats. redaktorė Z. Jackūnienė. Vilnius: Bibliografijos ir knygotyros centras, 1993, p. 219, Nr. 780; p. 225, Nr. 801; p. 439, Nr. 1440; p. 443 – 444, Nr. 1458; p. 472, Nr. 1555; p. 647, Nr. 2136; p. 750, Nr. 2508; p. 765, Nr. 2561; p. 838, Nr. 2795; p. 891, Nr. 2935; p. 954, Nr. 3112; p. 997, Nr. 3223; p. 1030, Nr. 3322.
32. *Lietuvos bibliografija*. Serija A: Knygos lietuvių kalba. T. 3: 1905–1917. Kn. 1: A–L. Vilnius: [Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka], 2006, p. 406, Nr. 1447.
 33. *Lietuvos gyventojų genocidas, 1939–1941*. T. 1: A–Ž. 2-asis pataisytas ir papildytas leid. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999, p. 191.
 34. *Lietuvos komunistų partijos spauda, 1917–1940*: Bibliografija. D. 1: Knygos ir brošiūros. Sudarė E. Mertinienė, R. Šarmaitis, A. Ulpis. Vilnius: Mintis, 1981, p. 258, Nr. 943.
 35. *Lietuvos komunistų partijos spauda, 1917–1940*: Bibliografija. D. 2: Periodiniai leidiniai. Sudarė E. Mertinienė ir A. Ulpis. Vilnius: Mintis, 1985, p. 300, Nr. 372.
 36. *Lietuvos telefono abonentų sąrašas 1934 metams*. Kaunas: Pašto valdybos leidinys, [1934], p. 336.
 37. *Lietuvos telefono abonentų sąrašas 1939 metams*. Kaunas: Pašto valdybos leidinys, [1939], p. 326.
 38. *Lietuvos TSR bibliografija, serija A: Knygos lietuvių kalba*. T. 2: 1862–1904. Kn. 2: R–Ž. Vilnius: Mintis, 1988, p. 836.
 39. „Lietuvos žinių“ agentai. *Vienybė*. Savaitinis laikraštis. Vilnius, 1915, vas. 17 (kovo 2) (nr. 7) p. 105. – Perspausdinta iš „Lietuvos žinių“.
 40. MEILUS, Elmantas. Žemaitijos kunigaikštystės miestelių knyginkai XVIII a. *Knygotyra*, 1998, t. 25 (32), p. 145–155.
 41. MERKYS, Vytautas. *Motiejus Valančius*: Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo. Vilnius: Mintis, 1999, p. 276.
 42. MONGIRDAS, Vladas. Plungė – Telšiai. Stud. VI. Mongirdas. *Lietuvos žinios*. Vilnius, 1909, rugp. 8 (21) (nr. 19), p. 2.
 43. *Motiejus Valančius Žemaičiuose*: Plungės bažnyčios vizitacija 1850 metais. Sudarė ir parengė Domas Kaunas. Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2002, p. 50–51.
 44. Nepriklausomos Lietuvos (1918–1940 m.) knygos įstaigos. Parengė Arida Papaurėlytė. *Knygotyra*, 2001, t. 37, p. 276 – 277.
 45. PABEDINSKAS, Kazys. *Nuo Plungės iki Maroko*: Atsiminimai. Kaunas: Lankas, 1994, p. 121–122.
 46. PACEVIČIUS, Arvydas. Telšių bernardinų vienuolyno ir mokyklos biblioteka XIX a. *Kalvotoji Žemaitija*. Telšiai, 1999 bal. 1 (Nr. 36), p. 5.
 47. PAKALNIŠKIS, Aleksandras. *Plungė*. Chicago, 1980, p. 15–16, 96, 97, 100, 103, 135.
 48. *Plungė*. Elvyra Jonutienė, Juozas Šimkus. Vilnius: Mintis, 1972, p. 12.

49. Plungė. Iš *Lietuvių enciklopedija*. T. 23. Bostonas: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1961, p. 161, 164, 166.
50. *Plungė – Babrungo kraštas*: Plungės rajono geografinė apžvalga. Aleksas Garunkštis, Rimantas Kontvainis, Algirdas Stanaitis. Kaunas: Šviesa, 1993, p. 12, 82.
51. „Plungės Katalikiškas Knygynas <...> pargabeno didelį transportą visokių maldaknygių ir kitų devocijinių dalykų, mokslo rankvedėlių, visokių kalendorių [...]“. *Tėvynės sargas*. Vilnius, 1918, lapkr. 30 (nr. 40), p. 15.
52. *Plungės tėvų kapucinų misijų kolegija*. [Plungė: Kapucinų misijų kolegija, 1932], p. 4–5.
53. RAGUOTIENĖ, Genovaitė. *Spaudą atgavus*: Knyga ir skaitytojas 1904–1918 m. Lietuvoje. Vilnius: Stepono leidykla, 1996, p. 202, 208, 223, 298, 334.
54. REKAŠIUS, Vladas. Raštai. Sudarytojai Stasys Skrodenis, Romas Šarmaitis. Vilnius: Vaga, 1983, p. 169–182.
55. RILAS, Nechemje. Plungės žydai. *Kibirkštis*. Plungė, 1988, rugpj. 27 (nr. 102), p. 3.
56. I. *Statybos ir butų tvarkymo įstatymai, taisyklės. Atstatymo apžvalga ir kritika*. – II. *Lietuvos darbuotojų ir įvairių įstaigų 1200 antraščių*. Spaudai paruošė ir išleido Kazys Zubauskas. [Kaunas: Sudarytojo leid., 1922], p. 55, 56.
57. ŠIMKUS, Juozas. Plungės knygynai 1904–1944 m. Pranešimas, skaitytas konferencijoje „Žemaičių knyga – 2“ Platieliuose 2000 09 16. *Plungė*. Plungė, 2000 spalio 13 (nr. 79), p. 7; lapkr. 10 (nr. 87), p. 7.
58. ŠLIVINSKAS, Almantas. Lietuviško atviruko raidos bruožai. *Tarp knygų*, 2001, nr. 1, p. 18.
59. *Vilniaus universiteto bibliotekos elzevyrnai*: katalogas. Sudarė Vidas Račius. Vilnius: Mokslas, 1994, p. 37, įrašas 73.
60. *Visa Lietuva*. Informacinė knyga 1923 metams. II metai. Redaktorius ir leidėjas K[azys] PUIDA. Kaunas: Centralinis statistikos biuras prie Finansų, Prekybos ir Pramonės ministerijos, 1923, p. 396.
61. *Visa Lietuva*. Informacinė knyga 1925 metams. III–IV metai. Redaktorius K[azys] PUIDA. Kaunas: Finansų ministerijos Centralinis statistikos biuras, 1925, p. 282, 283.
62. VOLDEMARAS, Augustinas. Kritika – bibliografija. *Švietimo darbas*, 1923, birželis – liepa (nr. 6–7), p. 476–481.
63. VOLDEMARAS, Augustinas. *Pastabos saulėlydžio valandą*. Parengė ir įžanginį straipsnį parašė G. Rudis. Vilnius: Mintis, 1992, p. 132–155, 207.
64. *Žemaičių kultūrinimo draugijos „Kultūra“ įstatai*. [Plungė, 1921?], p. [3]. – Viršelyje pateikta kiek kitokia knygelės antraštė: *Žemaičių kultūrinimo d-ja „Kultūra“*. Plungė (Žemaitijoje).
65. Žinios iš Lietuvos. Plungė (Telšių apskr.). B. *Vienybė*. Kaunas, 1912, gruod. 18 (31) (nr. 51), p. 813–814.
66. ŽUKAS, Vladas. *Marijos ir Jurgio Šlapelių lietuvių knygynas Vilniuje*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 153, 154, 425, 426.

Priedas

BIOGRAFINĖS ŽINIOS APIE PLUNGĖS KNYGININKĄ POVILĄ DONIELĄ

Mano tėvas Povilas Doniela, apytikriai nuo 1932 m. knyginkas Plungėje, gimė 1903 m. sausio 7 d. Kretingos apskrities Mosėdžio valsčiaus Šatraminių kaime. Jo tėvas taip pat vadinosi Povilu, motina – Barbora Zubaitė (jos tėvo pavardė buvo Zubė). Pavardė Doniela, Donela, net Duonėla beveik iš karto nurodo kilmę iš Mosėdžio valsčiaus. Pagal žemaičių tartį kirtis krenta ant pirmo skiemens. Prieš keletą metų Mosėdžio kapinėse perlaidodamas tėvo pelenus pastebėjau, kad jo ramioje kaimynystėje jau atgulę ir Donelos, ir Donielos, ir Duonėlos.

Mano tėvo tėvai turėjo ūkį Šatraminių kaime, o tas kaimas, kaip pastebi aplinkotyrininkai, yra gana senas. Tėvo tėvas Povilas mirė šiltine per Pirmąjį pasaulinį karą. Jo našlė Barbora mirė apie 1934–1935 m. Tikslių žinių apie šį įvykį neturiu, tačiau vienas iš mano ankstyviausių prisiminimų yra kaip tik iš jos šermenų. Tada buvau kokių ketverių penkerių metų, o gal net ir jaunesnis. Tėvo vyresnioji sesuo Zuzana ištekėjo už malūnininko Baužio Šerkšnių kaime prie Bartuvos, kitoje Mosėdžio pusėje. Kadangi tuo metu mano tėvas jau gyveno Plungėje, jų tėviškės ūkis buvo išnuomotas tokiam Taučiui, o prieš Antrąjį pasaulinį karą jam ir parduotas. Zuzana Baužienė su vyru apie 1948 m. buvo ištremti į Sibirą, kur visgi išliko gyvi ir apie 1956–1957 m. grįžo Lietuvon. Patsai Baužys netrukus mirė, bet Zuzana, apgyvendinta pas gimines, berods, sulaukė 93 metų amžiaus.

Tėvas pradžios mokyklą lankė turbūt Mosėdyje (mat nežinau, ar prieš Pirmąjį pasaulinį karą Šatraminiai turėjo mokyklą), vėliau baigė 4 ar 6 gimnazijos klases, greičiausiai Skuode. Nors ir nebaigęs visos gimnazijos lietuviškai rašė be klaidų ir net su jumoru sekė lietuvių rašybos įvairius zigzagus. Su mano būsima mama Paulina Putriute jis susitiko apie 1925 m., kai ji buvo atkelta mokytojauti į Šatraminių pradžios mokyklą. Man atrodo, kad ji čia iš viso buvo pirmoji mokytoja. Naujoji Šatraminių mokytoja iš pradžios sunkiai susigaudė vietinėje tarmėje, o kai ji pati kalbėdavo klasėje, vaikai taip pat ne viską suprasdavo ir į ją spoksodavo išsižioję. Mama buvo kilusi iš Stelmokų kaimo Žagarės valsčiuje. Į Šatraminių mokyklą ji pateko baigusi 4 gimnazijos klases, vėliau – dvimečius mokytojų kursus. Čia mokytoja veikiausiai susipažino su mano tėvu ir 1927 m. birželio 28 d. už jo ištekėjo. Vedybos įvyko Mosėdyje (bet pagal vieną dokumentą – Skuode). Jų pirmasis vaikas Viktoras mirė kūdikis, aš gimiau 1930 m. vasario 12 d. Skuode, mano sesuo Danutė – 1937 m. balandžio 10 d. Kaune.

Nežinau kieno skatinamas ar patiriamas, tačiau apie 1931 m. tėvas nuvyko į Kauną, kur šv. Kazimiero draugijos knygyne mokėsi knygų prekybos, o kai toji draugija atidarė savo knygyno skyrių Plungėje, jis buvo čia

paskirtas vedėju. Tai įvyko apie 1932 m. Po kelerių metų tėvas krautuvę atpirkio ir pavadino „Ryto“ knygynu, nors vietos gyventojai šią įstaigą iš įpročio ir toliau vadino „Kazimiero“ knygynu. Vis dėlto, laikui bėgant prigijo ir „Ryto“ pavadinimas. Knygynas veikė Vytauto gatvės name. Tėvas buvo nusipirkęs ne tik šv. Kazimiero draugijos knygyną, bet ir dalį didoko dviejų aukštų pastato, priklausiusio žydui Kaplanui. Jis tebestovi ir šiandien, tačiau sovietmečiu knygyno patalpa buvo išplėsta ir ten įrengta pieno produktų parduotuvė. Po 1990 m. vykdytų privatizacijų joje įsikūrė kepykla „Skalsi duona“ ir džinsų parduotuvė, dabar – vėl kitos įstaigos.

Per pirmąjį sovietmetį „Ryto“ knygynas buvo nacionalizuotas. Iš pradžių tėvas jame dar dirbo, bet netrukus perėjo į buvusio Kučinskio–Pabedinsko fabriko kažkokias raštininko pareigas. Sovietams pasitraukus, jis grįžo į knygyną ir prekybą tęsė toliau. Dėl knygų ir rašymo reikmenų stygiaus teko prekiauti ir kuo kitu. Taip tęsėsi iki 1944 m. vasaros, kai Raudonoji armija pasiekė Šiaulius ir frontas kuriam laikui nusistovėjo. Tada šeima pasitraukė į Vokietiją, knygynas bei visas turtas buvo paliktas likimo valiai ir netrukus vėl oficialiai nacionalizuotas. Apie tai liudija pokariniai Plungės vykdomojo komiteto nutarimai.

Lietuvos nepriklausomybės laikotarpiu „Ryto“ knygyno asortimentas buvo įprastinis. Iš Kauno leidyklų užsakytos knygos atkeliaudavo geležinkeliu į Plungės stotį, kur jas ir pasiimdavome. Rašymo reikmenimis tėvas apsirūpindavo per vadinamuosius kauniškius vojažerius, lankančius knygynus ir renkančius užsakymus. Jie prekių paketus, berods, taip pat atsiųsdavo iš Kauno. Didoką prekybos dalį sudarė vadovėliai, nes Plungėje veikė ne tik miesto, valsčiaus, žydų mokyklos, bet ir valstybinė gimnazija (aš pats joje baigiau 4 klases). Knygynas visada turėdavo šokių tokių romanų ir kitokios literatūros pasirinkimą. Daug knygų buvo parūpinama pagal išankstinius užsakymus. Pamenu, kaip po Vilniaus atgavimo iš ten atvykęs lenkų karininkas norimos knygos „Ryte“ nerado ir paprašė ją „užkalbėti“ – vos pramokęs lietuvių kalbą nežinojo žodžio „užsakyti“. Knygynas visada turėjo ir devocionalijų – maldaknygių, šventųjų paveikslų ir panašių dalykų. Be to, jame veikė nedidelė komercinė bibliotekėlė, susidedanti gal iš keliasdešimties ar šimto populiarių romanų, telpančių keturiose penkiose lentynose. Knygų skolinimo mokestis greičiausiai nebuvo didelis, nes skaitytojų tikrai netrūko. Kaip per miglą pamenu, kad buvo ir mėnesinis abonementas, ir mokestis už atskiras knygas nenuolatiniams lankytojams.

Per pirmąjį sovietmetį buvo tikrinamas knygyno turtas ir pagal atsineštą sąrašą konfiskuojami valdžiai neįtinkantys leidiniai. Tikrinimą atlikęs milicininkas buvo vietinis, todėl ne itin stropus ir priekabus. Skaitydamas sąrašą jis pasitenkino žodiniu atsakymu, kad tos ar kitos draudžiamos knygos nesama. Bet naujajai valdžiai pasitarnavau aš! Kai milicininkas skaitė sąrašą, o tėvas atsakydavo „tokios neturiu“, sykį aš įsiterpiau ir pareiškiau, kad romanas

„Raudonosios komisarės meilė“ stovi lentynoje ir net parodžiau kurioje. Žinoma, tą knygą išnešė. Bet ji tuo metu bene ir buvo vienintelis praradimas.

Knygynė tėvas ilgą laiką dirbo vienas pats, nes mama buvo valsčiaus mokyklos vedėja ir mokytoja, o aš – mokinys. Tik apie 1938–1939 m. jis pasamdė jauną vyrą vardu Česlovas. Jo pavardės nepamenu. Atrodo, karo metais jis dirbo Telšių „Žemaičių žemės“ redakcijoje, nes šiame laikraštyje matydavau jo rašinius. Su antruoju Plungės knygynu, priklausiusiu Butkui, stipresnės trinties lyg ir nebuvo, nes jokių pykčių nepamenu. Galbūt šiokia tokia konkurencija kildavo dėl vadovėlių kainų. Mat mokiniai greitai išsi-aiškindavo ir kartais – teisingai arba neteisingai – sakydavo, kad tas ar anas vadovėlis „pas Butkų“ esąs dešimt centų pigesnis. Tėvui tikriausiai tekdavo nusileisti. Siekdami nuolaidų mokiniai greičiausiai tą patį apie mažesnes Donielos kainas sakydavo nuėję pas Butkų.

Knygynas tais laikais buvo šioks toks miesto kultūros centras. Į jį užsukdavo mokytojai (ir ne vien dėl vadovėlių), kiti inteligentai ir šviesuoliai. Tampus ryšys buvo su Plungėje stovėjusiu kariuomenės pulku. Karininkai sau įsigydavo knygų, o pulkas – rašymo reikmenų. Pulkas pirkinius imdavo „ant parašo“, mėnesio pabaigoje sąskaitas apmokėdamas iš karto. Nepriklausomybės laikais Povilas Doniela į spaudą nerašė, bet ją akylai sekė. Jis turėjo planą šį tą išleisti ir platinti savo knygyne. Jūsų minėtą eilių rinkinį „Linksmos dainelės jaunimui“ su „Ryto“ knygyno leidimo duomenimis (1938) greičiausiai sudarė mano tėvas. Matyt, tokių „dainorėlių“ buvo trūkumas. Povilas Doniela, rodos, dar išleido kažkokią maldaknygę. Gal ji siejosi su Jūsų minimais Plungės kapucinais, gal tiesiog su noru maldaknyges kaip nors pagerinti. Deja, detalių nepamenu. Man atrodo, kad, jei tėvas į maldaknygių leidimą ir buvo įsivėlęs, tai jose „Ryto“ knygyno pavadinimas nefigūravo. Povilas Doniela taip pat bandė užmegzti ryšius su Vokietijos prekybininkais ir apie 1938–1939 metus jiems siuntinėjo laiškus bei atvirukus su užkaisimais. Šį faktą puikiai atsimenu todėl, kad ant atvirukų jis kurį laiką klijuodavo 30 centų vertės pašto ženklą, o reikėjo 35 centų. Vienas vokiečių atsakydamas tėvui skundėsi, kad jam už atviruką tekę primokėti. „Ryto“ knygynas vokiškų leidinių tikrai turėjo karo metu. Tai buvo spalvoti žurnalai, kaip „Signal“, greičiausiai gaunami iš Kauno. Dėl mažų tiražų tokių žurnalų labai trūko.

Nepriklausomybės laikais Povilas Doniela politika nesidomėjo ir nepriklausė jokiai politinei organizacijai. Kaip vienturtis ūkininko sūnus jis buvo atleistas ir nuo karinės prievolės. Priešingai nei mano mama, tėvas religijos požiūriu buvo indiferentiškas, o į amžiaus pabaigą netgi kritiškas. Šiaip jau dėl visokių kitokių pažiūrų ir ideologijų laikėsi tolerantiškai.

Pirmosios sovietų okupacijos metu mūsų šeima buvo įtraukta į antrosios bangos tremiamųjų sąrašą, tačiau Sibiro pavyko išvengti dėl prasidėjusio karo. Artėjant antrajai okupacijai laukti nebuvo ko. Iš Žemaitijos (Šerkšnių kaimo Mosėdžio valsčiuje) Donielų šeima su arklių traukiamu vežimu išvyko 1944 m. spalio 7 arba 8 d. ir per Klaipėdą bei Kuršių neriją nukeliavo

iki Schneidemühlės prie Dancigo (lenkų Gdansko). Ten buvo rekvizuoti arkliai. Tada traukiniu važiavome iki Berlyno, kuriame tėvai ir aš (jau turėjau 14 metų) gavome darbo. Deja, po miesto didelio bombardavimo netekome viso atsigabento turto bei pastogės, todėl atsidūrėme prie Šveicarijos sienos. Po karo gyvenome perkeltųjų asmenų (DP) stovykloje anglų zonoje. Papasakoti apie šį laikotarpį prireiktų daug laiko, todėl jį aplenksiu. Į Australiją atvykome 1948 m. pabaigoje ir ėmėmės įvairių darbų. Abu tėvai įsitraukė į lietuvišką veiklą. Mama kaip buvusi mokytoja savanoriškai mokė vaikus savaitgalio mokykloje ir nuolat materialiai rėmė Lietuvoje likusius giminaičius. Tėvas keletą metų priklausė Sidnėjaus lietuvių bendruomenės valdybai, daug prisidėjo stantant Lietuvių namus, iš kurių vėliau išaugo šaunus Lietuvių klubas.

Tėvas mirė nuo insulto vienoje iš Sidnėjaus ligoninių 1987 m. gruodžio 9 d. Kaip Australijoje įprasta, jo kūnas buvo sudegintas, o pelenai kurį laiką saugoti Sidnėjaus lietuvių kapinių nišoje. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, pagal paskutinį tėvo norą palaikę pelenai buvo pervežti į Mosėdžio kapines ir palaidoti jo tėvų kape. Mama mirė 1996 m. lapkričio 6 d., jos pelenai ilsisi Sidnėjaus lietuvių kapinių nišoje. Iki savo 90-ojo gimtadienio mama pritrūko vos kelių savaitių, nes buvo gimusi 1906 m. gruodžio 4 d.

Kadangi kalba eina apie knygynus ir knyginkus, norėčiau keletą žodžių pridurti ir apie kitą Žemaitijos knygyną. Priminsiu „Aušros“ knygyną Skuode. Jį apie 1937–1938 m. įsteigė Petras Putrius, o jam talkininkavo Povilas Doniela. Petras Putrius buvo mano mamos jaunesnysis brolis, taip pat kilęs iš Žagarės. Kadangi jis tuo metu ieškojo progos kaip nors pradėti verslą, tai mano tėvas giminaitį paskatino steigti knygyną ir pradžiai davė ne tik patarimų, bet ir prekių. O „Aušros“ pavadinimą, besiklausydamas jų kalbų, sugalvojau ir pasiūliau aš. Petras Putrius su žmona Jadvyga ir dviem mažomis dukrelėmis 1944 m. taip pat pasitraukė į Vakarus, vėliau persikėlė į JAV ir įsikūrė Detroite. Jis mirė prieš keletą metų, bet žmona dar gyva ir gyvena pas ištėkėjusią dukrą.

2000 m. lapkričio 7 d.

Vytautas Doniela

P.O. Box 189
Bankstown, NSW, 2200
Australia

Pastaba: atsiminimų autorius Vytautas Doniela (gim. 1930 02 12 Skuode) baigė lietuvių gimnaziją Dedelstorfe (Vokietija), studijavo filosofiją Sidnėjaus (Australija), Freiburgo ir Oksfordo universitetuose, įgijo filosofijos daktaro laipsnį, nuo 1959 m. Newcastleio universiteto (Australija) filosofijos lektorius, nuo 1977 m. profesorius, nuo 1987 m. pensijoje. Aktyviai dalyvavo Australijos filosofų draugijos ir lietuvių bendruomenės veikloje, bendradarbiavo išsivių spaudoje – *Lietuvių enciklopedijoje*, „Metmenyse“, „Mūsų pastogėje“, „Australijos Lietuvoje“ ir kituose leidiniuose. Anglų kalba filosofijos klausimais paskelbė darbų ir dalyvavo daugelyje tarptautinių konferencijų.

3 skyrius

KNYGOS
ISTORIJA *ir*
ISTORIO-
GRAFIJA

VILIAUS GAIGALAIČIO KNYGOTYRINĖS NUOSTATOS IR VEIKLA

Šiuolaikiniams lietuvių tautinio sąjūdžio ir kultūros tyrėjams Viliaus Gaigalaičio (1870–1945) vardas nėra nežinomas, tačiau prie jo ilgiau nesustojama. Išsamūs tyrimai kol kas atidedami ateičiai. Atsargumą veikiausiai žadina prieštarai vertinama originali asmenybė, šakota veikla ir sudėtingos jos raiškos aplinkybės, nulėmtos dviejų, labai skirtingų pasaulio dalių sandūros. Jas lėmė vienu didžiausių XIX–XX amžiaus imperinių galių – Vokietijos ir Rusijos – interesų prieštata, taip pat tarpukariu Lietuvos Respublikos ir Vokietijos konfrontacijos sukurta politinė įtampa. Jos pėdsakus jaučiame net dabar. Papildomas kliuvinys yra V. Gaigalaičio konfesinė priklausomybė Evangelikų liuteronų bažnyčiai ir vadovaujantis vaidmuo joje. Norint teisingai suvokti šios aplinkybės darytą poveikį asmenybei ir jos viešajai laikysenai, būtina gerai pažinti pačios Bažnyčios praeitį, vidaus organizacijos savitumą ir reikalavimų kiekvienam bendruomenės nariui kaitą. Tyrimų neįskatina ir valstybės intereso spartinti Mažosios Lietuvos problemų tyrimus stoka. Jų kėlimas laikomas neparankiu aukščiausiosios valdžios formuojamai dabarties ir ateities tarptautinei politikai.

Pirmosios publikacijos, išsamiai aptariančios V. Gaigalaičio biografiją, pasirodė dar 1907 m. Jų poreikis kilo dėl sėkmingo dalyvavimo Prūsijos landtago rinkimuose. Spaudos atidą taip pat skatino iškili asmenybės suaktyvėjimas, paskyrimai į svarbias pareigas, mirtis, pastangos retrospektyviai suvokti šios asmenybės istorinę reikšmę, pirmieji sovietmečio mokslininkų bandymai užglaistyti V. Gaigalaičio pavardę okupaciniam režimui nepriimtinių praeities veikėjų sąrašė. Šio asmens istoriografijos arba bent kiek istoriografinių duomenų turinčios literatūros bei tyrimams aktualių šaltinių apžvalga pateikta straipsnyje, įdėtame 1998 metais

išleistoje V. Gaigalaičio knygoje *Atsiminimai* [47]. Jame teigėme, kad autoriai daugiausia dėmesio skyrė biografijos faktams, o ne jų analizei, nevengė šališkumo ir nesiekė apibendrinimų. Dabarties laikų reikalavimus tenkinančio tyrimo apie V. Gaigalaitį nesulaukėme ir iki šios valandos. Reikšmingu laimėjimu galima laikyti tik iš Vokietijos gauto *Atsiminimų* rankraščio publikaciją. Istorio- grafui ji tampa svarbiu duomenų, tyrimo aspektų ir metodų at- rankos šaltiniu. Aktualiausios, neatidėliotinai tirtinos galėtų būti kelios temos: V. Gaigalaitis – politikas, mokslininkas, evangelikų liuteronų kunigas ir Bažnyčios vadovas, Mažosios Lietuvos lietu- vių kultūros ir visuomenės veikėjas. Visoms joms reikalingas ne tik sistemingas šaltinių išteklių formavimas, klasifikavimas ir ana- lizė, bet ir aukšta konkrečios srities tyrėjo kompetencija. Mono- grafinis veikalas, matyt, bus įmanomas tik nuodugniai įsigilinus į kiekvieną iš minėtų temų. Iš dalies integruojančiu darbu galėtų tapti su Mažosios Lietuvos lietuvių spaudos paveldo aktualinimu, XX amžiaus pirmosios pusės knygos kultūros ugdymu, biblio- tekininkyste ir leidyba susijusios V. Gaigalaičio veiklos tyrimas. Jis teikia kai kurių galimybių naujoms asmenybės portreto ato- dangoms, viešųjų siekių, veiklos motyvacijos ir pasiekimų lygio pažinimui.

ASMENYBĖ, INTERESAI, PROFESINĖS, POLITINĖS IR VISUOMENINĖS VEIKLOS RAIŠKA

V. Gaigalaičio gyvenimo tėkmė ir istorinė epocha įprasmino tris jo vardus ir tris pavardes. Ilgaamžė šeimos tradicija, siekusi ir jaunys- tės metus, buvo paženklinta Gaigalo pavarde. Geležinio kanclerio Otto von Bismarcko valdymo laikais prūsiskųjų valdininkų valia ir be savininkų sutikimo įstaigose ji pradedama rašyti *Gaigalat*. Šią pavardę jaunuolis vietos papročiu lietuviškoje spaudoje lietuvinio: *Gaigalatis*. Kylant Lietuvos Respublikai ir vis labiau išitraukiant į jos kuriamąjį darbą, pavardė rašoma jau sunorminta forma – *Gai- galaitis*. Kai krikštijo ir augino, tėvai vaiką vadino *Viliumi*, civili- nės metrikacijos valdininkas į bylas įrašė *Wilhelm*. Vėliau dvejopo vardo turėtojas kartais pats vadindavosi *Vilemu*. Ši forma ne kartą užfiksuota Rytų Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčios parapijų ir kunigų informaciniuose leidiniuose. Tokios įvairovės priežastys

Vilius Gaigalaitis (centre) tarp Lietuvos evangelikų liuteronų konsistorijos narių. Autoriaus rinkinys

lengvai suvokiamos. Ją lėmė Mažosios Lietuvos lietuvių etninių tradicijų puoselėtojų pralaimėta kova su imperijos mastu vykdyta tautinių mažumų tapatumo slopinimo politika ir priemonėmis, sparčiai modernėjančios civilizacijos poveikis ir nacionalinių valsčių kūrimo poreikiai. Asmenvardžio kaita yra viso šio sudėtingo proceso atspindys.

Šeimos šaknys rėmėsi į Pagėgių kraštą. Tėvas Mikelis Gaigalas buvo vedęs du sykius. Su Nikelaityte iš Bitėnų augino Kristupą, Nikelį, Joną ir Enzį, jai mirus, vedė Edę Austynaitę iš Vilkyškių ir sulaukė Jurgio, Miko Ašmio, Edės, Marės ir Viliaus. Iš jų Marė mirė vaikystėje, kiti užaugo. Visi, išskyrus vieną, gyveno iš žemdirbio, smulkaus verslininko arba amatininko darbo, vienas nuo kito nenutolo, iki amžiaus pabaigos artimai bendravo. Tuo metu, kai gimė Vilius, šeima jau buvo visam laikui įsikūrusi Naujienos kaime netoli Vilkyškių ir valdė stambų, bet nenašų ūkį, kurį patys savininkai kartais perdėtai sureikšmindami pavadindavo dvaru. Vaikų auklėjimas buvo antrosios žmonos, dvasingos ir jautrios moters, valioje ir rankose. Namus supo smelkianti, tik Mažosios Lietuvos kaimui būdinga pietizmo atmosfera, kurią formavo protestantų Bažnyčia ir namų pamaldos, vadinamos tik šiam kraštui žinomų surinkimų vardu. Gaigaluose vaikai lopšinių ir liaudies dainų negirdėjo, gulė ir kėlė su giesmele ir malda, Jėzaus Kris-

taus vardu ir mamos bučiniu. Kitas svarbus poveikio šaltinis buvo spausdintas žodis. Jį šeima labai vertino ir gerbė. Tėvas atsidėjęs tyrė Bibliją ir senų laikraščių komplektus, remdamasis jų išminčiomis niekada nestokojo argumentų aiškindamas poelgius ir ginčydamasis, todėl prie skaitymo lenkė ir vaikus. Pirmieji Viliaus žingsniai sudėtinguose Naujojo Testamento tekstuose jo netenkinė, todėl pažangą skatindavo net rykšte, mama kur kas daugiau laimėjo švelnumu ir nuovokumu: mažylis šalia jos ratelio stovėjo su pradžiamokslu rankoje ir dėliodamas raidę po raidės lipdė žodžius, iš žodžių – eilutes [27, 18]. Vaikų knygų, matyt, iš viso neturėta. Šio straipsnio autoriaus rinkinyje yra dvi knygos iš Gaigalų namų: Johanno Ferdinando Kelkio parengto giesmyno *Giesmės apie Ewangelijs Praplatinima tarp žydų ir Pagonu* 1866 ir 1879 metų leidimo egzemplioriai. Pirmojo viršelyje iš vidaus juodu rašalu įrašyti keturių savininkų vardai: *N. Gaigals* 1870; *M. Gaigals* 1874; *Ensies G...* [toliau neperskaitoma. – *D. K.*] ir *Szitos Pasuntinistes gesmes prieklauso Willui Gaigalat Heidebruch* 3.2.[18]84. (Heidebruch – vokiškas Naujienos pavadinimas. – *D. K.*) Įrašai prikišamai sako, kad knyga buvo itin mėgstama ir rūpestingai ėjo per augančių Gaigalų vaikų rankas. Įprotį vertinti ir ženklinti nuosavybę patvirtina ir įrašas antrajame egzemplioriuje: *Dr. Gaigalat*. Skaitymo troškimas ir vaikystės patirtis buvo svarbi paskata brandos amžiuje pačiam rašyti elementorius ir skaitinių knygeles.

Sulaukęs septynerių, Žukų mokyklą Vilius pradėjo lankyti jau gerai prasilavinęs. Buvo mokslus. Lengvai sekėsi, jau nekalbant apie tikybos pamokas, istoriją ir geografiją, prastėliau – aritmetiką. Mokykloje lietuvių vaikų buvo daugiau negu vokiečių, tačiau mokė tik vokiškai. To reikalavo Prūsijos švietimo įstatymai. Diskriminacinė valdžios politika atliepdavo ir vaikų santykiams. Vengdami patyčių, kai kurie slėpdavo lietuvišką kiltį, gėdydavosi gimtosios kalbos. Jaunojo Gaigalo tautinį apsisprendimą stiprokai palaikė platėjančios akiratis, įvairėjanti ir gausėjanti namų lektūra. Ji vaizdžiai apibūdinta *Atsiminimuose*. Regis, labiausiai motinos rūpesčių žiemos rytais ir vakarais knygos į rankas imamos kasdien: balsiai paskaitoma iš populiarios Johanno Arndto maldaknygės *Rojaus darželis*, pagiedama, šventadieniais šeima susėda prie didžiojo stalo ir klauso vyresnio sūnaus skaitomų į lietuvių kalbą verstų vokiečių teologų J. Arndto, Augusto Hermanno Francke's, Heinricho Millerio

pamokslų, anglo Johno Bunyano asketinių didaktinių išvedžiojimų. Ketvirtadienio vakarais, mergoms verpiant apie viduryje aslos šviečiančią žvakę, o bernams vejant pančius, stuboje aidėjo pažintinio turinio straipsnių iš „Keleiwio iš Karaliaucžiaus“, tilžiškio „Naujojo Keleiwio“, klaipėdiškės „Lietuviškos Ceitungos“ ir kitų laikraščių skaitovų balsai. Taip ši, tuo metu vienintelė valstietiško kaimo gyventojui prieinama lektūra brandino jauną intelektą, su laukus trylikos leidusi suvokti, o gal ir garsiai pasakyti apie ateities perspektyvą: mokytis, su knygomis darbuotis ir rašinėti [27, 24].

Pasirinkimą ženklinančių orientyrų buvo nuosekliai laikomasi. Bendrąjį išsilavinimą V. Gaigalaičiui suteikė Klaipėdos ir Tilžės gimnazijos, aukštąjį – Karaliaučiaus universiteto Teologijos fakultetas, dirbti su knygomis įpratino mokslas, leidyba, bibliofilija, rašyti – bendradarbiavimas Vokietijos, abiejų Lietuvos dalių ir JAV lietuvių spaudoje. Aplinka ir imli prigimtis gaivino humanizmo ir tolerancijos šaknis, asmenybę brandino pastabumas, gilus ir kritiškas mąstymas, iškilių autoritetų poveikis. Galių, matyt, teikė ir tvirtas charakteris. V. Gaigalaitis buvo išvaizdus, elegantiškas, tiems laikams labai išsilavinęs, iškalbus, atviras bendravimui ir naujovėms.

Komplikuočiau padėtis klostėsi politiniame ir visuomeniniame judėjime, kuriame pynėsi, o dažniausiai ir smarkiai kirtosi tautiniai, socialiniai ir kultūriniai interesai. Tai lėmė V. Gaigalaičio apsisprendimas dėl aktyvaus dalyvavimo politikoje ir prisiimta atsakomybė lemtingais lietuvių tautai momentais. Jis buvo ilgametis Prūsijos karalystės landtago deputatas, 1918 metais išrenkamas Prūsų lietuvių tautos tarybos, pasisakiusios už Mažosios Lietuvos atskyrimą nuo Vokietijos, pirmininku, 1920-aisiais kooptuojamas į Lietuvos Respublikos valstybės tarybą, 1923 m. tampa pirmosios Klaipėdos krašto direktorijos, vadinamos Sukilėlių direktorija, nariu. Svarbios pareigos ir įtaka žadino opoziciją. Iš vienos pusės, ją sudarė konservatyvios vokiškos arba provokiškos, iš kitos – lietuvių nacionalistinės politinės jėgos. V. Gaigalaitis, kaip Vokietijos interesų „išdavikas“, buvo izoliuotas nuo Klaipėdos krašto Evangelikų liuteronų bažnyčios. Jo šalinosi pasipriešinimą „Kauno vyriausybei“ skelbusi Bažnyčios vadovybė – konsistorija. Generalinis vyskupas Franzas Gregoras, uostamiestyje sutikęs V. Gaigalaitį, demonstratyviai pereidavo į kitą gatvės pusę.

Įtampos atgarsiai neišsisklaidę iki šiol. Vokietijoje 1990 metais išleistoje knygoje V. Gaigalaitis nepagrįstai vadinamas šoviniu [53]. Vienpusiškų vertinimų ir kaltinimų dėl vokiškojo intereso išdavystės pasitaiko ir dabarties dienų autorių publikacijose. Ką tik Vokietijoje paskelbtos studijos „Dr. Wilhelm'o Gaigalat'o metamorfozės ir keliai: psichogramos bandymas“ autorius, Šilutės Herderio gimnazijos auklėtinis prof. Helmutas Jenkis užsimoko biografinių šaltinių analizės būdu sukurti V. Gaigalaičio psichologinį paveikslą [45]. Jo tikslas – lyginant šio asmens politinių pozicijų iki ir po 1918 m. kaitą įrodyti, kad jis Prūsijos atžvilgiu buvo politinis renegatas, konvertitas ir veidmainys. Ir tai daroma sąmoningai apeinant esminę istorijos realiją: 1918-ieji metai vokiečių nacijos rankomis ir šautuvais nušlavė ir senąją Prūsiją, ir jos statusus. Remiantis tokiu spekuliaciniu metodu nesunku įrodyti, kad visos šios charakteristikos tinka ir Didžiosios Lietuvos lietuviams, tais pačiais 1918 m. „išdavusiems“ carą Nikolajų II, „karalių“ Mindaugą II ir visa kita, ką šaliai primetė carinio ir kaizerinio kareivio kaustytas batas. V. Gaigalaičio atžvilgiu ne be nuodėmių ir kita, saviškių, pusė. Lietuviškoji opozicija jam gimė dar rinkimų į landtagą laikais. Diplomacija grįstą deputato veiklą piktai kritikavo dažniausiai niekuo nerizikuojantys lietuvių politinio sąjūdžio radikalai, o jų tradiciją nepriklausomybės laikais tęsė „srovinkais“ pasivadavusių Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčios jaunųjų nacionalistų sparnas. Jam labiausiai kliūdavo aiški V. Gaigalaičio pozicija dėl Klaipėdos krašto statuso. Nuovokus visuomenės, kultūros ir Bažnyčios veikėjas nuosekliai pasisakė už jo kultūrinę ir dvasinę autonomiją Lietuvos valstybės sudėtyje. Taip pat būta žmogiškųjų santykių problemų, asmeninių antipatijų, konfliktų dėl lyderystės ir visuomeninio pripažinimo. Žvelgiant iš laiko nuotolio, atrodo nemotyvuotas ir sunkokai paaiškinamas kai kurių įtakingų lietuvių visuomenės veikėjų (Martyno Jankaus, Jono Vanagaičio) pabrėžtinai rodomas neigiamas nusistatymas ir nuolatinis priešgyniavimas viskam, ką V. Gaigalaitis darytų ir ką saktų. Tokie asmenys kartais patys tapdavo intrigų dalyviais dėl nuovokos stygiaus ir nesugebėjimo atpažinti politinių manipuliacijų tikrųjų užmačių.

Nepaisant nesklandumų, įtampų ir konfliktų, V. Gaigalaitis sulaukė oficialiojo pripažinimo ir įvertinimo. Jį liudija Lietuvos

ir užsienio šalių valstybiniai apdovanojimai, Lietuvos universiteto profesoriaus ir Latvijos universiteto garbės daktaro vardai, Evangelikų teologijos fakulteto dekanas ir katedros vedėjas, Lietuvos evangelikų liuteronų sinodo senjoro ir konsistorijos prezidento pareigos. V. Gaigalaitis kviečiamas į tarptautines konferencijas, dalyvauja universiteto dėstytojų užsienio vizituose. Profesorius buvo tarp tų iškilų Lietuvos Respublikos asmenų, kurių biografijas tarpukariu skelbė Europos „kas yra kas“ pobūdžio enciklopediniai žinyrai. Jam teko ir tokie patys žymiųjų lietuvių likimo išbandymai. Hitlerinei Vokietijai okupavus Klaipėdos kraštą, gestapo buvo kratomas, tardomas, konfiskuotas turtas, pasinaudojęs galimybe 1940 m. optavo Lietuvos pilietybę ir persikėlė į Kretinę, bet 1941 m. jau bėgo nuo raudonosios okupacijos ir pakliuvo į Vokietijos filtracijos stovyklą, o paskutinius amžiaus metus praleido Trečiojo reicho gilumoje *po saugia valstybinės policijos priežiūra* – gestapo kontroliuojamomis namų arešto sąlygomis. Visad norėjo būti palaidotas Tėvynėje, todėl jo ir žmonos palaikai 1994 m. perkelti į Elniškių kapines šalia Priekulės [18].

Kokie būtų patys ryškiausi bruožai istoriniame V. Gaigalaičio veikėjo portrete? Nelygu autorių požiūris – nuomonės ir skirtųsi, ir sutaptų. Tačiau vargu kas ryžtųsi paneigti, kad V. Gaigalaitis visada buvo taktiškas, moralus, gerai pažino protestantizmo demokratijos doktriną ir ją išvalgiai rėmėsi. Jis šalinosi pietizmo, ypač susijusio su surinkimų sparnu, kraštutinumų. Tai padėjo išvengti sankirtų su kitų, glaudžiai supusių tikybų (pirmiausia katalikų ir sektantų) šalininkais ir tautų (vokiečių, žydų, lenkų) atstovais. Jo kūrybinėje ir visuomeninėje veikloje pasaulietiškumas kartais netgi vyraudavo. Daug lėmė nepriklausoma laikysena. Ji padėjo išsaugoti tautinį tapatumą ir idėjinius įsitikinimus.

TYRĖJAS. MOKSLO MOKYKLA, METODIKA IR KALBA

V. Gaigalaitis turėjo gerus mokslo mokyklos pagrindus ir tiems laikams gana palankias tiriamojo darbo sąlygas. Jaunuolis Karaliaučiaus universitete studijavo evangelikų liuteronų teologiją. Dar būdamas studentas, įstojo į istorijos draugiją „Prussia“, kurioje telkėsi žymiausi Karaliaučiaus ir kitų universitetų mokslininkai, Rytų Prūsijos kraštotyrininkai, vėliau dar priklausė tilžiškei Lietuvių

literatūros draugijai ir vilniškei Lietuvių mokslo draugijai. Visos jos leido tęstinius mokslo darbus, kaupė kultūros istorijos paveldą, kūrė bibliotekas ir muziejus, nariai rengė ir skaitė pranešimus. Nors Karaliaučiaus universiteto Teologijos fakultetas mokslo autoritetais nepasižymėjo, tačiau V. Gaigalaitis apdairiai išnaudojo galimybes išklaudyti išsamius filosofijos ir filologijos kursus kituose fakultetuose ir Berlyno universitete. Jo tikruoju mokslo vadovu neabejotinai laikytinas istorikas ir filologas profesorius habilituotasis daktaras Adalbertas Bezzenbergeris, nuo 1880 m. iki mirties dėstęs Karaliaučiaus universitete, keliskart rinktas rektoriumi ir ketvirtį amžiaus vadovavęs draugijai „Prussia“. Po M. L. Rhesos jis buvo žymiausias visos Vokietijos lituanistas. Profesorius beveik kas vasarą Mažonoje Lietuvoje vykdė archeologinius kasinėjimus, tyrė etnologinę medžiagą, skelbė lietuvių kalbotyros, tautosakos ir raštijos istorijos darbus. Jis buvo vienas iš pirmųjų vokiečių mokslininkų, teigusių, kad Mažosios Lietuvos lietuviai yra autochtonai, šioje teritorijoje gyvenantys jau 5000 metų. A. Bezzenbergeris skatino V. Gaigalaitį mokslo darbui, siūlė temas ir formulavo užduotis. Atsiliepdamas į profesoriaus raginimą, jis parengė kalbotyrinę disertaciją „Die Wolfenbütteler litauische Postillenhandschrift aus dem Jahre 1573“ (1573 metų lietuviškos Wolfenbüttelio postilės rankraštis) apie sensacingai Vokietijos gilumoje surastą anoniminių rankraštinių pamokslų knygą ir, išlaikęs reikiamus egzaminus, po sėkmingo gynimo 1900 m. Karaliaučiaus universitete įgijo filosofijos daktaro laipsnį. Netrukus tyrimas tuo pačiu pavadinimu buvo paskelbtas Lietuvių literatūros draugijos tęstiniuose mokslo darbuose „Mitteilungen der litauischen litterarischen Gesellschaft“ ir trijų dalių atspaudais (1900–1903). Publikacija autoriui pelnė perspektyvaus mokslininko pripažinimą. Nors pats tyrimas nebuvo labai išsamus ir nepasižymėjo kalbotyros metodikos naujovėmis, tačiau iki šiol jis yra vertinamas už monumentalios raštijos paminklo iškėlimą į mokslo apyvartą, rankraštinės knygos istorijos ir kalbos faktų publikavimą, taiklius teiginius apie tarmių mišinio atspindį tekste ir kolektyvinį jo rengimą [46; 62].

Daktaro laipsnis ir disertacijos publikacija sudarė prielaidas akademiniam darbui Karaliaučiaus universitete. V. Gaigalaitis buvo laikomas tinkamu kandidatu dėstyti lietuvių kalbą Teolo-

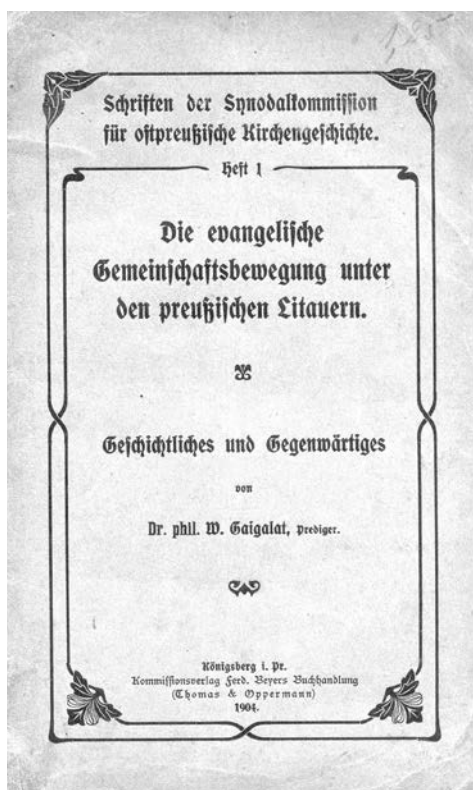
gijos fakulteto Lietuvių kalbos seminare. Tačiau kvietimo Albertinos absolventas nesulaukė. Priežastys liko aiškiai neįvardytos. Mūsų galva, kliūtimi galėjo tapti V. Gaigalaičio angažavimasis lietuvių tautiniame sąjūdyje arba negabaus, lietuvių tautos likimui abejingo, tačiau tarp Karaliaučiaus teologų įtakingo konsistorijos slaptojo tarėjo dr. Matthiaso Lacknerio nenoras užleisti lietuvių kalbos dėstytojo pareigas.

V. Gaigalaitis nuo mokslo nenutolo ir kunigaudamas. Jau pirmaisiais dvasinės tarnystės metais jis ėmė uoliai kaupti medžiagą ir rengti kalbotyros veikalą „Lexikalisches aus Dowkonts Schriften“ (Daukanto raštų leksika), kurio vis dėlto nebaigė, rašė pranešimus draugijų posėdžiams, skaitė kviestines lietuvių etnologijos paskaitas Berlyno ir Getingeno universitetuose. Rusijos mokslininkai V. Gaigalaitį kartu su kitais lituanistais pakvietė į Sankt Peterburge 1904 m. organizuojamą tarptautinį slavistų suvažiavimą, kuriame turėjo veikti jungtinė lietuviams ir latviams aktualių mokslo problemų sekcija [40], tačiau suvažiavimas neįvyko dėl prasidėjusio karo su Japonija. Tyrimų ir mokslinio bendradarbiavimo plėtrai sukludė ir Pirmasis pasaulinis karas, kai teko atsidėti ne tik naujų niuansų įgavusiam sielovados darbui, bet ir dažniau posėdžiauti landtage, rūpintis nukentėjusiais nuo fronto veiksmy ir belaisviais lietuviais, galiausiai visiškai pasinerti į tarptautinių pokyčių sužadintą politinį nepriklausomos valstybės kūrimo procesą ir 1919 m. atsisakyti kunigystės. Paskutinę gerą galimybę mokslo darbui teikė akademinės pareigos Lietuvos universiteto Evangelikų teologijos fakultete. Šiuo laikotarpiu (1925–1936) profesorius pasireiškė kaip aktyvus dėstytojas ir publicistas bažnytinio gyvenimo klausimais, tačiau didesnės apimties ir platesnės problematikos tyrimų nepaliko. Susikaupimui stigo ramaus laiko, galbūt galių išteklių ir įkvėpimo.

Patikslintais bibliografų duomenimis, per savo gyvenimą V. Gaigalaitis lietuvių ir vokiečių kalbomis paskelbė 23 knygas ir knygeles: mokslinio, mokslo pažintinio, šviečiamojo pobūdžio, elementorių ir chrestomatijų, kelionės reportažų ir blaivybės proklamacijų. Kai kurios jų iš vokiečių kalbos buvo išverstos į lietuvių ir prancūzų kalbas. Šios publikacijos nevienodos svarbos. Dėl jų išsiskyrė nuomonės ir amžininkų, kurie rašė V. Gaigalaičio biografas enciklopediniams leidiniams, ir tų autorių, kurie jau iš laiko

nuotolio bandė įkainoti jo kūrybos palikimą. Mūsų galva, nesileidžiant į diskusijas su pirmtakais, reikšmingiausiomis laikytinos šešios aptariamo autoriaus knygos: 1) *Die Wolfenbütteler litauische Postillenhandschrift aus dem Jahre 1573* (3 d.; Heidelberg, 1900–1903); 2) *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern. Geschichtliches und Gegenwärtiges* (Königsberg, 1904), šios knygos vertimas į lietuvių kalbą: *Evangeliški Surinkimai Lietuvoje. Ištyrinėjimai apie jų Pradžią, Augimą bey dabartinį Buvį* (Priekulė, 1904); 3) *Lietuvos Nufidawimai ir musų Rašliawa* (Tilžė, 1912); 4) *Litauen das besetzte Gebiet* (Lietuva, okupuota sritis; Frankfurt, 1917), šios knygos vertimas į prancūzų kalbą: *La Lituanie: le territoire occupé* (Genève, 1918); 5) *Die evangelisch-lutherische Kirche in Litauen, ihre Nöte und Kämpfe im Zeitraum von 1925–1929* (Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčia, jos sunkumai ir kovos 1925–1929 metais; Memel, 1929) ir 6) *Lietuvos evangelikų bažnytinio gyvenimo problemos* (Klaipėda, 1935). Jas galima besvarstymų arba su tam tikromis išlygomis laikyti mokslinėmis arba tiriamosiomis: pasižymi kultūros istoriografijos, Lietuvos politinio arba bažnytinio gyvenimo problemų analizės savybėmis, turi išliekamąją pažintinę ir informacinę vertę. Visų minėtųjų knygų atsiradimą lėmė mokslo laipsnio įgijimo, tiriamojo darbo interesai arba gyvenimo įtampos padiktuota užduotis rasti argumentuotą politinių ir bažnytinių problemų sprendimą. Kai kurios iš jų buvo išprovokuotos užsienio ideologinio kiršinimo ir kišimosi jėgų. Atsakomybės suvokimas V. Gaigalaitį paskatino išsamiau poleminiu veikalu atsiliiepti į K. Ballerstedto knygą *Die evangelisch-lutherische Kirche in Litauen im Kampf um ihre Freiheit* (Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčia kovoje dėl savo laisvės; Leipzig, 1928). Tarp-tautinei visuomenei skirtoje tendencingoje publikacijoje jo vardas minimas daug kartų.

Pažintis su šių knygų turiniu ir naudotais šaltiniais, pagalbinais informaciniais tektais, argumentavimo metodika ir dėstymo kalba leidžia teigti, kad V. Gaigalaitis buvo įgijęs gana brandžius tiriamojo darbo metodikos pagrindus ir laikėsi mokslo veiklos kultūros normų, leidžiančių rezultatyviai atlikti problemos analizę ir formuluoti atitinkamas išvadas. Jo knygos logiškai struktūruotos, turi įvadą, dėstymą, išvadą, nuorodų sistemą. Autorius buvo gana kritiškas, tačiau objektyvus ir taktiškas vertintojas. Sprendžiant iš vėlesnių,

V. Gaigalaičio veikalas
Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern
 (Königsberg: Ferd. Beyers Buchhandlung, 1904).
 Autoriaus rinkinys

jau Lietuvos pirmosios nepriklausomybės laikais sukurtų veikalų, profesorius gerai pažino naujausią įvairių šalių, daugiausia periodinės spaudos medžiagą apie tautiškai mišrių valstybių Bažnyčios problemas ir bandymus jas panaudoti politikos tikslais. Jis išžvalgiai analizavo skelbiamas nuomones, kūrybingai ir taikliai polemizavo su oponentais ir jų ideologiniais rėmėjais nacistinėje Vokietijoje, įrodymais grindė galimą įvairiatautėje Lietuvos Respublikoje Evangelikų liuteronų ir Reformatų bažnyčių politiką lygiateisiškumo ir partnerystės pagrindu. Darbuose, nukreiptuose į praeities problemas, naudotasi istoriografijos ir istorijos pagalbinių disciplinų, ypač tekstologijos, metodais. Jais remiamasi analizuojant Wolfenbüttelio lietuviškųjų pamokslų knygos kalbos savitumus, plačiomis laišku, pamokslų ir dokumentų ištraukomis pagrindžiama surinkimų ir Bažnyčios vadovų sprendimų motyvacija, įvairių įvykių sanklodos ir eigos priežastys. V. Gaigalaitis buvo pirmasis lietuvių mokslininkas,

dar 1904 m. parėmęs A. Bezzenbergerio mintį apie Mažosios Lietuvos lietuvių autochtonus. Autorius taip pat teigė, kad surinkimų sąjūdis stabdė lietuvių asimiliacijos, kartu ir šios tautos dalies pažangą. Jis ypač lėtino pasaulėjimo ir modernėjimo procesus. Vėliau autorius ne kartą pabrėžė religinių bendruomenių susidūrimų tautiniu pagrindu žalą. Juos dažnai savanaudiškais tikslais kursto suinteresuotos užsienio politinės jėgos. Ypač sudėtinga situacija susiklostė Versalio taikos sutarties 1919 m. padalintoje Mažojoje Lietuvoje. Anot V. Gaigalaičio, žemėse piečiau Nemuno lietuviškumą bažnyčiose ir surinkimuose slopino Vokietijoje 1933 metais įsigalėjęs nacionalsocialistų režimas, Klaipėdos krašte – prieš valstybę nusistačiusi bažnytinė vyresnybė, vadovaujama generalinių vyskupų. Jie sąmoningai dezinformavo ir kurstė jaunesnįjį evangelikų liuteronų klerą ignoruoti lietuviškąją tikinčiųjų bendruomenės dalį. Antagonizmas Kauno vyriausybės pastangoms švelninti padėtį krašte tapo strategine šios vyresnybės užduotimi.

Ypatingas V. Gaigalaičio darbų savitumas buvo susidvejinimas rašto kalbos požiūriu. Jį lėmė skaitymo adresatas. Iš esmės visi autoriaus veikalai turėjo skirtingas vartotojų auditorijas: rašytieji vokiečių kalba orientuoti į intelektualiąją visuomenės dalį, lietuvių kalba – į valstietiskąją. Tai ypač vaizdžiai iliustruoja 1904 m. sausį pasirodžiusi knyga *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern* ir įkandini išleistas jos autorinis vertimas į lietuvių kalbą *Evangeliški Surinkimai Lietuvoje*. Vokiškasis variantas yra originalus mokslo tiriamasis darbas, kiek sutrumpintas vertimas į lietuvių kalbą – daugiausia kaimo skaitytojui skirta adaptacija. Dėl to tik vokiškajame leidinyje yra pratarmė (Vorbemerkung), nurodanti tyrimo prielaidas, temos aktualumą, šaltinius, informacijos pateikėjus (11 surinkimų vadovų). Tik iš dalies sutampa įvadas (viename leidinyje pavadintas „Einleitendes“, kitame – „Priekalba“). Vokiškojoje versijoje akcentuojama lietuvių dvasinė kūryba (iškeliamos liaudies dainos ir jų melodijos) ir krikščionybės įvedimo aplinkybės, lietuviškojoje – protestantizmo įsigalėjimas. Knygų turinio struktūra iš esmės sutampa. Jame apibūdintos pietizmo ištakos, Hernhuterių brolijos bandymas skverbtis tarp lietuvių, po didžiojo 1709–1711 metų maro Prūsijos valdovų atkeltų zalcburgiečių vaidmuo diegiant surinkimų tradicijas, žymieji sąjūdžio vadovai lietuviai, jų veiklos būdai,

vidaus santykiai ir santykiai su Bažnyčia, dvasinė kūryba, sąjūdžio mastas ir dalyvių statistika. Skirtumas rodo turinio perteikimo metodika. Mokslo žmonėms skirtoje knygoje vokiečių kalba gausu nuorodų į publikuotus ir nepublikuotus šaltinius, išnašose teikiama komentarų, vertime į lietuvių kalbą – dokumentavimas minimalus. Pirmojoje knygoje kiek išsamiau apibūdinti lietuvių kultūrai nusipelnę asmenys: *Janus Bretke (Bretkunas)*, *Mertikaitis*, tačiau nenuosekliai pateiktas vienas svarbesnių biografinių faktų – sąjūdžio tarp lietuvių pradininko tautybė: vokiečiams nurodomas mokytojas Christianas Demke, gimęs lietuvis (*ein Schulmeister, Christian Demke, ein geborener Litauer*), lietuviams – *lietuviškasis šulmistras Kristijons Demkis*. Remiantis vokiška asmenvardžio forma ir antruoju teiginiu, šio sakytojų pirmtako lietuviu nepavadinsi.

Skiriasi ir knygų antraštės. Priežastis buvo Lietuvos pavadinimo politinė semantika. Imperinės Vokietijos spaudoje jis buvo vartojamas tik su pažyminiu: Prūsų arba prūsiškoji Lietuva, kitai daliai įvardyti – Rusų arba rusiškoji Lietuva. Nacionalistinių politinių judėjimų spaudoje žodis *Lietuva* iš viso buvo nepageidaujamas. V. Gaigalaitis gerai suvokė problemos esmę ir rado sprendimą vokiškąją knygą pavadindamas *Evangeliškas surinkimų sąjūdis tarp prūsiškųjų lietuvių*. Lietuviškos knygos antraštė *Ewangeliški Surinkimai Lietuvoje* politinė ir turinio prasme visiškai atliepia lietuvių tautiniams interesams, tačiau nereikėtų pamiršti, kad vokiškoji pusė Lietuvos pavadinimui lietuvių spaudoje nebuvo tokia jautri. Įžvalgumo nestigo ir pačiam V. Gaigalaičiui. Jau 1911 m. savo darbuose jis pradeda vartoti sąvoką *Mažoji Lietuva*. (Mūsų žiniomis, pirmasis šio visuotiniu tapusio vakarinės tautos dalies savivardžio adeptas ir skleidėjas Vokietijos valdomose lietuvių žemėse buvo Vydūnas, Mažosios Lietuvos pavadinimą pradėjęs rašyti 1909 metais masiškai platinamose Lietuvių giedotojų draugijos švenčių programose.) Po Pirmojo pasaulinio karo profesoriaus knygų kalbą juntamai veikė spartūs kalbos mokslo ir bendrinės kalbos norminimo pasiekimai. Jie gerai atsispindi publikacijose, spausdinamose lotynišku raidynu ir skirtose visos šalies skaitytojams. Knygose, skirtose Mažosios Lietuvos lietuviams ir spausdinamose gotikiniu raidynu, paisoma tradicijos. Autorius siūlė nuo šio krašto gyventojų tarmės prie norminės kalbos mokyklose ir viešajame gyvenime pereiti nuosaikiai,

kad neįkiršinų liaudį [29]. Deja, palaikančių tokią įžvalgią nuostatą Lietuvos Respublikos aukštesniuose valdžios ir visuomenės sluoksniuose buvo nedaug, lankstumo stygiumi veikiai pasinaudojo Trečiojo reicho interesams atstovaujančios ir vietinės vokiečių politinės jėgos, nuolat ieškomos bet kokių dingsčių kurstyti gyventojų supriešinimo ir nepasitenkinimo nuotaikas.

V. Gaigalaičio veikalų privalumus pastebėjo jau amžininkai. Bene didžiausio pripažinimo sulaukė knyga *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern*. Rytų Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčios savaitraštis „Evangelisches Gemeindeblatt“ pirmasis pažymėjo jos išsamumą [51] ir pabrėžė, kad autorius yra lietuvis ir Prūsijos parlamente atstovauja lietuvių rinkėjų interesams [61]. Tai knygos pasirodymui suteikė papildomo tautinio reikšmingumo. Be to, ji tapo Bažnyčios vadovų įsteigtos mokslo darbų serijos „Rytų Prūsijos sinodo komisijos Bažnyčios istorijos veikalai“ pirmuoju leidiniu. Per porą dešimtmečių pasirodė apie trisdešimt šios serijos knygų, kurių dalis buvo lituanistinio turinio. Surinkimų sąjūdžio istoriją labai vertino Jonas Basanavičius. Varnoje 1904 m. vasarį gavęs knygos egzempliorių, jis padėkojo už dovaną ir pirmasis paskatino autorių paskelbti veikalą ir lietuviškai [1]. Visos mūsų aptartos knygos buvo amžininkų cituojamos, traukiamos į tyrimuose naudojamų šaltinių ir literatūros sąrašus, bibliografinės rodyklės, jomis pristatoma V. Gaigalaičio asmenybė ir kūrybinis paveldas. Autoriaus nuomone rėmėsi Michailas Brensztejnus, Eduardas Volteris, Mykolas Römeris, Augustas Robertas Niemis, Zigmas Zinkevičius ir kiti mokslininkai lituanistai. Jo negali aplenkti ir tie, kurie Mažosios Lietuvos istoriją supranta ir vertina kitaip.

Minėtieji ir kai kurie kiti periodikos komplektuose likę V. Gaigalaičio veikalai nusipelnę šiuolaikinės publikacijos. Iš jų reikėtų parengti išsamų įvadinį straipsnį ir komentarus turintį tomą. Tyrimą apie surinkimų sąjūdį būtina skelbti ir originalo kalba, ir jo naują vertimą į lietuvių kalbą. Įvairiapusišką istorijos vyksmo dalyvio ir analitiko patirtį turėjusio autoriaus keliais aspektais susipynusių tiriamųjų darbų visuma taptų svarbiu Mažosios Lietuvos istoriografijos orientyru ir aktualizuotų tolesnes tyrimų užduotis.

KNYGOS ISTORIOGRAFIJOS DARBAI

Mažosios Lietuvos raštijos ir knygos istoriografijos tradicija kilo iš Prūsijos istoriografijos. Ji ėmė ypač sparčiai rutuliotis, kai buvo sujungtos Brandenburgo ir Prūsijos kunigaikštystės ir jungtinė valstybė 1701 m. pavadinta Prūsijos karalyste su sostine Berlyne. Siekiant pagrįsti istorinę teisę į kadaise Vokiečių ordino užkariautas baltų žemes ir laimėti Europos šalių pripažinimą, naujosios valstybės mokslas ieškojo gyvybiškų sąsajų su krašto ir jo gyventojų autochtonų praeitimi, kurioje akivaizdžiai išsiskyrė Albrechto Brandenburgiečio ir jo įpėdinių kaip vidaus politikos rezultatas per du šimtus metų sukurtas gana gausus lietuviškos rankraštinės ir spausdintos knygos paveldas, toli pranokstantis kaimyninės katalikiškos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės analogišką paveldą. Knygininkystės raidos procesai, atskleidžiantys senosios knygos leidybą, spausdinimą, platinimą ir funkcionavimą visuomenėje, imami integruoti į Bažnyčios, hierarchų veiklos, tikiškinės raštijos, literatūros, Karaliaučiaus universiteto ir kitus tyrimus. XVIII a. antrojoje pusėje–XIX a. pradžioje, sukaupus metodinę patirtį ir daug faktografinių duomenų, lietuviška knyga tapo savarankišku tyrimo objektu. Tuo metu parašomi ir išleidžiami tokie reikšmingi veikalai kaip Gottfriedo Ostermeyerio lietuviškų giesmynų (1793) ir Martino Ludwigo Rhesos lietuviškos Biblijos (1816) istorijos. Šią lietuviškos knygos istoriografijos tradiciją, labai artimą sparčiai bręstančiam vokiečių knygotyros mokslui, praturtino Biblijos, giesmynų ir kitų lietuviškų knygų naujų leidimų rengėjai, vokiečių kalba rašydami ir skelbdami išsamius istoriografinius įvadás. Vienas produktyviausių jų kūrėjų buvo Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčios aprūpinimo tikišbine literatūra tautinėmis kalbomis projekto vykdytojas generalinis vyskupas Johannas Jacobas Quandtas (1686–1772). Įsteigus Lietuvių literatūros draugiją, lietuvių raštijos ir knygos istoriografiją intensyviai plėtojo jos nariai ir tęstinio mokslo darbų leidinio bendradarbiai. Tarp jų produktyvumu ir publikacijų įvairove pasižymėjo A. Bezzenbergeris, rengdamas senųjų lietuviškų knygų perspaudus, publikuodamas tokių knygų leidybos ir autorių biografijos duomenis, sudarydamas bibliografines rodykles, skelbdamas retesnių knygų istorijos tyrimus (reformato Samuelio Boguslavo Chylinskio į

lietuvių kalbą verstos Biblijos) ir platesnes raštijos raidos apžvalgas. Šis autorių kolektyvas sparčiai gausino istoriografinių tyrimų metodiką ir atvėrė naujas taikymo galimybes. Jų darbai skatino sistemingai pažinti knygų istorinio paveldo kaupimo, plėtros ir brandos procesą, taikant bibliografinio inventorinimo, periodizavimo, klasifikavimo pagal turinį ir funkcijas kriterijus ir metodus.

Publikuotų darbų tekstai ir bibliografinės nuorodos patvirtina teiginį, kad V. Gaigalaitis gerai žinojo minėtus istoriografus. Autorius asmeninėje bibliotekoje turėjo jų knygas, kai kurias recenzavo arba anotavo savo redaguojamame mėnraštyje „Pagalba“. Laiku pastebėjo ir labai įvertino A. Bezzenbergerio enciklopedinį straipsnį apie lietuvių literatūrą [37]. Jis buvo 1908 m. paskelbtas akademinio tęstinio leidinio *Die Kultur der Gegenwart* (Dabarties kultūra) tome *Die osteuropäischen Literaturen und die slawischen Sprachen* (Rytų Europos literatūros ir slavų kalbos), sudarytame iš žymiausių Europos filologų darbų. V. Gaigalaičio akiratį ir patirtį plėtė kūrybinis darbas, susijęs su filologinėmis užduotimis: redagavo Didžiosios Lietuvos ir JAV lietuviams skirtos Biblijos 1908 metų leidimą lotyniškais rašmenimis, rinko ir teikė medžiagą Vinco Kudirkos raštų leidimui (1909), parašė pirmąją knygėlę lietuvių kalba apie Kristijoną Donelaitį ir jo „Metus“ (1913). Jo publikacijų dažnu akcentu tapo atskiros pastabos arba apibendrinančios išvalgos apie Didžiosios Lietuvos lietuvių ir kitų tautų spaudos laimėjimus.

Paties V. Gaigalaičio knygos istoriografinės nuostatos ir jų taikymas geriausiai išreikštas tyrinėjime *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern* ir jo vertime į lietuvių kalbą *Evangeliški Surinkimai Lietuvoje*, spaudos istoriografinėje apžvalgoje *Lietuws Nufidawimai ir musų Rašliawa*, kai kuriose nepriklausomybės laikotarpio publikacijose apie Bažnyčios vidaus ir išorės problemas. Surinkimų sąjūdžio tyrime knyga aptariama keliais aspektais. Vieno iš jų tikslas buvo išsiaiškinti sakytojų naudojamas knygas. V. Gaigalaičio nuomone, pagal jas sakytojus galima klasifikuoti į mažai ir gerai išsilavinusius. Pirmieji pamokslavo vadovaudamiesi daugiausia Martino Lutherio katekizmo arba Karlo Heinzo von Bogatzky'o parengto Biblijos ištraukų ir giesmių rinkinio *Prasta ale u3 Aukša brangešne Skarbnyczele Diowo Waiku* vertimais į lietuvių kalbą, antrieji rėmėsi Biblija, jos

komentarais, pamokslų ir giesmių knygomis. Žymiausi Šventojo Rašto žinovai buvę sakytojai Albušaitis iš Kalvelių, Mikelis Dargys iš Užlėknių ir Žiezdraitis iš Skirvytės. Išvykdami pamokslauti, jie gabendavosi ir knygų. Žiezdraitis garsėjo puikia atmintimi: lengvai citavo ilgas Biblijos ir giesmynų ištraukas. Jis Bibliją guldydavo tik ant baltos staltiesės. Knygos turėdavo įtakos surinkimų vadovų elgsenai. Paveikti senųjų protestantų autorių, kai kurie sakytojai rinkosi asketinį gyvenimo būdą: nekirpo plaukų, nedėvėjo geresnio drabužio, vengė tabako dūmo, gėrimo taurelės ir kitokių tariamai pasaulietinių nuodėmių.

V. Gaigalaitis taip pat bandė sukaupiti ir pateikti žinių apie sakytojų pėdsaką lietuvių raštijoje. Gautais šaltinių duomenimis, jau pirmieji pietistai, atvykę kartu su zalcburgiečiais, pasižymėjo kūrybiškumu. Jie greitai išmoko lietuvių kalbą ir ja rašė giesmes. Autorius pabrėžė, kad populiariame surinkimininkų giesmyne *Wišokios naujos Giesmes, arba Ewangelijški Psalmai* yra septynios mokytojo Chr. Demke's giesmės, kurių vienoje (86-oje) net įkomponuoti 1757 metai. Pastarosios turinys primena pasaulietinį eilėrašį: šioje „Karo giesmėje“ yra eiliuotai surašyta Prūsijos istorija ir dėl Septynerių metų karo kraštą užgriuvusios nelaimės. Giesmes produktyviai kūrė broliai Jurkaičiai, K. E. Mertikaitis ir kiti XIX a. pirmosios pusės sakytojai, mokytojavę kaimo mokyklose. Juodkrantės pirmąją bažnyčią statęs stalius Klimkus Grigelaitis į sąjūdį pateko paveiktas Klaipėdon atvykusių anglų pamokslininkų. Jis veikiai surado bendraminčių ir su jais leidosi pamokslauti, keliaudamas nuo Klaipėdos iki Smalininkų. Pasak V. Gaigalaičio, K. Grigelaitis, dvasinės ekstazės įkvėptas, parašęs surinkimininkų nepaprastai pamėgtą giesmynėlį *Dwylika dwaŝiŝkų Liaupŝes Giesmių*. Mūsų duomenimis, populiarumu jam neprilygo jokia kita Mažosios Lietuvos knyga: buvo išleistas apie 50 kartų. Gal dėl to K. Grigelaitis bus sulaukęs ir didesnės tyrėjo atidos. Jam vienam iš nedaugelio skirtas savarankiškas skyrius ir pateiktos tikslios gyvenimo datos: gimė 1750 m. liepos 23 d. Poškose, mirė 1825 m. birželio 21 d. Pašalteikiuose, abi vietovės – Priekulės parapijoje. Šio pobūdžio duomenys, matyt, imti iš Priekulės bažnyčios archyvinų knygų, yra vienintelis patikimas sakytojo biografijos orientyras. V. Gaigalaičiui nebuvo sunku gauti žinių apie netoli Priekulės ant Minijos krantų nusidriekusiame Lankupių kaime gyvenusį

sakytą J. Ašmoną (1800 XI 02–1862 V 02) ir dvi knygeles: vienoje buvo įdėtas jo mirties dieną sakytas pamokslas ir dvi giesmės, kitoje – paliktieji pietistiniai raštai ir laiškai surinkimams. Autorius paaiškino, kad, esą, ir kiti sakytėjai kūrę tokius laiškus. Surinkimų dalyviai juos saugodavo kaip relikvijas. Dabar tokie V. Gaigalaičio paskelbti biografiniai ir bibliografiniai duomenys nuolat šmėkščioja Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros istoriografijoje, nes kitų patikimų šaltinių nėra – ir J. Ašmono paminklas Lankupių kapinėse, ir minėtos knygelės nebesurandamos.

Knygotyrai svarbios autoriaus pastabos apie sakytųjų ir jų vadovaujamų surinkimų ryšius su periodine spauda. Naudodamiesi aukotojų parama, kai kurie pietistų sąjūdžio vadovai patys steigė ir redagavo tikiybinius leidinius. Tyrime teigiama, kad tilžiškis sakytėjas Kristupas Kukaitis įkūrė įtakingą Rytų Prūsijos evangelikų maldų draugiją ir leido dvikalbį savaitraštį „Pakajaus Paslas – Friedens-Bote“, skleidžiamą tiek Mažojoje Lietuvoje, tiek tarp jos išeivių Vestfalijos kalnų kasyklose ir Berlyne. Jame buvo skelbiami paties redaktoriaus pamokslai ir spausdinami draugijai priklausančių sakytųjų skelbimai. K. Kukaitis aštriai kirtosi su evangelikų liuteronų kunigais, kaltinusiiais sektantizmu, tačiau V. Gaigalaitis šio konflikto esmės nekommentavo. Kitas istoriografo minimas asmuo – sakytėjas Mikelis Kybelka iš Pangesų. Jis leidžias evangelikų liuteronų misijas remiantį „Pašiuntinytės Laiškelį“. Kai kurie surinkimai savo laikraščiu laikė „Keleivį iš Karaliaucziaus“. Juos, matyt, traukė redaktoriaus kunigo F. Kuršaičio asmenybė ir veik kiekviename numeryje dedamas jo parašytas pamokslas.

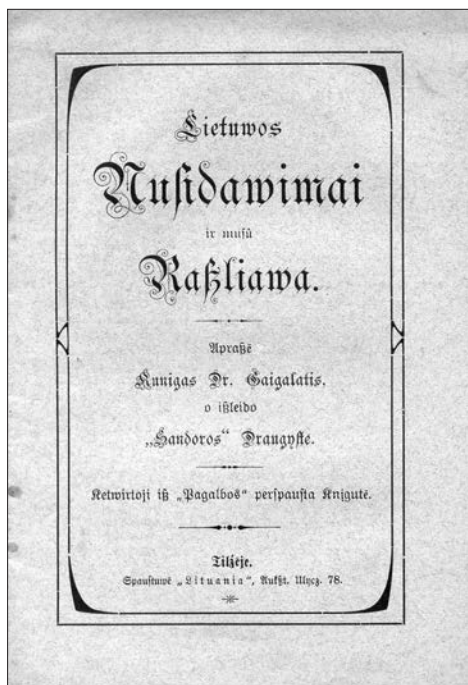
Istoriografijos tikslus ir žanrą labiausiai atitinka skyrius, kuris vokiškame leidinyje vadinamas „Erbauungsbücher“ (Dvasinės knygos), lietuviškame – „Apie knygas, surinkimininkų vartojamas“. Iš tikrųjų jo pavadinimas ir turinys prasilenkia. Šis kelis puslapius užimantis skyrius yra tiesioginio ryšio su tyrimu neturinti visų lietuviškų knygų bibliografinė apžvalga, aprėpianti laikotarpį nuo Martyno Mažvydo parengtos pirmosios lietuviškos knygos – Katekizmo – iki F. Kuršaičio mirties. Apžvalgoje laikomasi chronologinio ir knygų rūšinio grupavimo, išskiriant ištakoms priskiriamas knygas, biblijas, giesmynus, pamokslus, protestantų asketinius ir didaktinius veikalus. Tokiame kontekste tiko minėti net G. Ostermeyerio pirmąją lietuviškų giesmynų istoriją

Erste litthauische Liedergeschichte, įvairių autorių lietuvių kalbos gramatikas ir žodynus. Prasilenkta tik su K. Donelaičio *Metais* (1818), M. L. Rhesos *Dainomis* (1825) ir kitais literatūrai skirtingais kūrinių. Jie nesiderino su konservatyvia surinkimininkų pasaulėvoka. Nesunku pastebėti, kad V. Gaigalaitis siekė pažymėti tik svarbiausius senosios knygos raidos bruožus, todėl rinkosi pagal autoriaus vardą ir puslapių skaičių matomiausius veikalus. Apibūdinimui naudotos lakoniškos bibliografinės žinios. Jas sudarė autorių, rengėjų ir bendradarbių asmenvardžiai, kai kurių iš jų gyvenimo datos, knygos antraštė, leidimo metai, pakartotiniai leidimai, negausios pastabos apie leidimo aplinkybes, pavyzdžiui, kad reformatų Biblijos leidimas Londone baigėsi nesėkme dėl lėšų stygiaus, Johanno Arndto pamokslų knygos pirmojo vertimo rankraštis žuvo per Septynerių metų karą ir pan. Asmenvardžių rašyba artima šiandienei. Svarbiausi lietuvių knygos kūrėjai įvardijami *Mertynas Mažvydis*, *Baltramiejus Vilentas*, *Janus Bretkunas*, *Simonas Vaišnoras*, *Pričkus Kuršatis*, vokiečiai, išskyrus retas išimtis, minimi pavardžių originalo forma. Saviškai skambėjo tik J. Arndto pavardė. Ją ir lietuviai, ir latviai rašė *Orantas*. Pačioje apžvalgos pabaigoje autorius vos pora sakinių paminėjo ir surinkimininkus. Esą, jie kasdienėmis knygomis laiko J. Arndto maldaknygę *Rojaus Darzelis* ir liaudyje psalminėmis vadinamą giesmyną *Wifokios naujos Giesmes, arba Ewangelijški Psalmi*. Giesmės namuose ir surinkimuose *šlovmais, čystai lietuviškais balsais tankei giedamos* (p. 52).

Nors V. Gaigalaitis glaustų išvadų apie knygos vaidmenį pietistų sąjūdyje savo veikale nepateikė, tačiau jame yra nemaža svarbių tyrimu pagrįstų teiginių ir gana tiksliai apibrėžtų vertinimų. Jų esminės mintis galima suformuluoti taip: 1) lietuviškų knygų leidyba netenkina vartotojų poreikių, nes knygų išleidžiama per mažai, o ir tarp tų nusveria religinio turinio, 2) pasikeitė knygų rengėjai: anksčiau tarp jų vyravo kunigai, dabar vis dažniau reikiasi prasti žmonės, tai yra pasauliečiai, 3) surinkimininkai daro didelį poveikį lietuviškų knygų repertuarui, nes jie ir patys produktyviai rašo, ir iš vokiečių ir latvių kalbų verčia protestantų autorius, 4) jų kūryba padeda išsaugoti tautinį tapatumą ir skatina priešintis germanizavimui, 5) ribotas pietistų domėjimasis tiki-

ne raštija didina lietuvių visuomenės uždaramą ir konservatyvumą, ypač varžo liaudies kūrybą.

Subrandintas mintis apie knygos vaidmenį pietistų sąjūdyje V. Gaigalaitis veikiai išplėtojo ir papildė gerokai daugiau galimybių teikiančioje knygotyrimo pobūdžio publikacijoje *Lietuvos Nufidawimai ir mufū Rašliawa*. Ji neatitinka griežtų mokslinio darbo reikalavimų. Autorius jų atsisakė, nes veikalas leistas *tikt dėl Prusijos arba mažosios Lietuvos* (p. 3), tai yra skirtas vietos lietuvių skaitytojui. Nors ir neaiškinama, tačiau nesunku suvokti, kad dėl tos pačios priežasties įvado dalyje atsisakyta naudotų darbo šaltinių ir literatūros analizės arba bent aptarimo. Publikacija neabejotinai buvo pakurstyta vokiečių mokslininkų, pirmiausia prof. A. Bezzenbergerio, tyrimų ir paties autoriaus siekio apibendrinti nuosekliai kauptus duomenis apie lietuviškus spaudos leidinius, jų visumą įvardijant šiandien teigiama prasme nebevartojama sąvoka *rašliawa*. Darbas greičiausiai buvo baigtas rašyti 1911 metų vasarą. Pirmuoju jo buvimo ženklu galima laikyti skelbimą apie V. Gaigalaičio referatą „Apie senuosius lietuvių raštijos paminklus Prūsų Lietuvoje“, kurį jis ketino skaityti Lietuvių mokslo draugijos suvažiavime 1911 metų liepos 12–15 dienomis. Tačiau autorius į Vilnių dėl mums nežinomų priežasčių nenuvyko [42]. Rankraštis pirmiausia pateko į „Pagalbos“ puslapius. Mėnraštyje tekstas be pertrūkio skelbiamas nuo 1911 metų aštuntojo iki 1912-ųjų jungtinio ketvirtojo ir penktojo numerio, o jau šeštajame, birželio, numeryje skaitytojams pranešama, kad jis išėjo ir knygele [60]. Tai viela segta, smulkiu gotikiniu šriftu spausdinta 36 puslapių brošiūra su popieriniais viršeliais, ant kurių iš vidaus skelbiama informacija apie „Sandoros“ veiklą, knygyno reklama ir siūlomų įsigyti leidinių kainoraštis. Leidinys neilustruotas, bet architektoniką pagyvina ornamentinė teksto atsklanda ir užsklanda, inicialinė raidė *K*. Knygelės pasirodymo aplinkybes paaiškina leidimo duomenys: ji perspausdinta iš „Pagalbos“ tilžiškėje spaustuvėje „Lituania“. Kaip žinoma, ši lietuvių kultūrai ypač nusipelnusi poligrafijos įmonė priklausė Enziui Jagomastui. Tekstų lyginimas leidžia teigti, kad knygelė nėra periodinio leidinio rinkinio mechaninis laužinys. Ji rinkta iš naujo, šiek tiek taisyta teksto rašyba ir stilistika, įterpta kai kurių papildymų ir patikslinimų. (Iš jų įdomesnis – apie S. B. Chylinskio verstos Biblijos spausdinimo

Gaigalaičio veikalas
*Lietuvos Nusiðawimai
 ir musų Raðliawa*
 (Tilðė: Lituania, [1912]).
 Autoriaus rinkinys

vieta: autorius mënraðtyje nurodë Edinburgà, knygelëje iðtaisë į Oksfordà, nors surinkimų istorijoje teisingai minimas Londonas.) Baigiamojoje pastraipoje pavadinimas *Maðoji Lietuva* jau raðomas didþiaja raide (p. 35). Iki mûsų dienų leidinio egzempliorių išliko nedaug. Jų turi tik mokslinės bibliotekos, kai kurie mokslininkai ir bibliofilai.

V. Gaigalaičio knygelę *Lietuvos Nusiðawimai ir musų Raðliawa* nesunku apibūdinti tipologiškai. Pats autorius ją pavadino *sûraðu* (p. 3), tai yra sąraðu. Mûsų manymu, tiek ši sąvoka, tiek turinio analizë leidžia knygelę pagal funkcinį požymį skirti informacinių leidinių rûðiai, o pagal teikiamos informacijos pobūdį ir dëstymo formà – apžvalgos porûðiui. Darbo objektu laikoma *raðliawa arba literatūra*, taçiau jis nesukonkretintas. Tik iš turinio matyti, kad objektas yra spaudos leidiniai: knygos ir periodika. Tokiu pat būdu galima įvardyti ir darbo tikslà. Jį išryðkina ir sukonkretina autoriaus siekis plaçiai ir išsamiai atskleisti *dvasiðkà kilimà lietuvių* (ten pat). Knygelës turinį sudaro Maðosios Lietuvos lietuviðkos spaudos, kurioje dominuoja knyga, istorinės raidos referatinë charakteristika.

Istoriškumo suvokimą užtikrina daugiau kaip trijų šimtmečių trukmės knygos repertuaro – apimties ir turinio – plėtros nuoseklus vaizdavimas, augimo ir įvairėjimo proceso siejimas su istorinėmis epochomis ir jų veikėjais. Leidinio struktūra neparyškinta teksto skaidymu į skyrius ir skirsnius, nėra vidinių antraščių ir šriftinių išskyrimų, tačiau ją lengva atsekti pagal turinio išdėstymą. Pateisinant antraštės užuominą *Lietuvos Nufidawimai*, knygelės pradžioje (p. 3–8) glaustai apžvelgta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorija. Autoriaus tvirtinimu, lietuvių kalba turi daug tarmių, *bet giminė pati yra viena ir pusėtinai čysta išlikusi* (p. 4). Iš palyginimo matyti, kad šis istorijos ekskursas parengtas vadovaujantis minėtame tęstiniame leidinyje *Die Kultur der Gegenwart* įdėto A. Bezzenbergerio straipsnio „Die litauische Literatur“ (p. 354–371) metodika ir medžiaga. Raštyjos istorija suvokiama kaip istorinių įvykių nulemtas abiejų tautos dalių dvasinės kūrybos vyksmas, turįs savitumą ir atskirties požymių. Dėl šios priežasties ji skyla į dvi kryptis: LDK ir Prūsijos kunigaikštystės lietuvių. Pirmosios šalies raštyjos apžvalga yra itin lakoniška, išryškinanti tik kai kuriuos jos bruožus (p. 8–9). Ji skaitytojui daugiausia pravarti lyginamajam požiūriui susidaryti ir kaip veikalo įvadas. Mažosios Lietuvos lietuvių raštyjos apžvalga yra išsami. Joje nuosekliai apibūdinta lietuvių kalbos padėtis senovėje ir raštyjos formavimosi prielaidos, iš kurių svarbiausia – Prūsijos kunigaikštystės kultūrinimo ir švietimo, valstybės ir protestantizmo įtvirtinimo poreikiai. Tolesniame dėstyje sąvokas *raštyja* ir *raštas* keičia *knyga*. Matyt, vadovaujantis jau aptartos surinkimininkų sąjūdžio istorijos metodika, plačiau apibūdintos pirmosios knygos. Kaip svarbiausi nurodomi M. Mažvydo, B. Vilento, J. Bretkūno ir kitų autorių naujosios taisyklės sklaidos ir įtvirtinimo veikalai, spausdinti kunigaikščio įsakai lietuvių kalba, Wolfenbüttelio lietuviškoji rankraštinė postilė. Argumentacijai teikiamos tekstų ištraukos. Jos leidžia manyti, kad V. Gaigalaitis rėmėsi originalais arba kai kurių knygų moksliniais perspaudais. Po šios pastraipos knygų charakteristika dėstoma remiantis jų paskirties požymiu arba, šiandien mokslu kalba tariant, tipologine klasifikacija.

Aiškliai atsižvelgdamas į lietuvių dvasinės ir protestantiškos kultūros prioritetus, autorius pirmiausia ir nuodugniausiai aptarė giesmynus. Jie skirstomi į senuosius ir naujuosius. Pirmie-

siems daugiausia nuopelnų turėję J. Bretkūnas, L. Sengstockas ir D. Kleinas, antriesiems – gausus XVIII ir XIX amžių raštijos kūrėjų avangardas – evangelikų liuteronų kunigai. V. Gaigalaitis taip pat siekė parodyti giesmynų rengimo aplinkybes ir tobulinimo paskatas, giesmių išteklių gausėjimą ir kokybinį augimą. Atskirai aptariamas surinkimininkų giesmynas *Wifokios naujos Giesmes, arba Ewangeliški Psalmi*, kuris *prie naminės Dievo šlužmos bei surinkimuose naudojamas* (p. 23–24). Autoriaus žinios ir patirtis sudarė sąlygas glaustai, tačiau iš esmės atskleisti šios knygos ištakas aštuonioliktojo šimtmečio viduryje, svarbiausius rengėjus ir redaktorius, tolesnį turinio plėtros ir leidybos procesą.

Gausi istoriografinė literatūra buvo pagrindas išsamiai pa-vaizduoti Biblijos vertimų ir leidimų istoriją nuo *Janio Bretkūno* laikų iki 1910 metų. Joje įrašytas ir V. Gaigalaičio vardas: redagavo 1908 metų leidimą lotyniškėmis raidėmis. Autorius aptarė J. J. Quandto veiklos motyvus ir pripažino nuopelnus, gilinosi į Biblijos pirmųjų keturių leidimų rengimo ir leidimo aplinkybes. Jis pažymėjo, kad ši didelės apimties knyga negalėjo pasirodyti be valdovų, vėliau – tarptautinių Biblijos skleidimo pasaulyje organizacijų finansinės paramos. Peržengdamas įprastinį dėstymo būdą, V. Gaigalaitis pažymėjo kiekvieno leidimo redagavimo, spausdinimo, tiražų dydžio, kalbos, paklausos, skaitytojų reakcijos ypatumus. Autorius iškėlė ir nuomonių skirtumus dėl kalbos kokybės (M. L. Rhesos ir F. Kuršaičio), tačiau savosios nepateikė, nors neabejotinai šį dalyką labai gerai išmanė. Šioje dėstymo dalyje akivaizdžiausiai jaučiamas V. Gaigalaičio knygotyrinis įžvalgumas ir braižas.

Kitų religinio turinio pagrindinių rūšių knygų – katekizmų, pamokslų, agendų – apibūdinimas pereina į striuką bibliografinę apžvalgą. Jai V. Gaigalaitis stokojo didesnio susistemintų žinių kiekio, todėl tenkinosi autorių, antraščių, leidimo vietų ir metų vardijimu. Išsamiau aprašytas Heinricho Lysijaus vadovautos darbo grupės katekizmo rankraščio (1719) redagavimas, nes autorius galėjo pasiremti moksliniu Karlo Rudolpho Jacoby'o tyrinėjimu, paskelbtu Karaliaučiaus žurnale „Altpreussische Monatsschrift“. Pats V. Gaigalaitis naujais duomenimis jo nepapildė. Religiniai leidiniai, nepatenkantys pasirinkton klasifikacijon, buvo pavadinti *kitos nuobažnos knygos* (p. 29). Mūsų laikais joms taikytinas apibendrinamasis

protestantų asketinės literatūros vardas. Visos šios knygos verstos iš vokiečių kalbos.

Pasaulietinio turinio knygoms teko tik trys puslapiai teksto (p. 29–31). Jame galima išvelgti autoriaus pastangas apibendrinimų siekti vadovaujantis leidinių grupavimu pagal paskirties požymį: taikomojo pobūdžio (valdžios nurodymai valstiečiams, baudžiamasis kodeksas, karo prievolė, ugniagesybos vadovėlis, blaivybės proklamacijos), informaciniai (kalendoriai), mokomieji (elementoriai), laisvalaikio (grožinė, biografinė literatūra ir chrestomatijos) ir teisės (švietimo, žvejybos, gamtos apsaugos). V. Gaigalaitis grožinę literatūrą kildino iš Ezopo pasakėčių J. Schultzo (1706) ir M. L. Rhesos (1824) vertimų, akivaizdžiai vertino kalendorius, nes nuodugnai įvardijo visus jų leidinius ir rengėjus. Tačiau nė vienas iš šių leidinių nebuvo kaip nors išskirtas, pripažintas turis pranašumų arba trūkumų, nuopelnų lietuvių materialinei ir moralinei pažangai.

Neatskiriama *rašliavos* dalimi knygėlės autorius laikė laikraščius (p. 32–34). Iš viso apžvalgoje nurodyti dvidešimt penki Mažosios Lietuvos ir vienas Didžiosios Lietuvos periodinis leidinys. Pastarasis („Ausra“) primintas dėl to, kad *talpino taipojau straipsnius apie mūsų reikalus* (p. 32). Periodinės spaudos pradininku V. Gaigalaitis laikė 1832 m. pasirodžiusį ir knygėlės išleidimo valandą tebegyvuojantį misijų reikalus remiantį mėnesininką „Nufidawimai apie Ewangelijos Praplatinimą tarp Žydų ir Pagonų“. Apie Tilžėje 1823–1825 m. šešių lankų sąsiuviniais leistą metininką „Nufidawimai Dievo Karalytėje“ autorius matyt nežinojo. Apžvalga baigiama paties V. Gaigalaičio redaguojama „Pagalba“, kuri padedanti įgyvendinti „Sandoros“ draugijos tikslus. Tiesa, paskutinėse apžvalgos pastraipos eilutėse dar yra paminėtas surinkimininkų metinis „Pažiuntinytės Laiškelis“, tačiau spaustuvininkai arba korektoriai greičiausiai dėl neapsižiūrėjimo jo antraštės įprastu būdu tekste neišryškino (visos antraštės rašomos išretintai ir su kabutėmis), todėl leidinys lyg ir praranda lygiavertę sąsają su kontekstu.

Visa periodikos apžvalga paremta leidybos chronologija. Joje pateikiami tik pagrindiniai leidinių duomenys: antraštė, pasirodymo, kai kada – ir sustojimo metai, redaktoriai arba jų kaitos eilė. Laikraščių idėjinė arba politinė orientacija neaptariama, tačiau kai

kada pažymimas teigiamas santykis su lietuvių tautiniu sąjūdžiu. Autorius palankiai atsiliepė apie Martyno Šerniaus redaguojamą „Lietuvišką Ceitungą“, pradėjusią Jono Basanavičiaus ir Georgo Sauerweino rašiniais *lietuviškai tautiškai dvasę budinti* (p. 32), taip pat dėl rūpestingo ir įžvalgaus redagavimo įvertino tilžiškę „Naują lietuvišką Ceitungą“. Šis didžiausias dabarties lietuvių laikraštis redaguojamas Mikelio Kiošio. Skeptiškai atsiliepiama tik apie mėnesinį žurnalą „Jaunimas“ ir jo rengėją (buvo redaktorius ir beveik visų straipsnių vienintelis autorius) Vydūną. Esą, jis rašo daug, tačiau publikacijos nesulaukia pripažinimo. Kliūtis yra žmonėms neįprastas raidynas ir Vydūno originalios pažiūros, prasilenkiančios su krikščionių tikėjimu. Tokia autoriaus nuomonė, be abejo, buvo šališka, padiktuota priklausomybės dvasininkų luomui. Periodinės spaudos raidos apžvalga pagyvinta kiek vaizdingesniais posakiais. V. Gaigalaitis leidinių pasirodymą nusako žodžiais *prasisidėjo, pradėjo išeiti, stojosi, užgimė, sustojimą – pasiliovė, užmigo, užgeso, nusigyveno*, pavadinimo pakeitimą – *permainė, persimainė*, redaktorių pasikeitimą – *rėdystę užėmė, užėmė tą darbą, tapė veik nuo rėdystės pabriautas*.

Rašydamas apie pasaulietinio turinio knygas, V. Gaigalaitis apėjo poetą K. Donelaitį. Tai buvo padaryta apgalvotai – lietuvių literatūros klasikui skirtas baigiamasis visos knygelės akordas (p. 34–35). Ši teksto pastraipa galėtų būti vadinama nedidele publicistine esė. Jos pirmąją dalį sudaro poeto gyvenimo aprašymas. Autorius pabrėžė K. Donelaičio gabumus ir išsilavinimą, studijas Karaliaučiaus universitete ir jo Lietuvių kalbos seminare, poetinę kūrybą graikų, lotynų, hebrajų, prancūzų, vokiečių ir lietuvių kalba, pasiekimus konstruojant instrumentus. Esą, *savo tėviškę mylėjo jis karštai*, parapijiečių ir aukštesnio luomo žmonių buvo mėgstamas ir gerbiamas. Šie kiek pakilūs žodžiai, kaip nustatė atidesni tyrėjai, neapibūdina viso sudėtingo Tolminkiemio kunigo gyvenimo, tačiau V. Gaigalaičio nusiteikimas suprantamas: lietuvių skaitytojas laukė sektinų pavyzdžių ir dvasinių paskatų. Toliau knygelėje rašoma apie K. Donelaičio lietuviškąją kūrybą. Ją sudaro nebesurandamos giesmės, poema (tiesa, ši sąvoka nevartojama) „Metai“ ir *eiluotos pasakos*, tai yra pasakėčios. Ši kūryba teisingai vaizduoja praėjusius laikus, lietuvių baudžiauninkų gerąsias ir prastąsias gyvenimo puses, pabara lepūnus ponus ir paguodžia

skriaudžiamus gentainius. Kalba aiški, dažnai pamarginta ir stiprais posakiais, anot rašiusiojo, *stambiais žodžiais*. Pabaigoje nurodyti visi žymiausi K. Donelaičio raštų mokslinių publikacijų ir biografių rengėjai, pasiguosta, kad vis dar nėra lietuviško leidinio. Aplinkybių ėnoriu šią užduotį teko atlikti pačiam V. Gaigalaičiui. Netrukus jis parašė pirmąją lietuvių kalba knygelę apie poetą *Krįstijonas Dūnelaitis, jo Gywaftis ir Darbai* (1913). Autorius taip pat atkreipė dėmesį į artėjančią K. Donelaičio gimimo 200-ųjų metų sukaktį. Esą, jo tėviškėje Lazdynėliuose svetimtaučiai dvarininkai von Belowai jau pastatė paminklą, tą patį turėtų padaryti ir lietuviai. Įžvalgus raginimas taip pat buvo išgirstas. Veikiai žymiausi lietuvių išeivijos, Mažosios ir Didžiosios Lietuvos visuomenės veikėjai sudarė paminklo statymo komitetą, kuriame svarbios pareigos teko sumanymo iniciatoriui. Jei ne Pirmasis pasaulinis karas, toks paminklas būtų iškilęs ant Rambyno kalno.

V. Gaigalaitis, lyg ir tęsdamas K. Donelaičio temą, prie poetų taip pat skyrė lietuvių tautos bičiulį G. Sauerweiną. Priežastis ta, kad jo gausios publicistinės eilės žadino lietuvių tautinę savimonę ir savigarbą, skatino puoselėti gimtąją kalbą ir tinkamai ugdyti jaunimą. Ypač išaukštinti G. Sauerweino poliglotiniai gabumai. Remdamasis A. Bezzenbergeriu, autorius jį pavadino didžiausiu kalbų genijumi pasaulyje. Vis dėlto, siekiant nenuklysti nuo temos, aptarimo pabaigoje kviečiama šio lietuviams daug nusipelnusio asmens poetinę kūrybą surinkti iš laikraščių ir paskelbti knyga. Raginimas buvo išgirstas, tačiau svaraus ir kvalifikuotai parengto G. Sauerweino eilėraščių rinkinio dar neturime net įžengę į XXI amžių.

Apibendrinimu laikytinoje baigiamojoje pastraipoje V. Gaigalaitis pripažįsta, kad dėl ribotos apimties ir turinio Mažosios Lietuvos *rašliava* gyvenamojo laiko reikmių netenkina. Visgi padėties nebus galima greitai pagerinti dėl kuriančiųjų ir materialinių išteklių stygiaus. Didžiosios Lietuvos knygų lotyniškais raidėmis išleista daug, tačiau jas skaito tik jaunimas. Sprendžiant gyventojų aprūpinimo spauda klausimą, autorius siūlo kaimuose kurti bibliotekėles. Jos tautai padėtų išsaugoti kalbą ir keltų kultūrą.

Kad ir stokota autoriaus optimizmo, būta spragų ir gausokų faktinių netikslumų, veikalas turėjo svarbių privalumų. Jis pirmą kartą Mažosios Lietuvos gyventojams parodė rankraštinio ir

spausdintinio paveldo aprėptį ir jo sudėtį, išskėlė žymių ir sektinų asmenų vardus, kreipė link svarbių ir neatidėliotinų darbų. Dalykiškai pavaizduota istorijos patirtis ir aktualios dienos problemos rodė tautos kultūrinės integracijos būtinumą ir išskėlė svarbiausią jos priemonę – lietuvišką spaudą. Apibendrindamas leidybos patirtį ir įdirbį, autorius sukūrė pretekstą ir įgyvendino pirmąją Mažosios Lietuvos knygos lietuviškosios istoriografijos bandymą. Veikale taikomas istoriografiniam tyrimui būdingas chronologinis dėstymas, knygininkystės proceso sureikšminimas tenkinant tautos kultūros ir švietimo reikmes, klausimo analizėje pirmenybę teikiant knygotyros darbuose naudojamai medžiagai. Ją V. Gaigalaitis telkė iš duomenų apie knygų ir periodikos repertuarą, rengėjus, leidybą, spausdinimą, tiražus, rinkos poreikius, skaitytojo charakterį. Autorius pirmasis sėkmingai bandė klasifikuoti spaudos leidinius pagal tipologinius požymius. Tai suteikė knygelei akivaizdžių mokslo teorijos ir metodikos taikymo požymių. Jos autoriaus patirtį pritaikė ir praturtino Anas Bruožis. Šis savamokslis Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros tyrėjas kiek didesnės apimties ir lotynišku raidynu spausdintoje knygoje *Prūsų Lietuvių Raštija. Trumpa Prūsų lietuvių knygų, kalendorių ir laikraščių apžvalga* (Tilžė, 1913) leidinių klasifikavimą pagal tipologinius požymius sukonkretino, tekstą skaidė į smulkesnius skirsnius ir išskėlė jų antraštes, leidinių aprašus labiau subibliografinio. Matyt, dėl to lietuvių bibliografijos autoritetai (Vaclovas Biržiška, Vladas Žukas) A. Bruožį pirmiausia laikė bibliografu, o jo pirmtaką iš viso apėjo, savaime priskirdami tik mokslo apie knygą istoriografų kategorijai. V. Žukas išsamioje *Lietuvių bibliografijos istorijoje* (1983) mūsų aptartos knygelės *Lietuwo Nufidawimai ir mufū Rašliawa* net nepaminėjo.

Knygos istoriografijos elementus V. Gaigalaitis taikė kituose savo veikaluose. Jie naudoti siekiant visavertės problemų analizės, jų suvokimo platesnio akiračio, gilesnių ir įtikinamų įžvalgų. „Sandoros“ trisdešimtmečio sukakčiai rašydamas draugijos istoriją, V. Gaigalaitis apžvelgė ir jos leidybinę veiklą [31]. Glaustame puslapio apimties interpe pabrėžta, kad leidyba yra viena iš svarbiausių draugijos programinių užduočių, nuosekliai vykdoma nuo 1904 m. Ji sutelkta į „Pagalbą“ ir knygas. Autorius atskleidė tik jam vienam žinomas Lankupių laiškanėsio Endrikio Šadagio

pašalinimo iš redaktoriaus pareigų aplinkybes (kaizerinė valdžia tarnautojams uždraudė dalyvauti tautiniame sąjūdyje), svyravimus dėl materialinių nepriteklių ir padidėjusį mėnesininko vaidmenį nepriklausomoje Lietuvoje. Istoriografo vertingas draugijos išleistų knygų sąrašas. V. Gaigalaitis patikslino, kurias iš jų parašė pats, kurias – kiti autoriai. Tai svarbūs duomenys knygos istorikui, nes kai kuriose masiniam platinimui skirtose brošiūrlėse V. Gaigalaitis savo pavardės nenurodydavo. Duomenų stygius dėl jų autorystės šiandien kelia abejonių ir diskusijų. Knygos autorius nubrėžė ir ateities leidybos užduotis. „Sandora“ jai turėtų skirti dar daugiau pastangų, nes Lietuvos Respublikos evangelikai liuteronai ir reformatai vis dar stokoja šiuolaikiškos tikiškos literatūros. Dėl komercinio suinteresuotumo stygiaus jos nesiima kiti leidėjai.

Aktualūs knygos praeities ir dabarties klausimai kelti polemikame veikale *Lietuvos Evangelikų bažnytinio gyvenimo problemos* (1935). Jų aptarimas sutelktas keliuose puslapiuose [32]. Pakartojęs jau žinomus Mažosios Lietuvos lietuviškos tikiškos spaudos ištakų faktus ir konstatavęs jos sėkmingą raidą iki Pirmojo pasaulinio karo, V. Gaigalaitis pabandė nustatyti nuosmukio priežastis naujaisiais laikais. Tam reikalui panaudotas to, kas buvo seniau ir dabar, lyginimo metodas. Esą, Mažoji Lietuva buvo susikrovusi didelį tikiškinio turinio leidinių – giesmynų, psalminių, mišknynų ir moralinio turinio knygų – kraitį. Tada nestigo rašančiųjų ir skaitančiųjų. Iš pradžių daug kūrė kunigai ir mokytojai, vėliau iniciatyvą perėmė surinkimų sakytojai. Jie daugiausia vertę. Knygas leido tokie vokiečių spaustuvininkai ir knygrišiai kaip Postas, Reylanderis ir Mauderode Tilžėje, Sekunna Šilutėje ir Sakutis Žiliuose. Sekunna su lietuviškomis knygomis nuolat keliaudavęs per muges, jas platino ir surinkimus lankė sakytojai. Pelnas ėmė mažėti plečiantis germanizacijai. Dėl jos išblėso kunigų ir mokytojų paskatos bei iniciatyva. Knygos kultūros nuosmukio pavyzdžiu V. Gaigalaitis nurodė pagrindinio bažnytinio giesmyno *Pagerintos Giesmių Knygos* 1930 metų Klaipėdos leidimą. Jį Klaipėdos krašto evangelikų liuteronų konsistorija išleido net neredaguotą: netaisius kalbos ir nepašalinus giesmių ir maldų už seniai nuverstą Prūsijos karalių, jo rūmus, kariuomenę ir *vokišką tėviškę* (p. 21). Didžiulė žala daroma evangelikų jaunumenei. Dėl šiuolaikiškos

lietuviškos tikiškinės literatūros stygiaus jis linksta prie vokiškų knygų, vokiškų pamaldų ir vokiškų draugijų (p. 22). Būdamas Lietuvos liuteronų ir reformatų bažnyčių suartėjimo šalininkas, V. Gaigalaitis bene pirmą kartą aptarė ir reformatų spaudą. Jis pripažino reformatų knygų leidybos laimėjimus XVII amžiuje. Po ilgai trukusio atoslūgio ji atsigavusi tik naujaisiais laikais. Jau išėjo giesmynas su maldaknyge, katekizmas, šviečiamųjų knygelių, du laikraščiai: liaudžiai skirtas „Sėjėjas“, inteligentams – „Mūsų žodis“. Reformatų giesmyną naudojančios kai kurios liuteronų parapijos. Taip pat plinta giesmės, spausdinamos ant lapelių. Visgi pats V. Gaigalaitis atsargiai žiūrįs į Didžiojoje Lietuvoje parengtą tikiškinę literatūrą. Jos jaunimas vengia, nes parašyta normine kalba, nepaisant klaipėdiškių poreikių ir kalbos savitumų.

Galingųjų įnoriu Antrojo pasaulinio karo metais nublokštas į Trečiojo reicho pakraštį, V. Gaigalaitis neprarado sąsajų su praeities knygos pasauliu. Jas pirmiausia palaikė atsivežta „Sandoros“ bibliotekos dalis, palanki namų aplinka. Tremtiniai Brettene glaudėsi pas žmonos sesers sūnų, turtingą pramonininką, turėjusį gausią asmeninę biblioteką ir giminės genealogijos archyvą, kuriame, kaip rašė *Atsiminimų* autorius, buvo ir jo šakos kilmės dokumentų. Sumažėjus grėsmei, V. Gaigalaitis laiškais palaikė atsargius ryšius su tėviškėnais, kai kuriais Kaune ir kituose Lietuvos miestuose tūnančiais buvusio Klaipėdos krašto lietuvių visuomenės veikėjais. Link knygų kreipė bibliofilas Jonas Birškus iš Sudmantų. Jis skatino kurti, pasirašydamas svetima pavarde, kartu su duonos kepalu paštu siuntė ir senesnių leidinių. Vienatvė, įgimta, aplinkos ir aplinkinių sužadinta kūrybos reikmė davė akstiną vėl imtis plunksnos. *Atsiminimai* nebuvo atsiskaitymo su artėjančia nebūtimi ir emocijų proveržio rezultatas. Jie kurti kaip nugyventos epochos kronika, kuriai pirmiausia svarbūs istorijos faktai, o tik paskui – juos jungiantys asmeniniai potyriai. Rankraštis nebuvo visiškai užbaigtas ir lapai liko nesunumeruoti, tačiau ir iš to, ką turime, akivaizdu, kad jame Mažosios Lietuvos knygos istorijai būtų tekę gana daug skirsnių ir pastraipų. Vieni jų pavadinti „Mūsų knygos“ (p. 125–126), „Mūsų laikraščiai“ (p. 126–130), kiti – „Iš Klaipėdos krašto kultūrinės būklės“ (p. 133–136), „Bažnytinis gyvenimas“ (p. 172–228). Juos sudaro įvairių spausdintų šaltinių konspektinės santraukos apie senąją ir naująją lietuvių tikiškinę

literatūrą, periodinę spaudą, asmeninių įspūdžių, likusių iš susidūrimų su oponentais ir gyvenimo realybe, pastabos. Ketindamas pavaizduoti, kaip laikraščiai atspindi tautos kultūrinį gyvenimą ir jai daro įtaką, V. Gaigalaitis parengė visų Mažosios Lietuvos lietuviškų ir su lietuviais glaudžiai susijusių vokiškų periodinių leidinių sąrašą (p.127–130). Diduma *Atsiminimuose* sukaupotos medžiagos nebuvo nauja (ji dažniausiai kartojo jo paties ir kitų autorių publikacijų duomenis), tačiau skaitytojui leidžia susidaryti apytikrį vaizdą apie lietuviškos knygos, pirmiausia tikiškos, raidos tempus ir ypatumus nuo jos pradžios iki pasaulinio karo sukeltos katastrofos, autoriaus teigiamą požiūrį ir jai teikiamą vietą tautinės kultūros istoriografijoje. Didelis nuostolis, kad nepalankios aplinkybės sukliudė šį duomenų telkinį ir kūrybinę patirtį paversti originalia Mažosios Lietuvos knygos istorijos apybraiža. Istorijos šaltinio vertę turi praeities įvykių prisiminimai, kartais sudarę prielaidas atidengti niekam nežinomas asmenines sąsajas su spauda ir knyga. V. Gaigalaitis nurodė kai kuriuos spaudos leidybos ir platinimo talkininkus, vieno kito leidinio tiražą, JAV laikraščiuose vartotą savo slapyvardį (Prūsas), atskleidė *Ewangeliskų Surinkimų Lietuvoje* pasirodymo aplinkybės. Knygos leidimui prieštaravusi Sinodo komisija Karaliaučiuje, baimindamasi, kad be paklausos liks originalo *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern* tiražas (p. 126). Vyresnybė nusileido tik tada, kai autorius sutiko nupirkti 100 egzempliorių ir juos pats išplatinti. Išliekamosios vertės *Atsiminimų* faktografija neabejotinai dar bus ne kartą naudojama visų Mažosios Lietuvos knygos istorijos tyrėjų, jos autoriaus ir kitų asmenų biografų.

BIBLIOGRAFINĖ VEIKLA

Svarbų postūmį imtis šios veiklos ir pirmą profesinį suvokimą davė Sankt Peterburgo imperatoriškosios viešosios bibliotekos bibliotekininko Silvestro Baltramaičio parengta ir Europoje gerai žinomos Imperatoriškosios rusų geografinės draugijos išleista repertuarinė bibliografinė rodyklė *Lietuviškų ir senųjų prūsų knygų sąrašas* (1892). Ji kartu su to paties autoriaus rodykle *Lietuvos geografijos, etnografijos ir statistikos bibliografinės medžiagos rinkinys* (1891) sudarė leidybinį konvoliutą. Fundamentalus informacinis veikalas Karaliaučių pasiekė vos tik pasirodęs. Jis negalėjo

nedominti čionykščių mokslininkų: rodyklės aprėpė autochtonais laikytų abiejų Prūsijos tautų – lietuvių ir prūsų (jų tyrimams tradiciškai buvo teikiamas prioritetas) kūrybinį paveldą ir klojo pamatą patogiai prieigai prie jo. Lituanistikos ir prūsistikos literatūrą visomis kalbomis sistemingai komplektavo Karaliaučiaus karališkoji ir universiteto biblioteka. Karaliaučiaus universiteto mokslininkų ir draugijos „Prussia“ narių rašytų leidinio recenzijų ir kitokių vertinimų kol kas nerasta. Tiesą sakant, čionykštėje vokiečių periodikoje, ypač kultūrinėje ir literatūrinėje, jų niekas ir neieškojo. V. Gaigalaičio sąlytį su S. Baltramaičio veikalu ir jo padarinius atskleidžia du svarbūs dalykai: recenzija „Varpe“ ir asmeninis veikalo egzempliorius. Apie vieną žinoma geriau, apie kitą, kuris lėmė pirmąjį, dar nerašyta. Tad jį pirmiausia ir aptarsime.

V. Gaigalaičio asmeninis S. Baltramaičio bibliografijos veikalų leidybinis konvoliutas rastas iš Paprūsės kilusio evangelikų liuteronų kunigo Miko Preikšaičio (1897–1972) palikime. Sprendžiant iš antspaudo (įrašas: „Sandoros“ Knygynas // surinktas Dr. GAIGALAIČIO. // ... No. ...), savininkas tomą kitados buvo perdavęs „Sandoros“ draugijos bibliotekai, o kaip nustatyta iš kitų šaltinių, kartu su kitomis jos knygomis 1941 m. išvykstant į Vokietiją paliktas saugoti Ansui Baltriui Kretingoje. Šiam mirus, palikimą našlė šeštajame dešimtmetyje perdavė minėtajam kunigui. M. Preikšaitis turėjo įprotį ženklinti knygų įsigijimo datas ir dovanotojus, tad tokią informaciją pieštuku įrašė ir apatiniame konvoliuto priešlapyje: *1956 VI 12 nuo Baltr.*

Tomo viršeliai kieto kartono, kampučiai ir nugarėlė odos. Greičiausiai jis įrištas Karaliaučiaus meistrų. Labai svarbus tomo istorijos orientyras yra lengvai skaitomo braižo įrašas juodu rašalu pirmajame priešlapyje: *W. Gaigalas // stud. theol. et phil // Dovana izsdavėjo Pono S. Baltra- // maiczio – Petrapilėje 27 d. Morcziaus // 1893.* Iš jo galime daryti išvadą apie Karaliaučiaus universiteto studento ir veikalo autoriaus pažinties pradžią ir rimtą paskatą dalykiškai bendradarbiauti. Tomo recenzija pavadinimu „Lietuviškoji bibliografija“ paskelbta Tilžėje leisto „Varpo“ 1893 metų 5-ajame numeryje [30]. Su Didžiosios Lietuvos nelegaliosios spaudos leidėjais V. Gaigalais bendravo dar nuo gimnazijos laikų. Publikacija, kaip rodo minėtos datos ir kaip rašo pats autorius, buvo parengta paskubomis. Ji dviejų dalių. Pirmojoje glaustai aptartos

abi konvoliuto rodyklės, nurodytas bibliografinių įrašų skaičius ir aptarta nauda: 1) jos bus pagalbios tarptautiniams lituanistikos tyrimams, 2) įsitikinę savo literatūros gausa, įvairumu ir verte, patys lietuviai įgis daugiau žinių ir pasitikėjimo, 3) lietuvių kūryba taps lyginimo su kitų tautų kūryba objektu. Atidus vertintojas nesunkiai galėjo išvelgti ir daugiau teigiamybių: 4) bibliografijos skatino imperijų siena perskirtos lietuvių tautos dalių suartėjimą ir kultūrinę integraciją, 5) tomas prisidėjo prie lietuvių tautinio ir politinio klausimo internacionalizavimo, 6) rodyklėse išspausdintos nuorodos, kad tokios įspūdingos apimties darbus atlieka ir leidžia didžiausios Europos imperinės valstybės mokslinės institucijos, buvo akstinas Prūsijos valdantiejiems sluoksniams labiau toleruoti tautinę lietuvių mažumą, 7) suintensyvino bibliografinę veiklą pačioje Prūsijoje, ką liudytų Lietuvių literatūros draugijos darbai. Galbūt tai suvokė ir pats V. Gaigalaitis, tačiau nesiryžo rašyti. Kitoje recenzijos dalyje autorius pateikė knygų bibliografijos 62 papildymų sąrašą. Jis grįstas aiškia logika. Paminėdamas ką tik pasirodžiusius Lietuvių literatūros draugijos bibliotekos ir Petro Mikolainio-Noveskio knygyno Tilžėje katalogus, kuriais gali pasinaudoti kiekvienas, V. Gaigalaitis papildymų sąrašą sudarė iš 58 knygų ir 4 periodinių leidinių, aprašytų *de visu*. Šaltiniai buvo asmeninė biblioteka (37 pavadinimai), Ferdinando Raabe's antikvariatas Karaliaučiuje (14), Karaliaučiaus karališkoji ir universiteto biblioteka (5), neįvardytas savininkas (5) ir viena užuomina Jono Šliūpo istoriografinėje apžvalgoje *Lietuvizkieji rasztai ir rasztininkai* (1890, išėjo 1891). Kaip ir S. Baltramaičio rodyklėje, sąrašė knygos išdėstytos chronologiškai, seniausia buvo 1708 metų elementorius. Jame vyraavo beveik vien Mažosios Lietuvos leidiniai. Didžiajai Lietuvai atstovavo kontrafakcinis *Lietuviszkas kalendorus ant meto 1885* (1884), JAV išeiviams – dviejų savitarpio pagalbos draugijų įstatai. Jaunasis bibliografas neišvengė ir klaidų. Nepatikrinęs J. Šliūpo knygos nuorodos, jis į savo sąrašą, o S. Baltramaitis – į antrąjį rodyklės leidimą įtraukė tariamai 1806 metais pasirodžiusį *Naują Istatymą kalvūnyszka*. Iš tikro reformatų Naujasis Testamentas buvo išspausdintas Mintaujoje tik 1844 m. Matyt, dėl atidumo stygiaus į sąrašą taip pat pateko dar iki įvedant spaudos lotyniškų raidynų draudimą Vilniuje išėjęs vadovėlis latgalių tarme *Pylns Elementiers diel*

ziemnjiu pujszkinu (1857). Tokių klaidų buvo sunku išvengti. Jas didino prastai sukomplektuotos bibliotekos ir netobuli ryšiai, rašančiųjų darbas priešokiais. Lyg pasiteisindamas savo recenzijos prieraiše V. Gaigalaitis pažymėjo, kad S. Baltramaičio rodyklėje pagal Tilžės spaustuvininko M. Jankaus reklaminius skelbimus užregistruotos dvi knygos liko neišspausdintos, o viena iš jų net ir neparašyta.

„Varpo“ redaktoriai skubėjo užbėgti įvykiams už akių ir recenziją palydėjo savo pastaba: būtų gerai, jei S. Baltramaitis sudarytų bibliografijos papildymų priedą. Autorius žvelgė dar toliau. Jis ėmė rengti naują – pataisytą ir papildytą – rodyklės leidimą, o vienu iš talkininkų tapo vilčių teikiantis Karaliaučiaus universiteto studentas. Pradėdamas darbą, V. Gaigalaitis dovanotą rodyklių tomą užsakė įristi su švariais popieriaus lapais tarp puslapių papildymams registruoti. Kaip galime spręsti iš jų įrašų, mažiau nei per vienerius metus iš viso buvo surinktas 231 lietuviškos knygos papildymas: išleistų imtinai iki 1891 m. – 211, išleistų 1892-aisiais ir sudarančių tęsinį – 20. Bibliografinę informaciją V. Gaigalaitis fiksavo lakoniškai, be to, pažymėdavo ir jos šaltinius. Pastabos leidžia nustatyti, kad svarbiausi šaltiniai buvo P. Mikolainio-Noveskio knygynas ir jo katalogas (62 įrašai), „Birutės“ draugijos biblioteka (44), asmeninė V. Gaigalaičio biblioteka (36), Lietuvių literatūros draugijos bibliotekos katalogas (25), F. Raabe's antikvariatas ir jo katalogas (24). Apie pavienes retas knygas pranešė mums nežinomas Augustinas, jaunas Tilžės spaustuvininkas Enzys Jagomastas, spaudos leidinių recenzijų ir reklamos rengėjai. Nemažai papildymų (29) įrašyta be šaltinių nuorodų, kai kurie – su žyma pačiam sau *Macziau*. Be to, V. Gaigalaitis kur ne kur *de visu* taisė bibliografinius aprašus, datavo kontrafakcijas, rašė pastabas *neatspausta*. Papildymų (140) rasta ir *Lietuvos geografijos, etnografijos ir statistikos bibliografinės medžiagos rinkiniui*. Talkininkas sukaupė medžiagą nusiuntė į Sankt Peterburgą, ja S. Baltramaitis pasinaudojo 1904 metų leidime. Šio veikalo kai kuriuose įrašuose randame pastabas *Varpas. 1893. No. 5* (574), *Bibl. Gaigalo* (1048), *Bibliot. Gaigalo. Varpas. 1893. No. 5* (1538) arba panašiai, tačiau pratarmėje tarp kitų talkininkų V. Gaigalaičio pavardės nėra. Kodėl taip atsitiko, galima tik spėlioti. Padėka arba bent paminėjimas yra pelnytas atlygis kiekvienam bibliografo rėmėjui.

1892.

Už ką mes lenkams turime būti dėkingi arba ne.
Dėkingi! Vilniuje 1892. J. Janušas. (plauas).
Lainos jūkaiūnos. Vilniuje 1892. J. Janušas. (plauas).
Žalvaris K. Tovyviciūkos giesmės. Vilniuje 1892. (plauas)
Naugos Lainos. Vilniuje 1892. J. Janušas. (plauas).
Šonai Maivinas. Papudininkinė, vyrai, žene. Apysa.
Ma. vertė A. ir B. Vilniuje. du Lietuvos jaunos
Asiobės mėsios apysa vėles. Vilniuje 1892. J. Janušas.
Salera Hana, Eliotea, Kelias, maldinga gyveni.
ma. Vilniuje 1892. apysa pa, La vadei. (plauas).
Katalogas lietuviškų knygų, jaunamųjų per
M. Novicki. Vilniuje. Vilniuje 1892. A. Novickis.
Maivinis J. Tradicijonali rankos rašto, audė.
tas del Lietuvos jaunuoju. Vilniuje 1892. (1892)
Metinis pranešimas Lietuvos Mokslo Draugystės
Baltimoroje Md. (antra metas). Plymouth Pa 1892.
8° p. 64.
Žalvaris K. Katalikams katalikaiski visurina-
lingiausei del vaikų ir žmonių praeziojų su
lementu ir ministrantura. Vilniuje 1892. 8° p. 64.
(Nov.)
Vapšlerio A. kun. Lietuva bažnyčios katalinų
perguldyta kun. kėnaunyno V. Plymouth Pa. 1892. 8°
p. 237. (Nov.)
Parpėjimas apie sv. tikėjimą o įpatinčiai apie
Lezaus Kristaus bažnyčią. Vilniuje 1892. p. 64. (Nov.)

V. Gaigalaičio papildymai, įrašyti Silvestro Baltramaičio bibliografinėje rodyklėje *Lietuviškų ir senųjų prūsų knygų sąrašas* (Sankt Peterburgas, 1892). Autoriaus rinkinys

Po 1892 metų į rodyklių tomą V. Gaigalaitis nieko neberašė. Galbūt nebesiplėtojo ir jo ryšiai su Sankt Peterburgu. Vis dėlto parankinis darbo egzempliorius išlieka kaip svarbus Mažosios Lietuvos jauno knygos mokslo paminklas. Iš jo galima spręsti apie bibliografinės veiklos metodiką, rasti žinių apie asmenines ir organizacijų bibliotekas, knygų prekybą ir jos informacines priemones. Rodyklių konvoliutas yra ir jo savininko biografijos, mokslo interesų pažinimo šaltinis.

V. Gaigalaičio santykių su S. Baltramaičiu plėtrą greičiausiai pristabdė narystė Lietuvių literatūros draugijoje ir naujos užduotys. Jos tęstinuose mokslo darbuose „Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft“ nuolat buvo skelbiamos lietuviškos ir lituanistinės einamosios spaudos rodyklės „Litteraturbericht“ (Literatūros suvestinė), kurias rengti vadovybė sutelkė vietinių, kitų Vokietijos miestų ir net šalių (J. Koncevičius, E. Volteris) lituanistų būrelį. Gautą medžiagą lietuvių, vokiečių, prancūzų, lenkų, kartais ir rusų kalbomis redagavo ir svarbesnių leidinių anotacijas arba recenzijas rašė draugijos pirmininkas Aleksandras Teodoras Kuršaitis. Iš pradžių bibliografija turėjo tris dalis (periodika, kalendoriai, knygos ir lituanistinės publikacijos) ir jų rengėjai nurodomi bendru sąrašu, vėliau lituanistikos dalis buvo atskirta, o rengėjai nurodomi ties kiekviena dalimi. Tai leidžia aiškiau pamatyti kiekvieno bendradarbio asmeninį indėlį. V. Gaigalaitis pradėjo bendradarbiauti nuo 1896 metais pasirodžiusio 21-ojo darbų sąsiuvinio. Jam, matyt, atsižvelgiant į tautybę ir ryšius su Didžiosios Lietuvos nelegaliosios bei išeivijos spaudos leidėjais, teko rengti pirmąsias tris bibliografijos dalis, apimančias visus lietuviškus leidinius. Bibliografinės veiklos mastą ir pobūdį galima suvokti iš dviejų – 1896 [54] ir 1899 [55] metų – rodyklių palyginimo. Pirmojoje užregistruoti 22 periodiniai leidiniai (8 Mažosios Lietuvos, 3 Tilžėje spausdinti Didžiosios Lietuvos, 11 JAV išeivių), 8 kalendoriai (5 Mažosios Lietuvos, 2 Didžiosios Lietuvos, 1 JAV išeivių) ir 54 knygos (3 Mažosios Lietuvos, 45 Didžiosios Lietuvos, 6 JAV išeivių), antrojoje – 26 periodiniai leidiniai (7 Mažosios Lietuvos, 3 Didžiosios Lietuvos, 3 Europos išeivių, 13 JAV išeivių), 43 knygos (5 Mažosios Lietuvos, 28 Didžiosios Lietuvos, 10 JAV išeivių). Antrosios rodyklės pabaigoje V. Gaigalaitis atskirai bibliografiškai aprašė tris natų leidinius ir pridūrė, kad pereinamais metais pasirodė 14 kalendorių, tačiau jų pavadinimų nepateikė. Vengiant kartoti nuolat leidžiamos periodikos ir kalendorių pavadinimus, vėliau buvo nurodomi tik naujai išėję leidiniai.

V. Gaigalaičio parengtoji rodyklės dalis gerai suklasifikuota, aprašai sunumeruoti (to kiti rengėjai nedarė), kartais pabrėžta leidinio ideologinė orientacija arba kita turinio ypatybė. Daug pastangų reikalavo Bitėnuose ir Tilžėje spausdinamų Didžiosios

Lietuvos kontrafakcijų išaiškinimas, išėvių leidinių igijimas. Nors pats rodyklės rengėjas nėra prasitaręs, tačiau nesunku suvokti, kad jam teko išsikrovoti Mažosios Lietuvos spaustuvinių ir jų darbuotojų pasitikėjimą, nuolat lankytis spaustuvėse ir knygynuose, intensyviai susirašinėti su išėvijos inteligentais. Bibliografinė informacija pasižymėjo operatyvumu. Ji anksčiausiai nei kitos informacijos priemonės tarptautinei bendruomenei pranešdavo susistemintus duomenis apie naujausius lietuviškos spaudos leidinius, sykiu nuolat primindavo sudėtingas lietuvių tautos kultūrinio ir politinio gyvenimo sąlygas. V. Gaigalaičio parengta medžiaga naudojosi kiti bibliografai, taip pat S. Baltramaitis ir pats *Lietuvos Nufidawimų ir mufų Rašliawos* autorius. Ji iš dalies išsaugojo pažintinę vertę net iki mūsų laikų. Lietuvių literatūros draugijos bendradarbio bibliografinė veikla buvo paskata tęstiniame leidinyje debiutuoti ir kaip tyrėjui. Jau 1897 metais išėjusiame 22 sąsiuvinyje paskelbta pirmoji V. Gaigalaičio istoriografinė publikacija – aprašomasis straipsnis „1573 metų lietuviškas rankraštis“ [28].

Lietuvių literatūros draugiją sužlugdė Lietuvos Respublikos ir Vokietijos politinės priešpriešos sukelta įtampa sprendžiant 1919 metų Versalio taikos sutartimi atskirtos lietuviškiausios Mažosios Lietuvos dalies likimą. Ji nustojo veikti ne iš karto, tačiau V. Gaigalaitis, išrinktas valdybos sekretoriumi dar Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse, tapo nepageidaujamu asmeniu vos tik iškilo lietuvių politinio sąjūdžio priešakyje. Jam net teko slapstytis dėl gresiančio arešto. Vėliau, kai apsigyveno Klaipėdoje ir per visą Klaipėdos krašto gyvavimo laikotarpį, V. Gaigalaitis atsidūrė fundamentalios mokslinės ir informacinės svarbos repertuarinės bibliografinės rodyklės *Lietuvių bibliografija* rengėjo prof. V. V. Biržiškos akiratyje. Šį domino visi iktolinių bibliografinių rodyklių rengėjai ir retų knygų turėtojai. *Lietuvių bibliografijos* pirmojoje dalyje (1924) V. Gaigalaitis minimas kaip S. Baltramaičio rodyklės recenzentas ir „Birutės“ draugijos bibliotekos knygų sąrašo pateikėjas [21]. Kur kas daugiau dėmesio skirta kitam klaipėdiškiui – Ansui Bruožui. Tačiau sunku suprasti, kodėl gerai įvertinęs jo parengtą bibliografinę apžvalgą *Prūsų Lietuvių Raštija* ir surinktus jos papildymus V. Biržiška nutylėjo V. Gaigalaičio *Lietuvos Nufidawimus ir mufų Rašliawą*. Juk kliūtimi negalėjo tapti tai, kad ji išspausdinta gotikiniu šriftu.

Glaudus V. Gaigalaičio ir V. Biržiškos bendradarbiavimas prsidėjo rengiant trečiąją *Lietuvių bibliografijos* dalį (1929). Politiniu ir socialiniu požiūriu labai sudėtingų spaudos draudimo laikų lietuviškų leidinių rodyklės sudarytojas siekė ir sulaukė didesnės informacijos teikėjų paramos. Jos bendradarbių sąrašė V. Biržiška nurodė net 17 pavardžių, tarp kurių trys buvo mažlietuvių: ką tik mirusio A. Bruožio, E. Jagomasto ir V. Gaigalaičio [22]. Kuo visi šie asmenys nusipelnė *Lietuvių bibliografijai*, pratarinės autorius išsamiai neaptarė. Tačiau nustatyti V. Gaigalaičio indėlį nėra sunku. Iš bibliografinių įrašų matyti, kad jis sistemingai informuodavo apie „Sandoros“ bibliotekoje sukaupytą spaudinių egzempliorių ir jų istorijos šaltinius. Duomenų teikė laiškais ir skolindamas retesnes knygas. Dar tik pradėjus rengti *Lietuvių bibliografijos* antrąją dalį, V. Biržiškos prašymu V. Gaigalaitis 1925 m. sausio 5 d. laišku atsiuntė turimų senųjų lietuviškų ir lituanistinių leidinių sąrašą [5]. Jame nurodyti 27 pavadinimai, iš jų lietuvių kalba iki 1800 m. išleistos 6, 1800–1864 m. – 18 knygų ir „Keleiwis iš Karaliaucziaus“. Daugumos jų laikinoji sostinė dar nebuvo mačiusi. Leidžiant ketvirtąją *Lietuvių bibliografijos* dalį, sudarytą iš dviejų tomų, bendradarbių sąrašė V. Gaigalaičio pavardė neminama. Naujųjų laikų knyga buvo susijusi jau su kitais lietuviško žodžio kūrėjais ir spaudos leidėjais.

ASMENINĖ BIBLIOTEKA

Iki gyvenimo pabaigos V. Gaigalaitis minėjo lietuviškos spaudos ir skaitymo svarbą tėvų namų aplinkoje, tačiau asmeninė biblioteka gimė ne iš jos. Jos ištakos formavosi plečiantis akiračiui ir didėjant mokslo žinių poreikiui gimnazijos ir universiteto metais. Pirmas patikimas liudijimas apie asmeninio knygų rinkinio užuomazgą yra aptarėtoji 1893 metų recenzija „Varpe“. Sudarydamas S. Baltramaičio rodyklės spragų sąrašą, V. Gaigalaitis ties 37 leidinių pavadinimais įrašė raidę *M*, kuri reiškė santrumpą iš *mano paties knygyno* [30]. Asmeninis rinkinys aprėpė 1820–1891 metų knygas, kalendorius ir laikraščius. Daugumą jų sudarė surinkimininkų aplinkos lektūra, tad vargu ar suklysimė teigdami, kad jaunuolis ją sutelkė iš savo ir artimų žmonių namų. Galbūt tai padaryta užsimojus parašyti recenziją ir suvokus esant galimybę paviešinti savo vardą ir nuomonę. Kai kas, matyt, įgyta arba gauta

dovanų dar mokantis Tilžės gimnazijoje: pasaulietinės brošiūrėlės (Mažosios Lietuvos lietuvių politinės proklamacijos), laikraščiai „Garsas“ ir „Naujos žinios“ – iš spaustuvininko M. Jankaus, kon-
trafakciniai kalendoriai – iš neoficialiojoje Mažosios Lietuvos sos-
tinėje įsikūrusių Didžiosios Lietuvos nelegaliosios spaudos leidė-
jų. V. Gaigalaitis turėjo jau istorine mįsle tapusią retenybę – Rytų
Prūsijos vokiečių rašytojo Jodoko Donato Huberto Temmė's ap-
sakymo *Baloje* (1886) vertimą į lietuvių kalbą. Jos nuoroda recen-
zijoje yra pirmas ir vienintelis liudijimas apie knygos egzistavimą:
egzempliorius nesurastas iki šių dienų. Dėl to kartais net kyla abe-
jonė, ar tokia knygelė iš viso buvo išleista. Gal į recenzento rankas
pateko tik apsakymo publikacijos Jurgio Mikšo redaguojamame
„Niamuno sarge“ iškarpa?

Įvairūs rašytiniai šaltiniai liudytų, kad asmeninis knygų ir peri-
odikos rinkinys sparčiai pradėjo augti po 1893 metų. Jis daugiau-
sia pildėsi iš pirkinių. Dėl įsigijimų susirašinėta su M. Jankumi
Bitėnuose [23], P. Mikolainiu-Noveskiu [24] ir kitais Tilžės kny-
gininkais. Karaliaučiaus studentas jų prašydavo atsiųsti pasiūlos
sąrašus, teiraudavosi, kaip ir kur gauti žinių apie Amerikos lietuvių
leidinius. Intensyvėjanti komunikacija plėtė knygų pasaulio akira-
tį, formavo ir konkretino jo interesus. Spaustuvininko M. Jan-
kaus 1893 metų laiškas ne tik suteikė informaciją apie prekybos
asortimentą, bet ir apie leidėjus, leidinių formatus, apimtį, kažko-
kias paslaptis [10]. To paties laiško prieraše sakoma, kad kai kurie
pavadinimai neminimi *iš priežasties blekoriczkos*, bet ką ši frazė
reikštų, mums išaiškinti nepavyko. Publikuoti M. Jankaus pre-
kybos užrašai leidžia teigti, kad 1894–1897 metais V. Gaigalaitis
pirkdavo iš karto 7–10 pavadinimų leidinius ir tik po vieną jų
egzempliorių [23]. Daugiausia tai buvo draudžiamoji Didžiosios
Lietuvos spauda: mažo formato minkštais viršeliais brošiūruotos
knygelės, kainavusios vidutiniškai apie 10–20 pfenigų, ir tik re-
tos – 1–1,5 markės. Tokio aktyvaus asmeninės bibliotekos kom-
plektavimo priežastis galėjo būti bibliografinių rodyklių rengimas
Lietuvių literatūros draugijos tęstiniam mokslo leidiniui, mokslo
darbas ir stiprėjantis bibliofilijos potraukis. Tiesa, V. Gaigalaitis
nepriklausė klasikinių bibliofilų kategorijai. Jį lengviau vadinti
įžvalgiu knygiumi, sistemingai ir su dideliu išmanymu rinkusiu
gyvenamojo laiko literatūrą ir spaudos paveldą mokslo ir pažini-

mo reikmėms. V. Gaigalaitis niekada neskelbė bibliofilijos idėjų, nepriklausė jokiems klubams ir net neminėjo šios sąvokos. Tačiau jis vis dėlto buvo ne tik knygos vartotojas. Įvairiapusis ir gilus domėjimasis spaudos kultūra reiškėsi kryptingomis pastangomis ir tikslingu poreikiu sukaupiti lietuviškų leidinių visetą, jį viešinti, populiarinti, įvairiais būdais aktualinti ir naudoti kultūros ugdymui, tautos gyvybingumui palaikyti, sieti su savo asmeniniu gyvenimu ir visuomenine veikla. Lietuviškosios knygos pasaulis buvo svarbiausioji V. Gaigalaičio asmenybės brandos terpė ir kūrybinės raiškos priemonės vienijanti gija. Mažosios Lietuvos spaudos kultūroje paliktas pėdsakas leidžia jį statyti vienon greton su tokiais bibliofilais kaip Jonas Birškus, Ansas Bruožis, Enzys Jagomastas ir Dovas Zaunius.

Gyvenimas mokslo ir kultūros didmiestyje sudarė sąlygas pažinti ir įsigyti vertingų raštijos paminklų. Vienas tokių buvo J. Bretkūno parengtų pamokslų dviejų dalių monumentali knyga *Postilla, Tatai esti Trumpas ir prastas Ischguldimas Euangeliiu* (1591). V. Gaigalaičio studijų metais ji dar nebuvo laikoma unikumu, nes dažnokai pasirodydavo Karaliaučiaus antikvariatuose arba Mažosios Lietuvos miestelių klebonijose. „Birutės“ draugijos bibliotekos kūrėjai knygos egzempliorių kartą užtiko pas valstietį kaime. Apie savosios *Postillos* įsigijimo aplinkybes V. Gaigalaitis tikrų žinių nepalikio, tačiau galimą šaltinį puse lūpų nurodė lietuviškoje surinkimų istorijoje: šios knygos *tuluose lietuviškuose namuose berandamos* [33, 15]. Pirmą kartą ji paminėta vokiškoje surinkimų istorijoje kalbant apie J. Bretkūną ir jo rašto darbus: *Ein Exemplar dieser Postille findet sich im Besitze des Verfassers dieser Abhandlung* (šios *Postilės* vienas egzempliorius yra veikalo autoriaus nuosavybė) [39, 27]. Knygą verčiant į lietuvių kalbą, pastabos atsisakyta. Matyt, pats autorius jos nelaikė svarbia anuometiniam Mažosios Lietuvos lietuvių skaitytojui. Nuo to laiko V. Gaigalaičio *Postillos* egzempliorius iš tyrėjų akiračio nedingsta. Apie jį informuojamas *Lietuvių bibliografijos* rengėjas ir pateikiama žinių šios rodyklės pirmojoje dalyje [21, įrašas 24], nuolat registruojamas „Sando-ro“ draugijos bibliotekos kataloguose ir minimas laiškuose tiems, kas juo domisi.

Apgynęs filosofijos daktaro disertaciją, V. Gaigalaitis pirmenybę teikė Simono Daukanto tyrinėjimui. Darbas buvo skiriamas

jo raštų leksikai. Keletą metų, daugiausia 1900–1903-aisiais, V. Gaigalaitis kaupė S. Daukanto parašytas, verstas arba spaudai parengtas knygas. Tai nebuvo lengva užduotis. Kai ką (*Budą senovės lietuvių kalbėnų ir žemajčių*, 1845; *Prasmą lotinų kalbos*, 1837; sužemaitintus vertimus *Pamokslo apie sodnus*, 1849, ir *Naudingų bittijų knygelį*, 1846) buvo įsigijęs nežinia kieno padedamas, bet greičiausiai peterburgiško Eduardo Volterio ir tilžiškių knyginkų [2], *Pasakojimą apie veikalus lietuvių tautos senovėje* (1893) – dar studijų metais iš M. Jankaus [24]. Kitų spausdintų istoriko veikalų atkakliai ieškojo siųsdamas skelbimus į laikraščių redakcijas ir iš naujo teiraudamasis knyginkų [3]. Taip jam pavyko gauti dar vieną knygą – istoriko Kornelijaus Nepoto *Givato didųjų karvaidų* (1846) vertimą. Mokslinių konsultacijų tikėjosi iš E. Volterio ir su juo susirašinėjo [4]. Vis dėlto leksikologijos veikalo V. Gaigalaitis neparašė ir nepaskelbė: sutrukdė tyrimų potraukį užgožusios kunigo ir politiko priedermės. Tačiau S. Daukanto knygų kaupimas buvo rezultatyvus ir prasmingas. Vėliau rinkinys, dar papildęs nepriklausomos Lietuvos istoriko veikalų leidimais, ilgai tenkino Klaipėdos krašto ir miesto lietuvių visuomenės švietimo ir kultūros reikmes.

Asmeninės bibliotekos raidos po 1905 metų tyrimai negalimi. Juos komplikuoja naujas V. Gaigalaičio bibliotekinės veiklos posūkis. Tapęs „Sandoros“ pirmininku, jis iniciatyvą ir pastangas sutelkė kurti draugijos biblioteką. Jos idėja buvo iškelta 1905 m. narių susirinkime Klaipėdoje, tapo reali 1908 m. uostamiestyje įgijus pastatą draugijos būstinei, viešai atidaryta 1912 m. Visą šį laikotarpį idėja buvo materializuojama kaupiant pradinį fondą, inventorių ir lėšas. Remdamasis kunigo, politiko, akademinės bendruomenės nario ir visuomenininko autoritetu, V. Gaigalaitis paramos kampaniją rutuliojo ir vėliau. Daugiau kaip trisdešimt metų bibliotekos kūrimo ir plėtros procesas buvo tapatinamas su jo vardu ir vykdomas naudojant asmeninę įtaką, kvietimus ir raginimus spaudoje, organizuojant senųjų spaudinių rinkliavą iš gyventojų, naujų leidinių mainus ir pirkimus. Iš moralinių ir visuomeninių draugijos pirmininko paskatų į „Sandoros“ biblioteką anksti įsiliejo ir asmeninis knygų rinkinys, todėl, nelikus tęstinumo, jo egzistavimas prarado bet kokius apčiuopiamus pėdsakus.

Apie „Sandoros“ biblioteką jau esame rašę [48]. Šioje vietoje pažymėsime tik svarbiausius su V. Gaigalaičiu susijusius jos raidos momentus ir tai, kas liko nepasakyta dėl sovietmečio aplinkybių. Labiausiai svarstylini klausimai yra bibliotekos funkcijos, sukaup-to fondo dydis ir vertė. Kūrimosi laikotarpiu daugelis draugijos narių buvo už ribotos paskirties, lokalinio turinio, be Didžiosios Lietuvos literatūros lotynišku raidynu biblioteką. Konservatyviųjų sandoriečių požiūriui V. Gaigalaitis nepritarė. Taktu ir argumentais jis veikiai suformavo išvalgesnę strategiją – sukomplektuoti *po vieną egzempliorą kožnos lietuviškos knygos*, nes tokia biblioteka *pastotų šlovingas paminklas lietuviškos rašliavos* [38]. Užsibrėžto tikslo kurti kone nacionalinę biblioteką ir vykdyti jos funkcijas V. Gaigalaitis atkakliai siekė iki pat paskelbiant Lietuvos Respublikos nepriklausomybę. Klaipėdos krašto laikotarpiu ji tapo universalia regionine biblioteka, vykdančia mokslinės ir archyvinės, iš dalies viešosios ir mokyklinės bibliotekos funkcijas. Ja naudojosi ne tik sandoriečiai, bet ir bendrojo lavinimo mokyklų moksleiviai, uostamiesčio Respublikos pedagoginio ir Prekybos institutų, Kauno universiteto teologijos studentai, parodų rengėjai, lietuvių spaudos bibliografs, vietos ir atvykstantys mokslininkai humanitarai. Skaitytojų labai pagausėjo, kai gavus Lietuvos vyriausybės paramą po kraštą pradėta siuntinėti penkiolika jaunimui skirtų kilnojamųjų bibliotekėlių.

Bibliotekos įkūrėjo ir vadovo pastangomis fondas sparčiai augo. Jame 1912 m. buvo apie 800, 1924 m. – 4000, 1937 m. – 7000 knygų ir periodinių leidinių. Nationalsocialistinės Vokietijos okupacijos išvakarėse jie sudarė didelį ir keliais metmenimis apibūdinamą fondą, aprėpiantį visų mokslo sričių, lietuvių ir užsienio šalių grožinę ir kitakalbę lituanistinę literatūrą. Sulaukus vietos klaipėdiškių ir rytprūsiečių gyventojų paramos, „Sandoros“ bibliotekoje nuolat kaupėsi reti senieji Mažosios Lietuvos lietuviški leidiniai. Kai kurių buvo ir dubletų. Sprendžiant iš *Lietuvių bibliografijos* rengėjui 1925 m. siūsto sąrašo, fonde turėta J. Bretkūno *Postilla* (1591), Danieliaus Kleino giesmynas (1704), Biblijos 1755, 1816 ir 1824 metų leidimai, Philipppo Ruhigo (1747), Christiano Gottliebo Mielcke's (1800), Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno (1850) lietuvių kalbos žodynai, Chr. G. Mielcke's (1800) ir Augusto Schleicherio (1856) lietu-

vių kalbos gramatikos, M. L. Rhesos verstos Ezopo pasakėčios (1824), G. H. F. Nesselmanno parengtas lietuvių liaudies dainų rinkinys (1853). Be to, biblioteka turėjo daug minėtų S. Daukanto veikalų, Motiejaus Valančiaus *Žemaičių vyskupystę* (1848), keletą XIX amžiaus pradžios Vilniaus religinių spaudinių [5]. Vėlesnės V. Gaigalaičio pastabos liudija, kad Biblijos antrojo leidimo (1755) laikyti jau 3, o J. Bretkūno *Postillos* – 2 ir ½ eks., tai yra du leidybiniai konvoliutai ir trečiojo atskirai įrišta viena dalis.

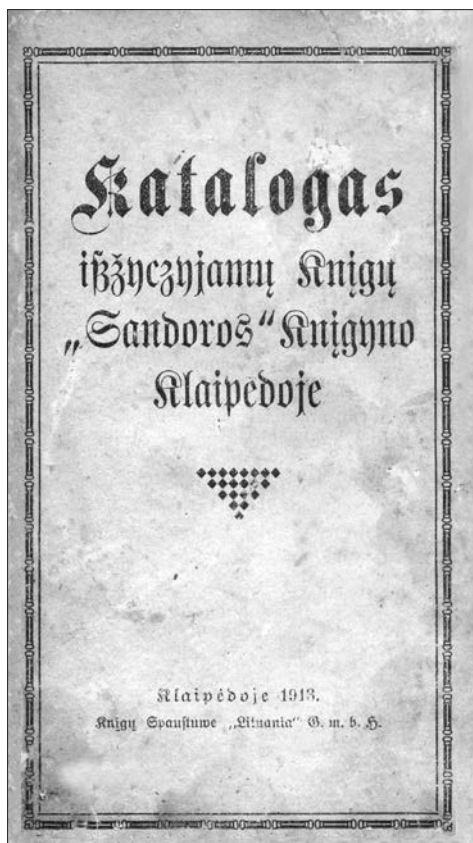
Žinovų, galėjusių tinkamai įvertinti „Sandoros“ retenybių reikšmę, iš pradžių buvo nedaug. Jomis labiausiai domėjosi V. Biržiška, nuolat prašydamas tikslinti bibliografinius duomenis. Atsiliepimai neužtrukdavo. V. Gaigalaitis nurašinėdavo knygų antraštinius lapus, cenzūros aprobatas, apibūdindavo įrišimus ir bendrą fizinę būklę, bet savo paslaugas vis dėlto apribojo: *Kur ši ar ana senųjų liet. knygų randasi, negaliu Tamstai pranešti, kadangi dėl to klausymo ne esmi pasidarbavęs. Tik vienat pranešu, kokios knygos mano nuosavybėje randasi* [5, lap. 1r]. Galiausiai V. Biržiška paprašė kai kuriuos spaudinius parduoti Kauno universiteto bibliotekai. Iš atsakymo matyti, kad „Sandoros“ vadovas sutiko perleisti vieną iš J. Bretkūno *Postillų* (kuri neturėjo antraštinio lapo), Chr. G. Mielcke's verstuš Johanno Gottlobo Heimo pamokslus *Mišknygos* (1800), be to, savo ruožtu pasiūlė įsigyti minėto D. Kleino giesmyno, 1755 metų Biblijos egzempliorių, visą „Keleiwio iš Karaliaucziaus“ ir „Auszros“ komplektą [6, lap. 3r, 3v, 4v]. Kiek mokėti, buvo pasiūlyta nustatyti pačiam universiteto bibliotekos direktoriui atsižvelgiant į rinkos kainą. Tikslėsių duomenų apie šį sandorį rasti nepavyko, tačiau jis tikrai įvyko: *Postillos* egzempliorius, pakeitęs kelis savininkus, dabar laikomas Vilniaus universiteto bibliotekoje [17]. „Sandoros“ knygos Kauno universitetui buvo pardavinėjamos ir vėliau. Jau artėjant Lietuvos nepriklausomybės saulėleidžiui, draugijos vadovas V. Biržiškai pranešė siunčias 20 pageidautų knygų ir pažadėjo kitas parūpinti vėliau [7, lap. 5r]. Jas buvo sunku rasti ne visai sutvarkytoje bibliotekoje. V. Gaigalaitis kaip niekas kitas Pamario krašte gerai suvokė lietuviškos spaudos paminklų istorinę, mokslinę ir kultūrinę reikšmę, antra vertus, tarpukariu „Sandorai“ labai aktuali buvo ir finansinė parama.

Daug knygų iš „Sandoros“ bibliotekos dubletų fondo buvo dovanojama. Atrodo, kad tokią paramą organizacijoms, įstaigoms ir

asmenims V. Gaigalaitis laikė moraline pareiga. Dar iki „Sandoros“ įkūrimo jis minimas kaip vienas iš aktyviausių „Birutės“ draugijos bibliotekos rėmėjų [25]. Tai patvirtina ir į Lietuvos mokslines bibliotekas atklydę reti leidiniai su įrašu: *Byrutes knyginyčiai pavedė V. Gaigalaitis*. Paramos sulaukė ir vilniškė Lietuvių mokslo draugija. Iki Pirmojo pasaulinio karo iš savo užsienio nario ji gavo keliolika knygų [43]. Jos taip pat išlikusios. Eidamas Lietuvos evangelikų liuteronų konsistorijos prezidento pareigas (1925–1933), V. Gaigalaitis stropiai komplektavo savo vadovaujamos institucijos biblioteką. Jos papildymui nemaža leidinių atrinkta iš „Sandoros“ bibliotekos dubletų. Perduodami egzemplioriai buvo ženklinami specialiu antspaudu.

„Sandoros“ bibliotekos dubletų fondas žadino ir kolekcininkų viltis. Į V. Gaigalaitį 1932 metais laišku kreipėsi mokytojas Jonas Kirlys [12]. Atkaklus kolekcininkas lietuviškos periodikos 100-mečio sukakčiai Kaune surengė didelę parodą, prašė ją papildyti *prūsiškais* lietuvių leidiniais. Sprendžiant iš sąrašo, jį domino 20 pavadinimų laikraščiai ir žurnalai. J. Kirlys prašė dovanoti po vieną jų numerį. Matyt, prašymas buvo patenkinamas: laiško parašėje yra sąrašo papildymas V. Gaigalaičio ranka. „Sandoros“ biblioteką lankė uostamiestyje laikinai gyvenęs rokiškėnas Povilas Gasiūnas. Jis be atvangos ir atrankos kaupė visą spaudą, tačiau, ar ką nors savo kolekcijai laimėjo, duomenų nerasta. Viešumą didino periodikoje dažnos žinutės apie bibliotekos veiklą ir dalyvavimas parodose. Prasmingas buvo V. Gaigalaičio sprendimas paremti 1933 metais Klaipėdoje surengtą Mažosios Lietuvos laikraščių parodą. „Sandoros“ biblioteka užpildė didelę senosios spaudos ekspozicijos erdvę.

Atidarant biblioteką, buvo parengtas katalogas. Jis neišliko, tačiau galima spėti, kad panašėjo į rankraštinę inventorinę knygą. Po metų, 1913-aisiais, *Katalogas išžyčijamų Knigų „Sandoros“ Knigyno Klaipėdoje* pasirodė uostamiesčio savaitraštyje „Apžvalga“ ir knygele. Jame užregistruota pusšesto šimto lietuviškų leidinių, gana gerai suklasifikuota. Klasifikacija dalykinė: pirma skyriais išdėstyta pasaulietinė, paskui – tikiybė literatūra. Leidinio pabaigoje pateiktos bibliotekos naudojimo taisyklės ir nurodyta, kad vokiškų knygų katalogas pasirodys vėliau. Nei šis, nei kiti spausdinti katalogai neišėjo, tačiau buvo tobulinamos ir

„Sandoros“ bibliotekos katalogas *Katalogas išžyčijamų knygų „Sandoros“ knižyno Klaipėdoje* (Klaipėda, 1913). Autoriaus rinkinys

iš naujo sudaromos inventorinės knygos. Autoriaus asmeniniame archyve yra apie 1924 metus pradėtas rengti ir vėliau leidinių išigijimo tvarka nuosekliai pildytas katalogas-inventorius. Jį sudaro dvi didelės nuo dažno naudojimo gerokai apspurusios ir apirusios raštvedybos knygos: vienoje surašyti leidiniai lietuvių, kitoje – ne lietuvių kalba. Kiekvienos jų pradžioje pateikta klasifikacija ir skyrių indeksai, kurie buvo užrašomi lipdėse, klijuojamose ant viršelių. Šis neseniai išgytas katalogas-inventorius tebėra netyrinėtas, todėl nieko tikra nei apie bibliotekos dydį jo rengimo metu, nei apie jos turinį negalėtume pasakyti. Tačiau ypatingą atidą atkreipia vokiškosios dalies klasifikacijos pirmasis skyrius *Bibliothekswissenschaft und Bücherkunde* (Bibliotekininystė ir knygotyra), akivaizdžiai rodantis V. Gaigalaičio interesus

šiems mokslams ir galimą metodinį pasirengimą. Jame suregistuoti 1900–1921 m. spausdinti pavyzdiniai Prūsijos landtago bibliotekos katalogų tomai ir ataskaitos apie kasmetinius leidinių įsigijimus, skaitytojų aptarnavimo taisyklės, Vokietijos viešųjų bibliotekų steigimo, vadovavimo ir katalogavimo vadovai. Nesunku suvokti, kad iš jų perimta „Sandoros“ bibliotekos fondo klasifikavimo schema ir bibliotekinio darbo patirtis.

Naujas rankraštinis katalogas pradėtas sudarinėti apie 1935 metus. Dabar jis laikomas Prūsijos kultūros paveldo bibliotekoje Berlyne, mikrofilmas yra autoriaus rinkinyje, kopija iš mikrofilmo – Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje. Tai didelės apimties rankraštinis informacinis veikalas. Jame užregistruota apie 7000 knygų ir 250 periodinių leidinių įvairiomis, bet daugiausia lietuvių ir vokiečių kalbomis. Katalogas taip pat sudarytas dalykiniu principu, sudėtingas, kiek klaidinantis dėl įrašų dubliavimo. Sprendžiant iš įvairiomis rašysenomis darytų minėtų katalogų įrašų ir kai kurių šaltinių galima neklystant teigti, kad V. Gaigalaitis biblioteką tvarkė ne be talkininkų, ypač žmonos, paramos. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse bibliotekininko ieškoma dedant skelbimus į spaudą: *Dėl pasidarbavimo prie „Sandoros“ knygyno Klaipėdoje ir sutvarkymo laikraščių privaloma žmogaus, šiek tiek apsipažinusio mūsų rašliava* [26]. Į juos atsiliepta. Kiek yra žinoma arba nujaučiama, talkininkų pareiga buvo užtikrinti bibliotekos ir skaitytojų ryšį, tačiau jos vadyba, materialinis aprūpinimas, turinio formavimas, tikslo ir uždavinių įgyvendinimas buvo savanoriška V. Gaigalaičio teisė ir pareiga. Jis tapatinosi su savo kūriniumi ir jį savinasi. Susirašinėdamas su interesantais, laiškų autorius dažnai „Sandoros“ bibliotekos net neminėdavo: *knygos mano nuosavybėje* [5, 1r], *mano knygynas* [7, 5r], *aš sutinku parduoti* [6, 3r] ir pan. Susireikšmindamas ir prasilenkdamas su visuomenės autoriteto elgesio norma, visas draugijos knygas paženklino antspaudu „Sandoros“ Knygynas // *surinktas Dr. GAIGALAIČIO* // ... *Nr.*, o vežamas į Kauną – *Lietuvos Ev. liut. Konsistorija* // *Gaigalaičio Knygynas* // *Nr. ...* Tai erzino oponentus. V. Gaigalaičiui pasitraukus iš prezidento pareigų, konsistorijos tarnautojai uoliai braukė bibliotekos kūrėjo savireklamos ženklus ir šalia dėjo naują kitokio teksto antspaudą.

Bibliotekos suasmėninimas V. Gaigalaičiui lėmė ir atsakomybės našta. Ji labai realiai suvokta. Pokariu biblioteka geromis sąlygomis laikyta privačiame name uostamiesčio Palangos gatvėje (pažymėtame 19a numeriu), jai skirtos nemažos patalpos, nuolat patikimoje draudimo bendrovėje drausta dešimties tūkstančių litų suma, atvertos durys tyrėjams, talkininkams ir skaitytojams. Pagaliau, niekada nebuvo neigiamos pačios draugijos teisės į ją. Jau neišvengiamos tragedijos akivaizdoje, likus vos dviem savaitėms iki hitlerinės Vokietijos invazijos, „Sandoros“ pirmininkas 1939 m. kovo 9 d. draudimo bendrovės „Lietuvos Lloydas“ Klaipėdos skyriuje paskutinį kartą metams prailgino knygų draudimą [14, lap. 2]. Galbūt tai buvo labai įžvalgus žingsnis. Okupacinė valdžia konfiskavo ne tik V. Gaigalaičio namus, bet ir „Sandoros“ knygyną ir prieglaudą su žeme, tačiau biblioteką, optavus Lietuvos pilietybę, leido išsivežti į Kretingą. Čia veikiai užgriuvusios sovietinės okupacijos sąlygomis jos išlaikyti nebebuvo galima. 1940 metų rudenį, spalio mėnesį, iš Kretingos pasklido V. Gaigalaičio laišakai, kviečiantys įsigyti knygų ir laikraščių. Kauno universiteto bibliotekos direktoriui V. Biržiškai siūlyta apie 2000 įvairių leidinių lietuvių ir vokiečių kalba, senųjų Lietuvos žemėlapių [8, lap. 6r], J. Kirliui – dėžės bibliofilinių retenybių [9], į Lietuvą pasitraukusiems „Sandoros“ nariams – ko tik pageidautų nemokamai. Paprūsės evangelikų liuteronų kunigai naudojosi proga apsirūpinti teologijos literatūra. Jie pagrįstai nuogaštavo: *Dabar pas mus juk iš viso nebebus daugiau įmanoma įsigyti teologinių knygų* [11, lap. 1v]. Deja, valstybės ir likimų griūtis akivaizdoje žmonės galvojo ne apie Kretingoje įstrigusios bibliotekos gelbėjimą. Kiek žinoma, daugiausia, apie 300 vertingų knygų ir nemaža retesnių laikraščių komplektų, nebrangiai nupirko tik Lietuvos centrinė biblioteka.

SPAUDOS LEIDYBA IR PLATINIMAS

V. Gaigalaitis įgijo didelę spaudos leidybos ir platinimo patirtį. Ji sukaupta per kelias esminėmis pervartomis pažymėtas socialinio ir politinio gyvenimo epochas. Aktyvią spaudos leidybos ir platinimo veiklą lėmė produktyvi kūryba ir atsakingos „Sandoros“ draugijos vadovo pareigos. Tuo metu, kai dienos šviesa išvydo pirmoji V. Gaigalaičio knyga (1904), Mažonoje Lietuvoje klestė-

jo labai išplėtota ir efektyvi knyginkystės sistema. Joje vyravo įvairių rūšių ir pajėgumo leidyklos, poligrafijos įmonės, knygynai ir knygynėliai, knygrišyklos ir kolportazo (išnešiojamosios prekybos) tinklas. Su V. Gaigalaičio spaudos darbu sietinas „Sandoros“ žurnalas „Pagalba“ ir apie 30 neperiodinių leidinių: brošiūrų, nedidelių knygų, iliustruotų lakštinių spaudinių. Kai kuriuos šios jo veiklos epizodus jau esame aptarę darbe apie „Pagalbą“ [49]. Kaip žinoma, ant kojų besistojančios „Sandoros“ leidiniai iš pradžių buvo sutelkti Enzio Jagomasto spaustuvėje Tilžėje. Ji spausdino pirmininko rengiamas knygeles ir „Pagalbos“ numerius, o platino per paštą, knygynėlius ir krautuvėles, kurių savininkai rėmė „Sandorą“. Šiek tiek žurnalo prenumeratorių surado aplinkiniais keliais į JAV išvykęs evangelikų liuteronų kunigas Martynas Keturakaitis.

Nuolatinį skaitytoją turėjo „Pagalba“. Redaguojamas V. Gaigalaičio, žurnalas leidžiamas 20–24 puslapių mėnesiniais numeriais, kurie ir dėl lėšų, ir dėl redaktoriaus laiko stygiaus nuo 1907 m. dažnokai pasirodydavo jungtinėmis knygelėmis (pažymint Nr. 1–3, 2–4, 5–9 ir panašiai). Bendras metinis tiražas vidutiniškai siekė 12–18 tūkstančių egzempliorių. Nuo 1908 m. jungtinio 7–8 numerio sumažinama kaina ir atsisakoma pašto prenumeratoros, nes svarbiausia V. Gaigalaičio spaudos leidybos ir platinimo atrama tapo išaugusi „Sandoros“ draugijos organizacinė struktūra: valdyba ir nariai, o nepriklausomybės laikotarpiu – dar ir draugijos vietiniai padaliniai. Metinį mokestį sumokėję sandoriečiai leidinį gaudavo nemokamai. Žurnalo leidyba dėl ekonominių sunkumų sutrūko po Pirmojo pasaulinio karo (1920–1921 m. net nėjo), tačiau vėliau V. Gaigalaičio pastangomis ir dėl įgyto visuomeninio svorio atsigavo. Dalį redagavimo ir ekspedicijos darbų atliko ketvirtajame dešimtmetyje sustiprėjusio evangelikų liuteronų jaunimo sąjūdžio veikėjai. Paskutinė, jungtinė, knygelė (1/2 numeris) pasirodė 1939 metų vasarį.

Redaktorius negailėjo „Pagalbos“ skilčių knygotyrimo pobūdžio medžiagai. Jis „Naujų knygų“, „Mūsų raštų“, „Į rėdystę atsiųstų raštų“ ir kitokiais pavadinimais dėjo rekomendacinės bibliografijos skyrelį, kuriame anotacijų, recenzijų ar reklamos būdu supažindindavo su naujausia lietuvių autorių arba apie Lietuvą bylojančia literatūra. Žurnale paties V. Gaigalaičio rašyta lietuviškos

spaudos tobulinimo, kaimo gyventojams prieinamų bibliotekėlių organizavimo, skaitymo veiksmingumo didinimo, lotyniško raidyno įvedimo klausimais. Šios publikacijos dažniausiai skambėjo nerimo ir kritikos tonu. Susirūpinimą kėlė silpstantis tautinis atsparumas ir besitraukianti lietuviybės raiškos erdvė. Pirmojo pasaulinio karo metais tapo aktualu aprūpinti tikybine lektūra karius, ypač stovyklose sutelktus karo belaisvius iš abiejų Lietuvos pusių. Jiems „Pagalbos“ numerių pluoštai buvo nemokamai siunčiami vos gavus prašymą ar tik adresą. Dažnai puslapiuose skelbiami spaudos platintojų vardai ir adresai padėdavo realizuoti kitų „Sandoros“ leidinių tiražus. Apie draugijos leidybos programos vykdymą buvo kalbama kasmetiniame visuotiniame narių susirinkime perskaitytoje pirmininko ataskaitoje. Padėtis liko grėsminga net ir išsprūdus iš prūsiskosios valdžios globos. Klaipėdos krašto lietuvių spaudos leidybos problemas V. Gaigalaitis tiksliausiai suformulavo 1925 m. rašytame straipsnyje „Mums reikia daugiau knygų“ [34]. Anot autoriaus, jas lėmė: 1) vienupusiškas leidžiamos literatūros repertuaras, sudarytas daugiausia iš tikybinių knygų, 2) ekonominiai sunkumai, dėl kurių krito privačių leidėjų suinteresuotumas ir vartotojų perkamoji galia, 3) konfliktas, kilęs iš poreikio naujai suredaguoti tikybinius leidinius ir gyventojų noro *vislab „prie senovės“ palikti*, 4) smukusi poligrafinio darbo kultūra, 5) klaipėdiškių nenoras skaityti spaudą lotyniškuoju raidynu ir leidinių gotikiniu raidynu trūkumas, savaime skatinantis vokiškos literatūros vartojimą, 6) naujų vadovėlių mokykloms stoka. Sprendžiant šias problemas, V. Gaigalaitis siūlė: 1) išplatinti E. Jagomasto leidykloje užsilikusias šviečiamojo turinio literatūros atsargas, 2) aprūpinti jaunimą naujais istorijos, literatūros, geografijos, matematikos ir kitais vadovėliais, 3) leidybai gauti valstybės ir privataus kapitalo paramą, 4) leidyboje dalyvauti organizacijoms, taip pat ir „Sandorai“, 5) tikybinės literatūros leidyboje orientotis į visos Lietuvos evangelikus. Straipsnyje nurodyti ir pirmieji leidybos pasiekimai. Palankiai įvertinta ką tik išėjusi Agluonėnų mokytojo Jono Purvino parengta *Evangeliška Tikybos Knyga Klaipėdos Krašto mokykloms* (1924).

Savo ir „Sandoros“ leidinių platinimą V. Gaigalaitis sutelkė draugijos knygyne. Jis pradėjo veiklą 1910 m. kukliomis atsargomis, baigė turėdamas pagrindinę parduotuvę uostamiestyje su

skyriais Šilutėje ir Pagėgiuose. Dėl laikinų ekonominių sunkumų per Pirmąjį pasaulinį karą knygynas kooperavosi su Lietuvišku jaunimo sąjungos knygynu Tilžėje, pokariu net buvo parduotas ir vėl atkurtas, tačiau draugija niekada nenutraukė smulkiosios prekybos, nors ir iš rankų. Svarbi atrama buvo draugijos leidinių platintojai: miestelių ir bažnytkaimių kioskininkai, bažnyčių varpininkai ir „Sandoros“ aktyvistai. Jie su draugijos vadovybe privalėjo atsiskaityti tik pardavę prekes. V. Gaigalaitis išnaudojo ir išnešiojamosios prekybos pranašumus. Uolūs ir sąžiningi „Sandoros“ rėmėjai už atlyginimą ir iš idėjos pėsčiomis, dviračiais ir vienkinkiais vežimaičiais nuolat keliavo po kraštą, aplankydami kiekvieną kaimą ir net kiemą. Į Paprūsę knygas traukė Jurbarko, Kretingos ir Tauragės knygyninkai. Žemaičių Naumiesčio, tada oficialiai pervadinto Aleksandrovskojė, mažos spaustuvelės savi-ninkas Fridrichas Megnis 1911 metais norėjo prekybai įsigyti ke-lių pavadinimų V. Gaigalaičio knygelių ir derėjosi dėl nuolaidų. Vien *Evangeliškų Surinkimų Lietuvoje* jis pageidavo 300–350 egzempliorių [15]. Paprūsės evangelikų liuteronų bendruomenė buvo gausi ir imli tikybinei literatūrai, nors raštingumu mažlietu-viams ir neprilygo.

Pasiūlą lėmė draugijos tikiybinė ir tautinė orientacija. Be evan-gelikų literatūros, knygynas ir provincijos prekyautojai gyvento-jams siūlė grožinės, mokslo populiarinimo, informacinės literatū-ros, vadovėlių ir kalendorių. „Sandoros“ knygynas buvo viena iš nedaugelio uostamiesčio įstaigų, rinkusi prenumeratą ir platinusi *Lietuviškąją enciklopediją*. Nuo XIX amžiaus lietuvių ir vokiečių kalbomis buvo leidžiami meniniai konfirmacijos dienos atmini-mo paveikslai su įkomponuotais teksta ir blankais jaunuolio vardui, konfirmacijos laiko ir vietos duomenims įrašyti. Pirmą kartą V. Gaigalaitis tokį taikomojo meno lakštinį spaudinį lie-tuvių kalba išleido 1905 metais kunigaudamas Priekulėje. Lietu-vių visuomenė jį sutiko palankiai. Tilžiškės „Naujos lietuviškos Ceitungos“ korespondentas pageidavo, kad dar būtų išleista ir *lietuviškų šprūkelių, stuboj pakabinamų, bei lietuviškų laiminimo kortelių* [44]. Dėl V. Gaigalaičio patriotinės iniciatyvos kilo konf-liktas: vietos dvarininkas Kurtas Sperberis kunigą įskundė konsis-torijai. Jos kur kas tolerantiškesnis prezidentas draudžiamos lie-tuviškumo propagandos neižvelgė, nes tokie spaudiniai nelaikyti

oficialiais dokumentais ir nesikirto su Prūsijos įstatymais [27, 38]. „Sandoros“ pirmininkas gerai suvokė smulkiosios spaudos naudą ir jos sklaidos galimybes. Jis veikiai išleido ir pradėjo platininti santuokos dienos atminimo meninį blanką [36], vienas pirmųjų Mažojoje Lietuvoje – atvirukus su lietuviškais užrašais. Paklausą taip pat turėjo minėtosios *naminės žegnonės* – meniškai apipavidalintos sienos lentelės su spausdintomis sentencijomis iš Biblijos, giesmynų ir pamokslų knygų. Klaipėdos krašto laikais draugijos knygynas siūlydavo nemažą pasirinkimą – iki dešimties tokių *naminių žegnonių*, kainuojančių nuo 40 centų iki 4,5 lito [41]. Kainą lemdavo lentelės medžiagos ir apipavidalinimas: kartonas, veliūrinio popieriaus danga, auksu spaustos raidės, spalvoti piešinėliai ir gėlių girliandos. „Sandoros“ vadovo pastangomis tarpukariu buvo išleista naujų konfirmacijos ir, atrodo, sutuoktinių dienos atminimo meninių blankų, taip pat įvairaus siužeto atvirukų su lietuviškais tekstais. Inicatyvą rėmė ūkininkas Jonas Birškus, laiškanėšys Endrikis Šadagys ir kiti draugijos nariai, lietuviai knyginkai Jonas Molinius ir Jonas Liudvikas Sakutis [16]. Lietuviškoji vaizdinė medžiaga plačiai sklido visoje Mažojoje Lietuvoje, teikdama etninio pobūdžio akcentų namų aplinkai ir palaikydama gyventojų tautiškumo dvasią. Gaila, laiku nesusizgribus, tokių vaizduojamojo meno ir dokumento dermės smulkiųjų spaudinių išsamiai nesukauptė nė viena Lietuvos biblioteka ar muziejus. Tik nedidelį jų rinkinį turi šių eilučių autorius.

RANKRAŠTINIO IR SPAUDOS PAVELDO GLOBA

Profesinis kultūros paveldo vertės suvokimas atėjo ne iš karto. Per dešimtmečius paskatų teikė ir akiratį plėtė pažintis su turtingu draugijos „Prussia“ muziejumi, bendradarbiavimas kuriant Lietuvių literatūros draugijos lietuviškąjį namą-muziejų Jokūbinės parke Tilžėje, pačiam organizuojant lietuvių tautodailės ir etnografijos parodas Berlyne. Pirmininko iniciatyva ir pastangomis nuo 1912 m. kartu su „Sandoros“ biblioteka telkiami ir muziejiniai daiktai. Vyravo etnologinis paveldas. V. Gaigalaitis buvo Klaipėdos krašto muziejaus draugijos pirmininkas ir muziejaus vadovas nuo pat įsteigimo 1924 metais. Iš pradžių jos valdybą partnerystės principu sudarė lietuviai ir vokiečiai, tačiau vėliau pastarieji pasitraukė. Perspekty-

viam bendradarbiavimui sutrukdė politinių jėgų sukeltas visuomenės supriešinimas [19, 169–170]. Muziejui daug eksponatų surinko Klaipėdos Vytauto Didžiojo gimnazijos moksleiviai ir įvairių krašto vietų jaunesni mokytojai, savo žemės valdose užtikts istorinių laikų radinius dovanavo ūkininkai. Vasaromis paveldo telkėjai vykdė žvalgymus ir archeologinius kasinėjimus. Muziejaus vadovų rašte gubernatūrai, parengtame 1935 m. liepą, nurodyta, kad fonde iš viso esama apie 1510, spaudinių skyriuje – 156 eksponatai [56, 4; 19, 109]. Jų rūšis, įsigijimo laiką ir šaltinius gana tiksliai parodo inventorinis žurnalas [13]. Tiems laikams būdingoje didelio formato raštvedybos knygoje su antraštiniu lapu abiem krašto kalbomis „Klaipėdos Krašto Muzejaus Dienŷnas – Tagebuch des Landesmuseums in Memel“ fondo papildymai registruoti nuo 1931 m. kovo 11 d. iki 1939 m. kovo 12 d. Paskutinis įrašas pažymėtas 1560 numeriu, tačiau jis nerodo tikrojo eksponatų skaičiaus. Mat numeracija nėra nuosekli (greičiausiai sąmoningai padaryta didelė spraga tarp 117 ir 428 įrašų) ir kruopšti (kartais vienu įrašu užregistruota keletas ar keliolika monetų, archeologinio paveldo ir kitokių radinių). Apelenkdami tai, kas mūsų tyrimui nėra pirmo svarbumo, pažymėsime rankraštinio ir spaudos paveldo aprėptį ir vertę. Jį sudarė pirmojo pobaudžiavinio dešimtmečio Prūsijos valdžios išduoti žemės nuosavybės dokumentai, grafiniai, piešti ir tapyti paveikslai, žemėlapiai, periodikos komplektai ir pavieniai numeriai, tarpukario lietuvių, latvių ir vokiečių mokslininkų etnologijos, archeologijos ir istorijos veikalai. Retenybių, kurios galėjo tapti centriniu ekspozicijos akcentu ir lankytojų traukos objektu, buvo nedaug. Didžiausią pažintinę, mokslinę ir kultūrinę vertę turėjo iš ūkininko Grobšto už 10 litų pirкта 1600 metų vokiška Biblija, nežinia iš ko įsigytas Casparo Henenbergerio Prūsijos žemėlapis vienas iš XVII amžiaus leidimų, Helenės Rudat padovanotas XIX amžiuje litografuotų penkiolikos Klaipėdos vaizdų komplektas. Lietuvių spaudos paminklams skirtini iš Šiaulių vokiečių vidurinės mokyklos direktoriaus ir evangelikų liuteronų kunigo Theodoro Kupfferio už 20 litų pirktas Christiano Gottliebo Mielcke's lietuvių kalbos vadovėlis *Anfangs-Gründe einer Littauischen Sprach-Lehre* (1800) ir klaipėdiečio Hanso Trakio dovanotas laikraščio „Kaimynas“ 1896–1897 metų komplektas.

Negausus muziejinių rankraščių, ikonografijos ir spaudinių rinkinys esant galimybių jį lengvai papildyti perša prielaidą, kad

jo išsamus komplektavimas nelaikytas prioritetu. Greičiausiai tokiame sprendime įtakos turėjo draugijos pirmininko požiūris. Muziejaus spragą lengvai atsivėrė „Sandoros“ bibliotekos retenybų rinkinys. Spėjimą patvirtina asmeninis V. Gaigalaičio įnašas į eksponatų rinkliavą. Jo pavardė žurnale minima aštuonis kartus. Įrašai liudija, kad draugijos pirmininkas padovanojo vieną archeologinę radinį, vieną gamtos įdomybę – *perkūno strėlę*, susidariusią iš žaibo išlydyto smėlio, du juvelyrinius dirbinius, 1805 metų lietuvišką spintą, saują metalinių ir popierinių pinigų, vienintelę knygą – vokiečių muziejininkystės informacinį leidinį *Das Westpreussische Provinzialmuseum, 1880–1905*. Jei būtų poreikis ir noras, V. Gaigalaitis būtų be didesnių pastangų sudaręs muziejus spaudos senienų fondą iš „Sandoros“ dubletų ir jam ištikimų sandoriečių, plačiai išsibarsčiusių krašto gyventojų, dovanų.

Draugijos ir muziejaus veiklos spartesnei plėtrai trukdė visuomenės, savivaldybės ir centrinės valdžios paramos, lėšų ir tinkamų patalpų stygius. Tačiau matomi ir apčiuopiamos pažangos pėdsakai. Klaipėdos lietuviškosios visuomenės pastangomis 1936 metais patvirtinamas Vytauto Didžiojo muziejaus statybos projektas, 1938 metais draugijos valdybai pavyko įsigyti naujų ekspozicijos baldų su stiklo vitrinomis ir darbo priemonių, praplėsti patalpas. Patobulintas muziejus, net ir stokodamas didesnės eksponatų įvairovės ir kiekio, jau pajėgė pačiais bendriausiais bruožais pavaizduoti krašto istorijos panoramą. Valdybos pirmininkas ir nariai daug prisidėjo, kad nuolat didėtų jo pažintinė ir ugdomoji svarba.

Perspektyvią draugijos veiklą nutraukė nacionalsocialistinės Vokietijos įvykdyta aneksija. Hitlerinei kariuomenei užėmus Klaipėdą, muziejus buvo uždarytas. Vienais duomenimis, naciai fondą išvežė [52, 50], kitais – tiesiog išblaškė. Tik menki likučiai, tarp jų ir eksponatų registracijos žurnalas, nežinia kieno ir kaip buvo išsaugoti ir sovietiniu pokariu pateko į dabarnykščio Mažosios Lietuvos istorijos muziejaus pirmtako Klaipėdoje saugyklą [56, 6]. Tikrosios prieškarinio fondo lemties nežino ir patys muziejininkai.

Papildant „Sandoros“ biblioteką lietuviškosios spaudos paveldu kaizerinės Vokietijos valdymo laikais, V. Gaigalaitis retokai išnaudojo „Pagalbos“ skiltis. Padėtis keitėsi pradėjus bendradar-

biauti su V. Biržiška ir šiam rodant vis daugiau dėmesio draugijos sukaupiamam senųjų leidinių fondui. Žurnale dedamuose skelbimuose pabrėžiama būtinybė rinkti senovės lietuviškas knygas, kad būtų išsaugotos ateičiai [35]. Antai vienas žmogus pasiūlęs įsigyti J. Bretkūno 1591 metų miškyges, tačiau ieškoma ir daug vėlesnių, šimto ir mažiau metų, knygų. Visų jų reikia turėti bent po vieną egzempliorių. Apie turimas relikvijas buvo prašoma pirma pranešti atvirlaiškiu. Už bibliotekai reikalingas knygas „Sandroso“ vadovas siūlė atlygį pinigais. Įtaigūs raginimai, grįsti supratingumo ir materialinio suinteresuotumo žadiniu, buvo veiksminga viešųjų ryšių priemonė. Biblioteka ir pati sparčiai kamšė savo fondo spragas, ir pagal galimybes talkino laikinosios sostinės mokslininkams bei studentams.

Kai susidorojimo grėsmė prispyrė vykti į Vokietiją, V. Gaigalaitis daug knygų nugabeno į patikimų kretingiškių (Bruzdeilino, Kavolio ir kitų) sodybas, kur dalis jų per karą sudegė [59, 143], dalį pats išsivežė, visa kita paliko saugoti nacių tremtiniui, taip pat Kretingoje prieglobstį radusiam evangelikų liuteronų kantoriui, vėliau kunigui Ansui Baltriui. Deja, tų knygų bibliotekos kūrėjas niekada nebeišvydo. Palankesnis likimas laukė į tremtį iškeliavusių apie 1750 pavadinimų knygų ir periodinių leidinių, daugiausia lietuvių, šiek tiek vokiečių ir latvių kalbomis. Jie buvo universalios turinio, atspindintys visus universaliosios dešimtainės klasifikacijos skirsnius. Tarp knygų vyravo lietuviškoji ir lituanistinė istorinė, kultūrologinė ir grožinė tarpukario literatūra. Mažajai Lietuvai skirtini Lietuvos literatūros draugijos leidiniai, bibliotekos kūrėjui svarbesnės periodikos komplektai, kai kurie XIX amžiaus, daugiausia verstiniai religiniai asketiniai ir didaktiniai raštai. Turimomis, tačiau ne visai patikimomis žiniomis, J. Bretkūno *Postilla*, Biblijos knygos ir kiti senieji XVI–XVIII amžiaus spaudiniai liko Lietuvoje. Neabejotina, kad V. Gaigalaitis į Reichą gabenosi tai, ką vylėsi panaudoti darbams arba bent atsiminimams rašyti. Įvykiams tėvynėje stebėti per visus karo metus kažkieno rūpesčiu nuolat gaudavo Klaipėdos vokiškus ir Lietuvos okupacinės valdžios leidžiamus lietuviškus laikraščius. Taigi, profesorius informacine prasme neliko visiškai izoliuotas.

Testamente V. Gaigalaitis įžvalgiai numatė bibliotekos grąžinimą į tėvynę: teologinė literatūra turėjo tekti konsistorijai, pasaulietinė – Vytauto Didžiojo universitetui. Jo valia išsipildė dar

negreit. Našlė ir jai talkinę giminės 1956 m. knygas ir periodiką deponavo valstybinėje Prūsijos kultūros paveldo bibliotekoje, prie kiekvieno spaudinio viršelio priklijavę lipdę su įrašu lietuvių ir vokiečių kalbomis: *Iš Prof. D. D-ro Viliaus Gaigalaičio (1870–1945) Nepriklausomos Lietuvos Kauno Universiteto Bibliotekai užrašyto knygų rinkinio*. Iš pradžių depozitas buvo laikomas Marburge, vėliau – Berlyne, žinomas baltistas Jochenas D. Range jį kartu su vokiečių kalbininko Eduardo Hermannas asmeninės bibliotekos baltistikos leidiniais bibliografiškai aprašė 1980 m. paskelbtame kataloge [20]. Kiekviena V. Gaigalaičio palikimo pozicija atpažįstama pagal bibliotekinę signatūrą, į kurią įeina raidės *Ggl*. Nuo katalogo paskelbimo depozitas tapo prieinamas ir Lietuvos retrospektyviosios bibliografijos rengėjams, knygotyrininkams. Jo retenybių kopijas arba mikrofilmus atsiųsdavo bibliotekos darbuotojai.

Atgavus nepriklausomybę, minėtoji valstybinė Prūsijos kultūros paveldo biblioteka įvykdė velionio valią ir palikimą 1997 m. perdavė Lietuvai [57; 58]. Deja, tėvynėje moralumui ir teisei nusižengta: kultūros ir mokslo vertybės perduotos ne testamentu autoriaus nurodytiems paveldėtojams. Tad suprantama, kad prie šios problemos anksčiau ar vėliau teks grįžti ir klaidą ištaisyti. Taip pat teks spręsti ir kai kuriuos kitus klausimus. Ypač aktualu sužinoti, kur yra atsidūrusios „Sandoros“ bibliotekos retenybės ir kodėl Prūsijos kultūros paveldo biblioteka negrąžino didoko skaičiaus leidinių. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos darbuotojai gautas knygas ir periodiką žymėjo minėtame J. D. Range's kataloge, todėl matyti, kad trūkumą sudaro apie 120 pozicijų. Atsakymui į šiuos ir kitus klausimus reikia nuodugnaus ir kitokio pobūdžio tyrimo.

Kartu su biblioteka V. Gaigalaitis išsivežė ir svarbiausią „Sandoros“ bei asmeninio archyvo dalį. Jo likimą svetur yra tyręs ir Vokietijos baltistų mokslo darbuose 1985 m. aprašęs Povilas Reklaitis [59]. Anot autoriaus, našlė archyvo visumos neišsaugojo. Dalis liko jos žinioje, dalis patikėta 1946 metais Fuldoje įkurtos Mažosios Lietuvos tarybos Spaudos komisijai, vėliau, gestant Vakarų Vokietijoje įkurtoms mažlietuvių organizacijoms, rankraščiai ir dokumentai sklido į Šveicariją ir JAV. Kai kurie svarbesni dalykai buvo paskelbti išeivių periodikoje, spaudai rengti ir *Atsi-*

minimai, tačiau darbas nebaigtas. Šiek tiek rankraščių našlė sugrąžino prieš pat savo mirtį 1966 metais. Galiausiai visa, kas buvo jos rankose, po mirties atiteko V. Gaigalaičio sūnėno, Dotonuvos žemės ūkio akademijos profesoriaus Valterio našlei Rūtai Gaigalaitienei. Pasinaudojęs kvietimu, šių eilučių autorius pabuvojo jos namuose Štromberge ir susipažino su archyvo liekana. Jos apžvalga kartu su pluošteliu vertingesnių rankraščių ir nuotraukų paskelbta „Mažosios Lietuvos“ laikraštyje [50]. Iš Vakarų Vokietijos į Šveicariją patekęs V. Gaigalaičio palikimas Lietuvon grįžo su gausiu diplomato, išeivijos politiko ir spaudos darbuotojo Alberto Geručio (1905–1985) archyvu. Jis Vilniaus universiteto bibliotekai pradėtas perduoti dalimis dar sovietmečiu. Susipažinus su gautos medžiagos apyrašu matyti, kad archyve (pavadintame 155 fondu) yra trylika V. Gaigalaičiui priklausiusių bylų. Rankraštinių ir spausdintų dokumentų amžius aprėpia 1914–1946 metus, o bylų apimtis – nuo 17 iki 550 lapų. Tai itin vertinga V. Gaigalaičio biografijos ir „Sandoros“, sykiu – ir Mažosios Lietuvos istorijos medžiaga. Joje yra turto nuosavybės, Evangelikų liuteronų bažnyčios, konsistorijos, draugijos veiklos, spaudos platinimo rankraštinių ir rašomąja mašinėle spausdintų dokumentų. Kai kurie jų skirtini Mažosios Lietuvos knygos istorijos šaltiniams.

Lietuvoje taip pat esama medžiagos, kuri jos niekada nebuvo palikusi. Šis archyvinis paveldas sutelktas didžiųjų mokslinių bibliotekų rankraštynuose ir pas privačius asmenis. Daugiausia tai profesoriaus laišakai amžininkams, rašyti iki pat antrosios sovietinės okupacijos pradžios 1944 m. vasarą. Kai kas bus pasklidę iš „Sandoros“ turto, palikto A. Baltriui saugoti Kretingoje. Toliesiems V. Gaigalaičio tyrimams labai praverstų informacinė rodyklė, sujungianti tarptautiniu mastu išblaškytą medžiagą.

KNYGOTYRINĖ TERMINIJA

Savitą knygos mokslo paveldą sudaro V. Gaigalaičio publikacijose ir rankraščiuose vartota terminija. Sąvokinės kalbos problema spręsta dvejopai. Vokiškoje knygoje *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern* (1904) taikliai vartojama norminė XX a. pradžios vokiečių mokslo kalba, lietuviškame vertime *Evangeliški Surinkimai Lietuvoje* – laikraštinės kalbos žargonas, grįstas visai Mažosios Lietuvos lietuviškai spau-

dai įprastiniu tarmės, svetimybių ir vokiečių sakinio sintaksės mišiniu. Tuomet, kai atitikmenų nerasdavo arba nesugebėdavo sukurti, autorius tekstą praleisdavo. Todėl iš vertimo iškrito ir žinia apie akrostichą sakytojui Jokūbui Ašmonui dedikuotoje giesmėje. V. Gaigalaitis neabejotinai gerai žinojo ir vartojo XIX–XX a. sąvartoje jau nusistovėjusius visus svarbiausius vokiečių knygotyros, knygininkystės ir bibliotekininkystės terminus. Jo rankraščiuose ir publikacijose, datuotinuose laikotarpiu iki 1923 metų, yra tokių žodžių kaip *Bücherkunde* (knygotyra), *Handschrift* (rankraštis), *Handschriftverzeichnis* (rankraščių rodyklė), *Bücherverzeichnis* (knygų rodyklė), *Schreiber* (raštininkas, knygų nurašinėtojas), *Übersetzer* (raštu, knygų vertėjas), *Orthographie* (rašyba), *Folio-band* (foliantas), *Titel* (antraštė), *Holzdeckel* (medžio lentų viršelis), *Pressung* (viršelio įspaudai), *Exemplar* (egzempliorius), *Band* (tomas), *Teil* (knygos, leidinio dalis), *Blatt* (lapas), *Inhalt* (turinys), *Bibliothekswissenschaft* (bibliotekininkystė), *Bibliothek* (biblioteka), *Volksbibliothek* (liaudies biblioteka), *Bibliotheksortnung* (bibliotekos taisyklės), *Lesezimmer* (skaitykla), *Benutzungsordnung* (naudojimosi taisyklės), *Katalogisierung* (katalogavimas), *Presse* (periodinė spauda), *Presbyteriologie* (presbiterinis veikalas), *Erbauungsbücher* (dvasiškos knygos), *Literärsgeschichte* (literatūros istorija), *Sammelwerk* (veikalų rinkinys), *Encyklopädien* (enciklopedijos), visų pagrindinių leidinių tipų ir rūšių, bibliografinių višetų (*lettonica, lituanica, polonica, prussica, russica*) pavadinimai. Šis terminijos arsenalas buvo sukaupias ir vartojamas iš mokslinio darbo patirties ir ryšių, asmeninėje ir „Sandoros“ bibliotekoje sutelktos specialiosios literatūros, tiesioginio bendravimo su leidėjais, spaustuvininkais, knygininkais, bibliotekininkais ir kitais knygininkystės specialistais.

Trukdžiai tarp mokslo pažangos ir gimtosios kalbos uždarumo buvo įveikiami ir lietuviškos knygotyros terminijos įvaldymas vyko dviem etapais. Orientacija į Mažosios Lietuvos lietuvių skaitytoją iki Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos Respublikos vertė V. Gaigalaitį nenutolti nuo periodinės spaudos įtvirtinto regioninio interdialekto. Ypač jaučiama religinės raštijos įtaka. Jo terminų žodyne vyrauja tokie leidinių rūšių įvardijimai kaip *Spaus-tos knigos* (spausdinta knyga), *Nurašytas exemplaras* (rankraštinė knyga), *Sūrašas* (informacinis veikalas, kūrinys), *Raštai* (raštai, visi

kūriniai), *Mokslinės knygos* (mokslo knyga), *Nubažnos knygos* (tikybinė knyga), *Bybelės, Šventas raštas, Šventraštis* (Biblija), *Bibelių išguldymas* (Biblijos vertimas), *Giesminės, Giesmių knygos, Giesmių knygėlės, Giedamosios knygos* (giesmynas), *Psalmų knygos, Pasalminės knygos* (taip apibendrintai vadinti visi K. E. Mertikiaičio giesmyno *Wifokios naujos Giesmes, arba Ewangeliški Psalmi* leidimai), *Maldų knygos* (maldaknygė), *Katgismas, Katgismos* (katekizmas), *Mišių knygos, Mišknėjos, Mišknėgės* (pamokslų knygos), *Gromata* (laiškas), *Valnybės gromata* (leidimas nekludomai ką veikti), *Maldos gromata* (prašymas), *Fybelis* (elementorius), *Kalbamokslis, Gramatika* (kalbos vadovėlis), *Žodynas* (žodynas), *Nusidavimų knygos* (istorijos knyga arba veikalas), *Kalendros* (kalendorius). Gana lengvai priimtas (bene „Auszros“ nuopelnas) bendrinės kalbos naujadaras *Laikraščiai* buvo apibendrinamasis periodinių leidinių pavadinimas. Kalbant apie konkretų leidinį, dažniausiai vartotas terminas *Laiškas* arba *Laiškelis* (vokiško *das Blatt* vertimas), kitais atvejais reiškęs ir spaudinio lapą, ir puslapį (pastaruoju atveju rašyta su skaičiumi). Daugiausia regiono kalbos tradicija remtasi ir apibūdinant leidinių struktūrą. V. Gaigalaičiui buvo įprastos tokios sąvokos kaip greta vartojama *Prikalba* ir *Priekalba* (pratarinė), *Giesmė* ir *Giesmelė* (taikoma ir tikybinėms, ir pasaulietinėms eilėms), *Perkšmelis* giesmės (iš vok. *Vers* – eilės; šį žodį lietuviai, neturėdami garso *f*, tarė *pers*), *Liaupsės* (giesmės), *Notos* (natos), *Knigų įtalpa* (turinys), *Perskyrimai* (skirsniai), *Skaitytinės* (raidės, raidynas, pavyzdžiui, *lotyniškos skaitytinės*), *Paveikslas* (ilustracija), *Luobai* (viršeliai). Sąvokos *Rankraštis, Raidės, Kniginas, Spauda, Spaustuvė, Knigriškla, Laida, Išleidimas, Išleidimai* laikytinos prigijusios bendrinės kalbos norma, tačiau keblumų sudarė rečiau pasitaikančios sąvokos *biblioteka* ir *archyvas*. Jas dažniausiai bandyta keisti universaliuoju žodžiu *Kniginas* (rečiau – *Kniginė*) arba fraze su šiuo žodžiu. Palyginimui galime pateikti teksto fragmentus iš minėtojo V. Gaigalaičio veikalo vokiečių ir lietuvių kalbomis: originale rašoma *Der erste Archivar der Bruder-Unität, von Ranzau, berichtet <...>* (p. 3), vertime – *Pirmasis Waldytojas Knygyno Brolių Draugystės, Pons v. Ranzau, pasakoja <...>* (p. 6). Autorius ypač sureikšmino žodžio *Knigininkas* prasmę. Juo dažnai buvo vadinami visi knygininkystės verslo dalyviai (leidėjas, spaustuvininkas, knygų prekybininkas ir knygrišys), nors

autorius gerai žinojo ir tiesioginius šios profesijos pavadinimus. Be to, knygotyros interesams artimą profesinę veiklą ženklino tokios sąvokos kaip *Išleistoji* (leidėjas), *Spaustuvės apturėtojis* (savininkas), *Rėdytojis* (redaktorius), *Raštininkas*, *Rašėjas* (veikalo autorius), *Eilinininkas* (poetas, kalbant apie Kristijoną Donelaitį ir Georgą Sauerweiną), *Giesmininkas*, *Taisytojas* (giesmių autorius, poetas). Dėl rišlaus teksto ir minties sklandumo V. Gaigalaitis vartojo daug knygotyros žodynui skirtinų veiksmažodinių formų ir frazeologizmų. Jo publikacijose itin dažnai kartojosi šių dienų nesulaukę pasakymai: *Aprašyti* (parašyti), *Atspausti, perspausti* (išspausdinti), *Giesmes sutaisyti* (giesmes arba eiles rašyti), *Išduoti knygą* (išleisti knygą), *Pagatavėti knygą* (išspausdinti), *Knigos pasiplatino* (pasklido), *Perstatyti, perversi knygą* (knygą versti į lietuvių kalbą), *Permėginti* (tikrinti knygos rankraštį), *Pertaisyti, perveizdėti, peržiūrėti knygą* (redaguoti, taisyti, atlikti knygos teksto patikrą), *Prisiskaityti* (pasisiskaityti), *Rėdyti* (redaguoti), *Sutaisyti* (parašyti, sukurti giesmių, parengti pamokslų knygą). Kai kurių knygotyros kalbos frazių semantika buvo klaidinanti. Pavyzdžiui, minint *Knigų atspausdinimą* arba *Knigų išdrukavodinimą* omenyje turėta ne spaustuvininkų, bet knygų rengėjų spaudai, pirmiausia vertėjų ir kompiliatorių, veikla. *Nurašytas exemplaras* reiškė knygų nuorašą, naudotą dėl spausdintų knygų stokos.

Vertinant V. Gaigalaičio ankstyvuosius knygos istoriografijos darbus terminologijos požiūriu, kertinėmis sąvokomis lieka *Rašliava* ir *Knogos*. Pirmoji yra savotiška mįslė, nes žodžių *Rašliava* ir net *Raštija* Mažosios Lietuvos lietuvių leksikoje nebuvo. Atsakymo galbūt vertėtų ieškoti Jono Šliūpo redaguotos „Auszros“ puslapiuose ir ypač jo knygoje *Lietuvizkiejie rasztai ir rasztininkai* (1890). Jos autorius vartojo sąvokas ir *literatūra*, ir *rašliava*, tačiau semantikos požiūriu laikė lygiavertėmis. Tilžėje spausdinta knyga paplito Mažojoje Lietuvoje, ją dar studijų metais įsigijo ir V. Gaigalaitis. Jis žodį *Rašliava* taip pat laikė apibendrinančiu ir galbūt bent iš dalies lygiaverčiu *Literatūrai*. Šioks toks šio teiginio įrodymas gali būti citata iš 1908 metų straipsnio: *Profesorius Bezzenbergeris iš Karalaučiaus yra sutaisęs raštą apie lietuviškąją rašliavą arba literatūrą ir laikraštyje „Die Kultur der Gegenwart“ atspausdinęs* [37]. Vis dėlto kitose V. Gaigalaičio publikacijose *Rašliava* savo prasme buvo artimesnė ne literatūrai, bet raštijai.

Beveik visais atvejais ji buvo vartojama rašto kultūros paveldui apibūdinti. Brandos amžiuje *Rašliavos* sąvokos V. Gaigalaitis atsisakė. Apsisprendimą, matyt, lėmė joje išryškėjęs dalykinio vertinimo neigiamasis arba bent menkinamasis atspalvis.

Knygos termino ir jo derinių formos V. Gaigalaičio žodyne labai kaičios. Publikacijose mirga įvairios šio termino sinonimų variacijos, tačiau beveik išimtinai vienintele gramatine daugiskaitos forma. Daugiskaitos tradicija Mažajoje Lietuvoje siekė Martyno Mažvydo laikus. V. Gaigalaičio dažniausiai vartotos sąvokos *Knygos* kitos formos buvo *Knigutės* ir *Knigelės*, sudurtiniuose žodžiuose vartotas dėmuo *knigės* (pavyzdžiui, *Mišknigės*, *Mišknygios*). Nusistovėjusių knygotyros sąvokų stygius vertė ieškoti žodžio *Knygos* variavimo su įvairiais pažyminiais galimybių. Taip dažniausiai buvo apibūdinamos leidinių rūšys. V. Gaigalaičio tekstuose pasitaiko ir ilgiausiai Mažosios Lietuvos lietuvių kalboje užsikonservavusių dviskaitos formų, tokių kaip *dvi Knyguti išleisti* (*Evangeliški Surinkimai Lietuvoje*, p. 24) ir *abi Knigi išleido* (*Lietuvos Nufidawimai ir mufū Rašliawa*, p. 14). Autorius, kalbėdamas apie Lietuvos praeitį, vartojo sąvokas *Istorija* arba *Nusidavimai*, tačiau apibūdinimo *knygos istorija*, matyt, dar nežinojo. Raštijos istoriją jis vadino *Rašliaviškais nusidavimais*.

Po 1923 metų įvykių V. Gaigalaičio knygotybinė leksika ėmė sparčiai modernėti. Neabejotinai jam poveikio turėjo tvirtėjantys ryšiai su Didžiosios Lietuvos kultūra, akademinis darbas universitete ir nuolatinis sąlytis su intensyviu spaudos srautu normine lietuvių kalba. Tam tikrą kokybinę knygotyros terminų kaitą rodo jau 1924 metų „Sandoros“ bibliotekos katalogas. Jame vartojamos tokios sąvokos kaip *Bibliografija*, *Kalendoriai*, *Knygynai*, *Laikraščiai*, *Maldaknygės*, *Mokymo knygos* (elementoriai, vadovėliai), *Perspaudimai* (senujų raštų perspaudai), *Rankraščiai*, *Senovės spaudiniai* (senosios knygos), *Spauda*, *Tęsimos moksliskų raštų laidos* (tęstiniai leidiniai), *Žemėlapiai*, *Žodynės knygos* (žodynai). Tiesioginis jų šaltinis buvo bibliotekoje nuosekliai komplektuojami žurnalai „Knygos“, „Bibliografijos žinios“, V. Biržiškos bibliografijos veikalai. Terminijos kaitos pažangą įtvirtino 1935 metais pasirodžiusi V. Gaigalaičio knyga *Lietuvos Evangelikų bažnytinio gyvenimo problemos*. Joje vartojamos visos svarbiausios šiuolaikinės knygotyros sąvokos, neatsakant tik tų, kurios buvo būdingos

tik mažlietuvių leksikai arba kurioms autorius dėl savų sumetimų teikė pirmenybę. Tai *Katgismas*, *Mišknųgės*, *Psalmėnės*, *Moralinio turinio knygos* (pastaroji pakeitė anksčiau naudotą asketinės literatūros įvardijimą *kitos nūbažnos knygos*). Jos autoriui padėjo perteikti Mažosios Lietuvos spaudos leidinių viseto savitumą ir sudarė galimybę ginti mažlietuvių dvasinę ir kultūrinę autonomiją. Tačiau knygotybinės terminijos V. Gaigalaitis nepagausino, jo vartotos sąvokos naujų galimybių mokslui nesuteikė. Jos liko regiono rašto kalbos ir autoriaus mąstymo būdo atpažinimo ženklai.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Vilius Gaigalaitis – vienas žymiausių Mažosios Lietuvos spaudos veikėjų, knygos kultūros ugdytojų ir tyrėjų, gebėjusių darniai jungti kelias permainingas tautos būties epochas. Organizaciniai įgūdžiai brendo tiesiogiai bendraujant su žymiausiais krašto leidybos, poligrafijos, knygų prekybos darbuotojais, o mokslinė patirtis – tiriant rašto ir spaudos paveldą. Visa tai buvo kūrybingai panaudota sprendžiant aktualias asmeninio ir visuomeninio gyvenimo užduotis. V. Gaigalaitis su knyga visada dirbo *de visu*. Knyga, laikraštis, kalendorius, bet kuris kitas spaudinys jam buvo pirminis minčių, sprendimų ir tyrimo šaltinis.

Kūryba, knygos ir visų kitų spaudos rūšių leidybos ir sklaidos veikla turėjo aiškiai apibrėžtą adresatą ir tikslą. Ji gražiai derėjo su V. Gaigalaičio visuomeniniu ir pilietiniu pašaukimu. Jis nuosekliai rėmėsi spauda siekdamas strateginių visuomenės politinio ir dvasinio vadovo tikslų. Gera pažindamas spaudos pranašumus ir galimybes, V. Gaigalaitis lietuviškuosius leidinius kryptingai naudojo tautinės bendruomenės telkimui, vidinei komunikacijai ir tautinio tapatumo ugdymui, jos saviraiškai ir viešiesiems ryšiams. Vienas iš svarbiausių kūrybinio ir intelektualinio paveldo objektų, nekeliančių abejonių dėl išliekamosios vertės, buvo senoji knyga, kuriai apsaugoti būtina taikyti visas įmanomas idėines, materialines ir fizines apsaugos priemones. Mažosios Lietuvos rankraštinio ir spaudos paveldo išsaugojimą ir ateitį V. Gaigalaitis projektavo kaip savo asmenybės pripažinimo ir idėjų tąsą.

Nepublikuoti

1. BASANAVIČIUS, Jonas. Laiškas Viliui Gaigalaičiui. Varna, 1904 m. vasario 6 d. *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius*. F 2–1903, lap. 189.
2. GAIGALAITIS, Vilius. Skelbimas apie Simono Daukanto spausdintų veikalų paiešką. „Varpo“ redakcijos gautas 1901 m. spalio 26 d. *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius*. F 532, p. 107 a.
3. GAIGALAITIS, Vilius. Laiškas Martai Zauniūtei. Priekulė, 1903 m. gruodžio 17 d. *Ten pat*, F 362, lap. 166.
4. GAIGALAITIS, Vilius. Laiškas Eduardui Volteriui. Priekulė, 1903 m. gruodžio 17 d. *Rusijos mokslų akademijos archyvas Sankt Peterburge*. Fondas 178, aprašas 2, saugojimo vienetas 70, lap. 1.
5. GAIGALAITIS, Vilius. Laiškas Vaclovui Biržiškai. Klaipėda, 1925 m. sausio 5 d. *Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius*. F 163–375.
6. GAIGALAITIS, Vilius. Laiškas Vaclovui Biržiškai. Klaipėda, 1925 m. sausio 13 d. *Ten pat*. F 163–375.
7. GAIGALAITIS, Vilius. Laiškas Vaclovui Biržiškai. Klaipėda, 1938 m. rugsėjo 26 d. *Ten pat*. F 163–375.
8. GAIGALAITIS, Vilius. Atvirlaiškis Vaclovui Biržiškai. Kretinga, 1940 m. spalio 16 d. *Ten pat*. F 163–375.
9. GAIGALAITIS, Vilius. Laiškas Jonui Kirliui. Kretinga, 1940 m. spalio 15 d. *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius* (toliau – LNB RS). F 25–362.
10. JANKUS, Martynas. Atvirlaiškis su įsigijimui siūlomų leidinių sąrašu. Birėnai, 1893 m. vasario 6 d. *LNB RS*. F 50–47.
11. KALVANAS, Jonas Viktoras. Laiškas Viliui Gaigalaičiui. Tauragė, 1940 m. spalio 21 d. *LNB RS*. F 50–50.
12. KIRLYS, Jonas. Laiškas Viliui Gaigalaičiui. Kaunas, 1932 m. kovo 2 d. *LNB RS*. F 50–52.
13. Klaipėdos Krašto Muzejaus Dienynas–Tagebuch des Landesmuseums in Memel: [Klaipėdos krašto muziejaus inventorinis žurnalas. 1931 03 11–1939 03 12 įsigytų eksponatų registraciniai aprašai]. *Mažosios Lietuvos istorijos muziejus Klaipėdoje*. Inv. nr. 5583. 65 lap.
14. Lietuvos Lloydas. Akcinė apdraudimo bendrovė, Klaipėdos skyrius. Prailginimo liudijimas Nr. 18492 prie draudimo liudijimo Nr. 16089 / 17501. Draudėjas: prof. Dr. V. Gaigalaitis, draudimo vieta – Klaipėda, Palangos gatvė Nr. 19a., draudimo suma – dešimt tūkstančių litų. Pasirašyta: Klaipėda, 1939 m. kovo 9 d. *LNB RS*. F 50–1.
15. MEGNIS, Friedrich. Atvirlaiškis Viliui Gaigalaičiui. Žemaičių Naumiestis (Aleksandrovske), 1911 m. liepos 10/23 d. *LNB RS*. F 50–63.
16. ŠADAGYS, Endrikis. Ataskaita Viliui Gaigalaičiui apie prekybą lietuviškais atvirukais. [Lankupiai], 1905 m. gruodžio 24 d. *LNB RS*. F 50–12, lap. 10.

17. ALEKNAVIČIENĖ, Ona. Postilės egzemplioriai Lietuvos bibliotekose ir muziejuose. Iš *Jono Bretkūno Postilė*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005, p. 107–108.
18. ARBUŠAUSKAITĖ, Arūnė. *Lietuvos optantai: klaipėdiškiai, 1939*. Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė, 2001, p. 82–83.
19. „Aukuras“. *Draugija tautos kultūrai kelti*: Penkiolikos metų sukakties proga. Mažosios Lietuvos kultūrinio gyvenimo žinios. Parengė Adomas Brakas. Klaipėda, 1937. 182, [1] p.
20. *Baltica. Depositum Vilius Gaigalaitis. Aus der Bibliothek Eduard Hermann. Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Osteuropa-Abteilung*; Bearb. v. Jochen D. Range unter Mitw. v. Maria Hoffmann u. Nijole Sujeta. Berlin, 1980. XI, 221 p.
21. BIRŽIŠKA, Vaclovas. *Lietuvių bibliografija*. D. 1: XVI–XVIII amž. Kaunas: Švietimo ministerija, 1924, p. V, VI, sk. 12, įrašas 24.
22. BIRŽIŠKA, Vaclovas. *Lietuvių bibliografija*. D. 3: Spaudos uždraudimo laikas (1865–1904 m.). Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija, 1929, p. [6].
23. BIRŽIŠKA, Vaclovas. Medžiaga lietuvių spaudos uždraudimo istorijai. *Tauta ir žodis*, 1926, kn. 4, p. 341, 346, 352.
24. BIRŽIŠKA, Vaclovas. Medžiaga lietuvių spaudos uždraudimo istorijai. *Tauta ir žodis*, 1928, kn. 5, p. 321.
25. BRUOŽIS, Ansas. „Byrute“. *Dvidešimtmetinių sukaktuvių atminimui*. Tilžė: Birutė, 1905, p. 21.
26. „Del Pasidarbavimo prie „Sandoros“ Knygyno Klaipėdoje <...>“. *Pagalba*, 1914, nr. 1–2, p. 24.
27. GAIGALAITIS, Vilius. *Atsiminimai*. Klaipėda: Mažosios Lietuvos fondas, Klaipėdos universiteto leidykla, 1998. 530 p.
28. GAIGALAITIS, Vilius. Eine litauische Handschrift aus dem Jahre 1573. *Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft*, 1897, Heft 22, p. 416–418.
29. GAIGALAITIS, Vilius. Klaipėdiškių tarmės. *Klaipėdos žinios*, 1924, rugp. 20 (nr. 165), p. 3.
30. GAIGALAITIS, Vilius. Lietuviškoji bibliografija. *Varpas*, 1893, nr. 5, p. 75–76. – Parašas: Chronopolitanus.
31. GAIGALAITIS, Vilius. *Lietuvių Ewangėlikų Draugijos „Sandora“ darbų peržvalga 30 metų laikotarpyje, 1904–1934*. Iš padavimų ir išlaikytų raštų surašė ir išleido Prof. D. Dr. V. Gaigalaitis. Klaipėda: „Sandoros“ knygnas, 1934, p. 6.
32. GAIGALAITIS, Vilius. *Lietuvos Evangelikų bažnytinio gyvenimo problemos*. Parašė D. Dr. V. Gaigalaitis. Klaipėda: „Sandoros“ knygnas, 1935, p. 19–22.
33. GAIGALAITIS, Vilius. *Lietuvos Nufidawimai ir mūsų Rašliawa*. Aprašė Kunigas Dr. Gaigalaitis. Tilžė: „Sandoros“ draugija, [1912]. 36 p.
34. [GAIGALAITIS, Vilius]. Mums reikia daugiau knygų. *Pagalba*, 1925, nr. 2/3, p. 20–21.

35. [GAIGALAITIS, Vilius]. Wisokios žinios. „Į „Sandoros“ knygyną norėtu-
mėme surinkti wisokias senowės lietuwiškas knygas <...>“. *Pagalba*, 1925,
nr. 2/3, p. 28.
36. [GAIGALAITIS, Vilius]. Wisokios žinios. „Labai gražus Ižegnojimo žen-
klai su lietuwiškais [rašais yra padarydinti“. *Pagalba*, 1908, nr. 9, p. 103.
37. [GAIGALAITIS, Vilius]. Wisokios žinios. „Profesorius Bezenbergeris iš
Karalaucziaus <...>“. *Pagalba*, 1908, nr. 11–12, p. 134.
38. [GAIGALAITIS, Vilius]. Wisokios žinios. „Sandoros“ paskujis susiėjimas
Klaipėdoje <...>“. *Pagalba*, 1911, nr. 9–10, p. 128.
39. GAIGALAT, Wilhelm. *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter
den preußischen Litauern: Geschichtliches und Gegenwärtiges von Dr. phil.
W. Gaigalat, Prediger*. Königsberg i. Pr.: Kommissionsverlag Ferd Beyers
Buchhandlung (Thomas & Oppermann), 1904. [6], 36 p. – (Schriften der
Synodalkommission für ostpreußische Kirchengeschichte; Heft 1).
40. Isz Peterburgo. *Vienybe lietuvninku*. 1903, geg. 20 (nr. 20), p. 233. – Para-
šas: K.
41. Isz „Sandoros“ knygyno Klaipėdoje <...> galima gauti <...> *Pagalba*, 1924,
nr. 3, viršelio p. 3.
42. Iš liet. mokslo draugijos kronikos. *Lietuvių tauta*, 1911, kn. 2, p. 142.
43. Iš liet. mokslo draugijos kronikos. *Lietuvių tauta*, 1914, kn. 2, d. 3,
p. 446.
44. Iš Lietuvos ir Prusu Prowincu. „Lietuwiškus Ižegnojimo Ženklus lei-
do Pons Drs. Gaigalatis <...>“. *Nauja lietuwiška Ceitunga*, 1905, okt. 3
(nr. 79), p. 2.
45. JENKIS. Helmut. Die Wandlungen und Wanderungen des Pfarrers Dr.
Wilhelm Gaigalat. Versuch eines Psychogramms. *Annaberger Annalen*.
Bonn, 2006, nr. 14, p. 23–86.
46. KARACIEJUS, Juozas. Wolfenbüttelio Postilės tyrinėjimo problemos. Iš
Wolfenbüttelio Postilė. Vilniaus universitetas, Baltų filologijos katedra; pa-
rangė ir įvadą parašė Juozas Karaciejus. Vilnius: Žara, 1995, p. 15–17.
47. KAUNAS, Domas. Gyvenimas vardan tikėjimo ir lietuvybės: Viliaus
Gaigalaičio būties ženklai. Iš GAIGALAITIS, Vilius. *Atsiminimai*. Klai-
pėda: Mažosios Lietuvos fondas, Klaipėdos universiteto leidykla, 1998,
p. 481–515.
48. KAUNAS, Domas. *Mažosios Lietuvos bibliotekos (iki 1940 metų)*. Vilnius:
Valstybinė respublikinė biblioteka, 1987, p. 157–168.
49. KAUNAS, Domas. Mažosios Lietuvos tautinio sąjūdžio protestantiško-
jo sparno periodinis leidinys „Pagalba“ valdant kaizerinei Vokietijai (iki
1919 m.). *Knygotyra*, 2002, t. 39, p. 34–44.
50. KAUNAS, Domas. Viliaus Gaigalaičio archyvas. *Mažoji Lietuva*. Klai-
pėda, 1993, vas. 26 (nr. 7), p. 8–9.
51. Kirchliches aus der Provinz. *Evangelisches Gemeindeblatt*, 1904, 16. Jan.
(nr. 3), p. 17.
52. Klaipėdos krašto visuomeninės, kultūrinės, sporto organizacijos ir spauda.
Iš *Lietuvių enciklopedija*. Boston, 1957, t. 12, p. 50.

53. KURSCHAT, Heinrich A. *Das Buch vom Memelland: Heimatkunde eines deutschen Grenzlandes*. 2. unveränderte Auflage. Oldenburg: Verlag Werbedruck Köhler, 1990, p. 474.
54. Litteratur-Bericht. *Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft*, 1896, Heft 21, p. 353–359.
55. Litteratur-Bericht. *Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft*, 1899, Heft 24, p. 565–570.
56. *Mažosios Lietuvos istorijos paminklai*: iš Mažosios Lietuvos istorijos muziejaus rinkinių. Klaipėda: Libra Memelensis, 2004, p. 4, 5.
57. Prūsijos kultūros fondas grąžins Lietuvai vertingas knygas. *Lietuvos aidas*, 1997, rugp. 22 (nr. 164), p. 12. – Straipsnyje iškreipta pavardė: Vilius Grigalaitis.
58. Prūsijos kultūros fondas sugrąžina Lietuvai biblioteką. *Lietuvos rytas*, 1997, rugp. 26 (nr. 199), p. 41.
59. REKLAITIS, Povilas. Zur Rekonstruktion des ehemaligen Brettener Archives von Prof. Dr. Vilius Gaigalaitis (1870–1945). *Baltisches Jahrbuch*. Bonn, 1985, p. 133–146.
60. „Sandoros“ Kupczysteje <...>. *Pagalba*, 1912, nr. 6, p. 80.
61. Soeben erschien. *Evangelisches Gemeindeblatt*, 1904, 16. Jan. (nr. 3), p. 19. – (Beilage zu Nr. 3 des „Evangelischen Gemeindeblattes“).
62. ZINKEVIČIUS, Zigmas. *Lietuvių kalbos istorija*. T. 3: Senųjų raštų kalba. Vilnius: Mokslas, 1988, p. 57.

VOKIEČIŲ AUTORIŲ VERTIMAI Į LIETUVIŲ KALBĄ

Tyrimų istorija byloja, kad literatūros kūrinių vertimų gausą ir kokybę dažniausiai lemia fizinė ir dvasinė kūrėjų kaimynystė. Remdamiesi šia nuostata galėtume teigti, kad intensyviausiai abipusė komunikacija turėjo vykti tarp lietuvių literatūros ir vokiečių, lenkų bei rusų literatūrų. Šių kaimyninių tautų kūrybos vertimų bibliografijos naujausi duomenys tai be išlygų patvirtina. Jų kiekis, įvairovė bei vertimų trukmė sudarė palankias sąlygas tyrimams, kurių lietuvių mokslininkai ypač daug atliko sovietmečio sąlygomis XX amžiaus antrojoje pusėje. Deja, šie tyrimai nebuvo universalūs: dažniausiai priklausydavo nuo politinio užsakymo ir konjunktūros.

Nevienareikšmiai lietuvių ir vokiečių literatūrų sąlyčiai. Juos lėmė lietuvių tautos geografinė ir kultūrinė sklaida į dvi gana savitas ir autonomiškas dalis – Didžiąją ir Mažąją Lietuvą. Pastarosios tyrimus sunkina kitokia, labiau vakarietiška dvasinė ir politinė orientacija, XX amžiaus viduryje dėl totalitarinių režimų susidūrimo ją ištikusi katastrofa. Tyrimų nespirtina ir lietuvių bei vokiečių istoriografinių mokyklų nuomonių skirtumai kai kuriais, ypač Mažosios Lietuvos gyventojų tautinio tapatumo ir politinės istorijos, klausimais.

Lietuvių ir vokiečių literatūrinių ryšių istoriografijoje Mažosios Lietuvos literatūros, labiausiai čionykščių vokiečių rašytojų, tema nėra nauja. Į ją lietuvių kultūrologai, literatūros istorikai ir kritikai atkreipė dėmesį jau Ernsto Wicherto, Hermanno Sudermanno ir kitų vadinamųjų tėviškės rašytojų kūrybos atradimo metais – po Pirmojo pasaulinio karo stojantis ant kojų nepriklausomai Lietuvos valstybei. Mūsų laikais šie autoriai tyrėjų akiratyje vėl iškyla siekiant nustatyti lietuviškos tematikos gyvybingumo priežastis vokiečių literatūroje ir jos kaip tarpininko vaidmenį lietuvių literatūrai integruojantis į pasaulinę erdvę [16; 18]. Tačiau vis dar nepradedamas

tyrinėti pačios Mažosios Lietuvos vaidmuo verčiant į lietuvių kalbą vokiečių autorių meninę kūrybą. Apie tai tik sporadiškai byloja senosios lietuviškos knygos retrospektyviosios bibliografijos rodyklės, kai kurie epizodiniai Johanno Wolfgango Goethė's, Gottholdo Ephraimo Lessingo, Friedricho Schillerio, Christopho von Schmido ir kitų šalių vokiškai rašiusių įžymių asmenybių (Johanno Heinricho Pestalozzi'o) literatūros vertimų tyrinėjimai, enciklopediniai veikalai. Iš tikrųjų vertimų istorija yra kur kas turtingesnė ir įdomesnė, negu mes įsivaizduojame. Jos eigos tempus, kryptis ir ypatumus formavo nedidelės lietuvių tautos dalies ilgaamžis gyvenimas daugiautėje Prūsijos ir jos įpėdinės Vokietijos valstybėje, kurios vokiškasis dvasinis, kultūrinis, pilietinis pradas ir pagrindas neabejotinai buvo vyraujantis.

Bandymų ir kūrybinio vertimo procesas nusidriekia per visus keturis paskutiniuosius Mažosios Lietuvos istorijos šimtmečius. Jo ištakos sietinos su Abraomo Kulviečio, Stanislovo Rapolionio ir Martyno Mažvydo veikla rengiant pirmuosius lietuviškos protestantų raštijos veikalus. Suprantama, toks ilgas vertimų laikotarpis buvo netolygus. Kokybės ir rezultatyvumo prasme jis suskyla į kelis tarpsnius, kurių vidinės skiriamosios ribos paženklintos dviem istoriniais įvykiais, abiem atvejais sukeltais karų: Napoleono ir Pirmojo pasaulinio. Jie lėmė ne tik esminius politinius, ekonominius, bet ir dvasinius, kultūrinius visuomenės pokyčius.

XVI–XVIII amžių vokiečių tekstų vertimai į lietuvių kalbą tik sąlygiškai vadintini literatūra. Tai buvo bažnyčioje ir namie naudojamos evangelikų liuteronų tikybos knygos. Tarp jų autorių vyravo Halės ir Karaliaučiaus pietistinės literatūros mokyklos auklėtiniai. Didžiausią poveikį ne tik Mažojoje Lietuvoje, bet ir visoje Prūsijoje bei kituose lietuviams kaimyniniuose kraštuose darė haliečių literatūrinis sambūris, kurio žymiausi atstovai – Augustas Hermannas Francke, Johannas Jakobas Rambachas ir Karlas Heinrichas von Bogatzky's. Čionykščio universiteto Lietuvių kalbos seminaro klausytojų išversti pietisto Johanno Anastasijaus Freylinghauseno pamokslavimai *Dawádnas Mókšlas apie Dušió's Išgánimá Pagal šwentá Ráštá* (1729) buvo pirmoji Halėje išėjusi lietuviška knyga, daug jo giesmių vertimų įdėta kitame leidinyje – eilavią mėgusio Didlaukių kunigo Fabiano Ulricho Glase-rio parengtame giesmyne *Kelos nobaznos Giesmes Lietuwininkams*

ant *Dufzios Išžganimo* (1739). Vėliau šis leidinys dar po vieną kartą perspausdinamas Halėje ir Karaliaučiuje. Tačiau Mažojoje Lietuvoje kur kas populiarsnis buvo retu talentu apdovanotas poetas K. H. von Bogatzky's. Jo knygos *Göldenes Schatz-Kästlein der Kinder Gottes* vertimas į lietuvių kalbą *Prašta ale už Aukša brangefne Skarbnyczele Diowo Waiku* pasirodė autoriaus gyvenimo metais ir buvo perspausdinamas dar kone du šimtmečius. Jautrią Halės pietisto poeziją ypač mėgo kaimo bendruomenė, iš jos eiliavimo bei iškaltos pradžios mokėsi lietuvių pietistinio sąjūdžio dalyviai – surinkimininkai. Jų kūrybinė veikla formavo vokiečių giesmių vertimo ir adaptacijos liaudiškąją tradiciją, kurios pradininkas – nūdienio mokslo ir kraštiečių kone visiškai pamirštas Kuršių nerijos žvejys ir mokytojas Kristijonas Endrikis Mertikaitis.

XIX amžiuje, bręstant lietuvių filologijos mokslui ir gausėjant tautinei inteligentijai, plėtojosi grožinės literatūros įvairovė ir didėjo jos poreikis. Brendo satyros, didaktinio eilėraščio ir apsakymo žanrai. Amžiaus pabaigoje tokios literatūros brandą skatino kiek pavėluotai per vokiečių kultūrą atsklidusios naujos estetinės ir etinės, ypač romantizmo krypties, idėjinės nuostatos. Iš vokiečių kalbos daugiausia išversta prozos, mažiau – poezijos. Knygų leidėjai nuolat didėjančią prozos, ypač liaudies skaitinių, poreikį patenkindavo vokiečių populiarios literatūros lietuviškais sekimais ir adaptacijomis. Mažesnę dėmesį poezijos vertimams greičiausiai lėmė tai, kad XIX a. pabaigoje susiformavo gana stiprus ir gausus originaliojo lietuvių eilėraščio kūrėjų sambūris, siekęs gimtuoju žodžiu ir patriotine poezija veikti tautinio ir politinio sąjūdžio idėjinį kryptingumą ir kovingumą. Šiam tikslui vokiškasis eilėraštis nebuvo parankus.

Po Pirmojo pasaulinio karo Mažosios Lietuvos lietuvių literatūra – originalioji ir verstinė – įžengė į paskutinį savo raidos etapą. Jį galėtume pavadinti moderniuoju. Nuo Vokietijos atskirto ir prie nepriklausomos Lietuvos valstybės prijungto Klaipėdos krašto lietuviškųjų knygų leidyba rėmėsi gausesnėmis, labiau išsilavinusiomis kūrybinėmis jėgomis ir stipresniu materialiuoju pagrindu, palankesne politine aplinka. Tačiau vietos gyventojų pastangomis atliekamų vertimų ėmė sparčiai mažėti. Pagrindinės priežastys buvo dvi: didėjant visuomenės pasaulėjimui smuko

protestantiškos literatūros vertimų poreikis, kita vertus, naująją vokiečių grožinę literatūrą itin aktyviai vertė tam specialiai pasirengusi visos šalies kūrybinė inteligentija, humanitarinį išsilavinimą įgijusi geriausiuose Europos universitetuose. Jos atlikti knygų ir smulkesnių kūrinių vertimai be ypatingų kliūčių plito tiek Klaipėdos krašte, tiek anapus valstybių siena tapusio Nemuno.

Be universalių, viso krašto ir jos gyventojų būklę lėmusių politinių, socialinių bei dvasinių sąlygų, egzistavo ir keletas ypatingų, tik Mažosios Lietuvos lietuviškai knygai būdingų įtakos veiksnių. Vienas iš jų buvo knygos rengėjų tautinė sudėtis. Naujausi tyrimai rodo, kad laikotarpiu iki Prūsijos kritimo po Napoleono kareivių padu tarp lietuviškų knygų rengėjų vokiečiai sudarė apie 80 proc., antruoju, siekusi Pirmąją pasaulinį karą, – apie 30 proc. Dauguma jų buvo universitetinį arba specialųjį pedagoginį (mokytojų seminarijų) išsilavinimą turėję asmenys, palyginti gerai pažinę knygų pasaulį, tikrųjų krašto gyventojų dvasinius poreikius ir patys nestokojantys norų bei moralinių įsipareigojimų tuos poreikius realizuoti kūrybiniu darbu.

Didžiulį poveikį Mažosios Lietuvos lietuviškos knygos kultūrai padarė kolektyvinis vertimų tobulinimas ir kone profesinis vertėjų ugdymas. Spaudai rengiamų svarbiausių Protestantų bažnyčios knygų kolektyvinis redagavimas vyko iki pat XVIII amžiaus vidurio. Kartais vertimų rankraščius svarstė ir aprobavo keliolika ar net kelios dešimtys lietuvių kalbos mokovų. Šitoks atsakingas ir kruopštus darbas neabejotinai kėlė knygų kalbos lygį, antra vertus, į lietuviškos raštinės kūrimą įtraukė vis daugiau vertėjų ir didino verčiamų knygų skaičių, jų turinio įvairovę.

Mažoji Lietuva turėjo savitą vertėjų mokyklą – Karaliaučiaus (1718–1944) ir Halės (1727–1740) universitetų lietuvių kalbos seminarus. Lietuviškai knygai labiausiai nusipelnė pirmasis. Šį seminarą iš viso yra lankę apie 1500–2000 klausytojų. Daugumą jų pagal kilmę buvo Mažosios Lietuvos vokiečiai, ypač dvasininkų šeimų sūnūs, kurių nemaža dalis iš vaikystės bent šiek tiek, o kai kada ir gana gerai mokėjo lietuvių kalbą. Seminaro pratybose studentai įgydavo vadovų susistemintų lietuvių kalbos gramatikos žinių ir tekstų vertimų įgūdžių. Seminaristai buvo rengiami sielovados darbui, tačiau studijose užsimezgę kūrybiniai pradai neišblėsdavo ir veikiai duodavo brandžių vaisių. Šiandien

jau žinoma, kad buvę Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaro dalyviai iki XIX amžiaus pabaigos parengė apie 130 lietuviškų knygų ir lituanistinių veikalų, tarp kurių daugumą sudarė vertimai arba adaptacijos iš vokiečių kalbos [2; 3].

Verstų knygų kokybei ir kiekybei nemažą poveikį darė vokiečių šalims būdinga labai gerai išplėtotą ir plačiais komerciniais ryšiais pasižyminti knyginkystė. Mes šia sąvoka apibrėžiamo knygų ir periodinės spaudos leidybos, poligrafijos bei platinimo įstaigų sistemą, kuri skatina verslą, daro tiesioginę įtaką kultūrai ir švietimui, užtikrina šių veiklos sričių gyvybingumą ir našumą. Lyginant su kitais kraštais, jau nekalbant apie carinės Rusijos valdomą Didžiąją Lietuvą, Mažosios Lietuvos knyginkystė per XIX amžių pasiekė tobulumo ir nemenko pajėgumo. Verstų knygų leidyba tapo viena iš imliausių ir pelningiausių praktinės veiklos sričių. Ji įtraukė nemažai konfesinės ir pasaulietinės inteligentijos. Parengti kompiliaciją, išversti ir kelių šimtų egzempliorių tiražu išleisti knygelę pajėgdavo net pradžios mokyklą (tiesa, ji buvo septynmetė) baigęs valstietis arba miestelėnas.

Šių žodžių autorius nėra nei literatūros istorikas, nei kritikas. Tačiau su Mažosios Lietuvos verstine knyga teko ir tenka susidurti įvairiais aspektais tiriant šio krašto kultūros, raštijos, spaudos ir knyginkystės istoriją. Sukaupti duomenys jau leidžia gana tiksliai apibrėžti vertimų iš vokiečių ir kitų kalbų dinamiką, autorius, sklaidą spaudos leidiniuose ir jų recepciją. Be to, klasifikuojant ir apibendrinant vertimų rezultatus gerai matyti, kad šios publikacijos labiausiai sklido per filologijos veikalus, poezijos antologijas ir prozos knygas, kalendorius ir laikraščius. Visi minėtieji raiškos būdai ir kanalai turėjo tam tikrą chronologinį nuoseklumą, vertimui parenkamų kūrinių žanro, turinio ir paskirties būdingus požymius. Laikydami jį ir bandysime šioje knygos dalyje pateikti vertimų srauto metmenis ir svarbesnius orientyrus.

Lietuvių filologijos veikalus pagimdė diskusija. Diskusijai visada privalu turėti argumentų ir juos patvirtinančių pavyzdžių, todėl jų susigriebta ieškoti vos peržengus XVIII amžiaus slenkstį. Lietuviškų raštų kalbos tobulinimo principus pirmasis suformulavo ir spaudoje išdėstė šių dienų istoriografams gerai žinomas Gumbinės kunigas Michaelis Moerlinas, o juos tarytum savo kūrybinėje laboratorijoje išbandė jo mokinys Johannas Schultzas.

Jis greičiausiai iš vokiečių (kai kas mano, kad iš lotynų) kalbos išvertė Ezopo pasakėčių rinkinį pusiau vokišku, pusiau lotynišku pavadinimu *Die Fabuln Aesopi, zum Versuch nach dem „Principio Lithvanicae Lingvae“* (1706). Knyga tapo pirmuoju grožinės literatūros leidiniu lietuvių kalba, tačiau ji buvo pasirinkta ne dėl paties Ezopo. Pakartosime tai, kas jau ne kartą pabrėžta: graikų pasakėtininkas tapo vertimų sklandžia lietuvių kalba galimybių teoriniu įrodymu ir alibi [7]. Pasėtas diskusijų grūdas buvo uoliai daiginamas ir puoselėjamas. Atkaklius siekius nuolat tobulinti vertimus liudija Kristupo Sapūno (1673) ir Gottfriedo Ostermeyerio (1791) lietuvių kalbos gramatikose įdėti skyriai apie eilavių taisykles ir meną. Iš pradžių jiems tekstų pavyzdžiai dažnokai imami iš gyvojo lietuvių žodžio aruodo ir antikinių rašytojų kūrybos, o vėliau antikos žodžio meistrus ėmė keisti naujųjų laikų autoriai. Įkvėpimo šaltiniu tapo Christianas Fürchtegottas Gellertas, kurio pripažinimą liudijo nuo XVIII amžiaus vidurio Karaliaučiaus bei kitų didesnių Prūsijos miestų knygynuose tarp pirkėjų paklausą neprarandantis eilių rinkinys *Geistliche Oden und Lieder* (1757) ir pasakėčių bei komedijų dvitomis *Fabeln und Erzählungen* (1746–1748). Parinktas eiles iš šių knygų dar esant gyvam autoriui į lietuvių kalbą pirmasis išvertė Papelkių kunigas Adamas Friedrichas Schimmelpfennigas [9], tačiau uoliausiu poeto apologetu tapo Pilkalnio kantorius Christianas Gottliebas Mielcke. Jis reikalavo į lietuviškus giesmynus dėti Chr. F. Gellerto religinių odžių vertimus [12], polemikos su G. Ostermeyerių vertimų kalbos klausimais įkarštyje pasižadėjo paskelbti šio autoriaus kūrybos rinkinėlį [11] ir žodį tesėjo – į savo filologijos veikalo *Anfangsgründe einer Littauischen Sprachlehre* (1800) poetikos skyrių įdėjo pasakėčios „Kūlikas“ (originale – „Der junge Drescher“) laisvą, formos ir turinio požiūriu į lietuviško kaimo skaitytoją orientuotą vertimą [15], o į netrukus parengtą giesmyną *Sėnos ir naujos krikščioniškos Giesmės, ypaczey senniemsiems ant Gėrofu dideleis Raštais išspāustos draug su naujoms Maldū Knygėlemis* (1806) – pluoštelį giesmių. Tarp jų buvo ir eilėraštis „Wenn ich, o Schöpfer, deine Macht“ (1757), kuris, Peteriui Sohruui sukūrus melodiją, tapo visų laikų populiaria protestantų giesme. Tačiau ne kiekvienas vertimas patekdavo į spaudą, kartu ir į lietuvių skaitytojo rankas. M. L. Rhesos paliktame asmeniniame archyve, be

„Kūliko“, rastas kitos Chr. F. Gellerto pasakėčios vertimo rankraštis [5]. Jis be pavadinimo ir be autoriaus nuorodos. Sprendžiant pagal turinį, pasakėčią sąlygiškai galėtume pavadinti „Melagis Simonas“. Kūrinio užuomazga remiasi dažnai pasitaikančiu kelionių įspūdžių siužetu:

*Kaip kittą kart koks pons kellowo
Žemmes mattyti swetimas,
Su jomi drauge eiti gawo
Ir lets jo tarnas Simanas [...]*

Melagystės trumpos kojos, todėl Simono istorija baigiama pasakėčiai būdingu moralu:

*Begiedį, kurs taw pamellūja,
Ant tū patyczū brėdyk wis,
Pakol jis apsiraudonūja,
Tai protą gaus netikkelis.*

Kieno plunksnai priklauso vertimas, kol kas nenustatyta. Kadangi lietuviškas tekstas parašytas ant tų pačių popieriaus lapų ir tokiu pat braižu kaip ir „Kūlikas“, tai galima prielaida, kad vertėtas pats asmuo – Chr. G. Mielcke. Velionio Pilkalnio kantoriaus rankraščius M. L. Rhesa gavo iš 1822 m. mirusio lietuviškų knygų cenzoriaus Galdapės diecezijos superintendente ir Valtarkiemio parapijos kunigo Johanno Gottfriedo Jordano palikimo. Mažosios Lietuvos kultūros istorijoje jis minimas ir kaip geras lietuvių kalbos mokovas, tautosakos rinkėjas, raštijos kūrėjas. M. L. Rhesa, 1824 metais leisdamas Ezopo, Chr. F. Gellerto ir Kristijono Donelaičio pasakėčių rinkinį, turimu rankraščiu nepasinaudojo. Jis pats pasakėčias vertė proza ir trumpindamas tekstą. Minėtame rinkinyje Chr. F. Gellerto kūrinys skelbiamas su antrašte „Melagis“, o pagrindinis personažas pavadinamas kitu, Mažosios Lietuvos lietuvių pamėgtu Enzio vardu [6].

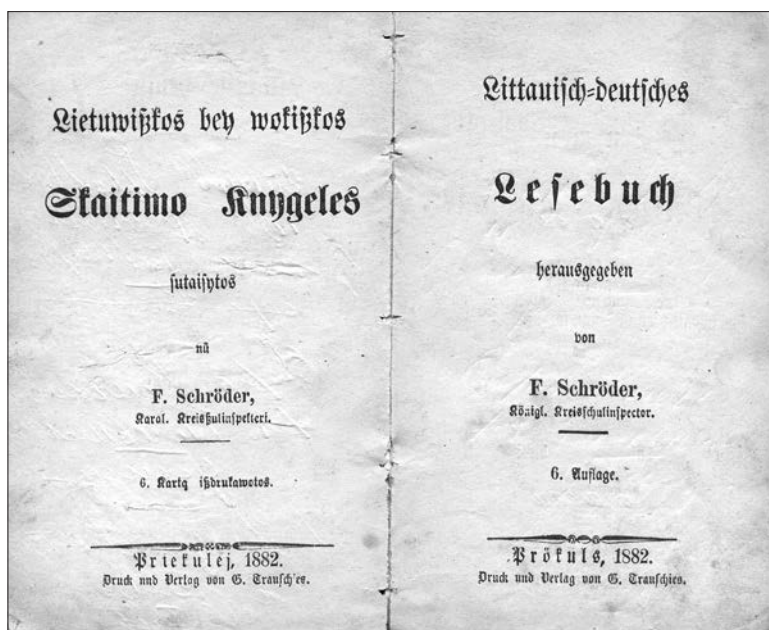
Nuo Chr. G. Mielcke's laikų Chr. F. Gellerto kūryba lietuviškose knygos rodėsi vis dažniau. Ji plito ir nuorašais. Lietuvių literatūros draugijos pirmininkas, Klaipėdos kunigas ir čionykštės gimnazijos lietuvių kalbos mokytojas Karlas Rudolphas Jacoby'is iš Aulovėnų kunigo Johanno Friedricho Lorenzo Hertellio rankraštinio palikimo į gimnazijoms skirtus lietuviškus skaitinius *Litauische Chrestomathie*

(1880) įtraukė Chr. F. Gellerto dvi pasakėčias ir vieną eilėraštį [19]. J. F. L. Hertellis sukaupė ir kitų vokiečių autorių vertimų. Jo iš Getingeno *Musenalmanach* (1787) verstas poeto ir pedagogo J. F. Schlezo eilėraštis „Kūlėjo daina“ (Drescherlied) paplito kaip liaudies daina [4; 13]. Greitai atsigręžta ir į F. Schillerį. Jo plačiai žinomo eilėraščio „Das Mädchen aus der Fremde“ vertimo rankraštis buvo rastas 1871 m. mirusio žinomo lietuvių kalbos mokovo, Mažosios Lietuvos etnologo ir Ragainės evangelikų liuteronų superintendente Karlo Augusto Jordano turtingame archyvineame palikime. Jis veikiausiai pateko į velionio artimai pažįstamo Karaliaučiaus universiteto profesoriaus baltisto Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno rankas. Šis eilėraštį kaip literatūrinį K. A. Jordano bandymą su komentaru 1877 m. paskelbė Karaliaučiaus humanitarinių mokslų darbuose „Altpreussische Monatsschrift“ [14]. Profesorius vertimą laikė tobulu, todėl tekstą perteikė moksliškai kruopščiai. Šešių ketureilių posmelių eilėraštis paskelbtas be pavadinimo. Sprendžiant iš kalbos, vertimas vis dėlto nebuvo sklandus:

*Dauboj' tarp Kerdziû wa[r]gdienujû
 Kožname metè rodijos
 Tarp Wyturû wyt'rojanczujû
 Mergà Grožybès dywinos.*

Kiti, vėlesni Mažosios Lietuvos vertėjai F. Schillerį ne be priežasties aplenkė. Kadangi jau turėta tobulų Didžiosios Lietuvos poetų vertimų, Tilžės gimnazijos profesorius Aleksandras Teodoras Kuršaitis į lietuvių kalbos fakultatyvo klausytojų chrestomatijos *Litauisches Lesebuch* antrąją dalį (1912) įdėjo Vinco Kudirkos verstą „Orleano Mergelės“ (Die Jungfrau von Orleans) ištrauką. Visi V. Kudirkos vertimai ir originalioji kūryba Mažojoje Lietuvoje buvo gerai žinoma iš Tilžėje išėjusio jo raštų šešiatomio leidimo (1909). Nuo to laiko juo dažniausiai rėmėsi ir kiti čionykščiai lietuviškų leidinių rengėjai. Tai laikytina vienu iš akivaizdesnių imperijų siena perskirtų tautos dalių spartėjančio kultūrinio ir tautinio suartėjimo požymių.

Kai kurių vokiečių literatūros žinių teikė lietuviškieji mokykliniai elementoriai. Į juos skaitiniai gausiai pradedami dėti pasirodžius Friedricho Eberhardo von Rochowo vadovėliui *Kinderfreund*, kurį Prūsijos vyriausybė paliepė mokyklose naudoti

Johanno Friedricho Franzo Schröderio *Lietuviškos bey wokiškos Skaitimo Knygeles* (Priekulė: Jurgio Traušio leidimas ir spauda, 1882). Autoriaus rinkinys

nuo 1787 m., o į lietuvių kalbą pavadinimu *Kudikių Prietelų* tuoj pat išvertė minėtasis Chr. G. Mielcke. Vadovėlis buvo išleistas keletą kartų. Vėliau paplito verstinis Johanno Gottliebo Weissio *Naujas Pibelis* (Neue Fibel) ir Priekulės našlaičių prieglaudos vadovo Johanno Friedricho Franzo Schröderio sudarytas dvikalbis vadovėlis *Lietuviškos bey wokiškos Skaitimo Knygeles* (Littauisch-deutsches Lesebuch). Visų šių mokomųjų knygų didesnę dalį sudarė vokiečių didaktinės prozos ir poezijos kūrinių sekimai ir adaptacijos. Jiems pagyvinti kartais pasitelkiamas dialogas. Vertėjai lietuvinio veikėjų vardus. Į vaikus tarytum jų klasės draugai prabilo Dočys, Bronė, Merčius, Mikelis, Selmas, Vilius. Visa tai palengvino suprasti dėstomo dalyko turinį. Spalvingą gamtos paveikslą savo vadovėlyje perteikė J. F. F. Schröderis. Jo labiausiai išplėtotos temos – gamta ir žmogus, gyvūnijos ir augalijos pasaulis, istorija. Gamtamoksliniai skaitiniai išdėstyti pagal Kristijono Donelaičio *Metų* kompoziciją – ciklais, pavadintais keturiais

metų laikais: „Pavasario čėsas“, „Vasaros čėsas“, „Rudens čėsas“ ir „Žiemos čėsas“. Toks sprendimas neatsitiktinis – autorius Karaliaučiaus universitete buvo lankęs Lietuvių kalbos seminarą ir, Fridricho Kuršaičio vadovaujamas studijavęs K. Donelaičio kūrybą. Nei vokiškuose, nei lietuviškuose mokykliniuose vadovėliuose niekada nebuvo nurodomi kūrinių autoriai. Padėtis pasikeitė tik XX amžiaus pradžioje išgalėjus naujoms pedagogikos tendencijoms. J. W. Goethe's baladės „Girių karalius“ (Erlkönig), Martino Ludwigo Rhesos eilėraščio „Karvaičių kaimas“ (Das versunkene Dorf) ir kitų autorių kūrinius į lietuvių kalbos vadovėlius įdėjo Mikas Šlaža. Jis buvo vienas žymiausių Klaipėdos krašto lietuvių pedagogų, o jo parengtos mokomosios knygos direktorijos sprendimu pripažintos privalomais mokyklų vadovėliais.

Nuolat gerėjanti Prūsijos švietimo būklė sudarė prielaidas liaudieskiai skirtai lietuviškai grožinei knygai rasti ir plisti. Jai pradžią davė proginiai, per karus parašyti eilėraščiai. Paskelbti nedideliais, į proklamacijas panašiais leidinėliais, jie yra ne tiek poetinė, kiek politinė literatūra. Baigiantis Napoleono karams, Gumbinėje pasirodė anoniminis rinkinėlis *Landsturmo Giesme*. Jis kupinas patriotinių motyvų, tikėjimo vokiečių ginklo pergale. Sprendžiant iš turinio ir stiliaus, eilių autorius turėtų būti Ernstas Moritzas Arndtas, tačiau šią prielaidą dar reikės pagrįsti nuodugniau. Knygelę vertė geras lietuvių kalbos mokovas Piktupėnų kunigas Christophas Danielius Hassensteinas. Keletą moralizuojamojo pobūdžio ir agitacinių eiliuotų lapelių lietuviškų parapijų kunigai ir mokytojai paskelbė per 1870–1871 metų Prūsijos karą su Prancūzija. Vienas tokių buvo minėto Ragainės superintendente K. A. Jordano išverstas Maxo Schneckenburgerio eilėraštis „Wakta prie Rynupes“ (Die Wacht am Rhein). Netrukus, pradėjus kilti kaizerinės Vokietijos galiai, jis tapo kone privalomu lietuviškos spaudos palydovu. Mokytojai lietuvių vaikus versdavo šį eilėraštį mokytis mintinai. Tačiau prievarta pažadino ir opoziciją. Kaip priešprieša Reino sargybai, Ragainėje ir Tilžėje 1884–1886 m. buvo leidžiamas laikraštis „Niamuno sargas“, skatinęs Mažosios Lietuvos lietuvių savimonę ir gynęs tautinio sąjūdžio interesus. Redaktoriaus, didelio poezijos populiarintojo Jurgio Mikšo dėka jis tapo tuo, kuo tada Didžiąjai Lietuvai buvo „Auszra“.

Pirmoji reikšminga vokiečių poezijos knyga yra 1841 m. Tilžėje pasirodžiusi antologija *Giesmes Linkſmybei ir Prietelystei palie-cawotos*. Ją parengė pavardės nenurodęs lietuvis mokytojas. Antologija, sudaryta iš 35 eilėraščių ir pasakėčių, siekia išstumti liaudyje paplitusias smuklių nešvankyles. Eilės liaupsino Prūsijos monar-chų ir karo galią, poetizavo darbą, ragino žavėtis gamtos grožiu. Knygoje kūrinių autoriai nenurodyti, tad lengviau atsekama tik Chr. F. Gellerto plunksna. Pratarinėje vertėjas pažymėjo, kad įter-pęs kai ką ir savo paties parašyta (p. V). *Giesmes* pasklido už Ma-žosios Lietuvos ribų. Šią knygą turėjo Jacobas Grimmas. Deja, jo egzempliorius, galbūt išmargintas pastabų, iš Berlyno universiteto bibliotekos yra dingęs [1].

Prūsijos 1870–1871 metų karo ir pergalės prieš Prancūziją nuotaikos kupinai sklinda iš Lankupių mokytojo Mikelio Šapalo kruopščiai parengtos mokyklinės antologijos *Deutsch-littauisches Volksliederbüchlein*. Jos autorius buvo patyręs vertėjas ir poe-tas, nemaža eilių išbarstęs lietuviškojoje periodikoje. Antologija 1871–1877 m. išėjo net tris kartus, remiantis 1865 m. vyriausybės nurodymu dėl tautinių mažumų kalbų vartojimo švietimo įstaigose siaurinio, – lygiagrečiai vokiečių ir lietuvių kalbomis, su vokišku antraštiniu lapu. Tai didžiausia XIX amžiaus vokiečių poezijos ver-timų knyga. Joje vyravo E. M. Arndto, M. Schneckenburgerio, Lu-dwigo Uhlando ir kitų autorių politiniai ir patriotiniai eilėraščiai, religinių poetų (Danielio Falko, Josefo Mohro ir kitų) kūryba. Da-lies eilėraščių, tarp jų vaizdingos gamtos poezijos, autorystė nenu-statyta. Knyga buvo svarbi dėl savo meninės ir pažintinės reikšmės, o kita vertus, prikišamai tarnavo geležinio Bismarcko politikai, nu-kreiptai prieš mažąsias imperijos tautas. Dėl to ji ir jos autorius vėliau sulaukė nevienareikšmių vertinimų ir priekaištų.

Nustatyta ne mažiau kaip pusšimtis knygų vokiečių prozos vertimų. Vyravo žemo meninio lygio nedideli apsakymai ir be-letrizuoti pasakojimai. Dauguma jų yra anoniminiai, tačiau kai kurie paženklinėti ir gana garsiais autorių vardais. Mažosios Lie-tuvos lietuvių skaitytojų pažintis su vokiečių prozos knygų ver-timais XIX amžiuje prasidėjo nuo Chr. von Schmido apysakos *Genovaitė* (Lebensbeschreibung der Gräfin Genoveva). Vos tik pasirodžius originalui (1810), jis imtas versti ne tik į didžiųjų, bet ir į mažųjų tautų kalbas. Apysaką turėjo ir estai (1840), latviai

(1845) bei Didžiosios Lietuvos lietuviai (1855). Vis dėlto Mažosios Lietuvos lietuviai kaimynus šiek tiek aplenkė. Siekiant tobulesnės kalbos, *Genovaitės* sekimas atliktas du kartus ir kaip knyga išleistas greičiausiai 1838 m. arba 1839 m. (metai nenurodyti, todėl trūkstant patikimų įrodymų yra ginčytini). Sentimentalus, krikščioniškąjį humanizmą skatinantis kūrinys sulaukė ypatingo skaitytojų, daugiausia kaimiečių, palankumo. Aiškintis sėkmės priežastis nėra mūsų užduotis, vis dėlto paminėsime, kad knyga Mažojoje Lietuvoje išėjo devynis kartus. Ji buvo leidžiama Tilžėje net tada, kai šis, anot nacionalsocialistų valdžios, „menkavertis liaudies skaitalas“ Vokietijoje jau buvo uždraustas.

Kaip ir kaimyninės Baltijos tautos, Prūsijos lietuviai iš vokiečių kalbos išsivertė Joachimo Heinricho Campe's nuotykių apysaką *Robinson der Jüngere*. Ji pasirodė Klaipėdoje 1883 m. pavadinimu *Jaunasis Robinzons*. Knygos vertimas tapo ir pirmąja, tiesa, netiesiogine lietuvių pažintimi su anglo Danielio Defoe kūryba. Turbūt nedaug kam reikia priminti, kad J. H. Campe į gyvenimą buvo paleidęs pionieriškų nuotaikų romano apie Robinsono Crusoe nuotykius perdirbinį. Kitas, neabejotinai vienas iš įdomesnių puslapių vokiečių literatūros vertimų istorijoje yra knygelė *Karžygiški Darbai ragūtojo Sygwrydo* (10 leidimų). Ji buvo be perstojo leidžiama Tilžėje ir tuoj pat išperkama godžių skaitytojų. Mūsų tyrimo, kuriam talkino ir kolegos iš Berlyno Humboldtų universiteto, duomenimis, ši anoniminė knygelė pasirodė esanti vieno žymiausių pasaulinės literatūros kūrinių – „Nybelungų giesmės“ – adaptacija neišrankiam XIX amžiaus skaitytojui. Kol kas nežinoma nei kas ją parengė vokiečių kalba, nei kas išvertė į lietuvių kalbą. Lietuvių skaitytojas tokią knygą suvokė kaip literatūrinę pasaką, kupiną nuotykių ir fantastikos.

Vokiečių ir lietuvių literatūrinių ryšių istorijoje įdėmiau reikėtų aptarti kuklią Johno Williamo Piersono apysaką *Erkus Montė, arba Kryžiokai Prūsiose ir Lietuvoje* (1929). Jos autorių šiandien jau mažai kas pamena. Berlyno Dorotheos vidurinės mokyklos profesorius J. W. Piersonas buvo istorikas, kalbininkas ir rašytojas, atkreipęs amžininkų dėmesį brandžiais prūsistikos ir lituanistikos veikalais, ypač keliolika kartų leista monografija *Prūsijos istorija* (Preussische Geschichte). Aišku, minėtoji apysaka į lietuvių kalbą buvo išversta dėl turinio. Joje be meninės išmonės, akylai laikantis

kronikų liudijimų, atpasakotos prūsų vado Manto (vokiečių istoriografijoje – Heinrich Monte) kovos su Vokiečių ordinu ir žūtis. Pažymėtina, kad būtent J. W. Piersono laikais Mantas tapo vienu populiariausių vokiečių istorinio romano personažų.

Skaitytojo pažinties su vokiečių literatūra galimybes praplėtė lietuviškoji periodika, kuriai ne be tam tikrų išlygų galima priskirti ir kalendorius. Ji buvo itin gausi ir įvairi. Mažosios Lietuvos lietuviai 1846–1939 m. turėjo apie 30 pavadinimų kalendorių. Kai kurie jų ėjo po 20–30 metų ir siekė daugiau kaip 200 puslapių. Šių leidinių populiarumą lėmė universali paskirtis. Kaimų gyventojams kalendoriai buvo ir praktinis vadovas, ir informacinis žinynas, ir literatūros almanachas. Skaitinių skyriuje redaktoriai, daugiausia lietuviai mokytojai, dėdavo mokslo pažintinių, istorijos straipsnių ir grožinių kūrinių. Pastarieji ilgą laiką buvo vokiečių literatūros anoniminės adaptacijos ir sekimai. Apie grožinių kūrinių, ypač eiliuotų, meninius savitumus teikti gilesnių vertinimų būtų sunku. Jie mums labiau įdomūs savo turiniu. Vienu iš tokių neabejotinai laikytinas eilėraštis „Skarbas“. Jis keliskart buvo skelbtas Klaipėdos kalendoriuose (1866, 1879) ir net parodytuotas Bitėnuose leistame kalendoriuje (1908) šmaikščia, regis, Martyno Jankaus plunksna:

*Nakties viduryje, mygloto tamso
Važiavo Šedauskis iš Tilžės namo.
Javus jis ten buvo pardavęs, potam
Smagiai buvo gėręs ir girts povisam <...> [17].*

Eilėraštis buvo paimtas iš antologijos *Giesmės Linksmybei ir Prietelystei paliečiamos*. Remdamiesi šiokiu tokiu „Skarbo“ pradžios intonacijos panašumu kai kurie tyrinėtojai eilėraštį klaidingai laikė J. W. Goethe's baladės „Girių karalius“ (Erlkönig) sekiu [9]. Teisingą sprendimą rodytų tekstų palyginimas:

*Nakties Widdurije, per Mygle, tamso
Wažiawo wiens Búras iš Miesto Nammo;
Ruggius jis czon buwo pardáwes, potam
Smaggei isirėžes ir girts powissam.

Pilns Džiaugsmo, kad teip daug gelláwo Jawai,
Pirm mislijes, Kiema prijojo jissai.
(Giesmės, linksmybei ir prietelystei <...>, 1841)*

*Wer reitet so spät durch Nacht und Wind?
Es ist der Vater mit seinem Kind;
Er hat den Knaben wohl in dem Arm,
Er faßt ihn sicher, er hält ihn warm.*

(Goethe J. W. *Werke*. Bd. 1. Berlin [ir kt.]:

Bong & Co, [be metu], p. 80–81).

Kūrinių siužetai ir apimtis („Skarbas“ už „Girių karalių“ yra dvigubai ilgesnis) skiriasi iš esmės. Akivaizdu, kad prielaida nepasitvirtina, tikrąjį autorių tyrėjams dar reikės išaiškinti.

Kūrinių, priklausančių žymiesiems vokiečių rašytojams, kalendoriuose rasta nedaug. Neabejotinai svarbiausias būtų G. E. Lessingo filosofinės dramos-poemos „Natanas Išmintingasis“ (Nathan der Weise) fragmento vertimas (1914), įdėtas į *Lietuvių Kalendoras Metui 1915*. Humanizmo, religinės ir tautinės tolerancijos idėjas skelbiantis kūrinys tapo pirmuoju lietuvių skaitytojų susitikimu su šiuo vokiečių rašytoju ir švietėju. Kadangi kalendoriams kasmet reikėjo vis daugiau skaitinių, jiems imta naudoti kituose leidiniuose jau skelbtą grožinę kūrybą. Taip į kalendorius pateko niekad aktualumo neprarandanti Chr. F. Gellerto pasakėčia „Kūlikas“ (1871), K. Donelaičiui skirtas Franzo Tetznerio eilėraštis, skaitytas 1896 m. atidengiant paminklinį akmenį poeto gimtuosiuose Lazdynėliuose (1913), ir kiti kūriniai. Po Pirmojo pasaulinio karo kalendoriai daugiau dėmesio skyrė pažintinio pobūdžio įžymių asmenų biografijoms. Leidinių redaktoriai taip pat supažindindavo su įvairių tautų, daugiausia Europos, rašytojais. Vis dar populiariam pasakėtininkui buvo skirtas didokos apimties beletrizuotas pasakojimas „Trys dienos iš Gellerto amžiaus“ (1927). Jis verstas iš vokiečių kalbos ir papildytas vertėjo rašyta trumpa įžanga, pabrėžiančia Chr. F. Gellerto kūrybos ryšius su Mažąja Lietuva. Tačiau vertėjas nurodė tik į protestantiškąją lietuvių giesmyną dėtus giesmių vertimus (penkis), matyt, jis nieko nežinojo apie pasakėčias. Pasakojimo ir jame cituotų dviejų giesmių vertimas (po viena iš jų esantį vertėjo kriptoną M. K. iš Sk. atsargiai skiriami Mikeliui Kundriui iš Skaisgirių) buvo tarytum atsisveikinimas ir apibendrinimas viso to, kas apie Chr. F. Gellertą skelbta Mažajoje Lietuvoje. Taip pat simboliška, kad šio kūrinio atspaudas iš kalendoriaus išėjo ir savarankiška knygele (1931).

Jodocus Donatus Hubertus Temme.
Portretas iš spaudos

XIX amžiaus pabaigoje į vokiečių rašytojų bei jų kūrybos pristatymą įsitraukė ir lietuviškieji laikraščiai. Jiems neabejotinai didelį poveikį darė JAV lietuvių emigrantų ir dėl caro Rusijos įvesto lietuviškos spaudos draudimo Mažojoje Lietuvoje ėję nelegalieji Didžiosios Lietuvos leidiniai. Jaunoji lietuvių inteligentų karta godžiai skaitė ir aptarinėjo G. E. Lessingo, J. W. Goethe's, F. Schillerio, Johanno Georgo Hamanno, Heinricho Heine's, Johanno Gottfriedo Herderio bei kitų, daugiausia vokiečių romantikų rašytojų ir filosofų kūrybą. Aktyviausiai ją vertė poetai V. Kudirka ir Jonas Mačys-Kėkštas. Iš Mažosios Lietuvos laikraščių kuklų J. W. Goethe's poezijos fragmentą bene pirmoji 1899 m. paskelbė Enzio Jagomasto Tilžėje leista „Außra“ [8]. Eiles į lietuvių kalbą vertė Vydūno idėjinio sambūrio dalyvė Marta Augusta Raišukytė. Vis dėlto laikraščiuose eilėraščių vertimai neprigijo. Kitokio likimo sulaukė proza, kuri dalimis skelbta kaip kone privalomas kiekvieno periodinio leidinio skaitinių priedas. Lietuviškieji laikraščiai, atsižvelgdami į savo skaitytojų išprusimą ir skonį, labiausiai rinkosi arba protestantų didaktinę, arba lengvo turinio pažintinę ir nuotykių literatūrą. Tačiau jos autorių pavardės šiandien mums beveik nieko nebesako. Dauguma jų buvo eiliniai žurnalistai.

Akylesnio tyrinėjimo reikalauja laikraščių sąlytis su Rytų Prūsijos vietinių vokiečių rašytojų kūryba, paženklinta abiejų tautų

kaimynystės pėdsakais. Būtent iš jos ir kyla gana vaisingos vokiečių literatūros lietuviškos tematikos šaknys. Jautriausiai jas užčiuopė Alfredas Brustas, Botho von Keyserlingas, Clara Ratzka, Martha Springborn, H. Sudermannas, E. Wichertas ir kiti prozininkai. Pirmieji ryškesni domėjimosi jais įrodymai pastebimi 1886 metų lietuvių periodikoje. Tada Mažosios Lietuvos tautiniam sąjūdžiui atstovavęs laikraštis „Niamuno sargas“ paskelbė E. Wicherto apysakos „Motina ir duktė“, konservatyvusis „Tilžės Keleiwis“ – apysakos „Ewė“ vertimą. Dar palankiau buvo sutiktas Jodocas Donatas Hubertas Temme. Jo apysaka „Baloje“ 1886 m. ne tik buvo išspausdinta „Niamuno sarge“, bet ir, rodos, išleista atskira knygele, o vėliau dar kartą išversta ir įdėta Tilžės savaitraštyje „Kaimynas“ (1897). Šie kūriniai skaitytoją traukė ryškiais personažų charakteriais, intriguojamais siužetais ir, žinoma, lietuviškomis, tegu ir menamomis, realijomis. Tačiau nestigo ir kritikuojančiųjų. Ypač priekaištauta E. Wichertui dėl neobjektyvumo, kartais perdėm negatyvaus lietuvių vaizdavimo. Mat abu autoriai, būdami teisėjai, spalvų savo herojų portretams dažniausiai sėmėsi iš teismo kriminalinių bylų ir savo klientų vaizdžių pasakojimų. Po 1918 m. beveik visų minėtų autorių svarbiausius veikalus, ypač istorinius ir buitines romanus lietuviška tematika, išvertė ir išleido nepriklausomos Lietuvos knygų leidyklos. Po Antrojo pasaulinio karo vokiečių tėviškės rašytojų tradicijas savaip tęsė Johannesas Bobrowskis, tačiau pačioje Mažajoje Lietuvoje jau sklandė kapų tylą [16]. Čia neliko nei rašytojų, nei vertėjų, nei skaitytojų. Katastrofos sukėlėjai iš Europos žemėlapiu ištrynė net krašto pavadinimą.

Vokiškieji literatūros leidiniai yra atlikę svarbų tarpininko vaidmenį supažindindami skaitytojus su kitų tautų literatūra. Iš jų Mažosios Lietuvos lietuviai yra šiek tiek išsivertę graikų, anglų, norvegų, švedų, šveicarų, rusų, amerikiečių, japonų poezijos ir prozos. Pagal pasirodymo laiką kartais šie vertimai gerokai pranašoko Didžiosios Lietuvos lietuvių ir kaimyninių tautų panašius vertimus. Jie taip pat darė poveikį lietuvių literatūrinių ryšių tėkmei, todėl nusipelnytų kruopštesnio fiksavimo, klasifikavimo ir analizės. Tačiau šis darbas dar lieka prieš akis. Labai svarbu toliau kryptingai tirti vokiečių literatūros vertimus, kuriems Mažosios Lietuvos lietuviai teikė pirmenybę ir turėjo palankias sąlygas juos

gausinti. Šimtai anoniminių knygų ir knygelių kol kas tebeslepia daug nežinomų autorių ir vertėjų vardų, kūrinių originalus, kultūrinių sąsajų gijas, ne visada iš pirmo žvilgsnio pastebimus jų poveikio pėdsakus.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. Die *Bibliothek der Brüder Grimm*: Annotiertes Verzeichnis des festgestellten Bestandes. Erarbeitet von Ludwig Denecke und Irmgard Teitge, herausgegeben von Friedhilde Krause. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1989, p. 334.
2. CITAVIČIŪTĖ, Liucija. Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras ir Martynas Liudvikas Rėza. Iš RĖZA, Martynas Liudvikas. *Lietuvių kalbos seminaro istorija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 12.
3. CITAVIČIŪTĖ, Liucija. *Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras*: Istorija ir reikšmė lietuvių kultūrai. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 326.
4. *Dainu Balsai*. Melodien litauischer Volkslieder. Herausgegeben von Christian Bartsch. Th. 2. Heidelberg, 1889, p. 175–176.
5. GELLERT, Christian Fürchtegott. „Kaip kitta kart koks pons kellawo / Žemmes mattyti swetimas <...>“. *Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius*. Fondas 137–9, lap. 3v–4.
6. GELLERT, Christian Fürchtegott. Mellagis. Iš EZOPAS. *Aisópas, arba Pásakos iš Grykonų kalbės pergulditos per D[r.] L. J. Rhesa*. Su pridėjimū kellū naujų Pásakū. Karaliaučius: Augustas Hartungas, 1824, p. 56–57.
7. GINEITIS, Leonas. *Kristijonas Donelaitis ir jo epocha*. Vilnius: Vaga, 1990, p. 101–105.
8. GOETHE, Johann Wolfgang. „Tū, kurs iš dangaus esi <...>“. [Vertė] Ruta [Marta Augusta Raišukytė]. *Außra*. Tilžė, 1899, febr. 14 (nr. 13), p. 2.
9. *Lietuvių pasakėčia* / parengė Vytautas Vanagas. Vilnius: Vaga, 1978, p. 31, 217.
10. *Lietuvos TSR bibliografija*. Serija A: Knygos lietuvių kalba. T. 1: 1547–1861. Vilnius: Mintis, 1969, p. 109, įrašas 280.
11. MILKUS, Kristijonas Gotlybas. *Pilkainis: poezija, proza*. Parengė Liucija Citavičiūtė, Juozas Girdzijauskas. Vilnius: Vaga, 1990, p. 229.
12. OSTERMEJERIS, Gotfrydas. *Rinkiniai raštai*. Parengė Liucija Citavičiūtė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų l-kla, 1996, p. 171.
13. Sammlung lithauischer Volkslieder, übersetzt von P. v. Bohlen. *Preussische Provinzial-Blätter*. Königsberg, 1858, Bd. 1, p. 306–307.
14. SCHILLER, Friedrich. Ein Gedicht von Schiller in littauischer Uebersetzung, mitgetheilt als literarisches Vermächtniss eines theuern Verstorbenen von G. H. F. Nesselmann. [„Dauboj“ tarp Kerdziū wa[r]gdienūjū <...>“]. *Altpreussische Monatsschrift*. Königsberg, 1877, Bd. 14, p. 673–674.

15. SIDABRAITĖ, Žavinta. *Kristijonas Gotlybas Milkus*. Gyvenimas ir literatūrinė veikla. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 55–64.
16. SINKEVIČIENĖ, Regina. *Lietuva Johaneso Bobrovskio kūryboje*. Vilnius, 1990. 196, [4] p.
17. Skarbas [Vertė Martynas Jankus]. Iš *1908 metui. Evangeliškos Kalendros <...> išleistas per Mertina Janku Bitėnuose*. [Bitėnai]: Uždėtuvė ir druka M. Jankaus, [1908], p. 46–48.
18. *Tarp Šilutės ir Berlyno...*: Moksliniai, publicistiniai straipsniai. Šilutės Hermano Zudermano literatūrinės kraštotyros klubas; sudarė Romualda Dobranskienė. Šilutė, 2004. 162 p.
19. Zwei Gellert'sche Fabeln, übersetzt von Hertel, weiland Pfarrer in Aulowen, und das „Preussenlied“, übersetzt von Hesse, weiland Küster am der Altstädtischen Kirche in Gumbinnen. Iš *Litauische Chrestomathie zum Schulgebrauch*. Herausgegeben von Rudolf Jacoby. Leipzig: Kommissionsverlag von B. G. Teubner, 1880, p. 39–42.

MAŽOSIOS LIETUVOS RANKRAŠTINĖ IR SPAUSDINTINĖ KNYGA LIETUVOS KNYGOS MUZIEJUJE

Projekto bandymas

Europos knygos muziejai modeliuoja ir iliustruoja gana sudėtingą ir įvairų, daugybę sąsajų turintį intelekto raiškos ir materialinės kultūros pasaulį. Jis funkcionuoja kaip civilizacijos paveldo organizacijos minisistema. Muziejai ją imituoja tiek būdingiausiais, tiek išskirtiniais, reikšmingiausiais pavyzdžiais, turinčiais kultūrinę, mokslinę ir materialinę vertę. Sukauptą metodikos ir organizacinę patirtį galima perimti iš gausios literatūros, internetinės informacijos, stebėjimų *de visu*.

Lietuvių rašto ir knygos muziejinio aktualinimo patirtis kol kas nedidelė ir metodiškai neapibendrinta. Tačiau vienos kitos publikacijos svarbesniais klausimais esama. Tam tikrą spaudos leidinių parodų ekspozicijos sąrangos suvokimą teikia išsamus Vl. Zdzichauskio straipsnis apie 1934 m. Šiaulių „Aušros“ muziejų įvykusią senųjų Lietuvos knygų parodą [3] ir Juozo Slapšinsko lietuviškosios ekspozicijos Vatikano 1936–1937 m. surengtoje pasaulio katalikiškosios periodikos parodoje Romoje apžvalga [2]. Šios XXVII knygos mėgėjų rūpesčiu paskelbtos publikacijos gali būti metodikos atrama sprendžiant spaudos leidinių periodizavimo, klasifikavimo, eksponatų atrankos ir išdėstymo klausimus. Su neseniai Fribūre (Šveicarija) atidarytu Gutenbergo muziejumi supažindino žurnalas „Tarp knygų“ [1]. Šis sėkmingas projektas gali būti kaip patirties studijų šaltinis. Reikšmingas žingsnis žengtas 2002 m., kai Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto Knygotyros katedra surengė konferenciją „Knygos muziejus: būklė ir raidos perspektyvos“, kurioje, be lietuvių, dalyvavo ir problema suinteresuoti Baltarusijos, Estijos, Latvijos, Rusijos ir

Suomijos specialistai ir teoretikai. Joje analizuota Lietuvos viešųjų ir mokslinių bibliotekų senų ir retų knygų ekspozicijų, sąlyginai vadinamų knygos muziejais, funkcionavimo patirtis, lyginamuoju aspektu gilintasi į kaimyninių šalių teorines įžvalgas ir praktinės veikos laimėjimus. Netrukus svarbesnių pranešimų pagrindu išrutulioti straipsniai buvo paskelbti „Knygotyros“ 40-ajame tome (2003). Gilinti muziejų organizacijos ir aktualumo suvokimą padeda profesiniai ir moksliniai ryšiai. Šių eilučių autoriui buvo galimybių lankytis ir susipažinti su dviem Vokietijos knygos muziejais: Johannesio Gutenbergo knygos muziejumi Maince ir Vokiečių knygos ir rašto muziejumi Leipgig, taip pat stebėti Vokietijos, Anglijos, JAV ir kitų šalių mokslinių bibliotekų senųjų, retų ir vertingų spaudos leidinių muziejines ekspozicijas.

Lietuvos knygos muziejaus idėja gyvuoja dešimtmečius. Ją brandino kelių kartų ir kūrybinių sričių inteligentija. Stingant jėgų ir vyriausybės palaikymo idėjai įgyvendinti, sovietiniu ir antrosios nepriklausomybės laikotarpiu kai kurios mokslinės ir viešosios bibliotekos įrengė fonduose laikomų senųjų ir vertingų leidinių muziejines ekspozicijas, tačiau jos dar tebelaukia savo patirties analitikų ir vertintojų. Aišku, dėl to kol kas negvildentas ir Mažosios Lietuvos knygos vietos būsimajame Lietuvos knygos muziejuje klausimas. Šiuo straipsniu bandysime suformuluoti ir pateikti bent pradines įžvalgas. Jas siekiame pristatyti specialistams ir visuomenei, tikėdamiesi sulaukti atsiliepimų ir siūlymų. Be projekto kolektyvinio svarstymo neišsirutulios ir darbinė koncepcija.

Mažosios Lietuvos knygos – rankraštinės ir spausdintos – funkcionavimo ribos yra gana konkrečiai apibrėžtos erdvės ir laiko požiūriu. Jos lengvai nusakomos geografiškai, orientyrais įvardijant Baltijos jūros pakrantę vakaruose, istorinę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Prūsijos (nuo 1871 m. – Vokietijos) sieną rytuose, lietuviškaisiais vietovardžiais ir vandenvardžiais pažymėtos teritorijos pakraštį pietuose. Šis plotas gausiai paženklintas lietuviškojo elemento pėdsakais, kurie gali būti parankūs kuriant muziejaus informacinį foną. Diskusijų nekeltų ir chronologinės ribos: XVI amžiaus pradžia–1940 metai. Pirmoji sietina su 1525 m. atsiradusios pasaulietinės valstybės – Prūsijos kunigaikštystės rašto poreikiais, antroji – su Antrojo pasaulinio karo

sukelta katastrofa, pašalinusia Rytų Prūsijos, kartu ir Mažosios Lietuvos sąvoką iš politinių, administracinių ir geografinių realių. Interesai ir įžvalgumas leistų rinktis ir 1945 metų ribą. Mat net nacionalsocialistų režimo sąlygomis lietuviškas rašytinis žodis egzistavo asmeninės komunikacijos – laiškų, dienoraščių, užrašų forma.

Koks galėtų būti esminis Mažosios Lietuvos rašto ir spaudos paveldo pristatymo principas? Rodyti jį kaip integruotą lietuviškosios dvasinės ir materialinės kultūros visumą ar kaip funkcionaliai struktūruotą dalinį materialųjį paveldą? Šiuo klausimu galimos įvairios nuomonės ir diskusijos. Patirtis rodo, kad noras plėsti lietuviškojo pasaulio ribas ir teikti jo monolitiškumo įvaizdį buvo ir yra gana gajus. Taip elgtis labiausiai skatina Mažosios Lietuvos problemos politizavimo poreikis. Mūsų manymu, knygos muziejuje šis kraštas turėtų būti pristatytas akcentuojant materialųjį paveldą. Tai leistų ryžtingai peržengti ir lietuvių raštijos pradininkų Abraomo Kulviečio, Stanislovo Rapolionio bei Martyno Mažvydo regioninės priklausomybės – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ar Mažosios Lietuvos – klausimą. Šis sprendimas kaip pavyzdinis visiškai tiktų ir lietuviškosios išeivijos spaudos eksponavimui.

Ar Mažosios Lietuvos lietuvių spaudos paveldo aktualinimas atlieptų šių dienų visuomenės pilietinius ir politinius interesus? Lietuvos valstybės – neabejotinai. Mes turime politinių interesų, susijusių su Mažąja Lietuva kaip istorine, etnine ir geografinė visuma, nedalijant jos į buvusį Klaipėdos kraštą ir į dabartinį Karaliaučiaus kraštą (Kaliningrado sritį). Taip pat gerai suvokiame, kad šiame žemės lopinyje kryžiuojasi Europos Sąjungos, Rusijos, Lenkijos bei Vokietijos valstybių interesai, ir jų paisome. Tokia padėtis liks tol, kol bus politiškai išspręstas Karaliaučiaus krašto klausimas. Mažosios Lietuvos integralumo demonstravimas knygos muziejuje būtų Lietuvos Respublikos interesų egzistavimo ir palaikymo raiška, kartu ir jų derinimo su kitų šalių interesais būtinybės pripažinimas. Šiuo požiūriu muziejaus kūrėjams prireiks įžvalgumo, lankstumo, ryžto ir drąsos.

Mažosios Lietuvos lietuvių rašto ir spaudos ekspozicijos sąranga kristalizuosis išsprendus keletą metodikos klausimų. Jie yra įvairaus sudėtingumo. Visų aktualiausia pagal pirmumą būtų spręsti tokius klausimus:

- 1) kaip suderinti regioninės medžiagos pateikimo ir universalaus muziejaus koncepcijas;
- 2) kaip išspręsti ekspozicijos chronologinę ir teminę sąrangą;
- 3) kaip pateikti 450 metų trukmės rašto ir knygos kultūros raidos struktūruotą vaizdą;
- 4) kaip perteikti Mažosios ir Didžiosios Lietuvos rašto ir knygos kultūros sąveiką;
- 5) kaip nustatyti vertingiausio paveldo kategorijas, paminklinius rankraštinius ir spaudos leidinius;
- 6) kaip pristatyti būdingiausius ir vertingiausius paveldo materialinius paminklus;
- 7) kaip įsigyti originalus.

Ekspozicijoje vyraujantis objektas bus rankraštis ir spaudinys. Spaudiniui turi atstovauti pagrindiniai spaudos leidinio tipai: lakštinis spaudinys, brošiūra, knyga ir periodinis leidinys. Svarstyтина, ar išskirti kalendorių kaip tarpinį (tarp knygos ir periodikos) spaudos leidinio tipą. Jis turi stiprų užnugarį: pasaulyje gana paplitęs kalendorių kolekcionavimas, žinomi turtingi rinkiniai ir veikia savarankiški kalendorių muziejai. Kalendorius net šiais skaitmeninės informacijos klestėjimo laikais laikytinas savitu ir perspektyviu knygos kultūros reiškiniu.

Mažosios Lietuvos ekspozicijoje pirmenybė bus teikiama rankraščiams ir spaudiniams lietuvių kalba. Ji simbolizuoja krašto lietuviškumą, abiejų tautos dalių tapatumą ir skirtumus, paveldo svarbą. Tačiau lietuviškojo teksto vyravimas negali sukurti perdėto išskirtinumo ar net vienišumo vaizdą. Būtina parodyti lietuviškos knygos sąsajas ir kaimynystę su kitakalbėmis krašto knygomis: vokiškomis, lotyniškoms, lenkiškomis. Beje, mokslo ir švietimo reikmėms Karaliaučiuje išėjo šiek tiek spaudos leidinių ir kitomis, tiek naujosiomis, tiek senosiomis, kalbomis. Senoji lituanistinė knyga vokiečių ir lotynų kalba buvo tiek pat svarbi, o kartais net daug svarbesnė už lietuviškąją knygą.

Lankytojas, peržengęs knygos muziejaus slenkstį, turėtų gauti įvadinį žinių ir pasirengti pažinčiai su Mažosios Lietuvos ekspozicija. Pirmiausia jį reikėtų supažindinti su krašto istorijos svarbesniais bruožais ir knygos istoriografijos metmenimis. Tam geriausiai tiktų tyrinėjimų vaizdinė, tekstinė ir jas integruojanti multimedijinė apžvalga. Ji bendrais bruožais supažindintų su

žinomiausiais lietuvių, vokiečių ir lenkų autoriais bei jų mokslo darbais. Lankytojui teiktini knygų cenzūrą, leidybą, spausdinimą ir platinimą reguliavę teisės aktai. Ekspoziciją pagyvintų karališkieji Prūsijos spaudos cenzūros nuostatai, dažnai skelbti lakštiniais spaudiniais. Jie išvaizdūs dėl puošybos vinjetėmis. Nuo XIX a. spaudą reguliavo įstatymai, kuriuos tvirtino parlamentai – Vokietijos reichstagas arba Prūsijos landtagas. Ekspozicijoje teiktini šių dokumentų svarbesnių fragmentų vertimai ir taikymo padarinių liudijimai.

Šimtmečių spaudos paveldo turinį išsamiai atskleidžia repertuaro arba, kaip dabar linksta vadinti kalbos žinovai, spaudos viso to teminis ir tipologinis skerspjūvis. Mažosios Lietuvos spaudinių bibliografijoje jau užregistruota apie 3500 neperiodinių ir apie 150 periodinių leidinių lietuvių kalba, šimtai autorių vardų, dešimtys leidyklų ir spaustuvių, knygynų ir knygrišyklų pavadinimų, 17 geografinių pavadinimų žemėlapyje, rodančių lietuviškos spaudos židinius. Leidiniai ne lietuvių kalba iki šiol nesuregistruoti, tačiau nesunku numanyti, kad jų skaičius ir įvairovė bus nepaprastai didelė. Taip pat būtina įvertinti tai, kad daug krašto gyventojams skirtų knygų lietuvių ir kitomis kalbomis išėjo už jo ribų, ypač Berlyne, Halėje, Hamburge ir kitur. Teminė ir tipologinė spaudos viso to atodanga rodo jo struktūrą, tačiau muziejinei ekspozicijai komponuoti reikalingi konkretūs leidiniai, dažnai net tų leidinių atskiri, ypatingais savitumais pasižymintys egzemplioriai. Jų atranka turėtų būti vykdoma remiantis vienodais kriterijais. Manytume, kad tokių kriterijų įvairovę reikėtų aptarti, nustatyti svarbiausius ir juos iliustruoti kai kuriais rankraštiniais ir spausdintiniais veikalais. Jais nesiekama kanonizuoti visuotinai pripažintų knygų ir demonstruoti vien unikumus. Negalint jų apeiti, problema sprendžiama didinant ekspozicijos apimtį ir eksponatų skaičių.

PAMINKLINIAI RANKRAŠTINIAI VEIKALAI

Svarbiausios būtų tokios rankraštinės knygos kaip: a) Wolfenbütteleio postilė, 1573; b) Jono Bretkūno Biblijos vertimas, 1590; c) kol kas neišaiškinto autoriaus vokiečių–lietuvių kalbų žodynas *Lexicon Lithuanicum*, XVII a.; d) Mato Pretorijaus (Praetorius) istorijos veikalas *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, XVII–XVIII a. sandūra.

PAMINKLINIAI SPAUSDINTINIAI VEIKALAI

Jie skirstytini į dvi kategorijas: 1) senosios spaudos pirmtakai, kuriais laikytini visi trys katekizmai prūsų kalba ir visos Martyno Mažvydo knygos, išleistos autoriaus gyvenimo metais, Prūsijos kunigaikščių ir vyskupų nurodymai (vadinamosios gromatos) gyventojams; 2) būdingiausių leidinių rūšių pradininkai, epochai poveikio padarę ir dėl kitų priežasčių svarbūs XVII–XX a. spausdinti veikalai. Pavyzdžiui, mūsų įsitikinimu, jiems būtų galima skirti Prūsijos karaliaus Friedricho Wilhelmo III įsaką dėl baudžiosios panaikinimo *Paliepinimas* <...> (1807), išspausdintą lygiagrečiai vokiečių ir lietuvių kalbomis Gumbinėje. Ši neišvaizdi sunkmečio, kilusio dėl karų su Napoleonu, septynių puslapių brošiūra atliko lemiamą vaidmenį Prūsijos valstybės ir jos tautų istorijoje. Ji parengė dirvą konstitucinei santvarkai ir asmens laisvei. Baudžiosios panaikinimo data yra skiriamoji riba ir lietuviškos knygos istorijoje. Nuo jos prasidėjusi socialinė ir politinė valstybės reforma panaikino Karaliaučiaus spaudos monopolį ir knygai atvėrė nevaržomą, daugiausia nuo rinkos poreikių priklausomą tiesioginį kelią pas užsakovą ir vartotoją. Kitų ypatingos istorinės reikšmės paminklinių leidinių reikėtų ieškoti tarp publikuotų lietuvių tautinio ir politinio apsisprendimo dokumentų. Jiems ypač prilygtų 1918 m. politinės deklaracijos apie Mažosios ir Didžiosios Lietuvos susijungimą. Organizuojant paminklinių leidinių išdėstymą ekspozicijoje, juos paranku klasifikuoti pagal paskirties požymį.

DVASINIO GYVENIMO KNYGOS

Biblija: a) Baltramiejaus Vileto verstos evangelijos *Euangelias bei Epistolas*, 1579; b) Johanno Rehsos parengtas psalmynas *Psalteras Dowido wokischkai bei lietuwischkai* (1625); c) Samuelio Bitnerio verstas *Naujas Testamentas lietuwiškas* su Bernhardo von Sandeno pratarme, 1701; d) Johanno Behrendto ir Peterio Gottliebo Mielcke's vadovaujamo vertėjų kolektyvo parengtas pirmasis visos Biblijos leidimas, 1735.

Katekizmai: a) Baltramiejaus Vileto parengtas *Enchiridion. Catechismus mažas del paspalitu Plebonu ir Koznadiju*, 1579; b) Gabrielio Engelio redaguotas Martino Lutherio *Mažas Katgis-*

mas, kurio svarstyme dalyvavo 62 kunigai, 1722; c) Jono Jaskau-
do *Krikščioniškas Katalikiškas Katekizmas*, 1770.

Giesmynai: a) Martyno Mažvydo *Giesmė š. Ambrazeijaus, bey
š. Augustina*, 1549; b) Danieliaus Kleino *Naujos Giesmų Knygos*,
1666; c) Adamo Friedricho Schimmelpfennigo *Iš naujo perveiz-
detos ir pagerintos Giesmų-Knygos*, 1751; d) Fridricho Kuršaičio
Pagerintos Giesmų Knygos, 1841; e) Kristupo Lekšo *Ziono varpe-
lis*, 1920.

Maldaknygės: a) Jono Bretkūno *Kollectas, alba Paspalitas
Maldas*, 1599; b) Danieliaus Kleino *Naujos, labbay priwalingos
ir Duszoms naudingos Maldu Knygeles*, 1666; c) Johanno Arndto
Rojaus Darželis, 1807.

Pamokslų knygos: a) Jono Bretkūno *Postilla, tatai esti Trumpas
ir prastas Ischguldimas Euangeliiu*, 1591; b) Johanno Arndto *Šešos
Knygos apie Tikkra Krikščonuma*, 1807; c) Jono Pipiro *Mišios*,
1913; d) Karlo Leopoldo Friedricho Neisso ir Kristupo Jurkšaičio
parengtas rinkinys *Aš bey mano Namai norim Wiespaczuiui služyti*,
1914.

Misijų knygos: a) Ferdinando Hahno *Ugnies Pakuta wieno
indiško Szwentojų*, 1902; b) Tsen-fen-thau. *Atsitikimai kineziszko
Krikščionies*, 1912; c) Hermannio Theodoro Wangemannio *Kaszane
Mamatepa. Amžio begis iš Sziaur-Transwaalo, Pietaprikoj*, 1910;
d) *Iš Amžiaus Begio anksti pasimirusiojo Batakrikščionies Gerardo
Huta Pea. Krikščionis ant Salos Sumatra*, 1902.

KALBOS MOKSLO IR MOKYMO KNYGOS

Gramatikos: Danieliaus Kleino a) *Grammatica Litvanica*, 1653 ir
b) *Compendium Litvanico-Germanicum*, 1654; c) Pauliaus Friedri-
cho Ruhigo *Anfangsgründe einer littauischen Grammatick*, 1747;
d) Gottfriedo Ostermeyerio *Neue Littauische Grammatik*, 1791;
e) Christiano Gottliebo Mielcke's *Anfangs-Gründe einer Littauis-
chen Sprach-Lehre*, 1800; f) Augusto Schleicherio *Litauische Gram-
matik*, 1856; g) Fridricho Kuršaičio *Grammatik der littauischen
Sprache*, 1876.

Žodynai: a) Friedricho Wilhelmo Haacko *Vocabularium litt-
hvanico-germanicum, et germanico-litthvanicum*, 1730; b) Philip-
po Ruhigo *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon*,
1747; c) Christiano Gottliebo Mielcke's *Littauisch-deutsches und*

Deutsch-littauisches Wörter-Buch, 1800; d) Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno *Wörterbuch der Littauischen Sprache*, 1851; e) Fridricho Kuršaičio *Wörterbuch der littauischen Sprache*, 2 d., 1870–1883; f) Viktoro Gailiaus ir Miko Šlažos *Vokiškai lietuviškas žodynas*, 1932.

Lietuvių kalbos tyrinėjimai: a) Philippo Ruhigo *Betrachtung der Littauischen Sprache*, 1745; b) Maximiliano J. A. Voelkelio *Der Tonwandel in der lithauischen Deklination*, 1873; c) Adalberto Bezzenbergerio *Litauische Forschungen*, 1882; d) Viliaus Gaigalaičio disertacijos publikacija *Die Wolfenbütteler litauische Postillenhandschrift aus dem Jahre 1573*, 1900–1903.

Elementoriai: a) Friedricho Eberhardo von Rochowo *Kudikių Prietelus*, XVIII a.; b) Johanno Gottliebo Weissso *Naujas Pibelis*, 1808; c) Johanno Friedricho Franzo Schröderio *Lietuviškos bey vokiškos Skaitimo Knygeles*, 1871; d) Viliaus Gaigalaičio *Waikų Knigėlė*, 1906; e) Jurgio Lėbarto *Pyweles, arba Lietuviškų Kudikių Knygelė*, 1915; f) Martyno Kairio ir Adomo Brako *Skaitymo-rašymo knygelė*, 1921; g) Miko Šlažos *Darželis. Skaitymo ir rašymo pradžiamokslis*, 1926.

Lietuvių kalbos vadovėliai kitataučiams: a) Friedricho Beckerio *Der kleine Littauer*, 1866; b) Erdmanno Juliaus Schiekoppo *Litauische Elementar-Grammatik*, 1879–1881; c) Karlo Rudolfo Jacoby'o *Litauische Chrestomathie*, 1880; d) Jono Pipiro *Lithauische Sprachlehre*, 1899; e) Aleksandro Teodoro Kuršaičio *Litauisches Lesebuch*, 3 d., 1911–1913; f) Viliaus Steputaičio *Litauischer Sprachführer*, 1915; g) Mikelio Ašmio *Litauisch*, 1916; h) Fridricho Karlo Mažeikos *Littauische Grammatik für Anfänger*, 1917; i) Vydūno *Einführung in die litauische Sprache*, 1919; j) Miko Šlažos *Elementarbuch der litauischen Sprache*, 2 d., 1924–1930; k) nežinomo parengėjo, galbūt Viktoro Falkenhahno posakių rinkinys pasienio tarnybai *Deutsch-litauische Redewendungen für den Gebrauch im Grenzdienst*, 1938.

LITERATŪRA

Originalioji: Kristijono Donelaičio *Das Jahr in vier Gesängen*: a) XVIII a. antrosios pusės rankraštis ir b) pirmasis leidimas 1818 metais; Christiano Gottliebo Mielcke's *Pilkainis*: c) XVIII a. pabaigos rankraštis ir d) XIX a. pradžios spaudos leidimas; e) neži-

nomo autoriaus mokytojo *Giesmes Linksmybei ir Prietelystei palie-cawotos*, 1841; f) Georgo Sauerweino eilėraščių rinkinys *Naujas gywastis lietuviškos kalbos*, išlikęs tik korektūros lapuose, 1881; g) „Byrutės“ dainos, 1886; h) A. Benčio (neatskleistas slapyvardis) *Wietra wilioja*, 1901; i) Mikelio Hofmano-Ateivio *Jaunimo aidai*, 1913; j) Miko Otto Gudaičio *Jurgis Žiburyš*, 1918 ir *Apysakos iš Prūsų lietuvių gyvenimo*, 1920; k) Vydūno *Amžina ugnis*, 1912–1913; l) Fridricho Bajoraičio-Paukštelio *Gyvumo žodžiai*, 1932; m) Ievos Simonaitytės *Aukštųjų Šimonių likimas*, 1935.

Verstinė: Ezopo vertimai: a) Johanno Schultzo *Die Fabuln Aesopi*, 1706; b) Martino Ludwigo Rhesos *Aisopas, arba Pasakos*, 1824; c) Christopho von Schmido *Amžiaus Aprašims tos tobulas Growenes Genowewos*, 1838; d) herojinės poemos „Nybelungai“ liaudies skaitinių adaptacija *Dywni Prisitikimai ir karžygiški Darbai raguotojo Sygwrydo*, 1864; e) Joachimo Heinricho Campe's *Jaunasis Robinzons*, 1883; f) Johanno Heinricho Pestalozzi'o *Lynardas ir Gertruda*, 1898; g) Alfredo Tennysono *Enokas Arden*, 1918.

TAUTOSAKA

Liaudies dainos: a) Martino Ludwigo Rhesos *Dainos, oder Litt-hauische Volkslieder*, 1825; b) Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno *Littauische Volkslieder*, 1853; c) Christiano Bartscho *Dainu Balsai*, 2 d., 1886–1889; d) Viliaus Kalvaičio *Prusijos Lietuvių Dainos*, 1905; Anso Bruožio *Klaipėdiškių dainos*, 1908.

Pasakos ir padavimai: a) Kristupo Jurkšaičio *Litauische Märchen und Erzählungen*, 1898; b) Hugo Scheu *Pasakos apie paukščius*, 3 d., 1912–1913; c) Jono Bickos ir Fridricho Tumoso *50 gražiausių Mažosios Lietuvos padavimų*, 1939.

ISTORIJA

Visuotinė: a) Christiano Danieliaus Hassensteino karų su Napoleonu istorija *Nusidawimai švento Karawimo*, 1814; b) pirmasis mokyklinis istorijos vadovėlis *Wyrausieji Nusidawimai Prūsų Karalystes*, 1836 (pirmasis leidimas išėjo 1817 m., tačiau jo egzempliorius kol kas nesurastas); c) Kristupo Jedinaičio *Nusidawimai Prūsų Karo su Prancusais Metuosa 1870–1871*, 1871; d) Juozapo Flavijaus (Josephus Flavius) veikalo *Bellum Judaicum* vertimas

Jeruzales Išputyjims, 1881; e) Johanno Friedricho Glogau biografinė knyga *Knygeles apie Gywasti bey šlowingus Darbus didėy Garbės wertingo Mokytojo Mertino Luteraus*, 1882 (pirmasis leidimas išėjo 1818 m., tačiau jo egzempliorius kol kas nesurastas).

Lietuvos: a) Martyno Jankaus *Lietuwninku bei Lietuwas Nusidawimai*, 1897; b) Carlo Cappellerio *Kaip senėji Lėtuwininkai gyveno*, 1904; c) Viliaus Gaigalaičio *Ewangeliški Surinkimai Lietuwoje*, 1904; d) Anos Jagomastaitės *Prūsų Lietuwa ir jos Suwokietinimas*, 1932; e) Anso Bruožio *Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos*, 1935; f) straipsnių rinkinys *Aukuras. Draugija tautos kultūrai kelti*, 1937; g) Jono Vanagaičio almanachas *Kovos keliais*, 1938.

KNYGOTYRA

Istoriografija: a) Viliaus Gaigalaičio *Lietuwas Nusidawimai ir musų Rašliawa*, 1912; b) Jurgio Strangalio *Mūsų laikraščiai*, 1912; c) Anso Bruožio *Prūsų Lietuvių Raštija*, 1913; d) Anso Bruožio *Prūsų lietuvių laikraščiai*, 1914; e) Anso Bruožio *Mažosios Lietuvos buvusieji rašytojai ir žymesniejie lietuvių kalbos mylėtojai*, 1920.

Informaciniai leidiniai: a) Martos Zauniūtės ir Jono Vanagaičio *Kataliogas lietuwišku knygu su gotiškėmis litaromis*, 1900; b) „Rytas“ akcinė bendrovė. *10 veikimo metų, 1921–1931*, 1931; c) „Ryto“ akcinės bendrovės spaustuvės šriftų ir kitų spaudmenų katalogas (apie 1936 m., egzempliorius be antraštinio lapo; yra Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje); d) *Nuostatai apie spaudą, sąjungas ir susirinkimus*, 1938.

TEISĖ IR ADMINISTRACIJA

Prūsijos: a) Prūsijos karaliaus Friedricho I įsakas dėl mokesčių rinkimo *Ystatimas už Mezlewninkus Prussy Karahysteje*, 1712; b) Prūsijos karaliaus Friedricho Wilhelmo I įsakas dėl draudimo atkeltiems kolonistams pabėgti *Karališka Gromata dėl uždraudimo szalin Begimmo nauju Susėdų Prusų žemėje*, 1723; c) Prūsijos karaliaus tarėjų įsakas dėl draudimo nepagrįstai apskusti teismų nutartis *Apsakimas*, 1780; d) Klaipėdoje 1807 m. spalio 9 d. pasirašytas Prūsijos karaliaus Friedricho Wilhelmo III įsakas dėl baudžios panaikinimo *Paliepimmas kaipo Lauko Žmones sawo Lauka lengwjaus apturreti ir*

ta walnay wartoti gal taipojau apie jų kaip walnų *Žmonų Passilaiki-
ma prieš kits kitta*, 1807; e) Prūsijos karalystės baudžiamasis kodek-
sas *Korawones Zokanknyges*, 1851; f) Prūsijos vyriausybės 1872 m.
įsakas dėl ne vokiečių kalbų teisių suvaržymo liaudies mokyklose
Szuilės Zokanu Knygos, 1878.

Klaipėdos krašto: a) *Konvencija del Klaipėdos krašto*, 1925;
b) *Seimelio rinkimų įstatymas su paaikškinimais*, 1932; c) *Klaipėdos
krašto savivaldybių rinkimų įstatymas*, 1933.

KARYBA

Statutai: a) *Wiešpačio Prusų Karalaus maloningay ir naujey patwir-
tinti Karo-Sanarei*, apie 1750–1752 (egzempliorius kol kas nesu-
rastas); b) *Karo Įstatimai, wissiemis Unterofficierams bey Žalnerams
iš Pėstininkų, Raitėlių ir Kanunierų*, 1797.

Kovos su dezertyravimu įsakai: a) *Karalaus Paliepimm's, kaip
Paduonams puolasi Išbėgussus Žalnierus pasekt ir apstabdyt, kiek
Pinnigų gaus už Arklius Bėgunus wyt', ir kiek, Bėguna nutwėrus, už
jų Pročę jiems tur tekti*, 1788; b) Prūsijos karaliaus Friedricho Wil-
helmo I įsakas dėl dezertyravusių kareivių amnestijos *Apsakimas
Karališkos Malonės wissiemis tiems Žalnerams ant Gero, kurrie nuo
Maloningiausoj Prusų Karalaus Žalnerų išbėge*, 1738.

Įvairūs: a) pirmasis žinomas lietuviškas spaudinys karybos te-
ma – Prūsijos karaliaus Friedricho I įsakas dėl disciplinos ir baus-
mių kariuomenėje *Twarkos Suraszas pagal kuri karalyszkos Majestotos
Rinktinei Prusu Karalystes teip Raitelei kai Pestininkai, pakarniausey
elgtiss ir wissay ant koros paraszytos prisiweizdėti beigi prisiegti tur*,
1705 (egzempliorius kol kas nerastas); b) Prūsijos karaliaus Frie-
dricho Wilhelmo I įsakas dėl leidimo svetimų šalių kariuomenėms,
dalyvaujančioms Abiejų Tautų Respublikos sosto paveldėjimo
konflikte, laisvai keliauti per karalystę ir apsipirkti *Raštas kurreme
del Nepakajaus Lenku wissiemis Lenku Žemej karajantiems waldas
Perejimas per Karaliste Prusu perleidžamas yra*, 1734.

POLITIKA

Prūsijos valstybės ir vokiečių politinių organizacijų: a) Septynerių
metų karo laikotarpio rusų okupacinės administracijos vadovo
generolo F. Vojeikovo įsakas dėl Prūsijos gyventojų atleidimo nuo

priesaikos Rusijos sostui *Ant Paliepinimo Diddes Župones ir Cecorenes wissu Moskolu etc. etc. etc.*, 1762; b) Prūsijos 1848 m. konstitucija ir jos komentarai *Prusu Waldžios Zokanas*, 1863; c) Hugo Senflebena *Trys Perskyrimai iš „Lietuwininku Paslo“*, 1865.

Lietuvių tautinio ir politinio sąjūdžio: a) Anso Bruožio *Prusu Lietuwei*, 1906; b) Anso Bruožio *Kova už laisvę, arba Kaip Prūsijos žmonės sau konstituciją išikovojo*, 1912; c) Prūsų Lietuvos tautinės komisijos atsišaukimas dėl Mažosios ir Didžiosios Lietuvos susijungimo *Lietuwininkai! Pabuskit! Klausykite! Padabokit!*, 1918; d) Prūsų Lietuvos tautinės tarybos deklaracija dėl Mažosios ir Didžiosios Lietuvos susijungimo *Pareiškimas*, 1918 (egzempliorius kol kas nerastas), vėliau spausdintas kaip meninis plakatas *Mažosios Lietuvos tautinės tarybos akto pavadinimu*, 1936; e) Anso Bruožio *Mažosios Lietuvos politikos veidrodys*, 1923; f) Vyr. Maž. Lietuvos Gelbėjimo komiteto deklaracija sukilimo metu, 1925.

TAIKOMOJO TURINIO KNYGOS

Medicinos: a) pirmosios pagalbos vadovas nukentėjusiems *Ussakimmas dėl greito Gelbėjimo umay negyvais Pastojusų, Nuskendusių ar šaip nutrotitų, ir už ne gyvus laikytų Žmonių*, 1775; b) Makso Vėlaičio namų gydymosi patarimai *Naminis Liekorius lietuviškuju Gyventoju*, 1894.

Praktiniai vadovai: a) Danieliaus Gottliebo Setegasto bitininkystės vadovas *Naudingos Biczų Knygeles*, 1801; b) arklaininkystės vadovas *Trumpas pamokinimas apie Auginima bei Pagerinima Arkliu*, 1849; c) dažymo vadovas *Parwu Knygos*, apie 1882; d) Endrikio Wendto laišku ir dalykinių raštų rengimo patarimai *Gromatu Skarbnyczia*, 1890; e) Kazio Kubiliaus *Dirvožemis, jo atsiradimas ir ypatybės*, 1929; f) Klaipėdos dujų įmonei 75 metai, 1936.

UNIVERSALIAUS TURINIO KNYGOS

Bibliografinės rodyklės:

1. Knygų prekybos katalogai: Karaliaučiaus leidėjo ir knygininko Johanno Heinricho Hartungo katalogai: a) *Catalogus universalis* (1746) ir b) *Catalogus novus universalis* (1752), kuriuose pirmą kartą lietuviškos knygos nurodytos savarankiškuose skyriuose; c) pirmasis lietuviškas katalogas *Katalogas lietuviszku knigu ir*

laikrasčiu Martyno Jankaus, 1891; d) išsamiausias katalogas *Kataliogas lietuviszkų knygų, gaunamų pas Otto v. Mauderode*, 1902; e) *Akc. „Ryto“ b-vės knygyno knygų katalogas*, 1929.

2. Bibliotekų katalogai: a) *Litauische litterarische Gesellschaft. Katalog der Bibliothek*, 1892; b) *Katalogas išžyczyjamų Knigų „Sandoros“ Knigyno Klaipėdoje*, 1913; c) *Prūsų Lietuvos lietuviskų draugijų „Santaros“ Knygų Katalogas*, 1913.

Kalendoriai:

1. Komerciniai: Klaipėdos: a) *Prūsijos Kalendros*, 1846–1868 ir b) *Lietuviškos Kalendros*, 1877–1914; c) Priekulės *Ewangeliškos Kalendros*, 1866–1913; Tilžės: d) *Lietuviškos Kalendros*, 1885–1923 ir e) *„Tilžės Keleiwio“ Kalendros*, 1884–1922.
2. Reklaminiai: a) Klaipėdos *Didžiosios lietuviškos Kadagio Kalendros*, 1893–1913; Tilžės: b) *M. Smalėjaus Kalendros*, 1899–1900 ir c) *Lietuviškos M. Plotos Kalendros*, 1898; d) Klaipėdos *Prekybos namų M. Pukis & Ko. Kalendorius*, 1936.
3. Politiniai: a) Tilžės lietuvių rinkimų į parlamentą draugijos *Kalendros lietuviszkai konserwatywizskos partijos*, 1891; b) Karaliaučiaus vokiečių socialdemokratų *Rytprūsiskasis Žemininku Pašlas*, 1902–1906.
4. Lietuvių tautinio ir kultūrinio sąjūdžio: a) Ragainės *„Niamuno Sargo“ Lietuviškos Kalendros*, 1884; b) Klaipėdos *„Apžwalgos“ Kalendros*, nuo 1913 – *Lietuvių Kalendros*, 1911–1919; c) Tilžės *Prūsų Lietuvos Kalendros*, 1920–1925; d) Klaipėdos *Mažosios Lietuvos Kalendorius*, 1926–1938; e) Tilžės *Jagomasto Lietuviškos Kalendros*, 1929–1939.
5. Religiniai: a) Šilutės *Krikščioniškos Namu Kalendros*, nuo 1928 – *Alyvų Lapai*, 1927–1930; b) Klaipėdos *Krikščioniškas Sawaitinis Kalendorius*, 1935–1938.

Adresų informacinės knygos: a) *Klaipėdos Krašto prekybos ir remes-tystės adresų knyga* 1928; b) *Klaipėdos Krašto pramonės, prekybos ir amato adresų knyga* 1937; c) *Klaipėdos miesto adresų knyga* 1935.

Teikiamas eksponuotinių rankraštnių ir spaudos leidinių struk-tūruotas sąrašas yra rekomendacinis, sudarytas remiantis Mažo-sios Lietuvos knygos istorijos tyrimais. Jo tikroji apimtis ir turinys priklausys nuo bendrosios muziejaus koncepcijos ir galimybių, ekspozicijos ploto ir autorių pastangų.

Mažosios Lietuvos knygos kultūros panoramą galima akcentuoti istorinės reikšmės paminkliniais leidiniais ir istorinės reikšmės autoriais. Jų kategorijos nustatomos pagal išliekamąją vertę ir aktualumą dabarčiai, poveikio istorinei epochai mastą. Konkretaus paminklo įvardijimas, savaime aišku, yra diskutuotinas dalykas, tam reikia kolektyvinio sutarimo ir susitarimo.

ISTORINĖS REIKŠMĖS AUTORIAI

Tokiais autoriais laikytinas Martynas Mažvydas, Jonas Bretkūnas, Kristijonas Donelaitis, Martinas Ludwigas Rhesa ir Fridrichas Kuršaitis. Galimas, bet labiau svarstytinas Vydūno ir Ievos Simonaitytės vardas. Tarp minėtųjų neabejotinai vienas iškiliausių yra K. Donelaitis. Jo *Metai* pasižymi itin turtinga leidimų istorija, tarptautiniu pripažinimu ir sklaida pasaulyje. K. Donelaitis vienija daugelio šalių literatūros mokslininkus ir vertėjus. Turtinga autoriaus atminimo įamžinimo patirtis: prisiminkime vien paminklų statybą Lazdynėliuose (1896), ant Rambyno kalno (1914), Tolminkiemio memorialo sukūrimą (XX a. antroji pusė). Ji teikia vertingos ir iškaltos medžiagos muziejaus ekspozicijai. Eksponavimo požiūriu tinkama ir svari asmenybė yra F. Kuršaitis. Jo įvairialypė veikla aprėpia knygų vertimus, originaliąją mokslinę kūrybą, savaitraščio „Keleivis iš Karaliaučiaus“ redagavimą, bendradarbiavimą su Karaliaučiaus spaustuovėmis ir leidyklomis, lietuvių raštijos kūrėjų ugdymą Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminare. Vydūnas išskirtinas dėl originalumo. Jis gali iliustruoti knygos kultūros modernėjimą. Autorių pristatymui išrankiai naudotina ikonografija. Tokia medžiaga yra autorių portretai, gimtinės, gyvenimo, darbo, kūrybos ir amžinojo poilsio vietų piešiniai, nuotraukos, skaitmeninių technologijų priemonėmis demonstruojami vaizdai.

KNYGOS ARCHITEKTONIKA

Knygos išorės ir vidaus sąrangą labiausia lemia įrišimas, iliustracija ir teksto kompozicija. Pristatant knygos apipavidalinimą, svarbu paisyti pagrindinio protestantizmo ideologija grįstos kultūros reikalavimo: saikingumas ir kuklumas. Būdingiausias šią nuostatą atitinkančios knygos įrišimas bus su lentučių viršeliais, trauktais

juoda oda, vario užsegimais ir vario gumburais ant apatinio viršelio. Jo autorius – knygrišys – yra nežinomas.

Lietuviškų knygų įrišimo menas ėmė tobulėti XIX a. antrojoje pusėje. Šiuo laikotarpiu sparčiai daugėjo dirbtuvių, jos plito į mažesnius miestus ir miestelius, konkuravo, pataikavo klientui. Knygrišyklų meistrai užsakovo pageidavimu auksino arba margino lapų bloką, viršelį puošė geometrinio piešinio aklaisiais įspaudais, superekslibrisu (šriftu žymėjo savininko asmenvardį, gyvenamąją vietą, įsigijimo datą), gamino dėklus. Nuo septintojo dešimtmečio į knygas pradėtas klijuoti ekslibrisas – ornamentuota, dažniausiai ant spalvoto kartono spausdinta kortelė su savininko asmenvardžiu, kartais ir data. Tuo metu iš vokiečių knyginkystės buvo perimtas paprotys knygoje įrišti priedą – meninį blanką šeimos kronikai arba dovanojimo aktui įrašyti. Protestantų bažnyčia platino vedybinio gyvenimo sukakčių biblijas. Jos buvo ne tik meniškiau įrišamos, bet ir su progą sureikšminančiais įrašais. Tokias biblijas sukaktuviniškams iškilmių akimirka dovanų įteikdavo parapijų kunigai arba net aukštesni dvasininkai – superintendentai.

Ekspozicijos koncepciją atitinkančių eksponatų atranka galima tik individualiu darbu bibliotekų ir muziejų saugyklose. Užduotis bus ne iš lengvųjų – knygų egzempliorių išliko daug, tačiau jie dažniausiai yra pažeisti. Dėl aplinkos ir fizinio poveikio sutrūkinėjusi oda, pamesti dirželiai ir metalo užsegimai, byra lankų blokas. Nutrinti viršeliai sunkina išryškinti superekslibrus.

Mažosios Lietuvos knygos teksto iliustracija yra grafinė, nuo XX a. pradžios jai pradėtos naudoti nuotraukos ir jos ypač paplito kalendoriuose. Iliustracijų motyvai neįvairūs:

- 1) Bažnyčios autoritetų portretai pamokslų knygose ir biblijose (populiariausi Martino Lutherio, Johanno Arndto, Johanno Jakobo Rambacho);
- 2) nesudėtingi grafiniai siužetai Kristaus kančių tema pietistinėje literatūroje;
- 3) didaktinė iliustracija moralizuojančioje grožinėje literatūroje;
- 4) pažintinė portretinė ir siužetinė nuotrauka pasaulietinėje literatūroje (visuomenės veikėjų, mokslo išradimų, pramonės naujovių, gamtos ir urbanistikos, karinių konfliktų ir politinių įvykių vaizdų).

Knygų, kurias galėtume laikyti meno paminklais, Mažoji Lietuva nepaliko. Jiems su tam tikra išlyga galima skirti Danie- liaus Kleino giesmyno *Naujos Giesmju Knygos* 1666 m. leidimą su Gottfriedo Tilgnerio raižytu varyje frontispisu ir antraštiniu lapu, kuriame nurodyti 1667 metai. Jam priklauso keli specialiai didikų rūmų bibliotekoms skirti donaciniai egzemplioriai. Vie- nas jų ypač geros fizinės būklės egzempliorius laikomas Wolfen- büttelio hercogo Augusto bibliotekoje (signatūra 831.16 Theol.). Moderniajam knygos menui taip pat ne be išlygų atstovautų iš- oriškai prabangi ir gausiai medžio raižiniais bei spalvotomis lito- grafijomis iliustruota pamokslų knyga *Aß bey mano Namai norim Wießpacziui ųlużyti* (1914). Dailininko bendradarbiavimą su knygos leidėju liudytų Kazio Šimonio sukurtas frontispisas til- žiečio Enzio Jagomasto leistai šviečiamųjų skaitinių serijai „Prūsų lietuvininkų knygynėlis“. Jį leidėjas panaudojo ne visą – atsisakė signeto. Visas frontispiso eskizas laikomas Kauno technologijos universiteto bibliotekos Senujų spaudinių skyriuje.

EKSPOZICIJOS IKONOGRAFIJA

Muziejuje bus plačiai naudojama vaizdinė medžiaga, pristatanti įvairaus iškilumo knygų autorius ir sudarytojus, vertėjus ir redak- torius, leidėjus ir spaustuvininkus, knygrišius ir prekybininkus. Ją surasti nėra paprasta užduotis. Senujų protestantų autorių por- tretai imtini ne tik iš pačių knygų, bet ir iš Europos ikonografijos rinkinių. Rašantysis šias eilutes ir kiti tyrėjai naudojami Francke's įstaigos Halėje ikonografijos fondu. Jame saugoma keletas reikš- mingų Mažosios Lietuvos bažnyčios dvasinių vadovų portretų, tarp jų ir lietuviškos Biblijos leidybos organizatoriaus, lietuviš- kų giesmynų ir Biblijos istoriografo vyskupo Johanno Jakobo Quando. Tyrinėtojams gerai žinomas tapybinis M. L. Rhesos portretas, laikomas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto fonduose. Naujųjų laikų – tautinio atgimimo epochos lietuviškos originaliosios knygos autorių nuotraukos išsibarsčiusios po biblio- tekų, muziejų fondus ir privačius rinkinius. Jos gana intensyviai naudojamos, todėl beveik visos gerai žinomos. Mažiau reikšmin- gų knygų darbuotojų ikonografijos randama vis rečiau, nes jos, keičiantis žmonių kartoms, nebeįmanoma atpažinti. Daugybė nuotraukų tampa anoniminės, todėl sunaikinamos. Tyrėjams ir

būsimajam knygos muziejui kai kada galėtų padėti Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčios vadovai, turį įtaigos savo bendruomenės nariams. Pas šiuos dar yra užsilikusių senųjų nuotraukų.

Rečiausia yra leidėjų, spaustuvininkų, knygrišių ir knygininkų ikonografija. Šie asmenys savaime liko kūrėjų – knygos autorių šešėlyje. Vaizdinės medžiagos ypač negausu iš senųjų laikų. Šių eilučių autoriui per daugiau kaip 30 paieškos metų pavyko rasti tik Hanso Luffto, Johanno Stelterio portretus ir kelių kitų Karaliaučiaus spaustuvininkų signetus. Ikonografijos stygių šiek tiek pašalina fotografijos išradimas XIX a., tačiau Lietuvos knygos muziejaus kūrėjų problemų ji iki galo neišspręs.

Knygos istoriją papildė gyvenamųjų vietovių, urbanistikos, architektūros vaizdai. Jie užfiksuoti gausiuose piešiniuose, nuotraukose ir atvirukuose, labai dažnai tiesiogiai nesusijusiuose su knygos kultūra ir kūryba. Fotografų dėmesį atkreipė tik žymiosios knygų leidybos, gamybos ir platinimo įstaigos. Tarp jų yra lietuviškai knygai daug nusipelnusios Enzio Jagomasto, Martyno Jankaus, Otto von Mauderode's, Juliaus Reyländerio ir sūnaus, „Ryto“, Siebertų ir kai kurios kitos spaustuvės.

POLIGRAFIJOS TECHNIKA IR ĮRANGA

Abejotina, ar Mažosios Lietuvos skyriuje reikalinga rodyti poligrafijos techniką. Mat konkrečioms spaustuvėms priklausiusių spausdinimo ir kitų mašinų neišliko, antra vertus, visose Europos šalyse XIX–XX a. pirmojoje pusėje buvo paplitusi vokiečių pramoninė poligrafijos technika. Muziejui būtų parankiausia tenkintis bendra technikos skyriaus ekspozicija, kurioje pagal reikmes galima pažymėti kraštų savitumus. Juos rodytų išlikusių arba atkurtų (Martyno Jankaus, Jurgio Traušio, „Ryto“, Otto Sekunnos ir kt.) ir neišlikusių pastatų vidaus ir išorės, darbuotojų nuotraukos, brėžiniai, šriftų katalogai, vadovėliai, iš kurių mokyta spaustuvininko, knygrišio ir knygininko profesijos. Ypač kreiptinas dėmesys į tuos mokomuosius leidinius, kuriuose yra lietuviško teksto pavyzdžių. Pirmieji šriftų katalogai buvo lakšto formos. Pirmąjį žinomą Mažosios Lietuvos šriftų katalogą 1572 m. išspausdino Johannas Daubmannas, su lietuvišku tekstu – 1639 m. Lorenzo Segebade's įpėdiniai, pirmąjį knygos formos katalogą su lietuvišku

tekstu – 1746 m. Johannas Heinrichas Hartungas, visi dirbę Karaliaučiuje. Šių spaudinių originalai laikomi Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve Berlyne, Lietuvoje turime jų kopijas. Labai išsamų lietuvišką knygos formos visų spaudmenų katalogą apie 1938 m. (data nepažymėta) išleido „Ryto“ akcinės bendrovės įmonė Klaipėdoje. Lietuviško teksto pavyzdys buvo įdėtas Karaliaučiaus spaustuvininkų naudotame net keturių dalių vadovėlyje *Taip reikalingas kaip ir naudingas knygų spausdinimo menas ir šriftų liejimas* (1740–1745). Kitas populiarus XVIII a. vadovėlis buvo Christopho Ernsto Predigerio *Knygrišys ir futliarininkas* (1741). Šie vokiečių specialistų parengti mokomieji leidiniai plito visose Europos šalyse, iš jų ilgai profesijos mokėsi ir lietuviai bei lietuviškų knygų leidėjai.

Poligrafijos skyriaus ekspozicijos informatyvumą padidintų Mažojoje Lietuvoje lietuvių kalba knygas ir periodiką spausdintusių spaustuvių žemėlapis. Tokia vaizdinė priemonė rodytų spaudos židinių centrus ir periferiją, geografinį išsidėstymą, ryšį su kompaktiškai autochtonų gyvenama teritorija. Taip pat reikalingas ir lietuviškai knygai nusipelnusių leidybos ir spaudos įmonių, veikusių už Mažosios Lietuvos ribų, žemėlapis. Jis aprėptų Vokietijos ir Baltijos kraštus, Lenkiją, Didžiąją Lietuvą.

KNYGŲ PREKYBA IR PLATINIMAS

Originalių eksponatų ištekliai šia tema bus itin ribotas. Jiems galėtume priskirti spausdintus knygų prekybos katalogus ir kainoraščius, archyvuose užsilikusius komercijos dokumentus, prekybininkų ikonografiją. Jau būtų per vėlu tikėtis rasti knygynų įrangos ir baldų. Ekspozicijos informatyvumą padidintų knygų prekybos tinklo žemėlapis, vaizduojąs tiek kraštą, tiek jo ryšius su kitomis šalimis. Knygų prekyba kelis šimtmečius buvo viena svarbiausių komunikacijos priemonių, kuria sklido informacija apie lietuvių tautą, jos dvasinį, materialinį pasaulį ir mentalitetą. Nuo XVIII a. lietuviškų knygų sklaidos židiniais tapo Frankfurto prie Maino ir Leipcigo knygų mugės. Ekspozicijoje svarbu užfiksuoti autonominio lietuvių knygos verslo radimąsi. Jis pradeda formotis XIX a. pirmojoje pusėje, tampa savarankiškas tautinio atgimimo ir sąjūdžio laikais. Žymiausi lietuvių knygų prekybininkai buvo Jurgis Mikšas, Martynas Jankus, Jurgis Lapinas, Vi-

lius Kalvaitis, Jonas Liudvikas Sakutis, Marta Zauniūtė. Mažonoje Lietuvoje lietuviškos knygos sklido ne vien prekybos būdu. Daug jų, siekdamos profesinio ugdymo, kultūrinio švietimo ir idėjinio poveikio tikslų, nemokamai išplatino religinės, kultūrinės, politinės, blaivybės, labdaros, ekonominės, profesinės ir mokslinės organizacijos.

KNYGA IR VISUOMENĖ

Tai ekspozicijos skyrius, pristatantis knygos funkcionavimo visuomenėje pėdsakus. Ypač svarbu atskleisti jos vaidmenį tautinio ir politinio sąjūdžio brandai, sąsajas su kitų šalių mokslo, kultūros, religijos, politikos veikėjais. Knygos paplitimo mastą visuomenėje pirmiausia liudija asmeninių bibliotekų katalogai (XVIII–XIX a. aukcionų katalogai), nuosavybės ženklai (įrašai, ekslibrisai, superekslibrisai, antspaudai), vartojimą – skaitymo pėdsakai (braukimai, pastabos, teksto papildymai). Jau XVIII a. paplito leidėjų ir knygų rengėjų spausdinti anonasiniai informaciniai laišku, aiškinantys leidinių pranašumus, paskirtį, platinimo sąlygas ir telkiantys būsimuosius skaitytojus. Naujų knygų skaitymo ir suvokimo atgarsiai dažniausiai užfiksuoti asmeniniuose laiškuose, dienoraščiuose, albumėliuose ir spaudai skirtose recenzijose. Ekspozicijai teiktini tiek pozityvios, tiek negatyvios reakcijos liudijimai. Jie ypač gerai atskleidžia skirtingą Mažosios ir Didžiosios Lietuvos požiūrį į tikybinius leidinius.

MATERIALINĖ RAŠTO IR KNYGOS KULTŪRA

Ši sąvoka taikytina rankraštinės ir spausdintos knygos naudojimo pagalbinėms priemonėms apibūdinti. Joms skirtini asmeninės bibliotekos baldai, knygų apsaugos ir laikymo įrengimai, rašomosios medžiagos ir reikmenys. Kol kas dar nėra sunku antikvarinėje prekyboje užtikti XIX a. siekiančių knygų spintų, etažerių, lentynėlių, rašalinių, rašymo kotelių, rašalo sausintuvų. Pas Klaipėdos krašto gyventojus pasitaiko rasti grifelinų lentelių, neseniai dr. Ingrida Korsakaitė iš Vokietijos atvežė kilimėlį, kurį F. Kuršaitis pasitiesdavo po skaitoma Biblija. Būdingas knygos kultūros ženklas yra meniniai spaudiniai – blankai, pažymintys konfirmacijos, santuokos, mokslo baigimo įvykį, valstybinį apdovanojimą, parodoje laimėtą diplomą. Juos užpildydavo ir įteikdavo kunigai,

mokyklų, organizacijų ir valdžios įstaigų vadovai, o įrėmindavo ir iškabindavo ant svarbiausio kambario sienų namų šeimininkai. Šių, dabar jau itin retų spaudinių kartais galima aptikti pas Klai-pėdos krašto senbuvių, kolekcininkų, kada ne kada jų pasitaiko ir antikvariatuose.

Svarbus knygos kultūros pristatymo bandymas būtų atkurta asmeninė biblioteka. Jos modeliu galima pasirinkti XVIII a. kunigo (pavyzdžiui, Kristijono Donelaičio) arba XIX a. mokytojo (pavyzdžiui, Mikelio Šapalo iš Lankupių) darbo kambarį su apstatymo inventoriumi, rašomųjų priemonių, išsilavinimui ir profesijai būdingiausių knygų, kalendorių ir periodikos rinkiniu. Asmeninės bibliotekos atkūrimo projektui įgyvendinti reikia diskusijų ir kolektyvinės nuomonės, daug pastangų ir lėšų, tačiau tai atlikti įmanoma. Idėja atkurti K. Donelaičio asmeninę biblioteką buvo aptarta su Lietuvos dailės muziejaus direktoriumi Romualdu Budriu ir sulaukta palaikymo. Sėkmingai realizuotas projektas taip pat praverstų plėtojant ir tobulinant rašytojo muziejaus Tolminkiemyje ekspoziciją.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Lietuvos knygos muziejaus vizija gali tapti realybe sutelkus intelektualinius ir materialiuosius išteklius. Pirmuoju žingsniu būtina sukurti scheminį ir vaizdinį projektą, kuris sukonkretintų tokios įstaigos struktūrą, apimtį, vidaus ir išorės sąsajas, leistų apibrėžti bent svarbiausias funkcijas. Gana sudėtinga bus rasti ir įgyti eksponatų. Mažosios Lietuvos senieji spaudos leidiniai antikvarinėje prekyboje pasirodo retai, jų mažai likę ir pas gyventojus. Išėitis būtų knygos muziejų kurti remiantis turtingos mokslinės bibliotekos fondu ir darbuotojų patirtimi. Galbūt tai pajėgtų atlikti Vilniaus universiteto biblioteka. Muziejaus galimybes padidins šiuolaikinės informacinės technologijos. Tačiau virtualumo efektas neturėtų vyrauti. Aktualinant bet koki istorijos paveldą pats stipriausias įtaigos veiksnys yra originalas. Muziejus neabejotinai sulauktų talkininkų. Jį remtų mokslininkai, dailininkai, rašytojai, bibliofilai, Mažosios Lietuvos gyventojai ir visi, kuriems rūpi tragiškas jos likimas.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. MATULAITYTĖ, Stasė. Knygininkystė Šveicarijoje. *Tarp knygų*, 2002, balandis, p. 20–21
2. SLAPŠINSKAS, Juozas. Sala Lituana. Iš *XXVII knygos mėgėjų metraštis*, 1937, [t.] 2, p. 107–128.
3. ZDZICHAUSKIS Vl. Senovės knygos paroda. Iš *XXVII knygos mėgėjų metraštis*, 1937, [t.] 2, p. 81–106.

REFORMATŲ KNYGŲ ISTORIOGRAFINĖ APŽVALGA STANISLOVO DAGILIO REDAGUOTAME BIRŽŲ *GIESMYNE*

Mėgstu lankyti antikvarius ir niekada abejingai pro juos nepraeinu. Prie lentynų užtrunku. Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos antikvariatų savininkai šį mano polinkį supranta, leidžia pačiam raustis tarp senienų, jas apžiūrinėti, atsirinkti, atsidėti, kartais net palaukia, kol surandu pinigų įsigyti. Brangias knygas perku retai, pirmiausia renkuosi tas, kurios reikalingos dabar ir prieinamos universiteto profesoriaus piniginei. Dėl šios priežasties į vieną Vilniaus antikvariatą Pilies gatvėje kartą net pramyniau taką. Jo vitrinėje gulėjo žinomasis Biržų reformatų septintojo leidimo *Giesmynas*. Knygą išgarsino poeto Stanislovo Dagilio pavardė ir sudėtingas jos likimas. Dėl kilusio Pirmojo pasaulinio karo, knyga spausdinta net septynerius metus ir vos nesunaikinta. Antikvariato egzempliorius puikavosi geros odos įrišimu ir didele kaina. Bijau apsirikti, bet ji toli peršoko pirmąjį šimtą litų. Pilies gatvės antikvariatą aplankydavau dažnokai; kai ką pakilnodavau, pamalonindavau akį *Giesmyno* rusvu viršeliu, nužvelgdavau lentynas, kai ką nusipirkdavau. Negalėčiau pasakyti kodėl (gal neatsirado pirkėjų, gal iš palankumo man), bet vieną dieną antikvariato savininkas paėmė retenybę nuo lentynos ir, padėjęs ant prekystalio priešais mane, pasiūlė ją įsigyti už gerokai mažesnę pinigą. Taip ta knyga ir atkeliavo į mano biblioteką. Nuo tos atmintinos dienos praėjo kupeta metų, tad apie *Giesmyną* esu šį tą daugiau sužinojęs: suradau ir perskaičiau literatūrą apie S. Dagilį ir pačią knygą, Biržų spaustuotę ir spaustuvininkus, nustaciau, kad po vieną kitą *Giesmyno* egzempliorių turi Biržų muziejus, Klaipėdos universiteto, Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo, Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės viešoji, Vilniaus universiteto bibliotekos, keletas prisiekusių bibliofilų ir senųjų leidinių kolekcininkų.

Aišku, žmonėse tų knygų yra daugiau, bet susekti jų pėdsakus nėra paprasta.

Biržų *Giesmyno* vertę sudaro, be abejonės, ne litai, o jo savitumai, atsiradę likimo ir žmonių įnoriu. Kaip Mažosios Lietuvos lietuvių liuteronų pagrindinis giesmynas *Pagerintos Giesmių Knygos*, taip ir Didžiosios Lietuvos reformatų giesmynas siekia XVII amžiaus vidurį. Jie buvo nuolat perspausdinami, perspausdinant taisomi ir papildomi, išparduodami ir vėl leidžiami. Esminį giesmyno kalbos redagavimą mažlietuviai atliko XIX amžiaus pirmojoje pusėje Karaliaučiaus universiteto lietuvių kalbos seminaro vedėjo Fridricho Kuršaičio galva ir rankomis. Reformatai vėlavo ir savo svarbiausią giesmių knygą nusprendė atnaujinti tik XX amžiaus pradžioje. Vilniaus sinodo nutarimu pradėtos rengti šeštosios laidos redaktoriumi buvo pakviestas žinomas poetas, gyvenimo saulėlydį Biržuose pasitinkantis gimnazijos mokytojas S. Dagilis. Jis knygą taisė iš peties, rašalo negailėjo. Redaktorius, atsižvelgdamas į naujųjų laikų poetikos ir kalbos reikalavimus, beveik septynerius metus tobulino eilėdarą, pats iš vokiečių ir lenkų giesmynų vertė giesmes, kai kurias jų paėmė ir iš Mažosios Lietuvos lietuvių liuteronų knygų. Be to, pakeitė per amžius nusistovėjusią giesmyno struktūrą, atsisakė beveik 100 senųjų giesmių. S. Dagilis rėmėsi ir talkininkais. Antrojoje konvoliuto dalyje dedamas reformatų pamėgtas maldas taisė ir naujų pateikė kunigai Jonas Šepetys iš Švobiškio, Povilas Jakubėnas iš Biržų ir Adomas Cumpftas iš Nemunėlio Radviliškio [9]. Paties S. Dagilio stropiai tikrinta ir abiejų knygų leksika. Tų konvoliutų, kuriuose giesmynas ir maldaknygė įrišti kartu, pabaigoje yra įdėtas žodynėlis „Trumpas paaiškinimas kai kurių mažiau suprantamų ir naujai įvestų žodžių vietoje seniau vartojamų ne lietuviškų“ (p. 344–348). Atrodo, tokio priedo nerasime jokiame kitame lietuviškame giesmyne. Sinodo sprendimu ir lėšomis knygą 1910 metais išspausdino vilniškė Martyno Kuktos spaustuvė. Paisant laikų permainos, pirmą kartą reformatų giesmynas spausdintas ne gotikiniu, bet lotynišku raidynu, tačiau tiražas pasirinktas atsargiai – 3000 egzempliorių [1]. Ankstesnysis, 1877 metų, leidimas siekė net 10 000 egzempliorių. Leidėjų būgštavimai pasitvirtino. Sumodernintą giesmyną paprasti reformatai pasitiko atšiauriai, Vaižganto tvirtinimu, matyt, paremtu liudininkų žodžiais, jie redaktorių apkaltino šventų papročių

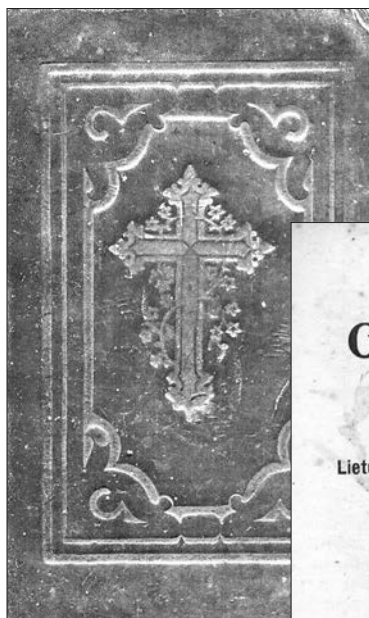
Stanislovas Dagilis.
Borucho Michelsono nuotrauka.
Apie 1913 m. Biržų krašto
muziejaus „Sėla“ rinkinys

paniekinimu ir net baudėsi jį prikulti [9]. Vis dėlto aistros veikiai nurimo. Nuolat aktyvėjantis Lietuvos visuomeninis gyvenimas ir įvairėjanti spauda keitė žmonių pažiūras ir nuomones. *Giesmyną* išpirko daug greičiau, negu tikėtasi, todėl imta rengti naują knygos leidimą. Tačiau šį sykį jos laukė kur kas sudėtingesnis išbandymas, nors pati pradžia nieko bloga ir nepranašavo.

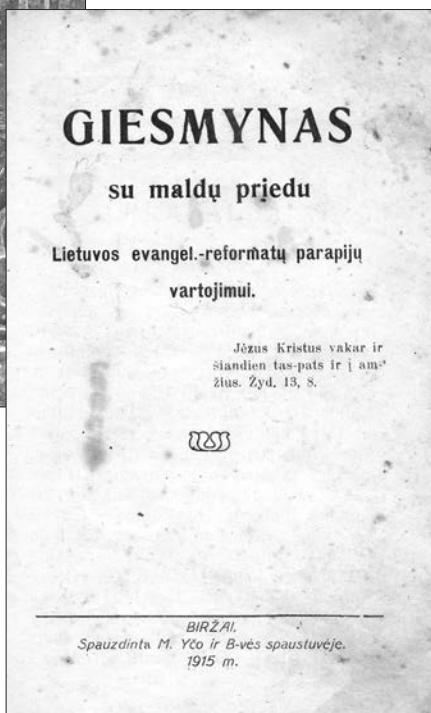
Tuo metu, kol brendo sąlygos septintajam reformatų giesmyno leidimui, svarbių permainų įvyko reformatų sostinėje Biržuose. Čia 1912 metais pradėjo veikti pirmoji šio miesto spaustuvė [8]. Jos steigėjai buvo pasiturintys ir žinomi krašto vyrai: įtakingas Rusijos valstybės dūmos deputatas advokatas Martynas Yčas, Biržų reformatų kunigas Povilas Jakubėnas, ligoninės vedėjas dr. Mykolas Kuprevičius, Maskvos provizorius Baltrus Čepulis, prekybininkas Jurgis Trečiokas, ūkininkas K. Prunskis, minėtasis S. Dagilis ir kiti [6]. Įmonės savininku užsiregistravo M. Yčas ir bendrovė. Toks firmos vardas tapo ir oficialiu spaustuvės pavadinimu. Faktiškasis, tiesa neapmokamas, vadovas buvo P. Jakubėnas, daugiau už kitus turėjęs laisvo laiko, komercinių ir kūrybinių sumanymų. Spaustuvės kontora veikė J. Trečioko namuose prie turgavietės, pati įmonė – Dirvono (dabar Vytauto) gatvės mediniame pastate,

iki šios dienos neišlikusiame. Gerai žinoma, kad ji iš karto buvo neblogai aprūpinta technika: bendrovė įsigijo modernią vokiečių Friedricho Königo ir Friedricho Andreaso Bauerio konstrukcijos spausdinimo mašiną ir rankinę spausdinimo mašiną „Bostonietė“, lankų siuvimo, popieriaus pjaustymo mašinas, daug lotyniško šrifto [2]. Lietuvos poligrafijos istorijos tyrinėtojo Viliaus Užtupo tvirtinimu, spaustuvėje dirbo apie 10–15 žmonių [11]. Atrodo, kad šis skaičius kiek padidintas, nes Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse po 15 darbininkų teturėjo didmiesčių – Martyno Kuktos ir Saliamono Banaičio – spaustuvės. Šiaip ar taip, M. Yčo ir bendrovės įmonės pajėgumas leido atlikti gana įvairius poligrafijos darbus. Joje buvo spausdinama akcidenacija – skelbimai, blankai, kainoraščiai, vizitinės kortelės, atvirukai – ir brošiūruoti leidiniai, iš kurių svarba išsiskirtų P. Jakubėno kasmet rengiamas *Biržų kalendorius*, kauniškio Onos Vitkauskytės knygyno *Sieninis kalendorius*, Stasio Matulaičio veikalas *Lietuvių tautos istorija*. Visi šie privalumai ir buvo svarbiausia priežastis pasirenkant reformatų giesmyno septintojo leidimo vietą.

Dabar šios retokai bepasitaikančios knygos antraštiniame lape nurodytas pavadinimas *Giesmynas su maldų priedu Lietuvos evangel.-reformatų parapijų vartojimui*, leidimo duomenys – *BIRŽAI. Spausdinta M. Yčo ir B-vės spaustuvėje. 1915 m.* Be to, užtinkama egzempliorių (Vilniaus universiteto bibliotekos – Lr 5707, 11360) su kito rinkimo antraštiniu lapu ir kiek pakeista leidybos nuoroda – *BIRŽAI. Spausdinta M. YČO spaustuvėje. 1915 m.* Knygos leidyba buvo pradėta Pirmojo pasaulinio karo pradžioje, todėl, spausdinant pirmuosius jos lankus, dar gerai nė nesuvokta, kas laukia Lietuvos ir pačių Biržų. Artėjant frontui, iš krašto į Rusiją traukėsi gyventojai ir įstaigos. V. Užtupo duomenimis, dalį Biržų spaustuvės įrengimų P. Jakubėnas išgabėjęs į Peterburgą. Petras Biržys-Akiras Biržų apskrities istorijoje rašė, kad spaustuvėje keletą metų šeimininkavo ir spausdino ką norėjo vokiečių kariškiai, nuo 1918 metų pabaigos – eserų revkomas ir jį išvaikę bolševikai. Šie 1919 metais gegužės mėnesį bėgdami kai kuriuos įrengimus sunaikino, kai kuriuos bandė išvežti, tačiau nepajėgė ir išmėtė pakelės javuose. Vėliau juos pavyko surinkti. Subūrus specialistus, suremontavus ir atnaujinus techniką, spaustuvė vėl pradėjo darbą. Nuo 1921 metų jai vadovavo žymus lietuvių tautinio atgimimo veikėjas Jonas Šliūpas, kuris

Lietuvos evangelikų
reformatų giesmynas
*Giesmynas su maldų
priedu Lietuvos evangel.-
reformatų parapijų
vartojimui* (Biržai: M. Yčo
ir b-vės spaustuvė, 1915).
Autoriaus rinkinys

taip pat ėjo Prekybos ir pramonės banko čionykščio skyriaus vedėjo pareigas ir dar mokytojavo Biržų gimnazijoje [5]. Bet šiame mieste jis ilgai neužsibuvo.

Pradėtas knygų spausdinimas per karą buvo sustojęs. Išvijus iš Biržų svetimuosius, M. Yčo ir bendrovės sandėlyje iš 5000 egzempliorių tiražu leistos S. Matulaičio *Lietuvių tautos istorijos* 23 lankų pavyko sudaryti vos 13 sveikų egzempliorių. Šiandien šis spaudinys iš viso niekam nežinomas. Reformatų *Giesmyno* lankų pavyko išsaugoti daugiau. Įvertinę juos, įmonės vadovai 1921 metais baigė spaudos darbus ir knyga pagaliau pasiekė savo skaitytojus. Tačiau jos nė iš tolo neužteko visiems norintiems įsi-

gyti. Iš likučių sudarytas tiražas buvo negausus. Nepaisant to, kito giesmyno leidimo reformatams teko laukti ilgai.

Sudėtingas knygos septintojo leidimo likimas ir šiandien ne visiems yra pakankamai aiškus. Pavyzdžiui, biržietis Jonas Dagilis lankstinyje apie reformatų spaudą rašo, kad *Giesmynas* su pertraukomis leistas 1910–1921 metais. Jį pradėję spausdinti Vilniuje, vėliau perkėlę į Biržus, kilus karui, kartu su spaustuve – net į Peterburgą bei Voronežą, kol galiausiai visus darbus pavykę užbaigti tik sugrįžus į nepriklausomą Lietuvą [3]. Toks įvykių eigos dėstymas liudytų, kad autorius suplakė kelių savarankiškų knygų likimą bei, visai ne iš piktos valios, gerokai apkarpė ir taip jau negausios reformatų spaudos bibliografiją. Abejonių pasėjo ir neseniai pasirodžiusios fundamentaliosios *Lietuvos bibliografijos* A serijos „Knygos lietuvių kalba“ trečiojo tomo sudarytojai. Bibliografiškai aprašydami knygą, ją skyrė 1915 m. leidimui, tačiau anotacijoje nurodė, kad spauda baigta tik 1921 m. ir čia pat patvirtino radę ir savarankiškų 1915 metais išspausdintų giesmyno egzempliorių. Esą jau tais metais galėjusi būti paskleista nedidelė tiražo dalis [7].

S. Dagilio parengtas *Giesmynas su maldų priedu Lietuvos evangel.-reformatų parapijų vartojimui* per užsitęsusią, 1915–1921 metais spausdintą pakartotinę laidą išėjo labai parankiu 16,5 × 10,5 cm formatu. Jis turėjo XXIX lotyniškais skaitmenimis numeruotus pradžios puslapius, po jų – vidinį antraštinį lapą su užrašu „Giesmės“ ir 319 arabiškais skaitmenimis pažymėtų puslapių, apėmiančių 327 numeruotas giesmes. Kai kurių giesmyno egzempliorių (bibliofilo Vytauto Simonavičiaus asmeninėje bibliotekoje Panevėžyje) pabaigoje yra įrišta dviejų lapų „Rodyklė evangelijų ir gromatų, skaitomų per bažnyčios metus nedėlių ir švenčių dienomis“ (p. 331–334). Šio priedo pilkas blogos kokybės popierius labai skiriasi nuo šviesaus paties giesmyno popieriaus. Akivaizdu, kad jis spausdintas vėliausiai, gal jau 1921 metais. Tais metais buvo išspausdintas ir antraštiniame lape nurodytasis maldų priedas. Jis, kaip ir 1910 metų leidimo, išleistas visiškai savarankiška knyga: antraštiniame lape pateiktas glaustas pavadinimas *Maldos* ir leidimo duomenys – *Biržai. Spauzdinta M. YČO spaustuvėje. 1921 m.*; 334 puslapiuose – 214 numeruotų maldų, 3 priedai ir ta pati jau minėtoji „Rodyklė evangelijų ir gromatų, skaitomų per

bažnyčios metus nedėlių ir švenčių dienomis“. Matyt, ši rodyklė buvo dedama beveik į visas Biržų spaustuvės sandėlyje užsilikusias reformatų tikybos knygas. Leksikos taisymų žodynėlio 1921 metų konvoliuto pabaigoje nėra. Jo atsisakė patys leidėjai. *Maldos*, nepaisant antraštinio lapo nuorodos, įrištos, kaip sakėme, ne kiekviename 1915 metų *Giesmyno* egzemplioriuje. Labai skiriasi ir tų egzempliorių apdaras. Vienas yra geros odos su ornamentų įspaudais, kitas – kartoninis, trečias – drobinis, kelių – šiuolaikinė sintetinė medžiaga, prekiautojų manymu, turėjusi pagerinti knygų „prekinę išvaizdą“. Vienoje iš trijų Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Bibliografijos ir knygotyros centro turimų knygų, juoda drobe aptrauktuose viršeliuose stambiu šriftu įspausa nuosavybės nuoroda: *KAUNO EV.-REFORMATŲ PARAPIJOS*. Nemažai nuosavybės antspaudų ir įrašų užtinkama ir kituose egzemplioriuose. Tačiau negalima nepastebėti, kad beveik visi jie yra pažeisti laiko ir uolių, o kartais ir ne itin rūpestingų naudotojų.

Knygotyrininkui biržiečių *Giesmyne* vertingiausias yra 1921 m. spausdintos pratarinės. Jų trys: Vilniaus evangelikų reformatų sinodo, kaip skelbia parašas, „Vyriausiojo Senioriaus“ (naujųjų laikų Bažnyčios hierarchų titulą vartojant – generalinio superintendente) Vilhelmo Mieškowskio [13] bei neįvardytų parapijų kunigų kolektyvinė „Prakalba“ (p. III–VI); S. Dagilio „Įžanga“ (p. VII–XV) be parašo ir anoniminis prierašas be pavadinimo (p. XV–XVI) apie leidybos gaišaties priežastis; šis prierašas turiniu ir paskirtimi labiau galėjo derėti kaip „Prakalbos“ tęsinys arba papildymas. Juos ir aptarsime.

„Prakalbos“ autoriai pirmiausia iškelia lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo svarbą, nes atsirado galimybė tobulinti rašto kalbą, kartu ir atnaujinti svarbiausias tikybos knygas. Kaip aiškinama toliau, taisyti giesmyną geriausias kandidatas buvęs biržietis S. Dagilis – poetas, lietuvių kalbos mokovas, išmanantis vargonų muziką. Jis *ilgametiniu triūsu įvygdo* sinodo ir konfratrų užduotį, perdirbęs kone visus senojo giesmyno tekstus, surinkęs naujų, už ką redaktoriui iš širdies dėkojama, o knyga leidžiama *Dievo garbei ir lietuviškų surinkimų naudai*. Autoriai taip pat gyrė ir maldų taisytojus J. Šepetį, P. Jakubėną bei A. Cumpftą. Tikimasi, kad naujasis giesmynas ilgai tarnausiąs dabarties parapijiečiams, jų vaikams ir ainiams. Po „Prakalba“ pateikiama pas-

taba apie jos parašymo vietą ir laiką: *Biržuose Vėlykų laike 1910 m.* Ji liudytų, kad tekstas buvo perspausdintas nieko nekeičiant iš 1910 metų giesmyno leidimo. „Prakalbos“ mintis pratęsia minėtasis priedas, pažymėtas gerokai vėlesne data: *Biržai 1921 m.* Nežinomas autorius pirmiausia pabrėžė, kad *Giesmyno* septintasis leidimas yra „prastas“ (mūsų ausiai gana dviprasmiškas žodis!) šeštojo pakartojimas. Jame pakeisti tik pavieniai žodžiai, eilutės bei kai kurie posmai ir įdėta giesmė, giedota 1912 metais skendusio „Titaniko“ keleivių. Dėl šios priežasties atkritęs poreikis rašyti naują pratarinę. Bandėme lyginti 1910 ir 1915 metų leidimo egzempliorių tekstus. Nereikia ypatingo pastabumo, kad pamatytum jų svarbiausius, nors ir neesminius skirtumus. Visų pirma, 1915 metų leidinio teksto poligrafinis rinkinys yra visiškai naujas, tačiau turinys beveik toks pat, antra, leksika keičiama gana nuosekliai, trečia, dar labiau taisoma rašyba: *Jakūbėnas – Jakubėnas, Cumf’as – Cumpf’as* (p. IV) ir t. t. Rasti pakeitimai leidžia geriau suprasti žodžio „prastas“ tiesioginę reikšmę: naujasis leidimas iš esmės nenuolęs nuo ankstesniojo. Mįslė lieka visų tų taisymų autorius. Galbūt juos prieš pat mirtį bus spėjęs atlikti pats S. Dagilis. Bet tai kol kas neįrodyta.

Atidūs lyginimai leido atskleisti ir kai kuriuos 1915 metų *Giesmyno* egzempliorių nevienodumus. Nuo kitų labiausiai yra nutolę du Vilniaus universiteto bibliotekos egzemplioriai, šiaudien pažymėti signatūromis Lr 5707 ir Lr 11360. Juose išspausdintas kito rinkimo antraštinis lapas su anksčiau pateikta leidimo duomenų formule, prieš V. Mieškovskio „Prakalbą“ įdėta kitokio geometrinio piešinio atsklanda (p. III), po S. Dagilio „Ižangos“ nėra 1921 metų priedas (p. XV). Vietoje jo randame trumpą pastabą: *Kadangi ši antroji „Giesmyno“ laida, neskaitant permainos atskirų žodžių, taipogi kai kurių eilelių ir keleto posmų, yra prastas pirmosios atkartojimas, tai kokių naujų paaiškinimų reikalas savaime atpuola, ir tuo būdu naujai ižangai nebelieka vietos. Biržai 1915 m.* Nurodyta data leistų manyti, kad abu Vilniaus universiteto egzemplioriai yra patys ankstyviausi, tikriausiai baigti spausdinti dar Pirmojo pasaulinio karo pradžioje. Tas, kuris kūrė 1921 metų priedą, cituotą pastabą paliko jo pradžioje, žodį *antroji* pakeitęs *septintoji* ir ištaisęs rašybos klaidą – *būdu*.

S. Dagilio „Ižanga“, sprendžiant iš nuorodos *Biržai 1910 m.*, taip pat vadintina perspaudu. Abiejų leidimų tekstų palyginimas leidžia tvirtinti, kad netaisytas ir šių straipsnių turinys. Tačiau jų kalba ir rašyba, nors ir nenuosekliai, moderninta: *kaslink – kas dėl, ant galo – galop, patėmyti – pastebėti, gimtinės kalbos – gimtosios kalbos* ir t. t. Ne visi taisymai pavykę, neišvengta korektūros klaidų. „Ižangos“ pavadinimas yra klaidinantis. Šis S. Dagilio kūrinys iš tikro laikytinas ne tradicinio žanro ir paskirties knygos ižanga, o gana išsamiu istoriografiniu straipsniu. Jame apibūdinama reformatų lietuviškoji raštija, kurios pagrindiniu leidiniu laikomas iš giesmyno ir maldaknygės sudarytas vadinamasis Kėdainių kancionalas. Kas paskatino S. Dagilį rašyti ir skelbti giesmynui nebūdingą straipsnį? Mūsų manymu, tai lėmė atsakomybės suvokimas imantis redaktoriaus pareigų ir gera pažintis su Mažosios Lietuvos *Pagerintomis Giesmių Knygomis*, sulaukusioms apie 50 leidimų. Jose taip pat buvo nuolat dedamas garsaus XVIII amžiaus Prūsijos generalinio superintendente Johanno Jacobo Quandto išsamus istoriografinis straipsnis vokiečių kalba apie lietuviškuosius evangelikų liuteronų giesmynus.

Rašydamas straipsnį, S. Dagilis iš karto pasigedo evangelikų reformatų spaudos lietuvių kalba bibliografijos. Jis nurodė kažkokiam vokiečių autorių veikale paminėtą Mikalojaus Rėjaus *Poſtillos lietuwiſzkos* 1600 metų leidimą Vilniuje ir klausė, kur gauti patikimų duomenų apie jos turinį, vertėją, spaustuvininką. Ničnieko nežinoma ir apie pirmuosius reformatų giesmynus bei maldaknyges, nes jų nebeturi nei paprasti žmonės, nei viešosios bibliotekos. Pasinaudojęs istoriko Eustachijaus Tyszkiewicziaus knyga apie Biržus bei kunigaikščius Radvilas *Biržai. Žvilgsnis į miesto, pilies ir majorato praeitį* (Birže. Rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacyi; St. Petersburg, 1869), S. Dagilis atkreipė dėmesį į Vilniaus vyskupijos valdytojo Mikalojaus Slupskio 1682 metų (iš tikro 1684) aplinkraštį, draudžiantį katalikams imti į rankas ką tik pasirodžiusią kitatikių knygą. Ji kartą jau buvusi spausdinta Raudoniuose (w Raudanach). Pasvarstęs redaktorius drąsiai teigė: Tyszkiewicziaus įvelta klaida! Aplinkraštyje gali būti kalbama tik apie 1653 metais Kėdainiuose pasirodžiusį leidybinį konvoliutą *Kniga Nobažniftes Krikščioniſzkos*. Vis dėlto ir pats S. Dagilis bus kiek apsirikęs. Iš straipsnyje išdėstytų duomenų gerai matyti, kad

redaktorius savo rankose turėjo ir kruopščiai aprašė reformatų veikalo *Kniga Nobaznistes Krikščioniškos* antrąjį, kontrafakcinį, 1684 metų Karaliaučiaus leidimą, kurio antraštiniame lape, bijantis Katalikų bažnyčios vyresnybės išpuolių, taip pat buvo nurodyti Kėdainiai ir 1653 metai. Dabar šio Biržuose buvusio knygos egzemplioriaus likimas nežinomas. Kruopščiai vartydamas senąjį reformatų tikybinės spaudos paminklą, S. Dagilis apibūdino jo formatą (*in quarto*), sudėtį (4 knygos), pateikė kiekvienos pavadinimą ir apimtį puslapiais, nurodė pratarėse paminėtus rengėjus: Kėdainių burmistrą Steponą Jaugelį Telegą, evangelikų reformatų kunigus Samuelį Minvydą, Joną Božimovskį ir Samuelį Tomaševskį. Tikybinėse kovose pražuvęs konvoliuto *Kniga Nobaznistes Krikščioniškos* pirmasis leidimas, anot autoriaus, galėjęs pasirodyti apie 1638 metus. Šis spėjimas lietuvių knygos istoriografijoje ilgam liko nei paneigtas, nei patvirtintas. Jį pavyko patikslinti tik Upsalos universiteto bibliotekoje suradus vienintelį, bet sveikut sveikutėlį *Knigos Nobaznistes Krikščioniškos* 1653 metų leidybinio konvoliuto egzempliorių. Prie jo valandą kitą praleido ir šių eilučių autorius.

Toliau straipsnyje rašoma, kad, pasibaigus įtemptoms pagrindinių Lietuvos tikybių varžytinėms, svarbiausios reformatų knygos vis dar spausdintos kaip leidybinis konvoliutas pavadinimu *Kancyonolas, tē east: Knigos psolmu ir giesmiu*. Taip pavadintas trečiasis leidimas, gavus Prūsijos karaliaus paramą, išėjo 1781 metais Karaliaučiuje, ketvirtasis ir penktasis evangelikų reformatų sinodo lėšomis – 1845 ir 1877 metais Jelgavoje (tais laikais paprastai vadintojo Mintauja). Apibūdinamas leidinius, S. Dagilis daug dėmesio skyrė tekstų charakteristikai pažymėdamas, kokie daryti pakeitimai ir papildymai, iš kur jie imti (iš Karaliaučiuje 1742 ir 1810 metais leistų lenkiškų giesmynų). Sunkiau buvo nurodyti redaktorius. Karaliaučiaus *Kancyonolo* parengėjo S. Dagilis nežinojo, Jelgavos leidinio – nurodė žinomą lietuvių kalbos mokovą Karolį Nerlichą. Pastutinis, penktasis, 1877 metų leidimas buvęs „prastas“ ketvirtojo leidimo pakartojimas, todėl apsiėjęs be taisytojo rankos. Šiandien klaustukų tik padaugėjo. Buvusių Lietuvos knygų rūmų bibliografai 1781 metų *Kancyonolo* redaktoriumi spėtinai laikė Mykolą Cerauską, kitų leidimų – iš pradžių Žemaičių evangelikų reformatų superintendentą Samuelį Nerlichą, vėliau – jo sūnų Karolį. Aišku, kad

iškilusios problemos tyrinėtojai negalės apeiti ir dar ne kartą jiems teks svarstyti tiek S. Dagilio, tiek kitų autorių argumentus. Būtina ieškoti ir naujų reformatų tikišinės raštijos istorijos šaltinių.

Išsamiausiai S. Dagilis aptarė savo paties redaguotą *Giesmyną*, kurį laikė šeštuoju *Knigos Nobaznistės Krikščioniškos* leidimu. Šioje straipsnio dalyje autorius kalba vien apie giesmes, maldos liko vos paminėtos. Pagrindinė naujos redakcijos atsiradimo priežastis buvusi lietuvių kalbos ir poetikos pažanga, raidynų vartojimo kaita. Aiškindamas eilėdaros tobulinimą, S. Dagilis įsileido net į teorinius samprotavimus, kurie paprastiems biržiečiams vargu ar rūpėjo ir buvo suprantami, tačiau aiškiai parodė autoriaus išsilavinimą ir kompetenciją. Apie 90 giesmių redaktorius sakėsi išmetęs dėl jų formos ir turinio menkumo. Atsivėrusi spraga su kaupu užpildoma giesmėmis iš Mažosios Lietuvos lietuvių giesmynų ir vertimais iš lenkų ir vokiečių kalbų. Gerai suvokdamas bendrinės kalbos svarbą, S. Dagilis vis dėlto paisęs ir Biržų tarmės. Mat giesmynas labiausiai bus naudojamas savame krašte.

S. Dagilio straipsnį, nedaug nusikalsdami tiesai, galėtume skirti lietuviškosios knygos istoriografijai. Jo savitumus rodo analizės metodika, panaudoti duomenys, turinys ir darbas su knyga *de visu*. Autorius iš esmės tyrinėjo ne reformatų literatūros, bet knygos istorijos problemas, nuosekliai keldamas keletą šiam mokslui būdingų klausimų: leidyba ir jos lėšos, poligrafinė aptariamų knygų kokybė, net korektūra, spaustuvė, egzempliorių skaičius, autorystė, bibliografija kaip pagalbinė tyrimų priemonė. S. Dagilis nuolat skatino įsivaizduojamus bendraminčius tirti pirminius šaltinius, ypač sukaupčius sinodo archyve. Jie padėtų užpildyti daug tuščių istorijos puslapių.

Atidus žvilgsnis į reformatų svarbiausių knygų raidos apžvalgą leidžia teigti, kad ją parašyti galėjo ne bet kas. Reformatams labai pasisekė, kad, atgavus lietuviškos spaudos laisvę, jų sostinėje Biržuose gyveno vienas intelektualiausių XIX–XX amžiaus sandūros lietuvių kūrėjų, sukaupęs ne vien *Lietuviško šiuipinio* rengėjo literatūrinę patirtį. S. Dagilis – Peterburgo istorijos ir filologijos instituto auklėtinis, klasikinės gimnazijos mokytojas, Lietuvių literatūros draugijos Tilžėje narys kone nuo pat jos įsteigimo, lietuvių tautosakos rinkėjas ir skelbėjas, racionalaus mąstymo ir rašymo stiliaus spaudos bendradarbis [12]. Poetinis romantiko pasaulis ir

konfesiniai įsitikinimai jam netrukdė lietuvių raštijos ir spaudos istoriją suvokti kaip daugybės saitų susietą visumą, tegu kartais ir prieštaringą. Jis ją stebėjo ir analizavo gana nuosekliai, eidamas ilgu pažinimo keliu – nuo vertės nepraradusio straipsnio „Lietuvių rašliava“ apie originalųjį lietuvių pagonių raštą, paskelbto tautinio atgimimo žurnale „Ausra“ [4], iki čia aptarto istoriografinio darbo, sukurto gyvenimo ir išminties brandos viršūnėje. Šią intelektualiojo biržiečio kūrybos sritį dar reikėtų geriau pažinti, įvertinti ir įteisinti lietuviškos knygos istoriografijoje.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. BIRŽIŠKA, Vaclovas. *Lietuvių bibliografija*. D. 4 (1905–1914 m.), t. 2 (1910–1914 m.), sąs. 1 (1910 m. ir 1–4 d. papildymai). Kaunas: Antano Smetonos lituanistikos instituto Lietuvių kalbos skyrius, 1939, sk. 2474, įrašas 7857.
2. BIRŽYS, Petras. *Lietuvos miestai ir miesteliai*. T. 2: Biržų apskritis. Akiras-Biržys. Kaunas: V. Atkočiūno leid., 1932, p. 84–86.
3. DAGILIS, Jonas. *Biblija Biržuose*. Biržai: Lietuvos reformacijos istorijos ir kultūros draugija, 1999. 1 lankstinys (6 p.)
4. DAGILIS, Stanislovas. Lietuvių rašliava. Dagilis. *Ausra*. 1884, nr. 1–3, p. 21–23.
5. JAKŠTAS, Juozas. *Dr. Jonas Šliūpas*. Jo raštai ir tautinė veikla. Šiauliai: Saulės Delta, 1996, p. 243–245.
6. KREGŽDĖ, Jokūbas. *Lietuvių reformatų raštija*: istorinė apžvalga. Chicago: Devenų kultūrinis fondas, 1978, p. 135.
7. *Lietuvos bibliografija*. Serija A: Knygos lietuvių kalba. T. 3: 1905–1917. Kn. 1: A–L. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2006, p. 343, įrašas 1083.
8. MERKYS, Vytautas. Lietuvos poligrafijos įmonės 1795–1915 m. Iš *Spauda ir spaustuvs*. Vilnius: Mintis, 1972, p. 164–165. – (Iš lietuvių kultūros istorijos, t. 7).
9. MIESZKOWSKI, Vilhelmas. Prakalba. Iš *Giesmynas su maldų priedu Lietuvos evangel.-reformatų parapijų vartojimui*. Vilnius, 1910, p. IV.
10. TUMAS, Juozas. *Lietuvių literatūros paskaitos*. Draudžiamasis laikas: Aušrininkų grupė. Kaunas: [be leid. duomenų], 1924, p. 213.
11. UŽTUPAS, Vilius. *Lietuvos spaustuvs, 1522–1997*. Vilnius; Kaunas: XXVII knygos mėgėjai; Viliaus Užtupo leidykla, 1998, p. 117.
12. VANAGAS, Vytautas. Stanislovas Dagilis. Iš DAGILIS, Stanislovas. *Lietuviškas šiuipinys*. Vilnius: Vaga, 1973, p. 12–13.
13. *Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego*: Spis synodów i sesji prowincjalnych Jednoty Litewskiej, 1611–1913. Wilno, 1913, p. 47. – (Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae. Serja IV, zeszyt 1).

KNYGOS ISTORIJS PERIODIZACIJA: SENOSIOS IR NAUJOSIOS KNYGOS RIBA

Mokslo požiūriu knygos raidos periodizacija yra ir teorijos, ir taikomojo pobūdžio problema. Ji aktuali daugeliui knygos specialistų ir tyrėjų: bibliotekininkams ir muziejininkams, atsakan-
tiems už senųjų bei vertingų spaudinių tinkamas saugojimo ir naudojimo sąlygas, bibliografams, kuriantiems ir tobulinantiems senųjų (antikvarinių) leidinių bibliografinius aprašus ir jų elektro-
nines duomenų bazes, universitetų dėstytojams, sprendžiantiems mokslo teorijos ir akademinių studijų klausimus, antikvarinių knygų prekybos darbuotojams, patyrusiems bibliofilams ir tiesiog
įžvalgiems senienų kolekcininkams. Mokslo pagrindais organi-
zuotame retrospektyviosios bibliografijos rengimo darbe, studijų procese periodizacija mus lydi kiekviename žingsnyje, jos pagrin-
dus bei atskirus klausimus dėstome ir studentams – būsimiesiems aukštos kvalifikacijos specialistams, ir doktorantams – būsimie-
siems mokslininkams. Visgi iki šiol Lietuvos knygotyros mokykla periodizacijai skyrė pernelyg mažai dėmesio, todėl dar nepaskelbė
nei svaresnių publikacijų, nei istoriografijoje įtvirtino gilesnius teorinius apibendrinimus. Tad pradėta diskusija būtų svarbi pa-
stanga siekiant konkrečių rezultatų. Svarstymuose vertėtų remtis savo ir kaimynų šalių mokslo bei profesine spauda, ypač estų ir latvių kolegų, tiriančių ir dėstančių panašius dalykus, patirtimi.
Atidžiau reikėtų patyrinti į lietuvių autorių nuomones arba ne-
tiesioginius liudijimus, kurių ištakos yra prof. Vaclovo Biržiškos bibliografinė ir knygotyrene veikla paženklinta Lietuvos pirmo-
sios nepriklausomybės epocha.

Diskusijos periodizacijos tema tiek mūsų, tiek kaimynų šaly-
se turi jau senas ir gana savitas tradicijas. Be to, jos yra perma-
nentinio pobūdžio. Tai lemia laiko poveikis teorijos nuostatoms.
Tokiam mokslui kaip knygotyra dešimtmetis nedaug ką reiškia.
Tik prabėgęs modernaus amžiaus ketvirtis arba net didesnis laiko

tarpsnis jau leidžia knygą priskirti tam tikrai kultūros ir mokslo paveldo kategorijai, kitaip ją įvardyti, perkelti į paminklinės, archyvinės arba į antikvarinės knygos pozicijas, sudaryti kitokias jos naudojimo sąlygas. Sąlyginis knygos amžius keičia ir skaitytojo požiūrį. Laiko nuotolis verčia jį knygą kalbinti ir vertinti kitomis kategorijomis. Problemos ištyrimas, be abejo, priklauso ir nuo mokslo pastangų bei galių, nuo mokslo mokyklos interesų ir kvalifikuotų specialistų. Suprantama, kad nei mums, lietuviams, nei latviams arba estams negalima visavertiškai lygintis su lenkų, rusų, anglų, vokiečių, kitų didžiųjų šalių mokslo mokyklomis. Tačiau, kiek mums žinoma, knygos istorijos periodizacijos teorijos ir metodikos srityje dar ir jose ne viskas ištirta, apibendrinta ir paskelbta. Taip pat vertėtų pabrėžti, kad kartais gerokai išsiskiria teoretikų ir praktikų požiūriai į periodizaciją. Nė kiek nekeista, kad gana dažnai aktyvesni būna praktikai. Tai skatina bibliotekų ir muziejų fondų plėtra, būtinybė pagerinti darbą ir nuolat tobulinti vartotojų informacinį aptarnavimą.

Knygos istorijos periodizacijos kriterijų yra daug ir įvairių. Iš jų svarbiausiais galėtume laikyti apie dešimt. Jie visuotinai pripažinti, tačiau dėl hierarchijos vienos nuomonės nėra. Tiek Vakarų, tiek Vidurio, tiek ir Rytų Europos šalių mokslininkai sutaria, kad vienas svarbiausių periodizacijos argumentų yra visuomeninių ir ekonominių formacijų kaita. Pagrindą išskirti knygos raidos etapus taip pat teikia valstybės ir tarptautiniai politiniai įvykiai, globalūs ir lokalūs ekonomikos reiškiniai, knygininkystės kokybiniai procesai, naujų technologijų taikymas poligrafijoje ir leidyboje, subjektyvūs veiksniai, visuomenės pasaulėžvalgių, intelektualinių, estetinių ir meninių nuostatų kaita. Savaime suprantama, kad kiekvienos šalies moksle tų kriterijų taikymas remiasi daugiau ar mažiau skirtinga argumentacija, kultūros ir mokslo tradicija. Verta paminėti, kad itin ideologizuotose, nestabilių valstybinį savarankiškumą turinčiose arba iš viso jį praradusiose šalyse periodizacijai pernelyg dažnai ir sureikšmintai taikomi politiniai motyvai bei argumentai. Prie tokių šalių skirtinos visos trys Baltijos valstybės. Jose svarbiausi mokslo, kultūros ir pasaulėžvalgos procesai pirmiausia yra siejami su politinėmis pervartomis. Negalėtume sutikti, kad ši tendencija knygotyroje kiekvienu atveju galėtų būti laikoma pačia svarbiausia. Be to, ji prasilenkia ir su

kai kurių kitų, labiau pažengusių šalių knygos mokslo mokyklų nuostatomis. Jų teoretikai mano, kad periodizacijos kriterijų sąrašą į pirmąsias vietas būtina kelti knyginkystės procesų kokybinių pokyčių veiksnys. Jiems galėtume pritarti, tačiau taip pat ne be kai kurių išlygų.

Senosios ir naujosios knygos skiriamosios ribos Vakarų ir Rytų Europoje (tik Vidurio Europoje neapsispręsta, ir vargu ar tai iš viso įmanoma padaryti) aiškiai nesutampa. Mat kiekviename regione buvo ir yra kitos gyvenimo sąlygos, kita patirtis, kitokie kultūros ir mokslo laimėjimai bei jų lemiamos įžvalgos. Nors bendro sutarimo ir nėra, tačiau dauguma Vakarų Europos mokslininkų linksta šią ribą sieti su 1800 metais. Remiantis apskritojo stalo diskusijoje išdėstyta Berlyno Humboldtų universiteto profesorių nuomone, esminis atskaitos taškas turėtų būti 1789 metai, kai įvyko Didžioji prancūzų revoliucija ir dėl jos poveikio pirmą kartą Europos imperinėje valstybėje buvo panaikinta baudžiava. Šis įvykis žymėjo naujos socialinės epochos pradžią. Tačiau, vokiečių knygotyrininkų nuomone, 1789 metai vis dėlto yra tik tos epochos pradžios atskaitos taškas. Jis jokių kokybinių, juolab esminių knyginkystės poslinkių iš karto nesuteikė ir negalėjo suteikti. Dėl to susitarus buvo nustatyta 1800 metų riba. Ji esanti praktiškesnė, be to, parankesnė knygotyrai siejant su visuotine istorija ir ypač su kultūros bei civilizacijos istorija. Taigi senosios ir naujosios knygos istorijos skiriamąją ribą ir tapo 1800 metai. Būtina pabrėžti, kad ši nuostata Vakarų Europoje, o iš dalies ir Vidurio Europoje yra vyraujanti, tačiau ne vienintelė. Jos laikosi ir tokios knygotyros teorijai didelę įtaką turinčios šalies kaip Lenkija mokslas.

Baltijos šalių knygos mokslas taiko panašius periodizacijos kriterijus, tačiau datos nuo Vakaruose pripažintų 1800 metų gerokai nutolusios. Dėl jų ne kartą esame kolektyviai diskutavę prie apskritojo stalo, susirašinėjimo būdu ir asmeniškai. Labiausiai apsisprendę yra Latvijos ir Estijos knygotyrininkai. Tačiau ir vieni, ir kiti remiasi skirtingais argumentais. Esmingai spręsti periodizacijos klausimą pirmieji ėmėsi latvių mokslininkai. Dar sovietmečiu Latvijos nacionalinės (tuo metu – valstybinės) bibliotekos mokslo skyriaus darbuotojas Janis Viška parengė ir paskelbė kolektyvo aprobuotą teoriškai ir metodologiškai argumentuotą straipsnį „Latvijos TSR bibliotekininkystės istorijos periodizaci-

ja“ su plačiomis turinio santraukomis rusų ir anglų kalba [13]. Tiesa, šiame darbe senosios ir naujosios knygos ribos klausimas tiesiogiai nekeliamas, bet metodika gali būti naudojama ir knygos istorijos tyrimuose. Išdėstyta periodizacija yra universali, brėžianti net 14 chronologinių bibliotekų istorijos ribų, kartu ir raidos etapų. Autorius savo nuostatas argumentuoja krašto užkariavimais ir įsitvirtinusių svetimšalių galios viešpatavimu, latvių tautiniu sąjūdžiu, „buržuazinio“ valstybingumo kūrimu ir praradimu, tariais sovietizacijos etapiniais laimėjimais, sovietinės valdžios diegta ekonomine restruktūrizacija ir ideologijos pervartomis. Šiandien tokia periodizacija iš dalies aktualumą prarado. Atkūrus šalies nepriklausomybę, mokslininkams tenka esmingai pervertinti nurodytus kriterijus ir nustatyti naujus, pirmumą skiriant tautos ir valstybės istorinei patirčiai ir knygininkystės raidos savitumams.

Šiuolaikiniai latvių knygotyrininkai senosios knygos riba laiko 1855 metus. Akivaizdžiausias tokio sprendimo įrodymas yra Latvijos nacionalinės bibliotekos bibliografų parengtas fundamentalus suvestinis katalogas *Senaspiedumi latviešu valodā* (Senieji spaudiniai latvių kalba), aprėpiantis 1525–1855 metais poligrafijos būdu išleistas knygas, brošiūras ir smulkiuosius neperiodinius leidinius latvių kalba. Kodėl gi paskutiniai metai laikomi laikotarpio baigiamąja riba? Atsakymas ne kartą pateiktas įvairioje knygotyros literatūroje, tačiau labiausiai sukonkretintas minėtojo veikalo rengėjų pratarinėje: *suvestinis katalogas aprėpia iki 1855 m. gruodžio 31 d. pasirodžiusius spaudinius latvių kalba, nes nuo 1856 metų, nuo tautinio, nuo vadinamojo jaunalatvių sąjūdžio, ir jų leidinių taip pat prasideda ir latvių knygos naujieji laikai* [10]. Taigi, latvių knygos istorikų ir bibliografų teigimu, 1856 m. prasideda jaunalatvių vardu pavadinta epocha, kai į literatūrą atėjo naujoji kūrėjų karta. Ją sudarė besiformuojančios naujosios buržuaz visuomenės atstovai, jau ištrūkę iš baudžiavos, išėję pirmuosius universitetus ir akivaizdžiai jautę kitokios, demokratinės, visuomenės formavimo bei ugdymo neišvengiamumą. Mūsų manymu, ši latvių senosios ir naujosios knygos skiriamoji riba vis dėlto nėra visavertė. Jai trūksta visuomenės ekonominės ir socialinės sanklodos pokyčių įtakos knygai pagrindimo ir įrodymų. Tai pastebi ir kai kurie latvių istorikai. Nepaisydami abejonių, vis dėlto vyraujančią latvių knygotyros atstovų nuomonę pripažįstame.

Estijos knygos mokslininkai savo senosios ir naujosios knygos slenkstį nusistatė, atrodo, kiek sąlygiškai. Jis yra siejamas su devynioliktojo amžiaus aritmetiniu viduriu – 1850 metais. Ši data taip pat nėra nauja, ji jau turi savo istoriją. Prieš dešimtmetį, tuoj po nepriklausomybės atkūrimo, iškėlus Baltijos šalių knygos istorijos periodizacijos tikslinimo klausimą, jį kolektyviai svarstė Talino pedagoginio universiteto Knygotyros katedros dėstytojai. Jie patvirtino, kad tikslingiausia laikytis nusistovėjusios senosios ir naujosios knygos ribos – 1850 metų. Devynioliktojo amžiaus vidurys ženklina esminių estų visuomenės socialinių, kultūrinių ir dvasinių pokyčių pradžią. Tokio sprendimo šalininkų gausą liudija ir 2000 m. išėjęs estiškų knygų retrospektyviosios bibliografijos tomas. Jo chronologinės ribos siekia 1525–1850 metus [6]. Vis dėlto šių dienų Estijos knygotyroje pastebime jau ir naujų įžvalgų. Paskatinta estų knygotyros veterano Voldemaro Millerio, minėtosios katedros vedėja profesorė emeritė Mare Lott, atlikusi kiekybinius skaičiavimus ir juos pagrindusi kokybinėmis charakteristikomis, teigia, kad knygų estų kalba 1810 m. išėjo 1, 1820 m. – 5, 1830 m. – 8, 1840 m. – 9, 1850 m. – 21, 1860 m. – 37, 1879 m. – 117 m. (pirmą kartą daugiau kaip šimtas). Akivaizdus šuolis įvyko jau 1850 m., tačiau naujosios knygos periodo pradžia labiausiai sietina su 1860 m. Ją, anot M. Lott, lėmė XIX amžiaus antrajame–trečiajame ketvirtyje subrendę pobaudžiaviniai (baudžiava panaikinta 1819 m.) kokybiniai visuomenės ekonominės struktūros ir švietimo būklės pokyčiai. Tai ir turėtų tapti svarbiausiu naujo požiūrio į periodizaciją pagrindimo argumentu. Reikėtų pažymėti, kad nuodugnesnių teorijos darbų knygos istorijos periodizavimo klausimais nei latviai, nei estai, kaip ir lietuviai, neturi. Jų knygų istorikai daugiausia pasikliauja statistika grįstais išankstinis bibliografų ir bibliotekininkystės raidos tyrėjų sprendimais, kuriems didelę įtaką daro literatūros ir pilietinės istorijos mokslas. Dėl to manytina, kad galima tolesnė požiūrių į periodizavimo problemą kaita bei datų tikslinimas.

Mus taip pat turėtų dominti Rusijos knygotyros nuostatos. Tai lemia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės inkorporavimas į carinę imperiją 1795 m. ir jos politinės bei administracinės valdymo sistemos primetimas užimtai šaliai. Savarankiškumą praradusi valstybė buvo priversta taikytis ir prie naujų kultūros bei švietimo

sąlygų, aktyviai veikusių visų, bet pirmiausia ne rusų kalba leistų knygų būklę.

Rusijoje senosios knygos periodizavimo klausimas teoriškai taip pat iki galo neišspręstas. Priežastis yra ne mokslo pajėgų stygius, bet interesų, požiūrių, nuomonių įvairovė. Ji ir lemia siūlomus sprendimus. Senosios knygos periodizavimui labiausiai tinkamomis pripažįstamos dvi datos: 1825 ir 1850 metai. Pirmenybė teikiama, turint galvoje daugumos nuomonę, 1850 metams. Kuo argumentuoja tie, kurie teigia, kad vis dėlto ne pirmojoje XIX a. pusėje, o būtent pačiame XIX a. viduryje Rusijos knyga patyrė esminius atsinaujinimo poveikius ir pokyčius? Kaip ir tikėtina, ne tik knygos, bet ir viso intelektualiojo gyvenimo lūžius lėmė atgyvenusios baudžiavinio ūkio sistemos ir visuomenės sanklodos spartus irimas. Tačiau, mūsų įsitikinimu, esminė senosios ir naujosios rusų knygos sandūros riba turėtų būti labiau patikslinta. Mat 1853–1856 m. vyko Krymo, arba Rytų, karas, kuriame Rusija susirėmė su Didžiąja Britanija, Prancūzija, Turkija ir Sardinijos koalicija dėl viešpatavimo Artimuosiuose Rytuose. Nuo priešininkų atsilikusi Rusija jį pralaimėjo. Ši nesėkmė buvo svarbiausia paskata 1859–1861 m. pradėti svarbias šalies ekonomines ir politines reformas. Būtent jos ir lėmė naują rusų knygos raidos etapą. Jis paženklintas gyvenimo rinkos sąlygomis diktuojamais akivaizdžiais knyginkystės procesų, knygos turinio, kokybės ir kiekybės pokyčiais bei poslinkiais.

Užbaigiant užsienio šalių senosios knygos periodizavimo problemos aptartį vertėtų dar kartą pabrėžti vieną svarbesnių veiksnių, kuris smarkiai veikia teorinius sprendimus. Mūsų įsitikinimu, šį poveikį labiausiai sukelia didžiųjų bibliografinių projektų ir bibliotekų veiklos tobulinimo uždaviniai. Tai pastebima visose Europos šalyse. Sakysime, Vokietijoje jie tapo aktualūs kuriant nacionalinių bibliotekų sistemą. Šioje šalyje nėra vienos nacionalinės bibliotekos. Jų yra kelios ir kiekviena vykdo griežtai nustatytas funkcijas. Formuojant tokią nacionalinių bibliotekų sistemą ir nustatant jos veiklos principus, bibliotekininkystės politikams bei knygotyro mokslininkams pirmiausia teko metodiškai pasvarstyti ir išspręsti periodizavimo klausimą: kuri iš šių bibliotekų kuruoja konkretų knygos istorijos tarpsnį ir vykdo sistemingo fondo kaupimo, apskaitos ir informacinio darbo funkcijas. Sprendžiant

ši klausimą, buvo ypač sureikšmintą 1840 metų data. Taigi šitaip atsirado visai naujas senosios knygos epochos pabaigos orientyras. Savo žodį tarė ir bibliografa. Jie sukūrė, o IFLA 1991 m. patvirtino senųjų (antikvarinių) monografinių leidinių tarptautinį standartinį bibliografinį aprašą. Bibliografa senaisiais monografiniais leidiniais laiko visų pirma tuos, kurie pasirodė iki mašininio spausdinimo atsiradimo XIX amžiuje [8]. Tikslią datą jie kažkodėl vengė nurodyti. Tačiau tai netrukus buvo padaryta. Apsispręsti paskatino nauji tarptautiniai bibliografų projektai.

Daugelis Europos mokslinių bibliotekų nuo 1992 metų kuria kompiuterinę duomenų bazę, skirtą registruoti rankinėmis spausdinimo staklėmis gamintas knygas (angliškai vadinamas *Hand-Press Book* arba sutrumpinamai *HPB*). Kraštutine riba beveik vienareikšmiškai buvo nustatyti 1830 m., kurie kartais nurodomi tiksliai, kartais su žodeliu *apie* [7]. Taigi ir šita data skatina koreguoti Europos, bet pirmiausia – Vakarų Europos senosios knygos periodizavimą, o svarbiausiu jo argumentu tampa knygos gamybos technologijos modernizavimas. Tačiau neišvengiamas klausimas: kiek skiriasi knyga, išspausdinta rankinėmis staklėmis, nuo išspausdintos Friedricho Königo 1811 m. sukonstruota ir kompaniono Friedricho Andreaso Bauerio patobulinta spausdinimo mašina? Iš pradžių ne daug kuo. Tokia dar ilgokai rankomis sukama spausdinimo mašina tik esmingai padidino knygų produkciją. Svarbūs jos pokyčiai ėmė ryškėti 1856 m., išradus rotacinę spausdinimo mašiną ir pradėjus pramoninę, arba kitais žodžiais tariant – fabrikinę knygų gamybą. Bet ar naujų technologijų taikymas gali būti pagrindinis knygų raidos periodizavimo argumentas? Aišku, ne. Grįždami prie jau minėtų datų privalome atkreipti dėmesį, kad didelio skirtumo tarp 1830 ir 1840 metų nėra. Šios datos iš tikro teikia pagrindą manyti, kad klostosi tendencija peržiūrėti senosios knygos periodizavimo klausimą ir jos ribą pastūmėti link XIX a. vidurio. Tai būtų logiškas žingsnis. Tolstantis laikas daro savo, šiuolaikinės knygos tobulėjimas ir funkcijų kaita bei plėtra teikia prielaidas rasti kitiems senosios knygos atpažinimo ir apibrėžimo kriterijams. Svarbu dar kartą pabrėžti, kad periodizacija yra nepabaigiamų diskusijų klausimas. Prie jo bus nuolat grįžtama, bet niekada nepasakoma galutinio žodžio. Šis klausimas išties yra aktualus.

Lietuvos knygos istorijos periodizaciją vertėtų aptarti išsamiau. Ji svarbi sprendžiant kasdienės knygotyros teorijos problemas ir atliekant istorijos tyrimus, kita vertus, šiuo klausimu yra pasiekta įvairiopo įdirbio ir pareikšta skirtingų nuomonių. Taip pat reikalingas ekskursas, tegu ir kuklus, į istoriją, nes be jo nenustatysime klausimo ištakų. Mūsų galva, jos gali būti siejamos su švėkšniškiu grafu Jurgiu Plateriu (1810–1836). Senojo Vilniaus universiteto absolventas ir Lietuvos knygotyros mokyklos kūrėjo Joachimo Lelwelio auklėtinis paliko nebaigtą, tačiau gana conceptualų lietuvių knygos istorijos parengiamosios medžiagos trijų dalių rinkinį „Lietuvių literatūros [ir] kalbos istorijos medžiaga“ (Materiały do historyi literatury [i] języka litewskiego) [1]. Jame aprašytos 39 knygos lietuvių kalba, taip pat 3 prūsiškos ir 7 latviškos knygos, kurių kalba laikyta lietuviškos tarpe, pateikti egzempliorių apibūdinimai *de visu*, nuorodos ir šaltinių išrašai iš maždaug 150 leidinių latvių, lenkų, lietuvių, lotynų, prancūzų, rusų ir vokiečių kalba. Kiek leidžia teigti mūsų žinių ištekliai, šiame darbe pirmą kartą taikytas originalus lietuvių knygos istorijos periodizacijos principas. Jis remiasi epochinėmis knygos veikėjų asmenybėmis. Vadinasi, autorius pirmąją knygos istorijos etapą tapatino su laikotarpiu nuo rašto atsiradimo iki pirmosios lietuviškos knygos autoriaus Martyno Mažvydo (nuo rašto kultūros pradžios iki 1547 m.), antrąją – nuo Mažvydo iki pirmosios lietuvių kalbos gramatikos ir giesmyno autoriaus Danieliaus Kleino (1547–1666), trečiąją – nuo D. Kleino iki gyvenamojo meto (1666 m.– XIX a. trečiasis dešimtmetis). Daugiau šio principo taikymo pėdsakų lietuvių knygotyroje neužtikome, nors jo naudojimas periodizacijai kai kada būtų gana racionalus.

Senosios knygos, dažniausiai vartodami sąvokas *raštyja* ir *rašliava*, bendrą suvokimą pateikė aušrininkai. Jis buvo taikomas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rankraštinio ir spausdintinio paveldo romantizuotam apibūdinimui. Tačiau jis buvo nekonkretus ir nemokslinis, labiausiai skirtas „Auszros“ bendradarbių publicistinės ir beletristinės kūrybos įtaigai sureikšminti. Ankstyvąją lietuviškos knygos periodą toje pačioje „Ausroje“ yra apibūdinęs poetas Stanislovas Dagilis [4], visus jos tarpsnius, tapatinamus su šimtmečiais – Jonas Šliūpas knygoje *Lietuviszkiejie rasztai ir rasztininkai* [12], lietuviškos spaudos draudimo – bibliografas Juozas Angrabaitis rodyklėje *Suskaita, arba Statistika, visų lietuviškų*

knygų <...> [2], laikotarpį po spaudos draudimo panaikinimo – publicistas Adomas Jakštas brošiūroje *Pirmutinės spaudos atgavimo sukaktuvės* [5] ir kiti autoriai, priklausę įvairioms tautinio sąjūdžio stovykloms. Jie sukaupė gausią empirinę medžiagą ir ją parengė teoriniams apibendrinimams. Pirmasis jų ėmėsi prof. Vaclovas Biržiška, susidūręs su lietuviškos knygos retrospektyviosios bibliografijos rengimo ir akademinės veiklos užduotimis. Akivaizdžiausiai jo pasirinktus sprendimus rodo periodizacija, taikyta monumentaliojoje rodyklėje *Lietuvių bibliografija*. Šio veikalo pirmoji dalis (išėjo 1924 m.) aprėpia XVI–XVIII a., antroji (1926) – 1800–1864 m., trečioji (1929) – 1865–1904 m., ketvirtoji (1939) – 1905–1914 m. išleistas knygas lietuvių kalba. Kodėl periodizacijai nepasirinkti 1850-ieji arba kiti XIX a. vidurio metai, susiję, pavyzdžiui, su tautinio atgimimo pradininkų Simono Stanevičiaus, Simono Daukanto arba Motiejaus Valančiaus kūryba ir veikla? Ar jie negalėtų būti skirtini epochos, tegu ir sąlyginai pavadintos jaunalietuvių vardu, pradininkams? Gal V. Biržiškos sprendimai yra atsitiktiniai ir dabar juos vertėtų koreguoti? Nors kiekvienoje veikalo dalyje yra įdėta pratarmė, apibūdinanti naudotus šaltinius, tačiau periodizavimo problemos formulavimą, teorinį pagrindimą ir taikymo analizę sudarytojas apėjo. Periodus galima suvokti tik iš pateiktosios chronologijos. Sprendžiant iš minėtųjų datų, V. Biržiška knygos istorijai taikė pasaulio visuotinės istorijos ir Lietuvos politinės istorijos periodizavimo kriterijus. Pagal dermę jie yra nelygiaverčiai, todėl kompromisiniai. Tai rodo galimą teorinių sprendimų nenuoseklumą.

V. Biržiška lietuvių istoriografijoje pirmasis mokslo prasme pavartojo sąvoką *senoji knyga* ir apibrėžė jos taikymo ribas. Šiam žingsniui ji paskatino akademinė veikla. Profesorius nuo 1925 m. pavasario semestro Lietuvos universiteto Humanitarinių mokslų fakultete dėstė lietuvių bibliografijos ir bendrosios bibliografijos kursus, į kuriuos įėjo ir lietuviškos knygos istorija iki XVIII a. pabaigos imtinai. Ji, rengiant naujas *Lietuvių bibliografijos* dalis, buvo nuolat plėtojama ir 1930 m. išėjo atskiru leidiniu, pavadintu *Lietuviškų knygų istorijos bruožų* pirmąja dalimi su paantrašte *Senosios lietuviškos knygos* [3]. Tai pirmoji mokslinė lietuviškos knygos istorija, sudariusi sąlygas ir minėtosios sąvokos vartosenai istoriografijoje įteisinti. Veikalo pratarmėje V. Biržiška įdėjo

senųjų lietuviškų knygų leidybos dinamikos lentelę (p. 12). Joje nustatyti knygos raidos etapai remiasi jau minėtu skirstymu pagal amžius, nors pačioje knygoje šio principo nesilaikoma. Autorius senosios knygos istorinės raidos analizę iš esmės užbaigia 1864 metais, tik vienu kitu atveju peržengdamas ir šią ribą. Dažniausiai tai atsitikdavo siekiant kurių nors leidinių temos apibendrinimo ir kaip knygos gyvybingumo pavyzdį nurodant jos pakartotinius leidimus panaikinus spaudos draudimą. Taigi V. Biržiška senosios ir naujosios knygos skiriamąją ribą kone vienareikšmiškai sutapatinio su 1864 metais.

Sovietmečiu mokslas buvo varžomas kompromisų. Akivaizdus padėties sudėtingumo įrodymas yra 1947 m. pasirodęs pirmosios lietuviškos knygos 400 metų sukakčiai paminėti skirtas straipsnių rinkinys *Senoji lietuviška knyga* [11]. Jį sudarė 14 studijų, parašytų filologų, istorikų, teisininkų ir kitų tėvynėje likusių mokslininkų. Anoniminėje pratarinėje nurodyta, kad leidinio problematika apima lietuviškos raštijos pradžią, jos seniausius paminklus ir istorines sąlygas, kuriomis jie atsirado [11, 6]. Sąvoka *senoji knyga* nebuvo nei argumentuota, nei chronologiškai apibrėžta. Tačiau šios užduoties negalėjo išvengti rinkinyje įdėto straipsnio „Senųjų lietuviškų knygų spaustuvės“ autorius Vladas Abramavičius. Siekdamas nusistatyti tiriamojo laikotarpio ribas, jis vienareikšmiškai nurodė, kad senaisiais laikomi visi leidiniai, pasirodę iki 1799 m., o naujaisiais – po jų [11, 321]. Tačiau darbo turinys byloja ką kita. Jį rašydamas autorius nesilaikė nei minėtojo apibrėžimo, nei chronologijos. V. Abramavičiaus aptariamų *senųjų lietuviškų knygų* spaustuvių veikla iš esmės ribojosi lietuviškos spaudos draudimo įvedimu 1864 m. Nesunku suvokti, kodėl autorius nesilaikė nusistatyto periodizavimo. Straipsnio įvade, remdamasis tradiciniu Vakarų Europos knygotyros teiginiu, jis išvengė sovietinio režimo ideologų reakcijos į moksle jau įsitvirtinusią nuomonę, kad spaudos draudimas žymėjo esminį lietuvių knygos raidos lūžį, ir svarbiausio šio požiūrio formuotojo – iš Lietuvos pasitraukusio V. Biržiškos pavardės paminėjimo. Sovietinis mokslo ideologizavimas stūmė ir prie fundamentalios retrospektyviosios bibliografijos *Knygos lietuvių kalba* periodizavimo iškraipymo. Jos pirmasis tomas (1969) apima 1547–1861 m., antrasis (2 knygos; 1985, 1988) – 1862–1904 m. leidinius. Veikalo įvadiniame straipsnyje

periodizavimo klausimą ir pačią sąvoką pakeitė *feodalizmo epochos* aptarimas, kurios pabaigą, kaip žinoma, sovietinių ideologų buvo siejama su carinės Rusijos 1861 m. paskelbtu manifestu apie baudžiavos panaikinimą. Iš tikro šis pavėluotas politinis ir socialinis aktas kultūrai ir mokslui iš karto poveikio neturėjo, nes radikalias permainas sukėlė Lietuvą ir Lenkiją apėmęs 1863–1864 m. sukilimas.

Knygos istorijos periodizaciją pravartu derinti su gretimų mokslų, ypač bibliotekų istoriografijos, patirtimi. Mūsų manymu, Lietuvos senųjų bibliotekų raidos pabaigą taip pat galima sieti su 1864 metais. Ją lemtų tų laikų Lietuvos dvasinio ir politinio gyvenimo aplinkybės. Prisiminkim kad ir žinomuosius vyskupo M. Valančiaus 1851 ir 1852 metų aplinkraščius kunigams steigti dekanatų bibliotekas. Įtakingo Bažnyčios hierarcho paliepiamas buvo įgyvendintas, tačiau tokia institucija pagal savo paskirtį ir veiklos pobūdį neperžengė senosios epochos slenkščio. Tos bibliotekos buvo skirtos spręsti gana siauriems, vien dvasininkų luomo ugdymo reikalams. Jų visuomeninė reikšmė buvo labai ribota. Dekanatų bibliotekų egzistavimas nutrūko tuoj po 1863 m. sukilimo, kai caro valdžia ėmėsi represijų prieš visus jo dalyvius, rėmėjus ir net lojalius stebėtojus.

Sukilimas iš esmės jei ir nenutraukė, tai tikrai išklabino Katalikų Bažnyčios dvasininkijos apsisprendimą tapatintis su lenkiškuoju socialiniu ir kultūriniu elitu. Jos būklė ėmė kisti: sielovadinė, šviečiamoji, organizacinė veikla perėjo į naują etapą, nulemtą rezistencijos poreikio. Būtent po 1864 metų Katalikų bažnyčia pradėjo aktyvią kovą, gindama savo interesus. Jais buvo grindžiamas ir kitoks visos dvasininkijos požiūris į lietuviškąją knygą, žinoma, pirmiausia tikiybinio turinio. Lemiamos įtakos 1864 metai taip pat turėjo ir Lietuvos vienuolijoms, jų mokykloms bei bibliotekoms. Ši aplinkybė pažymima istoriko Arvydo Pacevičiaus 2005 m. paskelbtoje monografijoje *Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795–1864 metais* [9]. Skaitant ją pravartu atkreipti dėmesį ir į kitus argumentus, kurie Lietuvos senosios kultūros pabaigą tiesiogiai arba netiesiogiai sieja su 1864 metais.

Mūsų jau keliskart paminėti 1864 metai skatintų įdėmiau įvertinti šią datą. Ar ją būtų galima pripažinti senosios ir naujosios Lietuvos knygos skiriamąją ribą? Manytume, kad taip. Knygininkystės kaip verslo ir knygos kultūros permainas po šios

datos lėmė keletas veiksnių. Jais laikytini carinės Rusijos valdančiųjų viršūnių pastangos moderninti po Krymo karo krizę išgyvenančią imperiją, represijos prieš Lietuvą ir Lenkiją po sukilimo, gana spartūs pobaudžiavinio ūkio ir visuomenės sanklodos kaitos reiškiniai, sukėlę ir dvasinio gyvenimo, švietimo bei kultūros pokyčius. Jie platesniu mastu neabejotinai prasidėjo būtent po minėtųjų metų. Takoskyrai tarp senosios ir naujosios knygos gilėti buvo ir kitokių, iki tol nežinomų priežasčių. Viena iš svarbesnių būtų dėl carinės Rusijos įvesto spaudos lietuvišku raidynu draudimo atsiradusi nelegalioji knygų leidyba. Ji nuo ankstesnės skyrėsi iš esmės, nes buvo valdžios nekontroliuojama ir niekieno, net Katalikų bei kitų bažnyčių necenzūruojama. Į tokią leidybą įsitraukė visi gyventojų sluoksniai. Antroji priežastis – emigracija, iš pradžių kilusi vengiant 1863 m. sukilimo malšintojų represijų, vėliau išsiplėtojusi dėl ekonominių paskatų. Ji sudarė sąlygas ryšiams su kitomis šalimis, ypač Vakarų Europos, megztis ir stiprėti. Dėl jų tapo pasiekiamą vakarietiška civilizacija, kartu ir gerokai toliau pažengusi knygos kultūra. Nelegaliajai knygai poveikį taip pat darė išsiplėtojusi emigracija į Ameriką. Naujųjų išievių gyvenimas bent jau iš pradžių buvo glaudžiai susijęs su tėvyne ir jos dvasiniais poreikiais. Trečioji naujosios knygos susiformavimo priežastis buvo gyventojų socialinės laikysenos, mintijimo ir pasaulėžiūros sekuliarizacija, arba pasaulėjimas. Religinė knyga dvasinio gyvenimo srityje prarado vyraujančią padėtį, savo funkcijas susiaurindama iki tikybos poreikių tenkinimo. Labai svarbi knygos modernėjimo prielaida buvo vis labiau stiprėjantis organizuotas tautinis, socialinis ir, galiausiai, politinis sąjūdis. Jame spauda atliko kone lemiamą vaidmenį. Dėl šio sąjūdžio ir kitų, jau minėtų, priežasčių po 1864 m. pagal mokslo pripažįstamus abu svarbiausius skiriamuosius požymius – turinio ir paskirties – iš esmės pasikeitė knygų leidybos repertuaras. Jis aprėpė kone visą šiuolaikiškos tematikos ir funkcijų knygų produkciją. Tuo metu pasirodė mokslinių ir kitų elitinės literatūros kategorijai skirtinų knygų lietuvių kalba, nes vis daugėjo pasaulietinės orientacijos universitetinio išsilavinimo inteligentų. Tokių ryškių Lietuvos knygos repertuaro pokyčių mes nepastebime net po spaudos draudimo panaikinimo 1904 m. Tiesa, lietuviškos spaudos draudimo laikotarpiu neižvelgiame spartesnės knygos formos tobulėjimo

pažangos. Tuo metu nepasiekta meninės ir elitinės, bent kiek šiuolaikiškesnės kokybės knygos apipavidalinimo reikalavimų. Savaimė suprantama, kad juos įgyvendinti buvo labai sunku, nes nelegaliai leidžiamos knygos leidėjui jos meninis apipavidalinimas ir tobulas poligrafinis atlikimas nėra nei lengvai pasiekiami, nei prioriterinė užduotis.

Išdėstę argumentus galėtume siūlyti kai kurias išvadas. Pirmiausia reiktų apsispręsti, kokius, nurodytus ar kitus metus, pagaliau gal net tiksliai įvardytą datą laikysime senosios ir naujosios knygos skiriamąją ribą? Ar galima ir ar reikia nustatyti pereinamąjį laikotarpį? Formuluoiant ir teikiant atsakymus tampa akivaizdu, kad pasirinkimas yra nedidelis. Remdamiesi knygotyros patirtimi ir metodika siūlytume kompromisinį sprendimą. Dėl tos datos ir knygos mokslininkams, ir bibliotekų bei muziejų praktinės veiklos specialistams reikia susitarti, nes politikos, kultūros, dvasinio ir ūkinio gyvenimo procesai neprasideda konkrečią dieną arba nuo kažkurio vyriausybės potvarkio paskelbimo valandos. Atsižvelgdami į pateiktą argumentaciją bei remdamiesi knygos istorijos tyrimų duomenimis siūlytume senosios knygos epochos pabaigą laikyti minėtuosius 1864-uosius, naujosios pradžia – 1865-uosius metus. Ši prieš keletą metų bibliografų bendrijos aptarta argumentacija jau sulaukė ir praktinio taikymo. Orientuojantis į minėtąją ribą, pradėtos skaitmeninti senosios Lietuvos knygos.

Kitokių periodizacijos sprendimų reikalauja Mažosios Lietuvos lietuviškos knygos istoriografija. Tai lemia šio krašto ilgaamžė priklausomybė kitai Europos politinės, ekonominės ir kultūrinės įtakos sferai, reformacijos ir protestantų Bažnyčios dominavimas dvasiniame gyvenime, tiesioginiai gyventojų ryšiai su Vakarų civilizacija. Problemos savitumą sudaro tai, kad Mažosios Lietuvos lietuviškos knygos istorija jau yra nutrūkusi. Ji prasidėjo 1547 m. Prūsijos kunigaikščių valdymo laikais, o baigėsi 1940 m., kai hitlerinės Vokietijos vyriausybės nurodymu buvo sustabdyta bet kokia lietuvių tautiniu pagrindu besiremianti viešoji veikla, sykiu ir lietuviškos spaudos leidyba. Po Antrojo pasaulinio karo nuo pasaulio žemėlapiu buvo nutrintas pats kraštas, dauguma jo gyventojų žuvo, likučiai buvo deportuoti arba kitaip išblaškyti.

Beveik keturis šimtmečius trukusi Mažosios Lietuvos lietuviškos knygos istorija dėl raidos savitumų skyla į tris kokybiškai

skirtingus laikotarpius, kurių vidinės ribos yra 1807 ir 1919 metų įvykiai, iš esmės pakeitę krašto politinę, ekonominę, socialinę ir ypač – kultūrinę bei dvasinę būklę. Senosios ir naujosios knygos slenkstį ženklina pirmoji data. Pralaimėtas karas su Napoleono armija, 1807 metais Prancūzijos ir Rusijos pasirašyta Tilžės taikos sutartis sudavė skaudų smūgį Prūsijos valstybei, kurios vyriausybė, gelbėdama padėtį, tų pačių metų spalio 9 d. priėmė baudžiosvos panaikinimo įsaką ir ėmėsi kitų skubių reformų. Jos suteikė pradžią reformistiniam šalies raidos būdui, užtikrinusiam naujos ekonominės ir socialinės sistemos formavimąsi. Naujovės taip pat padarė didžiulį poveikį knyginkystei. Ji greitai prisitaikė prie veiklos rinkos sąlygomis, sukūrė modernią techninę bazę ir kiekybiškai bei kokybiškai pakeitė leidinių repertuarą. Dėl šių aplinkybių Mažosios Lietuvos senosios lietuviškos knygos epochos pabaiga tikslinga laikyti 1807-uosius, naujosios pradžia – 1808-uosius metus.

Joks mokslas nėra sukūręs teorijos, kuri nepasigestų išlygų. Mūsų istorinė patirtis, valstybinio savarankiškumo praradimas, okupacinių režimų ir politinių sistemų kaita, ekonomikos būklės svyravimai knygą prievartiniu būdu ir be laiko susendino fiziškai. Daug vyresnė atrodo, negu iš tikrųjų yra, net knyga, išleista iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Komplikuota XX a. pirmosios pusės Lietuvos istorija taip apnaikino šio laikotarpio knygų fondą, kad jas dažnai tenka vertinti tokiomis kategorijomis kaip *reta* arba net *vertinga* knyga. Dėl šių aplinkybių sąvoka *senoji knyga* sąlygiškai gali būti vartojama kalbant apie knygas, išleistas ir po 1864 metų. Rūpinantis bibliotekų ir muziejų spaudinių fondų laikymu, apsauga ir naudojimu labai pravartu atsižvelgti ir į 1904, ir į 1918 metus. Šių metų aprėžtais laikotarpiais daug mūsų kultūrai, literatūrai, tautiniam sąjūdžiui ir valstybės kūrimosi istorijai svarbių knygų buvo išspausdinta ant labai prastos kokybės popieriaus, dabar jau net savaime yrančio, todėl joms turi būti sudarytos specialios archyvinio saugojimo sąlygos. Aišku, tokios sąlygos turi būti taikomos ne tik lietuviškoms, bet ir visoms bet kokia kalba Lietuvoje išleistoms išliekamąją vertę turinčioms knygoms. Tokių knygų fondų kūrimas bibliotekose bei muziejuose savaime skatina ir skatins poreikį peržiūrėti senosios ir naujosios knygos periodizavimo klausimą, tad prie jo galbūt gana greitai teks vėl grįžti.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Nepublikuoti

1. PLATER, Jerzy. Materyały do historyi literatury [i] języka litewskiego. D. 1–3. Apie 1825–1832. *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius*. F 112–1.

Publikuoti

2. ANGRABAITIS, Juozas. *Suskaita, arba Statistika visų lietuviskų knygų, atsaustų [atspaustų] Prūsijoje nuo 1864 metų iki pabaigai 1896 metų*. Surasžė A. Jonas Zanavikutis [Juozas Angrabaitis]. Tilžė, 1897. 55, [1] p.
3. BIRŽIŠKA, Vaclovas. *Lietuviškų knygų istorijos bruožai*. I dalis: Senosios lietuviškos knygos. Kaunas, 1930. 131, [1] p.
4. DAGILIS, Stanislovas. Lietuvių raszliava. Dagilis. *Auszra*. Tilžė, 1884, nr. 1–3, p. 21–31.
5. *Eestikeelne raamat, 1525–1850*. Eesti akadeemiline raamatukogu; toimetanud E. Annus. Tallinn, 2000. 703 p.
6. *The European Printed Heritage, c.1450–c.1830*. Present and Future: Three lectures. Ann Matheson, Bernhard Fabian, Luigi Balsamo. London, 1998. [8], 47 p.
7. *ISBD(A): senųjų (antikvarinių) monografinių leidinių tarptautinis standartinis bibliografinis aprašas*. Lietuvos nac. Martyno Mažvydo b-ka. Vilnius, 1999, p. 15.
8. JAKŠTAS, Adomas. *Pirmutinės spaudos atgavimo sukaktuvės, 1904–1914*. Kaunas, 1914. 35 p.
9. PACEVIČIUS, Arvydas. *Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795–1864 metais*: Dingęs knygos pasaulis. Vilnius: Versus aureus, 2005. 312 p.: iliustr.
10. *Seniespiedumi latviešu valodā, 1525–1855*: Kopkatalogs. Zinātniskais redaktors Aleksejs Apīnis. Rīga, 1999, p. 7, 10.
11. *Senoji lietuviška knyga*: Pirmosios lietuviškos knygos 400 metų išleidimo sukakčiai paminėti. Lietuvos TSR mokslų akademija, Lietuvių literatūros institutas; red. kolegija: K. Korsakas, P. Pakarklis, J. Kruopas; ats. redaktorius V. Mykolaitis. Kaunas: Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, [1947]. 338, [2] p.
12. ŠLIŪPAS, Jonas. *Lietuviskiejie rasztai ir rasztininkai*. Raszliszka peržvalga parengta Lietuvos mylėtojo [Jono Šliūpo]. Tilžė, 1890 [išėjo 1891]. VI, 7–234 p.
13. VIŠKA, Jānis. Latvijas PSR bibliotēku vēstures periodizācija. *Bibliotēkas zinātnes aspekti: Bibliotēkas – lasītājiem*. Rīga, 1984, p. 52–76.

Priedas

SPAUDOS LEIDINIŲ PERIODIZACIJOS REKOMENDACINĖ SCHEMA

DIDŽIOSIOS LIETUVOS IR IŠEIVIŲ LEIDINIŲ PERIODIZACIJA

SENŲJŲ LEIDINIŲ LAIKOTARPIS (IKI 1864 M.)

Iki 1499 m. – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) rankraštinės knygos laikotarpis.

1499–1795 m. – LDK rankraštinų ir spausdintinių leidinių laikotarpis.

1795–1864 m. – carinės Rusijos aneksijos ir valdymo leidinių laikotarpis.

NAUJŲJŲ LEIDINIŲ LAIKOTARPIS (NUO 1865 M.)

1865–1904 m. – lietuviškos spaudos draudimo valdant carinei Rusijai leidinių laikotarpis.

1904–1914 m. – tautinės kultūros ir politinio judėjimo brandos leidinių laikotarpis.

1914–1917 m. – Pirmojo pasaulinio karo leidinių (okupuotos Lietuvos ir pasitraukusiųjų iš jos) laikotarpis:

1) kaizerinės Vokietijos okupuotos Lietuvos leidinių laikotarpis,

2) į Rusiją pasitraukusių okupuotos Lietuvos gyventojų leidinių laikotarpis.

1918–1940 m. – Lietuvos Respublikos pirmosios nepriklausomybės leidinių laikotarpis.

1940 m. birželis–1941 m. birželis – pirmosios sovietinės okupacijos leidinių laikotarpis.

1941 m. birželis–1945 m. sausis – hitlerinės Vokietijos okupacijos leidinių laikotarpis.

1945–1990 m. – antrosios sovietinės okupacijos leidinių laikotarpis:

1) 1945–1956 m. – stalininio režimo leidinių laikotarpis,

2) 1956–1964 m. – chruščiovinio „atšilimo“ leidinių laikotarpis,

3) 1964–1985 m. – brežnevinio sąstingio leidinių laikotarpis,

4) 1985–1990 m. – pertvarkos (*perestrojka*) leidinių laikotarpis.

Nuo 1990 – Lietuvos Respublikos antrosios nepriklausomybės leidinių laikotarpis.

MAŽOSIOS LIETUVOS LIETUVIŲ LEIDINIŲ PERIODIZACIJA

SENŲJŲ LEIDINIŲ LAIKOTARPIS (IKI 1807 M.)

1547–1701 m. – Prūsijos kunigaikštystės leidinių laikotarpis.

1701–1807 m. – Prūsijos karalystės leidinių laikotarpis.

NAUJŲJŲ LEIDINIŲ LAIKOTARPIS (NUO 1808 M.)

1808–1873 m. – lietuvių kalbos Prūsijos valdžios institucinės tolerancijos leidinių laikotarpis.

1873–1920 m. – tautinės spaudos Vokietijos imperijoje didinimo leidinių laikotarpis.

1920–1940 m. – Mažosios Lietuvos padalijimo leidinių laikotarpis:

1) 1920–1939 m. kovas – Klaipėdos krašto Lietuvos Respublikos sudėtyje leidinių laikotarpis,

2) 1920–1940 m. – Mažosios Lietuvos dalies Vokietijos reichso sudėtyje leidinių laikotarpis.

LIETUVIŲ IŠEIVIJOS LEIDINIŲ PERIODIZACIJA

Iki 1918 m. – išeivijos ir tėvynės kultūrinės integracijos leidinių laikotarpis.

1918–1940 m. – išeivijos autonomizacijos leidinių laikotarpis.

1940–1990 m. – kovos už Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimą leidinių laikotarpis.

SĄRAŠAS PUBLIKACIJŲ, KURIŲ PAGRINDU PARENGTA KNYGA

Abraomo Kulviečio laikų Prūsijos bažnyčios malda. *Knygotyra*, 2005, t. 45, p. 25–37.

Georgas Sauerweinas lietuvių tautiniame sąjūdyje: klaipėdietiškasis laikotarpis. Iš *Georgas Sauerweinas ir lietuvių tautinis atgimimas XIX a. pabaigoje*. IV tarptautinis G. Sauerweino mokslinis simpoziumas Klaipėdoje; 2004 m. lapkričio 12–13 d. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2005, p. 15–31.

Georgo Sauerweino lietuviškosios knygos. *Metai*, 2001, nr. 10, p. 111–119.

Hermannio Sudermanno pėdsakai Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros istorijoje. Iš *Rašytojas ir gimtinė*: Straipsnių rinkinys. Šilutės Hermannio Sudermanno visuomeninis literatūrinis klubas; [sudarė Romualda Dobranskienė]. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1999, p. 36–44.

Karaliaučiaus vaidmuo lietuviškos knygos istorijoje: Pranešimas, skaitytas tarptautiniame simpoziume „Karaliaučiaus knygos ir bibliotekų istorija“ (Osnabrückas, 1999 m. spalio 15–17 d.) *Knygotyra*, 1999, t. 35, p. 99–106.

Knygos istorijos periodizacija: senosios ir naujosios knygos riba. Iš *Bibliografija 2001*: mokslo darbai. Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Bibliografijos ir knygotyros centras. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2002, p. 52–57.

Knygų leidyba Plungėje pirmosios nepriklausomybės metais. *Knygotyra*, 2001, t. 37, p. 184–212.

Mažosios Lietuvos rankraštinės ir spausdintos knygos paveldas Lietuvos knygos muziejuje. Projekto bandymas. *Knygotyra*, 2003, t. 40, p. 62–77.

Mažosios Lietuvos tautinio sąjūdžio protestantiškojo sparno periodinis leidinys „Pagalba“ valdant kaizerinei Vokietijai (iki 1919 m.). *Knygotyra*, 2002, t. 39, p. 34–44.

Orientalistinis pėdsakas misionieriaus Kristupo Lokio gyvenime ir publikacijose. *Knygotyra*, 2003, t. 41, p. 102–115.

Paskutinis Lietuvių literatūros draugijos narių sąrašas. *Knygotyra*, 1998, t. 34, p. 176–210. – Bendrautoris Hans Masalskis.

Pirmoji Georgo Sauerweino biografijos knyga. Iš BASANAVIČIUS, Jonas. Medega d-ro Jurgio Sauerweino biografijai. Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2001, p. 7–35.

Profesorius ir laikas. Mintijimai asmenybės tema. Iš *Bibliotekininkystei reikia pašaukimo ir meilės...* : atsiminimai apie Levą Vladimirovą. Vilniaus universitetas, Komunikacijos fakultetas, Bibliotekininkystės ir informacijos mokslų institutas, Vilniaus universiteto biblioteka; sudarytoja ir red. kolegijos pirmininkė Audronė Glosienė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005, p. 157–164.

Retrospektyviosios lietuviškų knygų bibliografijos papildymai ir jų šaltiniai. *Knygotyra*, 2006, t. 46, p. 65–90.

Stanislovo Dagilio redaguotas Biržų *Giesmynas* ir jo evangelikų reformatų knygų istoriografinė apžvalga. Iš *Panevėžio krašto spauda* : leidyba ir sklaida: Mokslinės konferencijos 2000 pranešimų medžiaga, parodos. Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės viešoji biblioteka; sudarytoja ir redaktorė Genovaitė Astrauskienė. Panevėžys: [Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės viešoji biblioteka], 2001, p. 32–43.

Viliaus Gaigalaičio knygotyrynės nuostatos ir veikla. *Knygotyra*, 2007, t. 48, p. 187–238.

Vokiečių literatūros kūrinių vertimai į lietuvių kalbą Mažosios Lietuvos spaudoje. *Knygotyra*, 2004, t. 43, p. 169–182.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

A

Abramavičius Vladas 367
Abromaitis Jonas 32, 40, 49
Abromeit J. – žr. Abromaitis Jonas
Abromeit Joh. – žr. Abromaitis Jonas
Adomaitis Francas 58
Adomat – žr. Adomaitis Francas
Adomavičius Mečislovas 228
Akelaitys Mikalojus 24
Akiras – žr. Biržys-Akiras Petras
Albert Viktor, princas 182
Albrechtas Brandenburgietis,
 kunigaikštis 150–151, 153,
 155, 257
Albušaitis 259
Aleknavičienė Ona 304
Aleksėjūnienė Aldona 110
Ancker Ernst 43
Anders Leo 32, 40, 55, 63
Angrabaitis Juozas 68, 91, 365, 372
Annus Endel 372
Apinis Aleksejs 372
Aras, slapyvardis 227
Arbūšauskaitė Arūnė 115, 129, 304
Arminas Petras 194, 197
Arnaschus Georg – žr. Arnašius Jurgis
Arnašius Jurgis 62
Arndt Ernst Moritz 316–317
Arndt Johann 246, 261, 331, 339
Arnoldt Louis 81, 176, 185

Astrauskienė Genovaitė 376
Ašmys Mikelis 194, 197, 332
Ašmonas Jokūbas 260, 298
Ateivis Mikelis – žr. Hofmanas Mikelis
Atkočiūnas V. 357
August, hercogas 149, 161, 340
Augustinas 275
Austynaitė Edė – žr. Gaigalienė Edė
Avižius 61
Awiszus – žr. Avižius

B

Baczko Ludwig von 103
Bajoraitis-Paukštelis Fridrichas 110, 333
Bajoras A. – žr. Bajorinas Antanas
Bajorinas Antanas 206
Ballerstedt K. 252
Balsamo Luigi 372
Balsevičius Povilas 227
Baltramaitis Silvestras 15–16, 25, 46, 272–279
Baltris Ansas, sūnus 122, 129, 195, 273, 295, 297
Baltris Ansas, tėvas 116, 121
Baltrytė Urtė – žr. Lokienė Urtė
Baltromeitis Sile – žr. Baltramaitis Silvestras
Banaitis Mikas 63
Banaitis Saliamonas 206, 349
Bandisch 52

- Bannat M. – žr. Banaitis Mikas
 Barauskaitė Danutė 227
 Barčaitis Ansas 52
 Barsukas – žr. Bendoraitis Juozas
 Barth Paul 49
 Bartsch Christian 323, 333
 Bartsch Erich 54
 Bartschat – žr. Barčaitis Ansas
 Barutzky Christian 46
 Basanavičius Jonas 44, 68, 70, 75,
 79–81, 83–100, 172, 183–184,
 256, 267, 303
 Bassanawitz – žr. Basanavičius Jonas
 Baudouin de Courtenay Jan 47, 69
 Bauer Friedrich Andreas 349, 364
 Bauer Georg 91
 Baužienė Zuzana 236
 Baužys 236
 Becenberger – žr. Bezzenberger
 Adalbert
 Bechtel-Durlach 43
 Becker Friedrich 332
 Beerbohm Ernst Wilhelm 152
 Beheim-Schwarzbach Max 194, 197
 Behrendt Gottlieb Michael 44
 Behrendt Johann 330
 Beyer Ferdinand 253, 305
 Below von, dvarininkai 268
 Bendigkeit Albert – žr. Bendikaitis
 Albertas
 Bendikaitis Albertas 56
 Bendoraitis Juozas 232
 Benediktas, šventasis 154
 Bentis A., slapyvardis 333
 Bernecker Erich 50
 Bertašiūtė (Bertašalė) 208
 Bezzenberger Adalbert 27, 35, 42,
 250, 254, 257–258, 262, 264,
 268, 332
 Bėmelaitis Emilis Otto 52
 Bichnevičius – žr. Biknevičius
 Stanislovas
 Bicka Jonas 333
 Bijūnelis, slapyvardis 227
 Bikinas Juozapas 206
 Biknevičius Stanislovas 203, 205
 Biknevyčius Stanislovas – žr.
 Biknevičius Stanislovas
 Biretaitė-Vaičienė Ona 227
 Birškus Jonas 122, 271, 281, 292
 Biržiška Mykolas 93
 Biržiška Vaclovas 17, 24, 119,
 129, 138, 185, 269, 278–279,
 284, 288, 295, 301, 303–304,
 357–358, 366–367, 372
 Biržys-Akiras Petras 349, 357
 Bismarck Otto von 182–183, 244,
 317
 Bitner Samuel 330
 Bittens Artur 111
 Byskov J. 51
 Bobrowski Johannes 103, 322
 Boehmer G. D. 163
 Bogatzky Karl Heinrich von 169,
 258, 308, 309
 Bogeng G. A. E. 55
 Bohlen Peter von 323
 Bonaventūra, šventasis 202
 Bornträger, broliai 166
 Božimovskis Jonas 355
 Böhlau Hermann 323
 Bömeleit – žr. Bėmelaitis Emilis
 Otto
 Brakas Adomas 126–127, 197, 304,
 332
 Brakas Martynas 129
 Brensztejn Michał 201, 232, 256
 Bretke Janus – žr. Bretkūnas Jonas
 Bretkūnas Jonas 167, 255, 261,
 264–265, 281, 283–284, 295,
 329, 331, 338
 Brismann Johann 149
 Brockhaus Friedrich Arnold 176
 Bruder Carl 51

Brugmann Karl 44
 Brunau 49
 Brunner H. 56
 Bruožis Anas 16, 24, 119, 129,
 138, 172, 184, 186, 190, 269,
 278–279, 281, 304, 333–334,
 336
 Bruožis Vilius 94
 Brust Alfred 322
 Bruzdeilinas 295
 Bublies Joseph – žr. Bublys Jozepas
 Bublys Jozepas 62
 Budjuhn Gustav – žr. Budjūnas
 Gustavas
 Budjūnas Gustavas 61
 Budrys Romualdas 344
 Buga Kasimir – žr. Būga Kazimieras
 Bulhak Jan 33
 Bunyan John 169, 247
 Bunka Jakovas 10, 230, 232
 Buntinas Martynas 77
 Burba Ivan – žr. Burba Jonas
 Burba Jonas 50
 Burchardi Gustav 50
 Burchardt Wilhelm 59
 Burnett Frances Hodgson 219
 Buske David žr. – Buskys Dovas
 Augustas
 Buskies A. – žr. Buskys A.
 Buskys A. 51
 Buskys Dovas Augustas 54
 Butkeraitis Kristupas 76–78, 94
 Butkienė Jadvyga 210, 213–214
 Butkienė Liucija 10, 214, 232
 Butkienė Ona 213
 Butkus Anatolijus 214
 Butkus Antanas – žr. Butkus
 Liudvikas, Liudas
 Butkus Juozas 210
 Butkus Liudvikas, Liudas 207–210,
 212–215, 232, 238
 Butkus Pranciškus 213

Butkus Vladas 214
 Butkų Juzė 209–210
 Būga Kazimieras 52, 215

C

Cahanowitz Max 47
 Caland 57
 Camerarius Joachim 150
 Campe Joachim Heinrich 318, 333
 Cappeller Carl 53, 90, 192, 334
 Cerauskas Mykolas 355
 Chylinski Samuel Boguslav 257,
 262
 Christoleit – žr. Kristolaitis Jonas
 Erdmanas
 Chronopolitanus – žr. Gaigalaitis
 Vilius
 Churchill Winston 102
 Chwalewik Edward 201, 233
 Cimbaliuk D. 110
 Cirtautas Kazimieras 225
 Citavičiūtė Liucija 99, 323
 Claus Helmut 150
 Cohn Georg 49
 Collitz H. 43
 Cotta Johann Georg 111
 Countre Bruno le 13, 24
 Cumpftas Adomas 347, 352
 Czartoryski Władysław 182

Č

Čebelis Dangerutis 224
 Čebelis Jonas 10, 232
 Čebelis Kazys 224
 Čepulis Baltrus 348
 Černeckis Gintautas 10

D

Dagilis Jonas 351, 357
 Dagilis Stanislovas 9, 346–357,
 365, 372
 Dalkowski Ernst Julius Adolf 163

- Dambrauskas Adomas – žr. Jakštas
 Adomas
 Dambrauskienė Ramunė 18–19, 25
 Dargys Mikelis 259
 Daubmann Johann 163, 341
 Daujočiai 131
 Daukantas Simonas 251, 281–282,
 284, 366
 Daukša Edvardas 160
 Daukša Mikalojus 200
 Daulenskis Mintautas 83
 Daumantaitė Jadvyga 214
 Defoe Daniel 318
 Degen Daniel Gottlieb Heinrich
 163
 Dembowski Johannes 47
 Dembskis Vladislovas 202
 Demke Christian 255, 259
 Demkis Kristijonas – žr. Demke
 Christian
 Denecke Ludwig 323
 Didlaukis Dovydas 113, 116
 Dietrich Marlen 107
 Dobranskienė Romualda 110–111,
 139, 324, 375
 Dodillet 52
 Domarkas Aleksandras 227
 Dombrowsky Alexandr – žr. Jakštas
 Adomas
 Domrich Rudolf 51
 Donalitus Christian – žr.
 Donelaitis Kristijonas
 Donatec (vok. Donath) Tanja 69,
 183
 Donelaitis Kristijonas 78, 91, 160,
 168, 193, 258, 261, 267–268,
 300, 313, 315–316, 320, 332,
 338, 344
 Doniela Povilas, sūnus 214, 216,
 218, 220, 233, 236–239
 Doniela Povilas, tėvas 236
 Doniela Viktoras 236
 Doniela Vytautas 10, 214, 232, 239
 Donielaitė Danutė 236
 Doritsch Alexander 60
 Drakšys Jonas 229
 Dreßler Konrad von 58
 Drugulin Wilhelm 176–177
 Dubas Vladas 231
 Durga – žr. Kali, deivė

 E
 Ebel [Hermann Coelestin
 Georg?] 51
 Eckart Christoph Gottfried 166
 Eglaitė E. S. – žr. Simonaitytė Ieva
 Einaras Adomas 78, 122,
 193–194, 196
 Endrulaitis Endrikis 47
 Endrulat – žr. Endrulaitis Endrikis
 Engel Gabriel 330
 Ezopas 168–169, 266, 284,
 312–313, 323, 333

 F
 F. Szl. – žr. Šlenteris Fricas
 Fabian Bernhard 372
 Fabricius Johann 163
 Falk Daniel 317
 Falkenhahn Viktor 170, 332
 Fallersleben (Hoffmann) August
 Heinrich von 229
 Flach Emil 59
 Flavijus Juozapas 333
 Flavius Josephus – žr. Flavijus
 Juozapas
 Florschütz 57
 Forstreuter 46
 Fortunatof Ph. – žr. Fortunatov
 Filip
 Fortunatov Filip 44
 Francke August Hermann 246, 308

Freericks Peter C. 229
 Freylinghausen Johann Anastasij
 308
 Frenzel 58
 Freutel 58
 Friedrich I, karalius 334–335
 Friedrich Wilhelm, kronprincas 180
 Friedrich Wilhelm I, karalius
 334–335
 Friedrich Wilhelm III, karalius 330,
 334
 Fuchs R. 59
 Funck Johann 151
 Fuhrmann 105
 Füllhaase Albert 192

G

Gaigalai 246
 Gaigalaitė Edė 245
 Gaigalaitė Marė 245
 Gaigalaitienė Rūta 297
 Gaigalaitis Valteris 297
 Gaigalaitis Vilius, Vilemas,
 Wilhelmas 9, 16, 25, 27, 35, 48,
 106, 122, 126, 129, 188, 189,
 191–197, 243–306, 332, 334
 Gaigalas Endrikis 51
 Gaigalas Enzys 245
 Gaigalas Jonas 245
 Gaigalas Jurgis 245
 Gaigalas Kristupas 245
 Gaigalas Mikas Ašmys 245
 Gaigalas Mikelis 245
 Gaigalas Nikelis 245
 Gaigalas Vilius – žr. Gaigalaitis
 Vilius
 Gaigalat Wilhelm – žr. Gaigalaitis
 Vilius
 Gaigalatis – žr. Gaigalaitis Vilius
 Gaigalienė Edė 245
 Gaigals Heinrich – žr. Gaigalas
 Endrikis

Gailius Viktoras 332
 Garbe Richard von 45
 Garunkštis Aleksas 235
 Gasiūnas Povilas 285
 Gauthiot Robert 51
 Gäbler Klaus 81
 Geelhaar Richard 193
 Geležiūnas Albertas 88
 Gellert Christian Fürchtegott
 312–314, 317, 320, 323
 Gelzer H. 56
 Georgi Hieronymus 163
 Gerhard 60
 Gerhardt A. Ewald 54
 Gerulaitienė Vilija 158
 Gerliachas Adolfas – žr. Rekašius
 Vladas
 Gerulis Jurgis 153–154
 Gerullis Georg – žr. Gerulis Jurgis
 Gerutis Albertas 297
 Giese 55
 Gineitis Leonas 323
 Giniotas Juozapas 205
 Girdzijauskas Juozas 323
 Girėnas – žr. Sauerwein Georg
 Glaser Fabian Ulrich 308
 Glogau 57
 Glogau Franz Rudolf Theodor 76,
 184
 Glogau Johann Friedrich 334
 Glosienė Audronė 376
 Gobis Juozas 221–222
 Goerke [Görke] Daniel Julius 52
 Goethe Johann Wolfgang 169, 229,
 308, 316, 319–321, 323
 Gossner Johannes Evangelist 15,
 113, 116, 128
 Gottschalk Ewald 52
 Gozdawa-Godlewski Jos. von 45
 Grastorf Eckard 67

Gräfe Heinrich Eduard 166
 Gregor Franz Karl Hugo 53,
 125, 247
 Griegoleits Eduard – žr. Grygolaitis
 Eduardas
 Gries Sabine 149
 Griga Jonas 130
 Grigelaitis Klimkus 20, 259
 Griškās Kazys 120
 Grimm Jacob 169, 317
 Grygolaitis Eduardas 32, 40, 63
 Grobštas, ūkininkas 293
 Groner Max 31, 39
 Großjohann Paul Richard 61
 Gubba James 59
 Gudaitis Kristupas 198
 Gudaitis Mikas Otto 62, 333
 Gudavičė – žr. Gudavičius Petras
 Gudavičius Petras 208
 Guddat Otto – žr. Gudaitis Mikas
 Otto
 Gurvičius Jakobas 218
 Guvorskienė 201
 Guworska – žr. Guvorskienė

H

Haack Friedrich Wilhelm 331
 Haberland 163
 Hahn Ferdinand 121, 331
 Hamann Johann Georg 321
 Hanisch Erdmann 53
 Hannemann E. 105
 Hartung 162–164, 166–167
 Hartung August 323
 Hartung Bernhard 170
 Hartung Joachim Heinrich
 336, 342
 Hassenstein Christoph Daniel
 316, 333
 Hecht Otto 63

Heering Gottlieb Lebrecht 163
 Hegel von 55
 Heim Johann Gottlob 284
 Hein Ronald 183
 Heine Heinrich 229, 321
 Heinrich Monte – žr. Herkus
 Mantas
 Heise 52
 Henenberger Caspar 293
 Hennig 56
 Herder Johann Gottfried 103, 139,
 321
 Herkus Mantas 103, 319
 Hermann Arthur 10, 149, 153,
 155, 158
 Hermann Eduard 60, 296
 Herrmann Heinrich 163
 Hertell Johann Friedrich Lorenz
 313–314, 324
 Hesse 324
 Hinze Friedhelm 150
 Hinzmann Otto 55
 Hirt Hermann 49
 Hirzel Salomon 154
 Hoffmann Maria 304
 Hoffmann Otto 49
 Hofmanas Mikelis 102, 333
 Hofmanas-Ateivis Mikelis – žr.
 Hofmanas Mikelis
 Holz Heinrich 73, 76, 175
 Hoppen T. C. 18
 Horch Hermann 24
 Hubatsch Walther 150–151, 154
 Hübner Rudolf 166

I

Ivinskis Laurynas 83

Y

Yčas Martynas 348–351

J

J. G. – žr. Griga Jonas
 J. Gs. – žr. Gobis Juozas
 Jablonskienė A. 111
 Jackevičius Stasys 91–92, 101
 Jackūnienė Zinaida 234
 Jacoby 43
 Jacoby Karl Rudolf 78, 265, 313, 324, 332
 Jaeger Hugo 163
 Jagomastaitė Ana 334
 Jagomastas Enzys 17, 63, 68, 72, 90, 94, 96, 119, 183, 189, 262, 275, 279, 281, 289–290, 321, 340–341
 Jakavičius Liudas 205
 Jakštas Adomas 53, 366, 372
 Jakštas Juozas 357
 Jakštas Petras 233
 Jakubėnas Povilas 347–349, 352
 Jankus Martynas 68, 72, 118–121, 130, 138, 180, 185, 248, 275, 280, 282, 303, 319, 324, 334, 341–342
 Jannasch Peter 81
 Janulaitis Augustinas 50, 138
 Jaroševičius Antanas 193
 Jarulaitis Vincentas 206
 Jaskaudas Jonas 331
 Jaugelis Telega Steponas 355
 Jaunius Kazimieras 83
 Jähnig Bernhart 150
 Jedinaitis Kristupas 333
 Jenkis Helmut 248, 305
 Jogailaičiai 182
 Jokužys Saulius 304
 Jonaitytė 208
 Jonas, evangelistas 80
 Jonas Baptistas, vienuolis 229
 Jonkus Gintautas 79
 Jonuschat – žr. Jonušaitis Albertas

Jonušaitis Albertas 61
 Jonutienė Elvyra 209, 234
 Jordan Johann Gottfried 313
 Jordan Karl August 314, 316
 Jovaišas Albinas 170
 Jozuė, pranašas 19
 Jörgens L. 18
 Jučas Mečislovas 233
 Jundzilas J. 206–207
 Jundzillas J. – žr. Jundzilas J.
 Juozaitis Arvydas 110
 Jurgelaitis Mikelis 119–120, 189
 Jurgeleit M. – žr. Jurgelaitis Mikelis
 Jurkaičiai 259
 Jurkschat – žr. Jurkšaitis Kristupas
 Jurkšaitis Kristupas 42, 74, 331, 333
 Jurkūnas 116
 Jusas Augustas 78
 Juška Albertas 25
 Juška Mikelis 96

K

K. G. – žr. Gudaitis Kristupas
 Kabaila Antanas 50
 Kabaila Anton – žr. Kabaila Antanas
 Kaceo Volfas – žr. Kacevas Vulfas
 Kacevas Vulfas 203, 206, 213–214
 Kahle 46
 Kairies Christoph – žr. Kairys Kristupas
 Kairies Mich. – žr. Kairys Mikelis
 Kairiūkštis Juozas 44
 Kairys Kristupas 63
 Kairys Martynas 332
 Kairys Mikelis 50
 Kairuksztis – žr. Kairiūkštis Juozas
 Kali, deivė 120
 Kaltenbach Ellen 60
 Kaltenis Vytautas 20

- Kalvaičiai 71
 Kalvaitis Vilius 68, 90, 183, 333,
 342–343
 Kalvaitytė Vilhelminė 99
 Kalvanas Jonas Viktoras 123, 303
 Kamantauskas Viktoras 215,
 218–219
 Kant Immanuel 168, 170
 Kantel Hermann 45
 Kanter 163, 166
 Kaplanas 216, 237
 Karaciejus Juozas 305
 Kaunas Domas 25, 64, 81, 110,
 129–130, 170, 184–185,
 232–234, 305
 Kausch Georg – žr. Kaušas Jurgis
 Kaušas Jurgis 63
 Kavolis 295
 Kawohl Ernst 39
 Kazragis [Pranas?] 208
 Keyserling Botho von 103, 322
 Kelch Johann Ferdinand 16, 18,
 20, 246
 Kelkis Johann Ferdinand – žr. Kelch
 Johann Ferdinand
 Kentraitis Kristijonas 63
 Kentrat Christian – žr. Kentraitis
 Kristijonas
 Kern Johan Hendrik 55
 Kerulis Leonardas 233
 Ketrzynsky W. von – žr. Kętrzyński
 Wojciech
 Kętrzyński Wojciech 44
 Kėkštas Jonas – žr. Mačys-Kėkštas
 Jonas
 Keturakaitis Martynas 190, 289
 Kioschis – žr. Kiošis Mikelis
 Kiošis Mikelis 61, 74, 94, 267
 Kirlys Jonas 285, 288, 303
 Kisarauskas Vincas 233
 Kittel Arthur 43, 111
 Kŭbbelka Jorgŭs – žr. Kybelka
 Jurgis
 Kybelka Jurgis 17
 Kybelka Kristupas 74
 Kybelka Mikelis 260
 Klaipėdiškis A. B. – žr. Bruožis
 Ansas
 Klein Liane 31, 38
 Klein Daniel 161, 166, 168–169,
 265, 283–284, 331, 340, 365
 Klein Manfred 10
 Kliewer Samuel 27, 35, 60
 Klimaitis Pranas 111
 Knaake Emil 42, 182
 Kniūkšta Antanas 233
 Koch Günter 67
 Kocor Korla Awgust 69, 183
 Komisarževskaja Vera 105
 Koncevičius Jonas 277
 Konradas, vienuolis 224
 Kontvainis Rimantas 235
 Kopp Jenny 57, 193
 Kornelijus Nepotas, Cornelius
 Nepos 282
 Korsakaitė Ingrida 343
 Korsakas Kostas 372
 König Friedrich 349, 364
 Krause Max 48
 Krause Eduard 170
 Krause Friedhilde 323
 Krautschunas – žr. Kriaučiūnas
 Petras
 Kregždė Jokūbas 357
 Kreuzberger 55
 Kriaučiūnas Petras 45
 Kristolaitis Jonas Erdmanas 57
 Kromaitis Gustavas 52
 Kromat G. – žr. Kromaitis Gustavas
 Krueger Herbert 59
 Kruopas Jonas 372
 Krüger Franz 58

Kubilius Jurgis 208
 Kubilius Kazys 336
 Kubilius Vytautas 229, 233
 Kudirka Vincas 258, 314, 321
 Kučinskas J. – žr. Kučinskis Juozas
 Kučinskis Juozas 204, 232, 237
 Kukaitis Kristupas 260
 Kukta Martynas 347, 349
 Kulvietis Abraomas 145–158,
 308, 327
 Kummetat 56
 Kundrius Mikelis 320
 Kunkis Jonas Ansas 138
 Kupffer Theodor 293
 Kuprevičius Mykolas 348
 Kurschat Alexander Theodor – žr.
 Kuršaitis Aleksandras Teodoras
 Kurschat Armin – žr. Kuršaitis
 Arminas
 Kurschat Heinrich A. 306
 Kuršaitis Aleksandras Teodoras
 26–27, 29–30, 33, 35, 37–38,
 41, 45, 60, 64, 277, 314, 332
 Kuršaitis Arminas 30, 31, 38–39,
 41, 64
 Kuršaitis Fridrichas 73, 78, 83, 102,
 164, 168, 260–261, 265, 316,
 331–332, 338, 343, 347
 Kuršaitis Pričkus – žr. Kuršaitis
 Fridrichas
 Kuzmickas Vincas 70, 81, 98, 185
 Kūjus Mikas 71, 78, 81, 97, 100,
 172, 183, 185
 Küßner Eugen 60
 Kviklys Bronius 207, 233
 Kwiatkowski Stefan 170

L

Lackner Matthias 45, 251
 Lapinas Jurgis 87, 100, 342
 Laucevičius Edmundas 147

Lauckner Rolf 109
 Laukaitytė Regina 206, 233
 Laužemis Martynas Benjaminas 120
 Lavrinkus Antanas 208
 Lecius E. 57
 Lekšas Kristupas 71–72, 81, 331
 Lelewel Joachim 365
 Lemke Elisabeth 46
 Lengnick 52
 Lenkaitis Fridrichas 27, 35, 47
 Lenkeit – žr. Lenkaitis Fridrichas
 Lepa Adolf – žr. Liepa Adolfas
 Lepa Rudolf – žr. Liepa Rudolfas
 Lesch 58
 Leskien August 49
 Lessing Gotthold Ephraim 308,
 320–321
 L'Estoq Johann Ludwig von 163
 Letzus E. – žr. Lecius E.
 Leupold Robert 163
 Leux Irmgard 111
 Lébartas Jurgis 332
 Liaugminas Vaclovas 227–228
 Liepa Adolfas 44
 Liepa Rudolfas 63
 Lietuvninkaitė Nijolė 10, 215
 Lietuvos mylėtojas – žr. Šliūpas
 Jonas
 Lipnius Mikelis 22
 Lysijus Heinrich 265
 Loebell 43
 Lokiai Kristupas ir Urtė 117,
 122–123, 128
 Lokienė Urtė 114, 116–117,
 119–120, 122, 130
 Lokies Christoph – žr. Lokys
 Kristupas
 Lokies Hans – žr. Lokys Ansas
 Lokys Ansas 122, 128
 Lokys Kristupas 113–130, 194, 196
 Lokys Martynas 128–129

Lokys Paulius 115, 128
 Lokytė Grėtė 122, 128
 Lokytė Ilžė 122–123
 Lokytė Rūta (Marta Rūta Dajamani) 122–123, 128
 Lokytė Trūdė (Gertrūda Santi) 122–123, 128
 Loraitis Jurgis 62
 Lorat Jurgis – žr. Loraitis Jurgis
 Lott Mare 362
 Lotto Leopold Gustav Eugen 49
 Lozeraitis Jonas 57
 Lozereit Johann – žr. Lozeraitis Jonas
 Ložytė Elona Marija 84
 Lufft Hans 341
 Lundh Andreas 96
 Lurjė 132
 Luther Martin 150, 154–155, 169, 258, 330, 339

M

M. A-s – žr. Ašmys Mikelis
 M. K. iš Sk. – žr. Kundrius Mikelis
 Mackas Ludwigas Emilis 94
 Maczys Kėksztas J. – žr. Mačys-Kėkštas Jonas
 Mačiulis Feliksas 125
 Mačiulis Fridrichas Martynas 53
 Mačys-Kėkštas Jonas 183, 185, 321
 Maliauskalė 208
 Mallek Janusz 170
 Marold Otto 56
 Marti Roland 81–82, 185
 Martinavičius Albertas 228
 Martinavičius D. 227
 Martinavyčaitė J. 208
 Martinkutė Ona – žr. Butkienė Ona
 Masalskis Hans 10, 31, 38, 72, 81, 98–100, 376

Maser Peter 150
 Masuhrs Jokubs – žr. Mazūras Jonas Jokūbas
 Matheson Ann 372
 Matijošienė Audronė 198
 Matschull – žr. Mačiulis Fridrichas Martynas
 Matulaitis Stasys 349–350
 Matulaitytė Stasė 345
 Matz Heinrich 166
 Mauderode Otto von 176, 184, 270, 341
 Mazūras Jokūbas Jonas 194, 196, 198
 Mažeika Fridrichas Karlas 332
 Mažiulis Antanas 64
 Mažvydis Mertynas – žr. Mažvydas Martynas
 Mažvydas Martynas 153, 160, 167–168, 260–261, 264, 301, 308, 327, 330–331, 338, 365
 Megnis Fridrichas 291, 303
 Meier Siegfried 56
 Meilius Elmantas 200–201, 234
 Meyer Leo 71, 89
 Melanchton Philipp 150
 Merkys Vytautas 24–25, 202, 234, 357
 Mertikaitis Kristijonas Endrikis 18–19, 255, 259, 299, 309
 Mertinaitis M. J. – žr. Jankus Martynas
 Mertinienė Elena 234
 Meškaitytė Marija 72
 Meulen Reinder van der 193
 Měšk Frido 185
 Michelson Boruch 348
 Miegel Agnes 103
 Mielcke Christian Gottlieb 167–168, 170, 283–284, 293, 312–313, 315, 323, 331–332

Mielcke Peter Gottlieb 330
 Mieszkowski Wilhelm – žr.
 Mieškovskis Vilhelmas
 Mieškovskis Vilhelmas 352–353,
 357
 Miežinis Mykolas 202
 Mikkola Jooseppi Julius 49
 Mikolainis-Noveskis Petras 91,
 274–275, 280
 Mikšas Jurgis 68, 74–75, 90, 175–
 176, 179, 183, 280, 316, 342
 Milius Vacys 64
 Milkus Kristijonas Gotlybas – žr.
 Mielcke Christian Gottlieb
 Milkutaitis Danielius 62
 Milkutat Daniel – žr. Milkutaitis
 Danielius
 Miller Heinrich 246
 Miller Voldemar 362
 Milukas Antanas 51
 Mindaugas II, karalius 248
 Minijos balsas, slapyvardis 227
 Minvydas Samuelis 355
 Minzloff Robert 55
 Miškinytė Irena 234
 Mykolaitis-Putinas Vincas 372
 Moerlin Michael 311
 Mohr Josef 317
 Molière 218–219, 231
 Molinius Jonas 292
 Moltke Helmuth von 76
 Moltke Julie von 56
 Mongirdas Vladas 205, 207, 234
 Morfill W. R. 43
 Mortkowicz J. 233
 Moser Fritz 53

N

Nakūnas Juozas 207
 Namiškis A. B. – žr. Baltris Ansas,
 sūnus

Napoleonas, imperatorius 162–163,
 308, 310, 316, 330, 333, 371
 Narbutaitė Rasa 154
 Narbutienė Daiva 99
 Nast Louis 48, 90
 Našlaitė, slapyvardis 227
 Nausėda Vladas 108
 Navardaitis P. – žr. Navardauskas
 Petras
 Navardauskas, Nawardauskas Petras
 106, 111
 Navickienė Aušra 10, 22–23, 25
 Neiss Karl Leopold Friedrich 331
 Nerlichas Karolis 355
 Nerlichas Samuelis 355
 Nesselmann Georg Heinrich
 Ferdinand 168, 283–284, 314,
 323, 332–333
 Neß A. 57
 Nickel Max 59
 Nicolaus 54
 Niemi August Robert 60, 256
 Nikelaitytė (Gaigalienė) 245
 Nikolaj II, caras 248
 Nitsch 55
 Norkus 208
 Noveskis Petras – žr. Mikolainis-
 Noveskis Petras

O

Ogińska Maria 201
 Ogiński Michał Kleof 201
 Ogińskiai 207
 Ogolaitis Vilhelmas 57
 Ogoleit Wilhelm – žr. Ogolaitis
 Vilhelmas
 Olms Georg 82, 185
 Oloff Friedrich Wilhelm
 Hermann 54
 Olschewski Konstantin – žr.
 Olšauskas Konstantinas

Olšauskas Konstantinas 57
 Oppermann Friedrich 305
 Orantas – žr. Arndt Johann
 Ortel 48
 Osterberger Georg 162–163
 Ostermejeris Gotfrydas – žr.
 Ostermeyer Gottfried
 Ostermeyer Gottfried 168, 257,
 260, 312, 323, 331

P

Pabedinskas Kazys 234, 237
 Pacevičius Arvydas 200, 234,
 368, 372
 Paczkowski Józef 201
 Pakalniškis Aleksandras 207–208,
 234
 Pakarklis Povilas 151, 372
 Palubinska Petrunela – žr.
 Palubinskienė Petronėlė
 Palubinskienė Petronėlė 204, 232
 Palukaitis Augustas 193
 Papaurėlytė Arida 234
 Pastenaci 47
 Paukštelis – žr. Bajoraitis-Paukštelis
 Fridrichas
 Paulaitis 57
 Paulat – žr. Paulaitis
 Pavlovskis E. – žr. Pawlowski
 Edward
 Pawlowski Edward 61, 129,
 217–218
 Pedersen Holger 48
 Penčiukas Jerkmonas 68, 90, 94
 Perecas Ichokas Leibas 230
 Pestalozzi Johann Heinrich 308,
 333
 Pėteraitis Vilius 25
 Pierson John William 318–319
 Pietaris Vincas 83–84
 Pipiras Jonas 90, 331–332

Plater Jerzy – žr. Plateris Jurgis
 Plateris Jurgis 365, 372
 Plehwe Karl Ludwig Bernhard
 Gottlieb von 59
 Plew Hermann 58
 Plonaitis Jonas 76–78, 94
 Plugianskis Mordechajus 230
 Pogodin Aleksandr 54
 Polentz Georg von 150
 Porzczinski Viktor 51
 Post Heinrich 270
 Poška Dionizas 83
 Povilonis Antanas 202
 Pötschke Benno 81
 Prabočių Anūkas – žr. Bruožis Anas
 Praetorius – žr. Pretorijus Matas
 Prašmantaitė Aldona 25
 Prediger Christoph Ernst 342
 Preibisch 42
 Preikšaitis Mikas 273
 Prellwitz Walther 46
 Pretorijus Matas 329
 Preuß Felix 50
 Prunskis K. 348
 Puhrsch Barbara 99
 Puhrsch Gerhard 67, 81, 99
 Puida Kazys 235
 Pukienė Domicelė 213–214
 Pukis Povilas 205, 207–208, 211,
 214, 217
 Purvinas Jonas 290
 Purvinas Martynas 25
 Putramentas A. 218, 221, 231
 Putrienė Jadvyga 239
 Putrius Petras 239
 Putriūtė Paulina 236

Q

Quandt Johann Jakob 257, 265,
 340, 354

R

Raabe Ferdinand 274–275
 Račius Vidas 235
 Rademacher Franz 53
 Radvilos, kunigaikščiai 354
 Raguotienė Genovaitė 203, 235
 Raišukytė Marta Augusta 87, 89–91, 99, 321, 323
 Raišukytė Morta – žr. Raišukytė Marta Augusta
 Ralys Jeronimas 50
 Rambach Johann Jakob 308, 339
 Range Jochen Dietrich 296, 304
 Rapolionis Stanislovas 308, 327
 Ratzka Clara 322
 Rautenberg Emil 163
 Razokas Jonas J. 198
 Rebeszies – žr. Rebežys Karlas Eduardas
 Rebežys Karlas Eduardas 54
 Redmer C. – žr. Redmeris Benjaminas Karlas
 Redmeris Benjaminas Karlas 47
 Regard Paul Frédéric 61
 Rehsa Johann 330
 Reinhardt Theodor fon 131
 Reinhold Heinrich 47
 Rekašius Vladas 229, 235
 Reklaitis Povilas 170, 296, 306
 Reylander Eugen 42
 Reylander, Reyländer Julius 14, 217, 270, 341
 Reussner Johann 161–163, 166
 Režat G. – žr. Rėžaitis Jurgis
 Režat Johannes – žr. Rėžaitis Jonas
 Rėjus Mikalojus 354
 Rėza Martynas Liudvikas – žr. Rhesa Martin Ludwig
 Rėžaitis Jonas 32, 40, 57
 Rėžaitis Jurgis 48, 90

Rhesa Martin Ludwig 169, 250, 257, 261, 265–266, 284, 312–313, 316, 323, 333, 338, 340
 Riel 53
 Rilas Nachemje 230, 235
 Rochow Friedrich Eberhard von 169, 314, 332
 Rohde 58
 Romanas Gidelis 213
 Roquette Bernhard Ewald 47
 Rosbach H. 163
 Rosikat – žr. Rosikaitis Augustas
 Rosikaitis Augustas 45
 Römeris Mykolas 256
 Rucevičius Antanas 91–92, 99
 Rudat Helene 293
 Rudis Gediminas 10, 215, 235
 Ruhig Paul Friedrich 168, 331
 Ruhig Philipp 168, 283, 331–332
 Ruta – žr. Raišukytė Marta Augusta
 Ruzgas Vincas 138
 Ružancov Aleksandr 136
 Rūta, slapyvardis 227

S

Sakutis Jonas Liudvikas 270, 292, 343
 Samad Stefan Khariya 115, 117–119
 Sanden Bernhard von 330
 Sapūnas Kristupas 312
 Sauerveinas Jurgis – žr. Sauerwein Georg
 Sauerweinas Jurgis – žr. Sauerwein Georg
 Sauerwein Georg 8, 66–82, 83–101, 171–185, 267–268, 300, 333
 Sauerwein Georg Julius Justus – žr. Sauerwein Georg
 Schatz 50

- Schawaller Ferdinand Louis Fritz 58
 Scheu 46
 Scheu Hugo 27, 35, 44, 333
 Schickert 48
 Schiekopp Erdmann Julius 332
 Schiller Christiane 111
 Schiller Friedrich 308, 314,
 321, 323
 Schimmelpfennig Adam Friedrich
 312, 331
 Schleicher August 283, 331
 Schlenther Wilhelm von 46
 Schlez Johann Friedrich Ferdinand
 314
 Schmid Christoph von 308, 317,
 333
 Schmidt 58
 Schmökel Theodor Johann
 Hermann 53
 Schneckenburger Max 316–317
 Schönfeld Johannes 128
 Schröder Johann Friedrich Franz
 21–22, 315, 332
 Schuischel – žr. Šuišelis Mikelis
 Schultz Johann 266, 311, 333
 Schulz 48, 163
 Schulz Karl 179
 Schulze Wilhelm 53
 Schwark Augustin 15, 23
 Segebade Lorenz 163, 341
 Seidel Heinrich 141
 Sekunna Otto 190, 270, 341
 Selzer Max 50
 Sembritzki Johannes Karl 25,
 111, 196
 Senftleben Hugo 336
 Sengstock Lazarus 265
 Setegast Daniel Gottlieb 336
 Shakespeare William 75, 183
 Sidabraitė Žavinta 324
 Siebert Friedrich Wilhelm 24–25,
 111, 341
 Siemoneit – žr. Simonaitis
 Erdmonas
 Simkin Sem 110
 Simonaitis Erdmonas 61
 Simonaitytė Ieva 124–125, 128,
 130, 333, 338
 Simonavičius Vytautas 351
 Sinkevičienė Regina 324
 Sinnhuber 63
 Skorina Pranciškus 136
 Skrodenis Stasys 235
 Skruckis 207
 Skrupskelis Ignas 111
 Slapšinskas Juozas 325, 345
 Slonimskis Abraomas 213
 Slupskis Mikalojus 354
 Smalakys Jonas 86, 90, 94, 96, 185
 Smetona Antanas 221
 Smilingis A. 226
 Sohr Peter 312
 Specht Franz 61
 Sperat Paul 150
 Sperber Hans von 58
 Sperber Kurt von 59, 291
 Springborn Martha 103, 322
 Sragys Feliksas 215, 220
 Stanaitis Algirdas 235
 Stanevičius Simonas 366
 Staniulis Vidmantas 233
 Steffen Erhard 81
 Steffen Heinrich 69
 Stein Otto Julius 27, 35, 47
 Steinwender H. 117, 122
 Stelter Johann 163, 341
 Stepulaitis Vilius 49, 332
 Stepputat – žr. Stepulaitis Vilius
 Stevenson Robert Louis 219
 Stieda Ludwig 87
 Stiglorus – žr. Stiklorius Jokūbas
 Stiklorius Jokūbas 27–28, 32,
 35–37, 40, 61, 65
 Stillger Hans 63

Stone Gerald 69, 82
 Storimas Mikelis 186
 Storost W. – žr. Vydūnas
 Storostas Vilhelmas, Vilius –
 žr. Vydūnas
 Storpirstienė Jolanta 10
 Strangalys Jurgis 334
 Straukaitė Danutė 234
 Strazdas Antanas 83
 Strazdas Jonas 101
 Streitberg Wilhelm 49
 Strėkys Jurgis 72, 77
 Stropus Stasys 227–228
 Stroputė Morta 227
 Struck Theodor Gustav 53
 Subat Otto – žr. Zubaitis Otto
 Sudermanas Ermanas – žr.
 Sudermann Hermann
 Sudermann Hermann 102–112,
 139, 307, 322
 Sujeta Nijole 304
 Surovin Juro – žr. Sauerwein Georg
 Surowin – žr. Sauerwein Georg
 Szameitat Max 185
 Szimtenings Fritz – žr. Šimtininkas
 Fricas

Š

Šadagys Endrikis 188, 196, 269,
 292, 303
 Šakalė 208
 Šakenis Konstantinas 222
 Šalna Paulius 194
 Šapalas Mikelis 19, 317, 344
 Šarmaitis Romas 234–235
 Šepetys Jonas 347, 352
 Šernius Martynas 73, 76–77, 79–
 90, 94, 175, 267
 Šešėlgis Aleksandras 70, 81, 98, 185
 Šėn Franc 69, 82
 Šidlauskas Adomas 216–218, 221

Šimkus Juozas 10, 209–210, 224,
 234–235
 Šimonis Kazys 340
 Šimtininkas Fricas 62
 Šiūrė 208, 210
 Škud Roza 213
 Šlapeliai 204, 209
 Šlaža Mikas 215, 217, 220, 316,
 332
 Šlenteris Fricas 130
 Šliožas 213
 Šliūpas Jonas 71, 79, 82, 106, 274,
 300, 349, 365, 372
 Šlivinskas Almantas 235
 Šmitas Janis 190
 Šufinskas Antanas 208
 Šuišelis Mikelis 51

T

Tamošiūnas Julius 227
 Tautis 236
 Teitge Irmgard 323
 Temme Jodocus Donatus Hubertus
 103, 280, 321–322
 Tennyson Alfred 333
 Tetzner Franz 193, 320
 Teubner Benedictus Gotthelf 176,
 324
 Thiel Louis Arno Erich 47
 Thomas August 305
 Thomsen Vilhelm 43
 Thorsen Peder Kristian 50
 Thureau Johann Gustav 54
 Tilgner Gottfried 161, 169, 340
 Tyruolis Alfonsas 112
 Tyszkiewicz Eustachy 354
 Todtenhaupt Johannes 62
 Tolstoj Lev 210
 Tomaševskis Samuelis 355
 Trakys Hansas 293
 Tramischus Georg – žr. Tramišius
 Jurgis

Tramišius Jurgis 32, 40, 63
 Traušys Jurgis 74, 315, 341
 Trautmann Reinhold 54
 Trečiokaitė 72
 Trečiokas Jurgis 348
 Trumpis Gintautas 10
 Tschackert Paul 150–151, 154
 Tumas-Vaižgantas Juozas 93, 206,
 347, 357
 Tumavičiūtė Irena 65
 Tumelis Juozas 65, 137, 153
 Tumosas Fridrichas 333

U

Uhland Ludwig 229, 317
 Ulčinaitė Eugenija 99
 Ulpis Antanas 234
 Unser Johann Otto 166
 Urbonavičius Pranciškus 202
 Urnikis Julijonas 208
 Užpelkienė Dalia 139
 Užtupas Vilius 218, 349, 357

V

Vaglienė Violeta 234
 Vaidakavičienė Vida 10
 Vaikinis E. 8, 13–25
 Vaišnoras Simonas 167, 261
 Vaižgantas – žr. Tumas-Vaižgantas
 Juozas
 Valančius Motiejus 8, 22–23, 25,
 202, 284, 366, 368
 Vanagaitis Jonas 28, 36–37, 64, 68,
 105, 186, 195, 248, 334
 Vanagas Vytautas 81, 185, 228,
 323, 357
 Vangehr Alfred 44
 Vangehr Eugen 46
 Veidemann Rein 7
 Venckus Pranciškus 213
 Vėbra Rimantas 136

Vėbra Vincas 218
 Vėlaitis Maksas 190, 336
 Vidunas W. St. – žr. Vydūnas
 Vijurkas – žr. Penčiukas Jerkmonas
 Viktorija, princesė 180
 Vilainis A. – žr. Šidlauskas Adomas
 Vilentas Baltramiejus 167, 261,
 264, 330
 Vistdal Oskar 70, 72, 81–82, 91,
 98–99, 101, 171, 174, 185
 Viška Jānis 360, 372
 Vištelis Andrius 94
 Vitkauskytė Ona 349
 Vydūnas 50, 68, 71–72, 82, 87–88,
 90, 94, 106–107, 109, 112,
 118, 193, 198, 255, 267, 321,
 332–333, 338
 Vytautas Didysis 103
 Vladimirovas Levas 131–142
 Voelkel Maximilian J. A. 42, 90,
 332
 Vojeikov Fiodor 335
 Voldemaras Augustinas 53, 207,
 215, 218, 221–222, 235
 Volteris Eduardas 45, 206, 256,
 277, 282, 303
 Voska Kristupas 177, 185

W

Waikinnis E. – žr. Vaikinis E.
 Walter Axel E. 159, 170
 Wangemann Hermann Theodor
 113, 331
 Weinreich Hans 148–151, 160–
 163
 Weiss Johann Gottlieb 315, 332
 Weyer Ernest 81, 176, 185
 Weynreich Hans – žr. Weinreich
 Hans
 Wende Edward 233
 Wendtas Endrikis 336

Wichert Ernst 102–104, 307, 322
 Wilhelm, princas 76
 Winter Carl 26, 34, 43
 Winter Otto 43
 Wissendorf Henry 48
 Witt Gustav 52
 Woede Egbert 56
 Woldemar Aug. – žr. Voldemaras
 Augustinas
 Wolter E. – žr. Volteris Eduardas
 Wronka Johannes 63, 193
 Wüste Ernst 120–121

Z

Zanavikutis Jonas A. – žr.
 Angrabaitis Juozas
 Zauerveinas Jurgis – žr. Sauerwein
 Georg
 Zaunius Dovas 96, 281
 Zauniūtė Marta 303, 334, 343
 Zawadzki Józef 22–23
 Zdzichauskis Vl. 325, 345

Zembrickis Johanas – žr. Sembritzki
 Johannes Karl
 Zingler 62
 Zinkevičius Zigmās 137, 256, 306
 Zippel Carl Wilhelm August 21
 Zubaitė Barbora 236
 Zubaitis Otto 62
 Zubauskas Kazys 213, 235
 Zubė 236
 Zubienė Marijona 213
 Zudermanas Hermanas – žr.
 Sudermann Hermann

Ž

Žalys Aleksandras 75
 Žemaitaitis Algirdas 25
 Židaitis Kristupas 190
 Žiezdraitis 259
 Žilytė Anė, Anikė 77, 94
 Žukas Vladas 92, 101, 137, 204,
 235, 269
 Žukauskienė B. 234
 Žulys Gediminas 20

VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ*

A

Absteinen – žr. Opstainiai
Ackelningken – žr. Akelninkai
Afrika 113, 123
Agluonėnai 124, 125, 290
Agram 57
Airija 180
Akelninkai 32, 40, 63
Aleksandrovskojė – žr. Žemaičių
 Naumiestis
Amerika 43, 86, 105, 141, 184,
 204, 207, 208, 215, 280, 369
Anglija 145, 176, 180, 182, 326
Aszolienen – žr. Ažuolynai
Ašmena 201
Ašpurviai 125
Auerbach 51
Augstwilken – žr. Aukšvilčiai
Aukštaitija 102, 221
Aukšvilčiai 62
Aulovėnai 313
Australija 214, 216, 239
Austrija 122

Ą

Ažuolynai 58

B

Baltarusija 325
Bankstown 239

Banteln 95
Bartenstein – žr. Bartoszyce
Bartoszyce 57
Baubeln – žr. Bubliskė
Bendikai 77
Bengalija 113, 116
Berlynas, Berlin 21, 23, 44, 46, 50,
 53, 55, 56, 59, 63, 76, 77, 87,
 104, 106, 113, 116, 126, 128,
 141, 145, 150, 152, 178, 180,
 192, 239, 250, 251, 257, 260,
 287, 292, 296, 317, 318, 320,
 329, 342, 360
Beuthen 53
Bilderweitschen – žr. Bildviečiai
Bildviečiai 55
Biržai 346–356
Bitėnai 68, 118–120, 138, 165,
 245, 277, 280, 319
Bittehnien – žr. Bitėnai
Bolšakov – žr. Skaigiriai
Borkowy/Burg 69, 95
Boston 28, 37
Brandenburg 257
Braniewo 161
Braunsberg – žr. Braniewo 161
Braunschweig 56
Breslau – žr. Wrocław
Bretten 271
Bubliskė 46

* Į rodyklę neįrašyti Europos, Didžiosios Lietuvos, Mažosios Lietuvos, Prūsijos, Rytų Prūsijos, Sovietų Sąjungos ir Vokietijos pavadinimai.

Budyšin/Bautzen 69, 183
Būdviečiai 59
Budwethen – žr. Būdviečiai
Bulgarija 44, 87
Burg – žr. Borkowy

C

Carlshof bei Rastenburg 47
Cassel 57
Charlottenlund bei
Kopenhagen 48
Chlebnikovo – žr. Šilininkai

Č

Černiachovsk – žr. Įsrutis

D

Danzig – žr. Gdansk
Daugeliškiai 50
Daupelischki – žr. Daugeliškiai
Dedelstorf 239
Deetz per Dieckow 42
Degučiai 45
Deguže – žr. Degučiai
Dessau 61, 220
Detroit 239
Dėgliai 124, 125
Didlaukiai 308
Didžioji Britanija 69, 363
Dobrovolsk – žr. Pilkalnis
Dotnuva 224, 297
Dovre 80, 95, 96
Drezdenas, Dresden 128

E

Edinburg 263
Eime 95
Eitkūnai 53
Eydkuhnen – žr. Eitkūnai
Elbing 45, 60, 161
Elniškės 249
Estija 71, 325, 360, 362

F

Frankfurtas prie Maino 229, 252,
342
Freiburg 46, 239
Fribūras, Fribourg 325
Fulda 296

G

Galdapė 313
Gargždai 15, 221
Garliava 224
Gdansk 46, 161, 239
Genève, Genf – žr. Ženeva
Georgeszubien – žr. Nelaimiškiai
Ghasipur 113
Giedved 50
Girėnai 71
Goettingen, Göttingen 43, 56, 71,
83, 251
Gosnerpur 113, 120
Gotha 150
Govindpur 113, 123
Götzhöfen – žr. Žardininkai
Grandininkai 116
Greifswald, Greifswalde 31, 38, 54
Gronau 66–68, 72, 73, 75, 80, 87,
95, 96
Gronnigen 55
Gumbinė 21, 47, 49, 88, 165,
192, 311, 316
Gumbinnen – žr. Gumbinė
Gusev – žr. Gumbinė

H

Halle 47, 308, 309, 329, 340
Hamburg 43, 329
Hannover 31, 38, 52, 99, 109, 128
Heidelberg 26, 43, 149, 155, 252
Heydekrug – žr. Šilutė
Heyersum 99
Helsingfors 49, 60
Helsingforst – žr. Helsingfors

I
 Indija 113, 114, 116, 117,
 120–124, 126, 129, 194
 Insterburg – žr. Įsrutis
 Italija 122
 Izraelis 230

Į
 Įsrutis 46, 165

Y
 Ylakiai 221

J
 Jakšteliai 77
 Jasnojė – žr. Kaukėnai
 JAV 71, 87, 190, 191, 194, 219,
 222, 229, 239, 247, 258, 272,
 274, 277, 289, 296, 321, 326
 Jelgava 274, 355
 Jena 53
 Jonaičiai 106
 Jonučiai 224
 Juodkrantė 20, 49, 124, 259
 Jurbarkas 291
 Jurgaičiai 52
 Jurgaitschen – žr. Jurgaičiai

K
 Kalėnai 62
 Kaliningrad – žr. Karaliaučius
 Kallehnen – žr. Kalėnai
 Kallningken – žr. Kalninkai
 Kalninkai 54
 Kalveliai 122, 259
 Kanada 196
 Karaliaučius 21, 27, 32, 35, 40,
 42, 43, 45–49, 51, 56, 59,
 60, 72, 87, 91, 102, 105, 110,
 114, 126, 147–153, 155, 159–
 169, 191, 196, 247, 249, 250–

253, 257, 265, 267, 272–275,
 280, 281, 308–310, 312, 314,
 316, 327, 328, 330, 336–338,
 341, 342, 347, 355

Katyčiai 116
 Kaukehmen – žr. Kaukėnai
 Kaukėnai 15, 54, 105, 165
 Kaukviečiai 58
 Kaukwethen – žr. Kaukviečiai
 Kaunas 18, 33, 41, 53, 57, 68, 96,
 128, 139, 146, 172, 196, 202,
 203, 206, 207, 210, 211, 216,
 218, 219, 222, 225, 228, 231,
 236–238, 254, 271, 283–285,
 287, 288, 340, 346, 352

Kelmė 201
 Kėdainiai 354, 355
 Khutitoli 123
 Kiel 56, 60
 Kinija 113, 114
 Kintai 63, 152, 192
 Kinten – žr. Kintai
 Klaipėda 8, 13, 15–20, 22–24,
 28, 36, 44, 47, 48, 52, 71,
 73–80, 88, 93, 105, 107, 109,
 115, 116, 120–122, 125, 126,
 128, 138, 146, 165, 175, 182,
 188–190, 192, 193, 195–197,
 220, 229, 238, 247–249, 252,
 254, 259, 270, 271, 278, 282,
 283, 285, 286, 288, 290,
 292–295, 298, 309, 310, 313,
 316, 318, 319, 327, 334, 335,
 337, 342–344, 346, 374

Klein Bresa 56
 Knypava 102
 Kolinsvilis, Collinsville 190
 Königsberg – žr. Karaliaučius
 Kopenhagen 43
 Kowno – žr. Kaunas
 Krakau – žr. Krokuva

Krasnoznamensk 72
 Kražiai 91, 201, 221
 Kretinga 200, 201, 217, 231, 236,
 249, 273, 288, 291, 295, 297
 Kretingalė 18
 Krokuva 55
 Kuliai 202, 209, 213
 Kupiškis 229
 Kuršas 155
 Kuršių nerija 107, 238, 309
 Kusai 46
 Kussen – žr. Kusai
 Kwidzyn 54

L

Labguva 165
 Labiau – žr. Labguva
 Landsberg a/d Warthe 57
 Lankupiai 19, 188, 259, 260, 269,
 317, 344
 Latvija 249, 325, 360, 361
 Laukischken – žr. Laukiška
 Laukiška 51
 Lazdėnai 72, 73
 Lazdynėliai 268, 320, 338
 Leipgigas, Leipzig 44, 49, 78, 91,
 175–177, 252, 326, 342
 Lemberg – žr. Lvovas
 Lenkija 80, 141, 152, 155, 168,
 202, 327, 342, 360, 368, 369
 Letūkai 116, 117
 Lieplaukė 204
 Londonas 261, 263
 Lvov 44

M

Macikai 104, 106
 Magdeburg 55
 Maincas, Mainz 326
 Malbork 57, 161
 Marburg 296

Marienburg – žr. Malbork
 Marienwerder – žr. Kwidzyn
 Marijampolė 45, 218, 225, 228
 Maryampol – žr. Marijampolė
 Maskva 51, 348
 Memel – žr. Klaipėda
 Mintauja – žr. Jelgava
 Mosėdis 216, 221, 236, 238, 239
 Moskau – žr. Maskva
 Muižė 152
 Musaičiai 102
 München 30, 31, 38, 39, 50, 60
 Münster 49, 150

N

Natkiškiai 51
 Nattkischken – žr. Natkiškiai
 Naujoji 57, 105, 165
 Naujoji Žagarė 201
 Nelaimiškiai 115, 116
 Neman – žr. Ragainė
 Nemirseta 77, 94
 Nemunėlio Radviliškis 347
 Neukirch – žr. Naujoji
 Newcastle 239
 Norvegija 69, 80, 86, 98, 99,
 171, 174

O

Olandija 229
 Opstainiai 165
 Oxford 43, 69, 239, 263

P

Pagėgiai 116, 245, 291
 Pakalnė 85
 Pakretuonė 133
 Pakriokiai 54
 Palanga 214
 Panevėžys 9, 346, 351
 Pangesai 260

Papelkiai 312
 Paris – žr. Paryžius
 Paryžius 51, 125
 Pašalteikiai 259
 Pašyčiai 77
 Pažvelsis 209, 213
 Peterburgas – žr. Sankt Peterburg
 Pėžaičiai 125
 Pietryčių Azija 113
 Pietų Afrika 114
 Piktupėnai 316
 Pilkalnis 47, 72, 73, 88, 165,
 312, 313
 Pillkallen – žr. Pilkalnis
 Plaškiai 128
 Plateliai 209, 222
 Plungė 199–231, 236–238
 Pokraken – žr. Pakriokiai
 Polesk – žr. Labguva
 Pomeranija 155
 Poškai 124, 125, 259
 Potsdam 24, 50
 Pozingiai 124
 Poznanė, Poznań 17
 Prag – žr. Praha
 Praha 54, 71
 Prancūzija 316, 317, 363, 371
 Priekulė – žr. Priekulė
 Priekulė 20–22, 27, 35, 47, 48,
 59, 102, 122, 124, 165, 188,
 192, 193, 249, 252, 259, 291,
 315, 337
 Prökuls – žr. Priekulė
 Prust 61
 Purul 113

R

Ragainė 53, 57, 73, 165, 189,
 314, 316, 337
 Ragnit – žr. Ragainė
 Ramučiai 146

Ranchi 113
 Raseiniai 200, 217
 Rastenburg 46
 Raudoniai, Raudany 354
 Rautenberg 58
 Rietavas 201, 202, 213
 Ryga 161
 Rokiškis 22
 Roma 325
 Rusija 24, 69, 116, 124, 132, 136,
 168, 176, 192, 208, 229, 243,
 251, 311, 321, 325, 327, 336,
 348, 349, 362, 363, 368, 369,
 371, 373
 Rusnė 43, 53, 165
 Russ, Ruß – žr. Rusnė

S

Sachsenhausen 220
 Saksonija 131
 Saloniki 49
 Sankt Peterburg 15, 16, 44–48,
 52, 53, 69, 131, 208, 251,
 272, 275, 276, 349, 351,
 354, 356
 Sardinija 363
 Saugos 42, 54
 Schakeningken – žr. Šokai
 Scheidemühle 239
 Schreitlaugken – žr. Šereitlaukis
 Schwarzort – žr. Juodkrantė
 Seda 201
 Seeburg 53
 Seinai 206
 Semba 150
 Shenandoah, Pa 51
 Sibiras 208, 213, 236, 238
 Sidnėjus, Sidney 216, 239
 Syniewo bei Flatow 51
 Skaisgirren – žr. Skaisgiriai
 Skaisgiriai 54, 105, 165, 320

Skirvytė 259
 Skuodas 236, 239
 Smalininkai 259
 Sofija, Sofia 60
 Sovetsk – žr. Tilžė
 Springfield, Ohio 57
 Stalupėnai 71
 Stankaičiai 124
 Stelmokai 236
 Stokholmas, Stockholm 181
 Stolbeck 57
 Studionovka – žr. Varupėnai
 Sudmantai 271
 Suomija 326
 Svaraitkiemis 116
 Svencelė 122
 Svėdasai 210
 Szugken – žr. Žukai

Š

Šateikiai 214
 Šatraminiai 216, 236
 Šereitlaukis 58
 Šerkšniai 236, 238
 Šiauliai 107, 132, 139, 200, 201,
 217, 225, 231, 237, 293, 325
 Šiaurės Afrika 114
 Šilalė 221
 Šilinininkai 72, 73
 Šilokarčema 14, 24, 27, 77, 105,
 175, 189, 190, 192
 Šilutė 9, 17, 44, 73, 102, 104,
 108, 110, 128, 139, 165, 171,
 248, 270, 291, 337
 Šokai 62
 Šoreliai 73
 Štrombergas, Stromberg 297
 Šveicarija 239, 296, 297, 325
 Švėkšna 221
 Švobiškis 347

T

Takarma 123
 Talinas, Tallinn 362
 Tartu 7, 71, 161
 Taujėnai 50
 Tauragė 291
 Telsen – žr. Telšiai
 Telšiai 139, 200, 201, 203, 205,
 210, 213, 217–219, 221, 225,
 227, 231, 238
 Thorn – žr. Toruń
 Tilsit – žr. Tilžė
 Tilžė 14, 17, 18, 26–32, 34–36,
 38–40, 42, 44–53, 55–63,
 70–73, 80, 85–88, 91, 94,
 105–107, 115, 117–121, 128,
 164, 165–177, 179, 182, 183,
 188–190, 193, 196, 202, 217,
 218, 247, 252, 263, 266, 269,
 270, 273–275, 277, 280, 289,
 291, 292, 300, 314, 316–318,
 321, 322, 337, 356, 371
 Timiriazev – žr. Naujoji
 Tolminkiemis 160, 267, 338, 344
 Tomsk 214
 Toruń 48, 161
 Towiany – žr. Taujėnai
 Trapėnai 73
 Triest 122
 Tübingen 45
 Turkija 363
 Turku 161
 Tverai 201

U

Upyna 221
 Upsala 355
 Usėnai 116
 Utrecht 57, 229
 Užlėkniai 259

V

Vainutas 221
 Valtarkiemis 313
 Vanagai 124–127, 196
 Varna 256
 Varniai 201, 213
 Varšuva 54
 Varupėnai 165
 Vatikanas 325
 Veiveriai 44
 Vengrija 80, 122
 Versalis 192, 254, 278
 Versmininkai 96
 Vestfalija 260
 Vilkyškiai 245
 Vilnius 9, 17, 20, 22, 23, 33, 41,
 44, 50, 68, 70, 84, 87, 91–95,
 97, 98, 105, 119, 135–137,
 139, 146, 152, 161, 162, 169,
 172, 173, 196, 200, 203, 204,
 206, 211, 223, 224, 237, 262,
 274, 284, 297, 325, 344, 346,
 347, 349, 351–354, 365
 Vingis 53
 Virkytai 75
 Vizbarynai 48, 73
 Voronež 351
 Voveriškiai 73

W

Waldau 50
 Warschau – žr. Varšuva
 Warupönen – žr. Varupėnai
 Weiwery – žr. Veiveriai
 Wilna – žr. Vilnius
 Windau 50
 Winge – žr. Vingis
 Wisborienen – žr. Vizbarynai
 Wolfenbüttel 149, 161, 253,
 264, 340
 Worms 43
 Wrocław 32, 40, 42, 49, 52

Z

Zalesė 201

Ž

Žagarė 236, 239
 Žaiginys 120
 Žardė 77
 Žardininkai 59
 Žemaičių Naumiestis 221, 291
 Žemaitija 102, 200, 203, 205,
 210, 213, 219–221, 224, 229,
 231, 239
 Ženeva, Genève, Genf 61, 252
 Žibai 105
 Žiliai 270
 Žukai 58, 246

SVARBESNI DOMO KAUNO DARBAI

Visos Vydūno knygos : Vydūno gyvenimo metų leidinių katalogas / pagal asmeninę kolekciją sudarė ir parengė Domas Kaunas. – Vilnius : Baltijos kopija, 2008. – 53, [3] p. įskaitant viršelius : iliustr. Santrauka vokiečių k. – ISBN 978-9955-568-81-0.

Hermannas Sudermannas savo ir mūsų knygoje : iki Antrojo pasaulinio karo išleistų rašytojų knygų parodos katalogas / pagal asmeninį rinkinį parengė Domas Kaunas. – Vilnius : Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2007. – 33, [3] p. įskaitant viršelius : iliustr. – Santrauka vokiečių k. – ISBN 978-9986-18-171-2.

Jurkaitynas : Truikių šakos Jurkaičių genealoginių ir biografinių žinių lentyna / parengė Domas Kaunas. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – 75 p. : iliustr. – ISBN 9986-19-760-0.

Knygos kultūros karininkas. – Vilnius : Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2004. – 204 p. : iliustr. – Santrauka anglų k. – ISBN 9986-18-128-3.

Mažosios Lietuvos kultūros istorijos paveldas : Vertės ir interesų sankirtos požiūriu. – [Čikaga] : Mažosios Lietuvos fondas ; Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2004. – 76 p. : iliustr. Santrauka anglų k. – ISBN 9986-19-681-7.

Mažosios Lietuvos veidai ir vaizdai : 1885–1940 metų ikonografija. – Vilnius : Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2000. – 440 p. : iliustr. – Įvadas ir iliustracijų parašai vokiečių k. – ISBN 9986-18-064-3.

Knygos dalia : Mažosios Lietuvos knygos istorijos tyrinėjimai. – Vilnius : Pradai, 1999. – 328 p. : iliustr. – ISBN 9986-943-25-6.

Klaipėdiškė : susitikimų ir pokalbių su Ieva Simonaityte užrašai. – Vilnius : Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997. – 125 p., 12 iliustr. lap. – ISBN 9986–39–006–0.

Mažosios Lietuvos knyga : lietuviškos knygos raida 1547–1940. – Vilnius : Baltos lankos, 1996 [išėjo 1997]. – VII iliustr. p., 760 p. : iliustr. – Santrauka vokiečių k. – ISBN 9986–813–28–X.

Aušrininkas : tautinio atgimimo spaudos kūrėjas Jurgis Mikšas. – [Čikaga] : Mažosios Lietuvos fondas; Vilnius : Kultūra, 1996. – 248 p. : iliustr. – Santrauka vokiečių k. – ISBN 9986–435–03–X.

Donelaičio žemės knygiai : bibliofilijos apybraižos. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. – 320 p. : iliustr. – Santrauka vokiečių k. – ISBN 5–420–00512–3.

Mažosios Lietuvos knygynai (iki 1940 metų) : žinynas / Spaudos departamentas prie Lietuvos Respublikos vyriausybės, Lietuvos knygų rūmai. – Vilnius : Lietuvos knygų rūmai, 1992. – 295 p., [9] p. pastaboms ir papildymams. – ISBN 5–89942–580–6.

Lietuvių periodikos pirmtakas / Lietuvos knygos draugija, Martyno Mažvydo fondas. – Vilnius : Lietuvos knygos draugija, 1991 [išėjo 1992]. – 65, [3] p. : iliustr. – Santrauka vokiečių k.

Mažosios Lietuvos spaustuvės, 1524–1940 : žinynas / Lietuvos TSR valstybinis leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komitetas, Lietuvos TSR Knygų rūmų Spaudos mokslinės techninės informacijos biuras. – Vilnius : Mokslas, 1987. – 176 p. Paaiškinimai rusų ir vokiečių k.

Mažosios Lietuvos bibliotekos (iki 1940 metų). – Vilnius : Valstybinė respublikinė biblioteka, 1987. – 257, [1] p. : iliustr.

Iš lietuvių knygos istorijos : Klaipėdos krašto lietuvių knyga iki 1919 metų. – Vilnius : Mokslas, 1986. – 190, [2] p., [8] iliustr. lapai. – Santrauka rusų ir vokiečių k.

Kaunas, Domas

Ka619 Knygos kultūra ir kūrėjas : istoriografiniai tyrimai ir vertinimai / Domas Kaunas. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009. – 408 p. : iliustr.

Asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės : p. 375–398.

ISBN 978-9955-33-364-7

Veikalas yra skirtas lietuviškos spaudos raidos XIX–XX amžiaus pirmojoje pusėje tradicijų ir istoriografijos analizei. Svarbiausias tyrimo objektas – Mažosios Lietuvos lietuvių lietuviškoji knyga ir periodika, spaudos ryšiai su iškiliais Europos ir Didžiosios Lietuvos knygos veikėjais, ypač kreipiant dėmesį į Lietuvos valstybingumo atkūrimo išvakares ir pirmąjį savarankiško gyvenimo dešimtmetį. Tyrimas rutuliojamas trimis kryptimis: 1) knyga ir asmenybė; 2) knyga ir laikas; 3) knygos istorija ir istoriografija. Veikalo sąranga, tyrimo metodika ir analizuojami šaltiniai autoriui leidžia teigti, kad lietuviškoji spauda buvo viena svarbiausių perskirtos tautos dalių tautinės ir kultūrinės integracijos priemonių.

UDK 002(091)(474.5)

Dailininkė *Audronė Uzielaitė*
Redaktorė *Jolanta Storpirstienė*
Maketuotoja *Vida Vaidakavičienė*

Tiražas 500 egz. Apimtis 21, 45 aut. lankų
Išleido Vilniaus universiteto leidykla,
Universiteto g. 1, LT-01122 Vilnius
El. paštas *info@leidykla.lt*
Spausdino AB „Aušra“
Vytauto pr. 23, LT-44352 Kaunas

